

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranee
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 33, 2023, 1

ANNALES

**Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies**

Series Historia et Sociologia, 33, 2023, 1

**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**

Roderick Bailey (UK), Simona Bergoč, Furio Bianco (IT), Alexander Cherkasov (RUS), Lucija Čok, Lovorka Čoralčić (HR), Darko Darovec, Devan Jagodic (IT), Vesna Mikolič, Luciano Monzali (IT), Aleksej Kalc, Avgust Lešnik, John Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Vojislav Pavlović (SRB), Peter Pirker (AUT), Claudio Povolo (IT), Marijan Premovič (ME), Andrej Rahten, Vida Rožac Darovec, Mateja Sedmak, Lenart Škof, Polona Tratnik, Marta Verginella, Špela Verovšek, Tomislav Vignjevič, Paolo Wulzer (IT), Salvator Žitko

**Glavni urednik/Redattore capo/
Editor in chief:**

Darko Darovec

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:**

Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/Editors:

Urška Lampe, Boštjan Udovič, Gorazd Bajc

Prevajalka/Traduttrice/Translator:

Petra Berlot (it.)

**Oblikovalec/Progetto grafico/
Graphic design:**

Dušan Podgornik, Darko Darovec

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Založnika/Editori/Published by:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / *Società storica del Litorale - Capodistria*® / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / *Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment* / *Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente*®

**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**

SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 18
e-mail: annaleszdjp@gmail.com, **internet:** https://zdjp.si

Redakcija te številke je bila zaključena 30. 3. 2023.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS), Mestna občina Koper

Annales - Series Historia et Sociologia izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 300 izvodov/copie/copies

Revija *Annales, Series Historia et Sociologia* je vključena v naslednje podatkovne baze / *La rivista Annales, Series Historia et Sociologia è inserita nei seguenti data base* / *Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:* Clarivate Analytics (USA): Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities; IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL); Directory of Open Access Journals (DOAJ).

To delo je objavljeno pod licenco / *Quest'opera è distribuita con Licenza* / *This work is licensed under a Creative Commons BY-NC 4.0.*

Navodila avtorjem in vsi članki v barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zdjp.si>.
Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: https://zdjp.si/it.
The submission guidelines and all articles are freely available in color via website https://zdjp.si/en/.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

- Andrej Gaspari, Danijel Germek, Aleš Jelinčič, Miha Hren, Lidija Korat & Danijel Frka:**
Enigma M4 Cipher Machine from the Wreck of the German Minesweeper R 15 near Umag 1
La macchina crittografica enigma M4 recuperata dal relitto del dragamine tedesco R 15 presso Umago
Šifrirni stroj enigma M4 iz razbitine nemškega minolovca R 15 pri Umagu
- Zehra Laznibat & Mladen Obad Šćitaroci:**
Identity Features of Archaeological Sites in the Dubrovnik Historic Area 31
Caratteristiche identitarie dei siti archeologici nell'area di interesse storico di Dubrovnik
Identitetni dejavniki arheoloških najdišč na zgodovinskem območju Dubrovnika
- Pavel Jamnik & Bruno Blažina:** Je Turjeva jama nad reko Nadižo (na Kobariškem) bronastodobni obredni prostor plodnosti ali rodnosti? 61
La grotta Turjeva jama nei pressi del Natisone (area di Caporetto) probabile luogo di culto della fertilità o della natalità dell'età del bronzo?
Is Turjeva jama above the Natisone River (the Kobarid Region) a Bronze Age Ritual Area of Fertility or Natality?
- Dragica Čeč:** Donacije Janeza Nepomuka Kalistra – tržaškega »self-made mana« – in njegove vdove Marije v meščanski kulturi darovanja 101
Le donazioni di Janez Nepomuk Kalister – il »self-made man« triestino e della sua vedova Maria nella cultura borghese del donare
Donations of Janez Nepomuk Kalister – the Trieste »Self-Made Man« – and His Widow Maria in the Bourgeois Culture of Donations
- Aleksandar Rakonjac:** »Privreda kao veliki ekonomski sistem«: uspostavljanje složenih formi organizacije i upravljanja u jugoslovenskoj privredi (1945–1950) 125
»Fare un'economia di larga scala«: istituire forme aziendali complesse di organizzazione e gestione nell'economia jugoslava (1945–1950)
»Oblikovanje obsežnega gospodarstva«: vzpostavitev kompleksnih korporativnih oblik organizacije in upravljanja v jugoslovanskem gospodarstvu (1945–1950)
- Petra Čeferin:** Prebojna osemdeseta: arhitekturni epicenter Slovenija 141
I rivoluzionari anni '80: la Slovenia, epicentro di architettura
Breaking Through in the 80s: Architectural Epicentre Slovenia
- Matejka Grgič & Damjan Popič:** Procesi jezikovnega separatizma pri čezmejnih jezikovnih manjšinah: prevzemanje, prilagajanje in prevajanje covidne terminologije med Slovenci in Slovenkami v Italiji 151
Processi di separatismo linguistico tra le minoranze linguistiche transfrontaliere: adozione, adattamento e traduzione della terminologia Covid-19 tra gli sloveni in Italia
Processes of Linguistic Separatism in Cross-border Linguistic Minorities: Adoption, Adaptation, and Translation of Covid Terminology among Slovenians in Italy

Maja Mezgec: Slovensko-italijanski obmejni prostor: dejavniki vpliva na izbiro šole in vrtca v sosednji državi ..... 167 <i>Slovene-Italian Border Region: Factors Influencing the Choise of Kindergarden and School across the Border</i> <i>L'area di confine tra Slovenia e Italia: i fattori che influenzano la scelta della scuola d'infanzia e primaria oltre confine</i>	Dijana Vučković & Marijan Premović: Students' and Teachers' Perceptions of Emergency Remote Teaching and Learning in Montenegrin Higher Education during the Covid-19 Pandemic ..... 195 <i>Didattica a distanza in emergenza durante la pandemia di Covid-19: valutazione da parte degli studenti e dei docenti dell'istruzione superiore Montenegrina</i> <i>Učenje in poučevanje na daljavo v izrednih razmerah pandemije Covida-19: mnenja študentov in učiteljev v črnogorskem visokoškolskem izobraževanju</i>
Besim Gollopeni, Vlora Aliu & Modest Gashi: The Role of Open Public Spaces in Social Life during the Pandemic (Covid-19): Case Study in Kosovo ..... 181 <i>Il ruolo degli spazi pubblici aperti nella vita sociale durante la pandemia (Covid-19): caso studio in Kosovo</i> <i>Vloga odprtih javnih prostorov v družbenem življenju v času pandemije (Covid-19): študija primera na Kosovu</i>	<i>Kazalo k slikam na ovitku ..... 214</i> <i>Indice delle foto di copertina ..... 214</i> <i>Index to images on the cover ..... 214</i>

ENIGMA M4 CIPHER MACHINE FROM THE WRECK OF THE GERMAN MINESWEEPER R 15 NEAR UMAG

Andrej GASPARI

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Archaeology, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: andrej.gaspari@ff.uni-lj.si

Danijel GERMEK

Navtika Water Sports Association, Obala 125, Lucija, 6320 Portorož, Slovenia
e-mail: d.vodnihsportov@gmail.com

Aleš JELINČIČ

National Museum of Contemporary History of Slovenia, depot Pivka, Kolodvorska cesta 51, 6257 Pivka, Slovenia
e-mail: ales.jelincic@muzej-nz.si

Miha HREN

Slovenian National Building and Civil Engineering Institute, Dimičeva ulica 12, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: miha.hren@zag.si

Lidija KORAT

Slovenian National Building and Civil Engineering Institute, Dimičeva ulica 12, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: lidija.korat@zag.si

Danijel FRKA

Sušilo 13, 51262 Kraljevica, Croatia
e-mail: danijel.frka@gmail.com

ABSTRACT

In 1984–1986, Zvonimir Kralj, diver and keeper of the Piran Aquarium, recovered the Enigma cipher machine with codebook and several other items from the wreck of the German minesweeper R 15 sunk off the west coast of Istria between Savudrija and Umag. The article describes and defines the device and outlines the technical characteristics of the minesweeper of the 6th Minesweeper Flotilla (6. Räumbootflottille) of the German Kriegsmarine, which was hit by the British torpedo boat MTB 409 on the night of April 16–17 1945, and sank about 3 nautical miles northwest of Umag. An examination of the preserved parts of the cipher machine revealed that it was a naval Enigma M4 with four rotors and a reflector C. An X-ray microtomography showed the serial number of the machine M 15648 and the last configuration, left to right: C/γ (Gamma), III, VI, IV. The external position of the Gamma rotor (»P«) indicates that the Enigma was not set in a mode compatible with the M3 model, which corresponds to the cipher keys for the last two months of the war.

Keywords: Adriatic, Istria, Second World War, Kriegsmarine, Minesweeper R 15, 6. Räumbootflotille, Cipher machine, Enigma M4, Archaeological remains

LA MACCHINA CRITTOGRAFICA ENIGMA M4 RECUPERATA DAL RELITTO DEL DRAGAMINE TEDESCO R 15 PRESSO UMAGO

SINTESI

Negli anni 1984–1986, Zvonimir Kralj, sommozzatore e custode dell'acquario di Pirano, recuperò una macchina crittografica Enigma con un cifrario e pochi altri oggetti dal relitto del dragamine costiero tedesco R 15, che affondò al largo della costa occidentale dell'Istria fra Salvore e Umago. L'articolo fornisce una descrizione

del dispositivo e un schema delle caratteristiche tecniche del dragamine appartenente all'6. flottiglia dragamine (6. Räumbootsflottille) della Kriegsmarine tedesca. Il R 15 fu colpito dalla torpediniera britannica MTB 409 nella notte tra il 16 e il 17 aprile 1945 e affondò a circa 3 miglia nautiche a nord-ovest di Umago. Un esame dei resti della macchina crittografica ha rivelato che si trattava di un modello della marina, l'Enigma M4, con quattro rotori e una bobina di rinculo di tipo C. L'esame microtomografico computerizzato a raggi X ha rivelato il numero di serie della macchina M 15648 e l'ultima impostazione, vista da sinistra a destra: C/γ (gamma), III, VI, IV. La posizione esterna del rotore gamma («P») indica che l'Enigma non è stato impostato in modo da consentirgli di scambiare messaggi con la macchina a tre rotori (M3), il che corrisponde alle chiavi in uso negli ultimi due mesi della guerra.

Parole chiave: Adriatico, Istria, seconda guerra mondiale, marina tedesca, dragamine costiero R 15, 6. Räumbootsflottille, macchina crittografica, Enigma M4, resti archeologici

INTRODUCTION

Through the intervention of Danijel Germek, The Park of Military History Pivka received a precious museum exhibit at the end of 2020 – a German cipher machine Enigma M4, which was found in the mid-1980s by a well-known Piran diver Zvonimir Kralj amongst the wreckage of the minesweeper R 15 sunk along the west coast of Istria between Savudrija and Umag. This study expands upon the data from the initial online posts and media reports with a more complete description and identification of the machine and an outline of the technical characteristics and history of the minesweeper R15 of the 6th Minesweeper Flotilla (6. Räumbootflottille) of the German Kriegsmarine, which operated in the second half of the war off the coasts of Dalmatia, Kvarner and Istria. In order to provide context, the study concisely presents the military and historical circumstances of naval warfare in the central and northern Adriatic following the capitulation of Italy, focusing on the operations of the German Navy.

SUMMARY OF THE NAVAL ACTIVITY IN THE ADRIATIC FROM SEPTEMBER 1943 TO MAY 1945

Following the capitulation of Italy on 8 September 1943, most of the Italian fleet set off from Taranto towards Malta where it joined the Allies. The Germans managed to disarm Italian forces in Rijeka, two divisions in northern and central Dalmatia and all of their forces in southern Dalmatia and Herzegovina, while the rest surrendered to the Partisans. This resulted in large numbers of Italian arms and equipment ending up in the hands of the Partisans. After the Yugoslav National Liberation Army linked up with the Allies, a base for the British Coastal Forces was established in Komiža on Vis Island in the beginning of January 1944. Allied presence on this island reached almost 2000 soldiers in the first half of 1944 (Vasiljević, 1972).

At the time of the capitulation of Italy, the German Navy (Deutsches Kriegsmarine – DKM), did not have any significant naval units in the Adriatic. The Germans found a large number of Italian warships and support vessels in Italian ports. They captured one cruiser, one support cruiser, 4 torpedo boats, 6 escort boats, 1 submarine chaser, 2 commando submarines, 2 minelayers and 6 support vessels. Apart from the transfer of their naval forces from the Mediterranean, the Germans also organized land transport of smaller vessels (motor torpedo boats and motor minesweepers) from the Ligurian Sea to the Adriatic. The lack of professional naval personnel was a serious concern, so the Germans transferred some of their units from Norway and southern France, while they also used personnel from the navy of the Independent State of

Croatia. The Germans divided the Adriatic into four operating districts, of which the northern Adriatic, Dalmatia and the southern Adriatic were under the Commanding Admiral Adriatic (Kommandierender Admiral Adria). He ordered the formation of the 11th Security Division which included all of the captured Italian torpedo boats and destroyers as well as some armed steamboats. From October 1943 onwards, the Adriatic was the theatre of operation for the 1st Motor Torpedo Boat Division (1. Schnellbootdivision) and the 3rd S-Flotilla (initially 4, later 8 torpedo boats), with 8 small ships of the 7th S-Flotilla set to join them. The German 24th S-Flotilla received the former Italian motor torpedo boats (MS), but was disbanded in October 1944 with the 3rd S-Flotilla obtaining the remaining boats. February 1944 saw the formation of the 11th Security Division based in Trieste which operated in coordination with the 1st Motor Torpedo Boat Division. It consisted of the 1st and 2nd Escort Flotillas (Geleitflotille), the 2nd Submarine Chaser Flotilla (U-Jagdflotille) and the 6th Minesweeper Flotilla (Transportflotille) and the 10th Landing Craft Flotilla (Landungsflotille). After the 1943/1944 winter operations, the Germans controlled the entire coastal belt and all the islands except for Vis and Lastovo. The key task for the Germans was the defence of their maritime traffic, and the defence of the coast and islands from a potential Allied landing (Freivogel & Rastelli, 2014).

For the Partisans, the main concern was the immediate danger of a German raid on Vis Island, the last base of the combined forces of the Yugoslav National Liberation Army and the Allies. The light coastal forces of the British Royal Navy in Komiža had at their disposal a squadron of motor torpedo boats and motor gunboats as well as patrol boats and coast guard boats. As a base and port of departure for British motor torpedo boats and motor gunboats, Komiža represented the ideal base for offensive operations against German maritime traffic in the corridors between the islands of central and southern Dalmatia. Their operation was initially extremely aggressive and resulted in successes which importantly endangered German maritime communications in the Adriatic. Since January 1944, the combined Allied and Partisan forces carried out raids on German garrisons on the islands of Korčula, Šolta, Hvar, Mljet and Brač, and drew a large number of German forces from the interior to the coast (Freivogel & Rastelli, 2014).

For the Germans, maintaining maritime transport along the eastern coast of the Adriatic was an absolute priority. Despite the constant British night attacks on their convoys, the Germans managed to maintain maritime connections between their ports up until October and November 1944 when they evacuated their forces from southern and central Dalmatia. During the year of 1944, German naval

forces suffered heavy losses. In a firefight on the night of 29 February 1944, French light cruisers *Le Terrible* and *Le Malin* sank the corvette UJ 201 *Egeria* and a large transport vessel, and inflicted heavy damage on a torpedo boat. In the evening hours of 18 March, the torpedo boat TA 36 *Stella Polare* hit a mine off the eastern coast of Istria and sank. Later in the month on 27 March, the corvette UJ 205 was sunk during a British fighter-bomber raid on the Port of Split and, on the same day, 14 British fighter-bombers attacked and sunk minesweepers R 188 and R 189 in the Port of Povelja on Brač Island, two assault boats on Korčula Island and two in Dubrovnik. Over the course of the next few days, Allied aircraft sank another 5 assault boats and a twin-hull landing ship in the waters of Brač and Hvar islands. In the Allied bombings of the Breda Shipyard in Mestre in February and March 1944, the corvette UJ 207 was destroyed and UJ 206 was heavily damaged which left the 11th Security Division with only the torpedo boat TA 20 in combat-ready condition. The situation with its motor torpedo boats was no better (Freivogel & Rastelli, 2014).

On 27 April 1944, partisans captured a special anti-partisan ship (later part of the Yugoslav National Liberation Army's Navy with the designation NB 11 *Crvena zvezda*). In order to clear the islands of partisan activity, the Germans went ahead with operation *Wikinger-Feuerzange* and landed on Dugi otok on 31 May; escort was provided by the 11th Security Division. As a result of the German airborne and ground assault named Operation *Roesselsprung* (knight's move) – an attempt to destroy the supreme command of the Yugoslav National Liberation Army and Marshall Tito in Drvar on 25 May, which pulled German forces towards the coast, a joint partisan and Allied assault on Brač Island was launched from Vis Island. The period between June and August 1944 saw the beginning of the German retreat from all battlefields. At this time, with the addition of the newly constructed vessels and the transfer of a large number of landing ships to the Adriatic, the German Navy in the Adriatic was at the peak of its strength. In the second half of July, British motor torpedo boats and motor gunboats launched a few consecutive night attacks on several German convoys in the Mljet Canal and the waters around Korčula Island, sinking several boats, but suffering considerable losses themselves. British attacks continued in August when on the night of 10-11 August near Vir Island, British boats sank a landing vessel and heavily damaged a second one. On the night of 17-18 August, they sank a German assault boat, two escort boats and a small tanker in the Mljet Canal, while the motor torpedo boat S 57 was sunk the following night. On 17 August, torpedo boat TA 35 *Giuseppe Dezza* hit a mine near the Bruni Islands and sank. The final three months of 1944

saw further German retreats and the liberation of a large part of Dalmatia. In the period from September to November 1944, British Coastal Forces launched attacks on German convoys that participated in the evacuation of German forces from around Šibenik and Zadar, and also acted as support vessels for the landing of partisan forces on the coast and islands of southern and central Dalmatia. From their base in Ancona, vessels of the Coastal Forces could operate all the way to Venice and Trieste. Following the liberation of Zadar, the British established a new major base of the Coastal Forces there. The Germans began laying mines on all sea access routes leading to crucial ports. The 11th Security Division was dealt its biggest blow on the night of 1 November 1944 when two British destroyers together with 7 boats of the Coastal Forces sunk German corvettes UJ 202 *Melpomene* and UJ 208 *Spingarda* and the torpedo boat TA 20 *Audace* near the island of Škrda (Operation *Exterminate*). In just one night, the Germans thus lost three irreplaceable military vessels and nearly 300 crew members. In the Allied bombing of Rijeka on 5 November 1944, the minelayer *Kiebitz* was sunk along with the torpedo boat TA 21 *Indidioso*, patrol boat G 104 of the Independent State of Croatia's Navy and a rescue boat *Arpione*. The 2nd Escort Flotilla was down to the torpedo boat TA 48, which was constantly in for repairs, corvette UJ 205, which was still being outfitted, and the old minelayer *Fasana* (Freivogel & Rastelli, 2014).

In the following months, the Germans focused on commando operations with explosive boats and folding kayaks, the base for which was in the Čikat Bay near Mali Lošinj. The Allies launched several combined airborne and naval attacks on the base in Čikat (18/19 November, 2 December, 17 December and 22/23 December 1944), but did not manage to destroy the base or stop the German commando activities. It was the Allies who suffered the biggest loss when the British destroyer HMS *Aldenhams* hit a mine near Škrda Island on 14 December, broke in half and sank (Mason, 1988). The most significant German naval commando attack came on 12 February 1945 when three explosive boats attacked the Port in Split where they managed to inflict heavy damage upon the British cruiser HMS *Delhi* (Freivogel & Rastelli, 2014).

On the night of 12-13 April 1945, British motor torpedo boats sank the torpedo boat TA 45 *Spica* near Novi Vinodolski and on 16 April 1945, Allied motor torpedo boats and motor gunboats used a torpedo to sink the minesweeper R 15 near Umag, which practically ended any combat activity of the 6th Minesweeper Flotilla (Pope, 1998). Rijeka was liberated on 3 May and a day earlier, on 2 May 1945, the Yugoslav Army launched an attack on the fortified base in Pula, from where all the remaining seaworthy motor torpedo boats of the 3rd S-Flotilla of the 1st Motor Torpedo Boat Division set off for Ancona where

they surrender to the Allies. On 1 May 1945, surrounded by the Yugoslav Army in Trieste, the Germans scuttled the TA 40 and TA 43, and then proceeded to evacuate their naval forces along with the remaining support vessels and strand them at the mouth of the Tagliamento River where they surrendered to the Allies. This was the final action of the German Navy in the Adriatic (Birnbau & Vorsteher, 1987, 339–342).

CHARACTERISTICS OF THE GERMAN NAVY'S OPERATION IN THE ADRIATIC

The German Navy began its combat activities in the Adriatic exclusively with the captured military vessels and equipment of the former Italian Navy and operated out of the former Yugoslav and Italian ports. It took great effort and transferring small units by sea and land to the Adriatic, but by the middle of 1944, its power had been constantly increasing, although it did suffer heavy losses due to the Allied superiority in the air and, eventually, on the sea. A critical strategic mistake was abandoning the plans to take Vis Island. Contemporary former Italian Ariele-class torpedo boats were the strongest boats in the Kriegsmarine in the Adriatic, but their numbers were insufficient to maintain German sea superiority in the region. German motor torpedo boats were one of the main combat units which, despite not having specific objectives, bore the brunt of the combat activities. Their diesel fuel was less dangerous than the petrol used by British boats, but due to their light armament, they were no match for British boats in gun combat. The small R-class motor minesweepers were successful in battles against small partisan ships and corvettes – Italian Gabbiano-class submarine chasers, were serious adversaries to the British motor torpedo boats and motor gunboats, but there were too few of them and their numbers kept dwindling as a result of Allied activities. If the crews were aggressive enough, then the well-armed German landing vessels and assault boats could go toe to toe with British and partisan boats, but they were vulnerable due to their lack of armour and slow speed. The greatest threat to transport vessels and one that was difficult to hide from and defend against was the Allied Air Force which operated in the entire area of the Adriatic from the end of 1943 till the end of the war.

Since the large German submarines of the 29th Submarine Flotilla did not have a permanent base on the western coast of the Adriatic and only occasionally used the Port of Pula as an auxiliary base, mainly for repairs, their presence in the Adriatic was barely felt at all. However, in the final phase of the war, after losing the majority of the surface military vessels, the Germans resorted to commando warfare. They introduced navy commandos and explosive boats into the fight and were also planning to implement commando

submarines, but they eventually ran out of time. Especially effective was the German mine warfare. Minelaying duties were performed by purpose-built minelayers, but also by merchant ships (e.g. the motor boat Kiebitz), tank carriers, motor torpedo boats and even torpedo boats, which laid several thousand mines of different types in 1944 and 1945. Mines were responsible for sinking a great number of Allied (but also German) ships and their presence was still felt years after the end of the war when many merchant ships sank in uncleared mine fields (Freivogel & Rastelli, 2014).

OUTLINE OF THE CHARACTERISTICS OF GERMAN LIGHT MINESWEEPERS OF THE FIRST SERIES

The light minesweepers (Ger. *Minen-Räumboote* or *Räumboote*; also *R-Boote*) belonged to the coastal vessels of the German Kriegsmarine and their development goes back to the time of the First World War. The prototype of the first series of minesweepers, to which the R 15 belonged, was designed by the Lürrsen shipyard in 1931, while the manufacture of the majority of this series of vessels and the adjustment of their dimensions deriving from the tests at sea was taken over in 1932–1934 by the companies Abeking & Rasmussen (R 2–R 7 and R 9–R 14) and Schlichting-Werft (R 15 and R 16). The vessels of the first generation were 24.5–27.8 m long, had a beam of 4.38–4.5 m, while their side height was 1.95–2.35 m. They had 1.12–1.58 m of draught and a displacement between 43.5 and 52.5 tonnes (Jung, Maass & Gröner, 1999, 190–191; Historisches Marinearchiv, 2022).

R-Boote of the first generation were envisioned exclusively as minesweepers in coastal waters, especially near river mouths and ports (Breyer, 1994, 90). The main requirement during the design process was that the vessels are as non-magnetic as possible, very manoeuvrable and not too large, but the minesweepers of the first series turned out to be too small. The slender, low-profile vessels were made in a composite technique with a framework of transverse and longitudinal steel and lightweight metal joints, and diagonally overlapping double planking of mahogany («Quer- und Längsspannt-Stahl-Leichtmetall-Mahagoni-Doppeldiagonalkraweel-Kompositbau»). Minesweepers of the first series had a raised fore-castle, which makes them easily distinguishable from the later R-Boote variants with a more flush-decked appearance. The Lürrsen Company was the main manufacturer of fast torpedo boats (ger. *Schnellboote*; also *S-Boote*), which is where the similarity of the light minesweepers and the S-Boote comes from. Due to their lightweight construction, these minesweepers were known to shake heavily while firing its guns. They had five watertight bulkheads, the first one also being reinforced against collision damage. Explosive

charges for scuttling were placed in the engine room, radio room, crew room in the stern and one in the NCO room at the beginning of the bow of the vessel (Williamson, 2009, 15–16; Paterson, 2017).

Light minesweepers were powered by two four-stroke 6-cylinder diesel engines MWM (Motoren-Werke Mannheim) RS-127-SU with a combined output of 770 HP.¹ Two 0.85-m propellers enabled a top speed of 19.85 knots and provided enough power for towing minesweeping devices even in rough seas with a wave height of 6 according to the Beaufort scale. The minesweeper R 8 was a bit wider than the rest of the first series and was equipped at Lürrsen with new Voith-Schneider 1.5-m propellers (with blades that rotate around a vertical axis and are fitted to the circular rotor at a 90-degree angle), which generated thrust in all directions, combining propulsion and steering into a single unit. Due to the exceptional manoeuvrability afforded by this new type of propeller, they were installed on most of the minesweepers from the R 17 onwards. During the war, the displacement of the minesweepers kept gradually increasing from series to series and finally reached approximately 160 tonnes, however, the basic construction never changed. This is why the R-Boote were all very similar and were difficult to distinguish based on their series (Breyer, 1994, 91).

The crew of the R-class light minesweepers, which at first numbered 15 to 18 men and later more than 20, was typically comprised of the engine room crew (an NCO – Maat and three sailors – Matrosen per shift), each at their post below deck, and 6 men per shift on deck – an NCO on the front 20-mm gun, a sailor on the 20-mm gun on the stern (if mounted, otherwise the space was occupied by two lookouts, each responsible for covering around a 100-degree angle on each side), two sailors-lookouts on the bridge for the left and the right side (with two searchlights), a sailor-helmsman and a sailor-telegrapher. The captain of the vessel, usually a company-grade officer or an NCO, was constantly present on the bridge.

Minesweepers operated in pairs – Rotte, which was led by the command ship and its senior officer or pair commander (Rottenführer) while the commander of the second vessel – Rottenboot was usually an Obersteuermann (ObStrm). Apart from minesweeping, the R-Boote were also used for mine laying, to which end they were fitted with a total of 6 and later 12 mines at the sides of the stern. They would occasionally also carry depth charges, which were simply rolled overboard. All vessels were equipped with a device for reducing the magnetic signature of the ship (Mineneigenschutzgerät). R-Boote used three different towing devices for minesweeping. The first two: MPG

– Motoren Pinass Gerät and KRG – Körb Räum Gerät, were composed of a long steel cable strung between two or more ships. MPG used guiding kites, whereas KRG used a form of iron basket for depth keeping. Both sweeps were armed with explosive cutters (ger. Sprenggreifer). The third method, SDG – Scheer Draczen Gerät, is a double sweep towed by one ship. It consists of two searching wires attached to a paravane (glider) and floats.

The armament of a light minesweeper initially consisted of one, and with later R-Boote variants up to four 20-mm anti-aircraft guns (FlaK 38). They were considered easy targets for Allied aircraft and were continuously being attacked, but still managed to inflict some losses, which is documented by the symbols and the dates of kills on the outside of the wheelhouse. In the latter part of the war, two 7.92-mm MG 34 machine guns were normally mounted on the bridge, while this increasingly hard-to-get weapon was replaced with other types of machine guns on other minesweepers. The crew's quarters usually contained up to four MP38/40 submachine guns. After initial combat experience, the wheelhouse and bridge, which is located on an elevated platform behind the wheelhouse, were fitted with armoured plating 10–12 mm thick. Shields of the same thickness were added to the guns as well.

Light minesweepers proved to be very robust and universally useful, which is why they were often used for other assignments, e.g. escorting convoys and submarines heading out or returning from battle, patrolling and sea rescue, unit transportation and, especially in the Adriatic, even anti-partisan warfare.

Out of the total of around 300 R-Boote, half were sunk for different war-related reasons, a few of them by their own crews after the cessation of hostilities, while 140 vessels were captured by the Allies. The Soviets kept them in service into the 1960s and some were returned by the USA to West Germany after joining NATO (Breyer, 1994, 104–105).

HISTORY OF THE R 15

The R 15 was launched in the Schlichting-Werft shipyard in Trävemunde on 3 May 1934 under the serial number (Bau-Nr.) 792 and was introduced to the 6th Flotilla in September 1941. Minesweepers of this flotilla arrived using continental waterways to Port Saint Louis at the mouth of the Rhone on the Mediterranean coast in February 1942. They were later moved to the harbour in La Spezia for overhaul and outfitting. From April 1942 onwards, they served along the Libyan coast as support and supply vessels for ground units. After the defeat of the German

¹ A pair of engines of the same type (RS 127 S), combined with two electric motors, was installed in the Type II U-boats, produced between 1935 and 1940 (Rössler, 1999, 74).

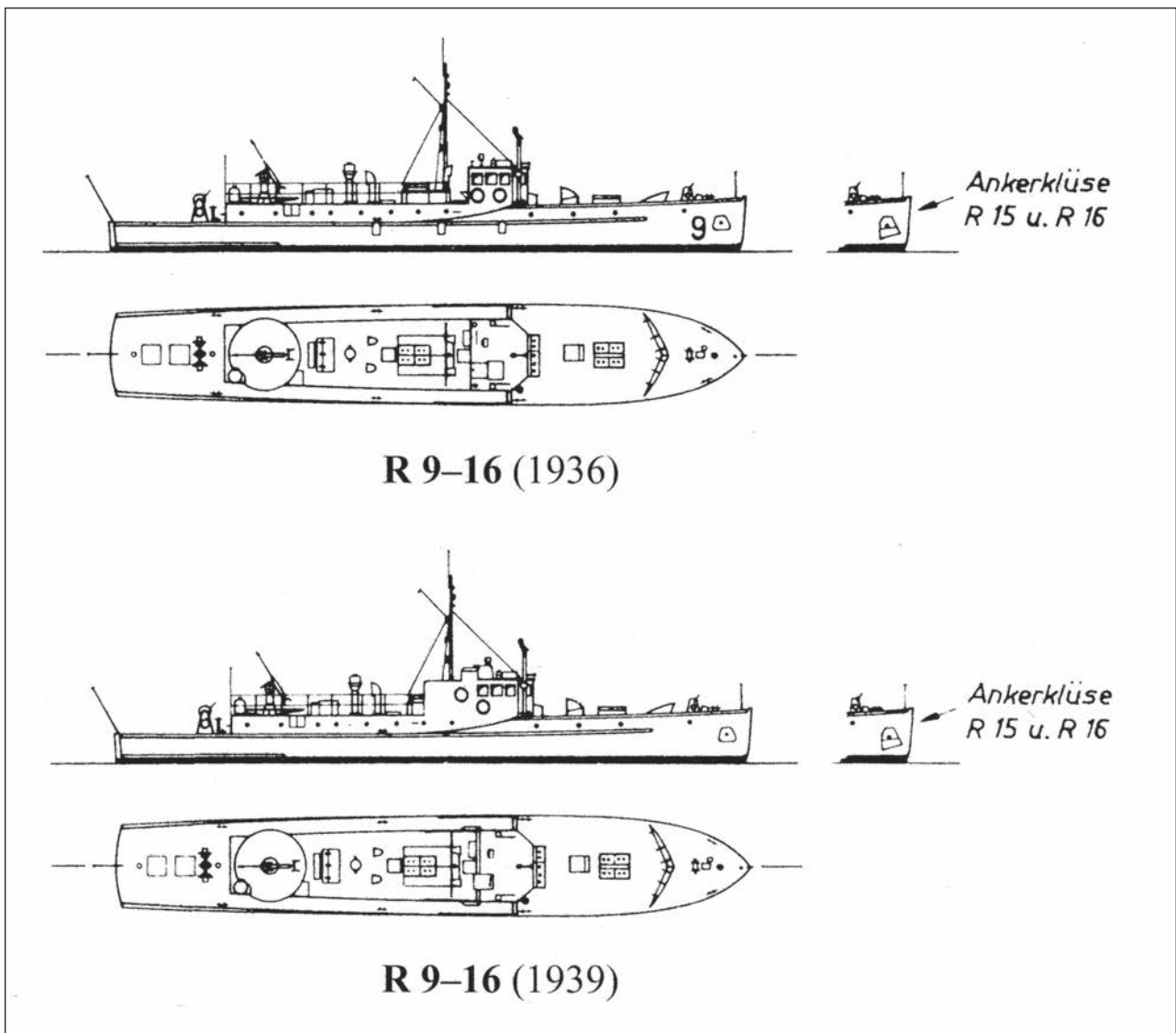
Figure 1: German light minesweeper (Minen-Räumboot) R 15 on the North Sea on 5 November 1934. Length (LOA) 27.75 m; beam 4.38 m; depth 2.15 m; draught 1.36 m; displacement 52.5 t (Source: Sammlung Dressler, Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart; Bildarchiv: 18-0701-a).

forces at El Alamein, the R 15 left Tobruk on 12 November 1942 as the last German ship and later took part in the unit supply in Tunisia. From the end of the African campaign until December 1943, the 6th Flotilla took part in escort and minesweeping tasks along the shores of the Tyrrhenian Sea and in January 1944 it was redeployed to the Adriatic. Together with torpedo boats, seven of the remaining minesweepers of the 6th Flotilla were transported by road from Genova to Piacenza and then along the Po River to Venice where they were assembled and outfitted in the local Arsenal between February and March 1944 (Räumboots-Flottillen, 2022; 6. Räumbootsflottille, 2022). From July 1943 onwards, the 6th Minesweeper Flotilla was commanded by Lieutenant Commander (Kapitänleutnant) Walter Klemm.

The 6th Minesweeper Flotilla was part of the 11th Security Division (11. Sicherungsdivision) under the higher Commanding Admiral Adriatic (Kommandierender Admiral Adria), which consisted of two Escort Flotillas (1. and 2. Geleitflottille) with torpedo boats or escort destroyers (TA-Torpedobootausland) and the 2nd Submarine Chaser Flotilla (2. Unterseebootjagdflottille). In the second half of 1944, they added the 6th Transport (6. Transportflottille) and the 10th Landing

Craft Flotilla (10. Landungsflottille) with naval ferry barges/»F-lighters« (MFP), double hull barges, pontoons and tugboats. In the Adriatic, there were three concurrently operating Torpedo Boat Flotillas (3., 7. and 24. Schnellbootflottille) as part of the 3rd Division, and a Minelayer Group (Freivogel & Rastelli, 2014, 165–170). The activity of German submarines in the Adriatic was negligible compared to the First World War. The port of Pula, which was one of the bases of the 29. Unterseebootsflottille, was in operation as a U-Stützpunkt until the end of July 1944. The scuttling of the last two submarines of the same flotilla that have already been badly damaged by air assaults (U-565 and U-596) in Scaramanga Bay in front of the base in Salamina in the Saronic Gulf in September of the same year signalled the end of the German submarine activity in the entire Mediterranean (Alman, 1985; Paterson, 2019, 280–282).

At the end of November 1944, the Commanding Admiral Adriatic was disbanded and the 11th Security Division was transferred to the Naval High Command South (Marineoberkommando Süd), which was responsible for the rest of Adriatic. From April 1944 onwards, minesweepers of the 6th Flotilla were carrying out missions along the Istrian and Dalmatian coast from their bases in Opatija and Pula. A military journal of

Figure 2: Groundplan and side view of the minesweepers R 9 to R 16 in their original form (1936) and after the refurbishment in 1939 (Drawing: Franz Mrva; Source: Dieter, Maass & Gröner, 1999, 193).

the unit² from 13 April³ and 8 June 1944⁴ reveals that the R 15 was additionally armed with an MG 15 (7.92 mm) and another 15-mm machine gun (perhaps an old version of the MG 151) instead of the more standard double MG 34, which were becoming very scarce at that point in the war. On the night of 5–6 August,

the R 15 and R 16 got entangled into a battle with the partisan patrol boat PČ-22 Streljko in the Murter Channel.⁵ A few days later, on 12 August, torpedo boat S 629 collided with the R 15 near Šibenik. The damage was quite extensive and the R 15 was leaking heavily and only returned to duty on 31 August after

² The Croatian translation of the military journal belonging to the commander of the 6th Flotilla from 1 January to 15 September 1944 and from 31 January to 15 February 1945 was generously offered to us by Danijel Frka. It is one of the translations of military journals of the units of the Kriegsmarine in the Adriatic which are based on the material from NARA and used to be kept by the former Military and Maritime Museum (today Croatian Maritime Museum) in Split. Frka obtained the copies of the journals from the museum's former director, Vladimir Isaić.

³ NARA, PG 73451.

⁴ NARA, PG 73452.

⁵ NARA, PG 46525, p. 303.

more than two weeks of repairs in the base of Pula.⁶ During this period, the R 15 was performing escort, casualty transport and patrol duties and was involved in anti-partisan activities on the islands.

Due to the increasingly frequent air attacks, German ships had to navigate mostly at night when they were harder to spot. Additionally, the Allies started laying mines of their own along German navigation routes. In the early morning of 5 September 1944, the R 15 and R 12 were on minesweeping duty near Lovrečica close to Umag when a mine detonation proved fatal for the R 12. When pulling out the sweeping device, a mine hit the stern and detonated, which resulted in the sinking of the minesweeper and the death of half of its 20-man crew.⁷ In the morning of 23 September, the R 15 was hit several times by partisan machine gun fire while sailing through the Pašman Canal, but it did not sustain any serious damage or casualties.⁸

From October 1944 onwards, the operational area of the 6th Flotilla, which at the time numbered around 373 men, became increasingly focused on the territory between the Kvarner Gulf and Venice due to the partisan advancement in the coastal area of central Dalmatia. In the Allied air attack on the island of Rab on 5 November, the R 15 suffered several light hits and was kept in Pula for repairs until 22 November 1944.⁹ During the second half of December 1944 and the middle of January 1945, the R 15 took part in two mine missions, »Alpha 1« and »Alpha 4 Ost«. On 20 January 1945, the R 15 and R 16 headed to Cres with the Chief of Staff MOK Süd. Winter conditions in the Kvarner Gulf took their toll on the R 15. In January 1945, windy conditions and rough seas caused damage and the R 15 took in a lot of water, which is why it was relegated to the Pula shipyard from the end of the month until 10 February. Between 11 and 15 February, when the military journal of the 6th Flotilla ends,

the R 15 did not take part in any mission. During this time, the commander of the R 15 was Corvette Sub-Lieutenant (Leutnant zur See) Storb.¹⁰

The deteriorating position of the German forces meant that its units were no safer moored than out at sea, as proven by the case of the R 14 which suffered irreparable damage to its bow during an air attack on the Monfalcone Port on 16 March 1945. Poor prospects for the R 15 materialized on the night of 16–17 April when the minesweeper under the command of Sub-Lieutenant (LzS – Leutnant zur See) Frieß (Paterson, 2017) was navigating waters south of Savudrija. Around 11 PM, the English detected a convoy of eight vessels, consisting of three ships and five boats. They attacked with a motor torpedo boat (70-ft US Vosper) HM MTB 409 from the 28th MTB Flotilla (c.f. Reynolds & Cooper, 1999) under the command of Lieutenant Claude Holloway and two Higgins 78' class motor torpedo boats PT 207 and PT 217 of the Yugoslav Royal Navy in exile acting as escort.¹¹ Due to the apparent superiority of the German convoy, MTB 409 launched its torpedoes at the last ship in the convoy and immediately headed back towards base in order to avoid a battle. One torpedo hit its target and the R 15 sank. Only five crew members managed to save themselves and among the men killed was also 21-year-old Mechanic 1st Class (Machinenobergefreiter) Wilhelm Eickerman.¹² The remaining five vessels of the 6th Minesweeper Flotilla were run aground by their crews on 2 May 1945 at the mouth of the Tagliamento and set ablaze. After a breakdown in talks with the commander of the 57th Flotilla of motor gunboats and motor torpedo boats (MGB/MTB) of the British Coastal Forces, the minesweeper crews chose to surrender to the 2nd New Zealand Division, which was part of the British 8th Army (cf. Pope, 2014, 259–266).

6 NARA, PG 46525, p. 327.

7 NARA, PG 46527, p. 426.

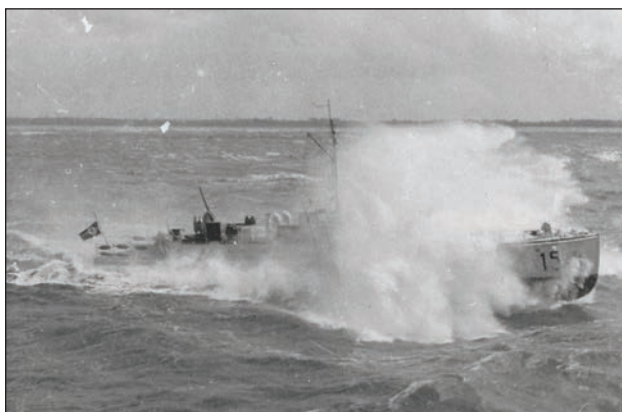
8 NARA, PG 46527.

9 NARA, PG 46531.

10 The entries of the accessible military journals (KTB – *Kriegstagebuch*) of the 6th Minesweeper Flotilla end with 15 February 1945 while the journals of the command of *Marineoberkommando* (MOK) Süd from the last few months of the war were not available at the time of writing. Original *Marineoberkommando* (MOK) Süd (established on 1 January 1945) documents are kept by the *Bundesarchiv, Abt. Militärarchiv* in Freiburg (BArch RM 35-III) while the material on microfilm is kept by the National Archive and Records Administration (NARA) in College Park in Maryland (cf. Mulligan, 2005, 139, 143, 152–153, 157–158).

11 PT 207 and PT 217 were transferred to the Yugoslav Royal Navy in exile as part of Allied military aid in October 1944 on Malta, along with six boats of the same type and a Flower-class corvette (Freivogel & Rastelli, 2014, 473).

12 The loss of the R 15 in the northern Adriatic or »bei Kap Salvore« on 16 April 1945 is documented in German sources, the originals of which were not available at the time of writing. One exception is the encrypted message from MOK Süd with a situational report compiled on 17 April 1945 at 8 PM. The relevant part of the message, which was intercepted on 18 April by one of the British signals intelligence collection sites (Y-station) and deciphered in Bletchley Park, translates to: »Own R-boat sunk on the level of Umago after being torpedoed.« (TNA, DEFE 3/685, p. 363, p. 363: short situation report 2000/17/4). While Claude Holloway's published memoirs only recount that the attack on the convoy resulted in the sinking of one of the »German E-Boats« (MTB Flotilla, 2014), several other sources erroneously claim that the attack on the convoy, composed of »3 MFP and 5 leichten«, resulted in the sinking of one of the naval ferry barges (MFP – *Marinefahrpram*) (cf. Faggioni, 2013, 126).

Figure 3: *R 15 in rough seas (Source: Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart).*

Figure 4: *The minesweeper photographed in the North African port of Derna in June 1942 could only be the R15 or R16, given the shape of the anchor hole. Since the R15 collided with MFP 149 near Ras al Hamama on 22 May and was under repair until 23 September, it is more likely to be the R16 (Source: Breyer, 1994, 90).*

Figure 5: *R 15 during a mission along the east coast of the Adriatic (Source: Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart).*

Figure 6: *Among the remains of the wreck of the R 15 on the seabed south of Cape Savudrija is the diesel engine of the manufacturer Motoren-Werke Mannheim (Photo: D. Frka; October 2022). A pair of engines of the same type (RS 127 S), combined with two double-armature electric motors, was installed in the submarines of the type II in the years 1935–1940 (Rössler, 1999, 74).*

THE FATE OF THE R 15 WRECK AND THE ITEMS SALVAGED IN THE 1980S

Some pieces of equipment from the minesweeper R 15 were salvaged immediately after the end of the war, which is possibly alluded to by the correspondence of the Port Authority Piran from 26 June 1945 (no. 73), which instructed Koper's Port Agency to salvage and dismantle »a wooden German minelayer«. ¹³ The wreck sitting at the depth of 25 m, approximately three nautical miles northwest of Umag, remained in a more or less integral condition all the way up to the 1980s when it was visited several times by diver Zvonimir Kralj, keeper of the Piran Aquarium. The wreck lay on the seafloor bottom side up and in the years 1984–1986, Kralj

managed to salvage from it a flare gun and a backpack, which contained rusks, medical material and a bottle of water. On another occasion, he managed to salvage two MP 40 submachine guns and a case containing a device similar to a typewriter, which turned out to be the naval version of the electromechanical cipher machine Enigma M4. The Enigma was stored in a box along with a booklet (approx. 30 × 20 cm with black print), which soon disintegrated. The listed items were collected by Kralj

¹³ PAK PI 19.

from the inside of the hull in the middle section of the wreck where he also noticed plexi glass from the command bridge. Kralj stored the items from the R 15 along with the material from other sunken ships and airplanes in the Piran Aquarium and did his best to try and conserve them (Kralj, 2022).

Years ago, a porcelain saucer for a cup (Einsatztasse) with the markings of the manufacturer and the Kriegsmarine was also found inside the wreck of the R 15.¹⁴ The sunken minesweeper is probably also where the 20-mm anti-aircraft gun (Flak 38) on a cone-shaped mount (Sockellefette C/30)¹⁵ comes from. It was caught by Piran fishermen into a trawl net »south of Savudrija« in 1989 (Kralj, 2022) and is now exhibited in front of the Piran Aquarium (Fig. 7). Nowadays, only the right engine with the propeller axle, some electrical equipment and other remains can be seen on the seabed. Some time ago, the fishermen who named the wreck Ribaltada tied up the other axle and towed it, probably together with the left engine, to the shore in Umag.

Through the intervention of Danijel Germek, Kralj handed over the completely disintegrated submachine guns and Enigma remains to the Park of Military History in Pivka in 2020, which entrusted the items for conservation to Aleš Jelinčič, conservator with the Museum of Contemporary History of Slovenia. The Enigma, which was salvaged in a still integral state, has disintegrated in the three decades.

The examination of the preserved parts has revealed cracks on the edges of the plugboard, with a visible bend across the entire length of the board. All of the covers of the Bakelite switches are missing, which is odd. The same can be said for the broken axle shaft of the rotors and cipher wheels. This damage was definitely not caused after the salvage. It is almost certainly the result of a torpedo explosion as there was not enough time to sabotage the Enigma before the sinking of the minesweeper.

CONSERVATION FINDINGS AND PROCEDURES CARRIED OUT ON THE ENIGMA REMAINS

The device entered the conservation workshop completely fragmented and without its wooden box. The following parts were preserved: (1) wheel compartment with wheels and rotors and corresponding gears, (2) actuating mechanism, (3) top panel with rotor-setting windows, wheel cover lock, oval power

Figure 7: 20 mm anti-aircraft gun (Flak 38) recovered from the seafloor south of Cape Savudrija most likely originates from the minesweeper R 15 (Photo: A. Gaspari).

socket and a station call window, (4) keyboard, (5) lamp panel with letters, (6) plugboard with sockets and plugs, (7) battery box, (8) parts of the case.

The conservation process began with the immersion of the preserved parts in a solvent. After the removal of the initial protective coating, the device was desalinated in distilled water for several months. Individual parts were then cleaned of sand, silt, shellfish and corrosion. The final conservation included the process of vacuum impregnation with a 20 % solution of tannin in 96% alcohol, and vacuum consolidation with a 7 % solution of Paraloid B72 in ethyl acetate. Non-metal parts were then coated with microcrystalline wax in pure gasoline.

Materials that the preserved parts were made of are listed below.

Case – sheet metal, 80–90% corroded.

Keyboard – base: sheet metal; front wall: Bakelite; keys: iron stem with spring; key cap: Bakelite with a letter made of white synthetic material; wiring: litz wire wrapped in green insulation; switch positions: brass coiled strips.

Console with light bulbs and illuminated letters – bottom wired plate: probably paper in melanite in 8 layers with a combined thickness of 1 mm (?); contacts: non-magnetic metal (brass, aluminium?); light

14 Underneath the marking of the manufacturer, the Wilhelm Jäger Porcelain Factory from Eisenberg in Thuringia, is the symbol of the *Kriegsmarine* eagle with its head turned to the left; the eagle is holding in its talons a stylized wreath, inside of which is a diagonally tilted swastika. Underneath the symbol is the letter M and the last number of the year 1941 (Porzellanfabrik, 2022).

15 The barrel jacket has the following markings (information in different lines is separated with a forward slash): »2cm Flak 38 MI / W 5319 / (?)ac / .43«, while the barrel itself has the following: »2cm Flak 38 MI / Nr 7512 / RohrNr. 1 / S / b(??)«. Different areas of the mount bear the serial number »1167« (cf. Stehr & Breyer, 1999, 3–5).

bulb base: galvanically-treated brass metal (chrome, nickel); glass bulb: flat-faced, the size of a pea; wiring: litz wire wrapped in green insulation; base mount: iron, riveted to the mount; illuminated panel with letters: black base with white letters probably applied onto a transparent synthetic panel through the process of screen printing, all together attached to the Bakelite base (with holes for the light bulbs). Main wheel compartment with two wheels and rotors – mount: sheet metal; switchable rotors; Bakelite ring with accentuated white letters, attached to an aluminium wheel; drive gears from Bakelite (?); movable ring (one partially preserved): iron; leftmost and rightmost wheel: Bakelite.

Plugboard – base: Pertinax or Resopal (Paxolin); sockets: probably brass; pins probably brass integrated into a Bakelite body; wiring: litz wire cable wrapped in green insulation. Imprinted numbers from 1 to 26 near the contacts, accentuated with white colour.

Battery – battery inserts bound together in a box made from impregnated paper (pertainax?); paper sign of the manufacturer glued to the case (TANAX); signs visible, except for one illegible sign NR: 330 or 660 (?); insert slotted into the pertinax case (?); contacts are probably brass.

IDENTIFICATION OF THE DEVICE WITH THE DESCRIPTION OF THE LAST CONFIGURATION

The examination of the preserved parts confirmed the preliminary identification of the version of the cipher machine as the M4 model. This is evidenced by:

- wheel compartment with two wheels and four rotors; four blocking pins of the ratchet wheel; the wheel compartment cover has two preserved windows for the two wheels on the right; part of the panel just to the left is missing, but it is clear that it could accommodate two more windows);
- the upper panel has only one wheel cover lock (the M3 model had two);
- plugboard with numbered positions of pairs of sockets from 1 to 26 (with the M3 model, numbers come in combination with letters);
- the presence of single sockets for testing the 2-wire connecting cable for the plugs on the sides of the plugboard indicates that it is a cipher machine of a later make.

Only a fragment of the left edge and the attachment screws remain from the serial number plate which was attached in the middle of the bottom edge of the keyboard panel. The markings and serial numbers of the wheels and switchable rotors, which usually match the serial number of the machine, were checked using X-ray computed microtomography (microXCT) and 3D image analysis, which was carried out at the

Figure 8: The remains of the Enigma M4 from the minesweeper R 15 after conservation (Photo: A. Gaspari).

Slovenian National Building and Civil Engineering Institute. With direct observation and an xCT scan, it was possible to discern the following configuration and settings of the rotors from left to right:

- type-C reflector (UKW-c); label »C.«; serial number »M 15648«;
- so-called extra rotor (Zusatzwalze), Gamma version; label »γ«; serial number »M 15648«; external position – Grundstellung: P;
- rotor »III«; serial number »M 15648«; external position; F;
- rotor »VI«; serial number »M 15648«; external position; E;
- rotor »IV«; serial number »M 15648«; external position; Y;
- plugboard: at the time when it was last used, 10 of the 13 pairs of sockets were connected, but the cables have disintegrated, which is why the combinations of the occupied plugs could not be reconstructed. Out of the 26 sockets, 6 were unoccupied with plugs. These were: 1 (A), 5 (E), 7 (G), 9 (I), 19 (S), 26 (Z).

During the war, Naval Enigma machines were manufactured by Kinsky & Krüger in Berlin and Geyr, Olympia in Erfurt, Ertel-Werk in Munich and Atlas-Werke in Bremen, all under license from Heimsoeth und Rinke. Serial numbers were assigned in blocks in the form of five-figure numbers preceded by the marking M (Marine; navy) and followed by the manufacturer's code (Heimsoeth und Rinke = jla; K&K Geyer = gv; Olympia = aye; Ertel-Werk = bac) and

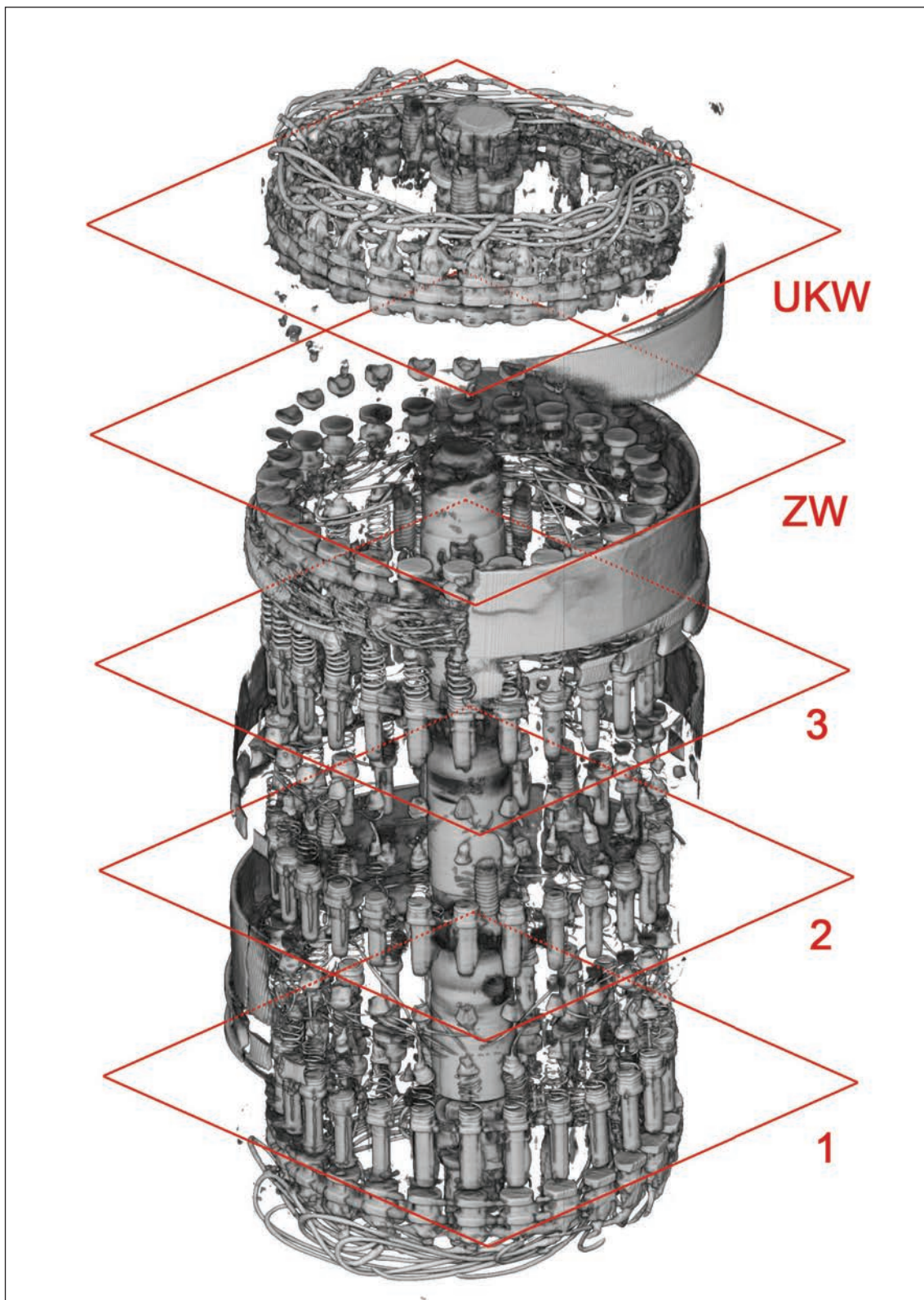
Figure 9: Enigma M4 from the minesweeper R 15; wheel compartment after conservation (Photo: A. Gaspari).

the abbreviated year of manufacturing (e.g. 44). The composite of microtomographic cross-sections of the reflector and the four rotors showed the serial number M 15648 in all cases. Serial numbers of machines, wheels and rotors of Naval Enigma machines usually match and the occurrence of rotors with different numbers is isolated to rare cases of completely preserved Enigma machines, where the swapping of the rotors probably happened after the war. With all that said, there is very little doubt that the Enigma recovered from the minesweeper R 15 also had the serial number M 15648. It is only a few positions older than the Enigma M4 with the marking »M15653/aye/44«, which is kept by the Royal Naval Flagship Museum in Portsmouth (Hamer, 2014). Preserved Naval Enigma machines (Hamer, 2022) from the serial number block M 15118/aye/43 to M 18428/aye/45 reveal that the Enigma M 15648 was most probably made by Olympia Büromaschinenwerke in 1944.

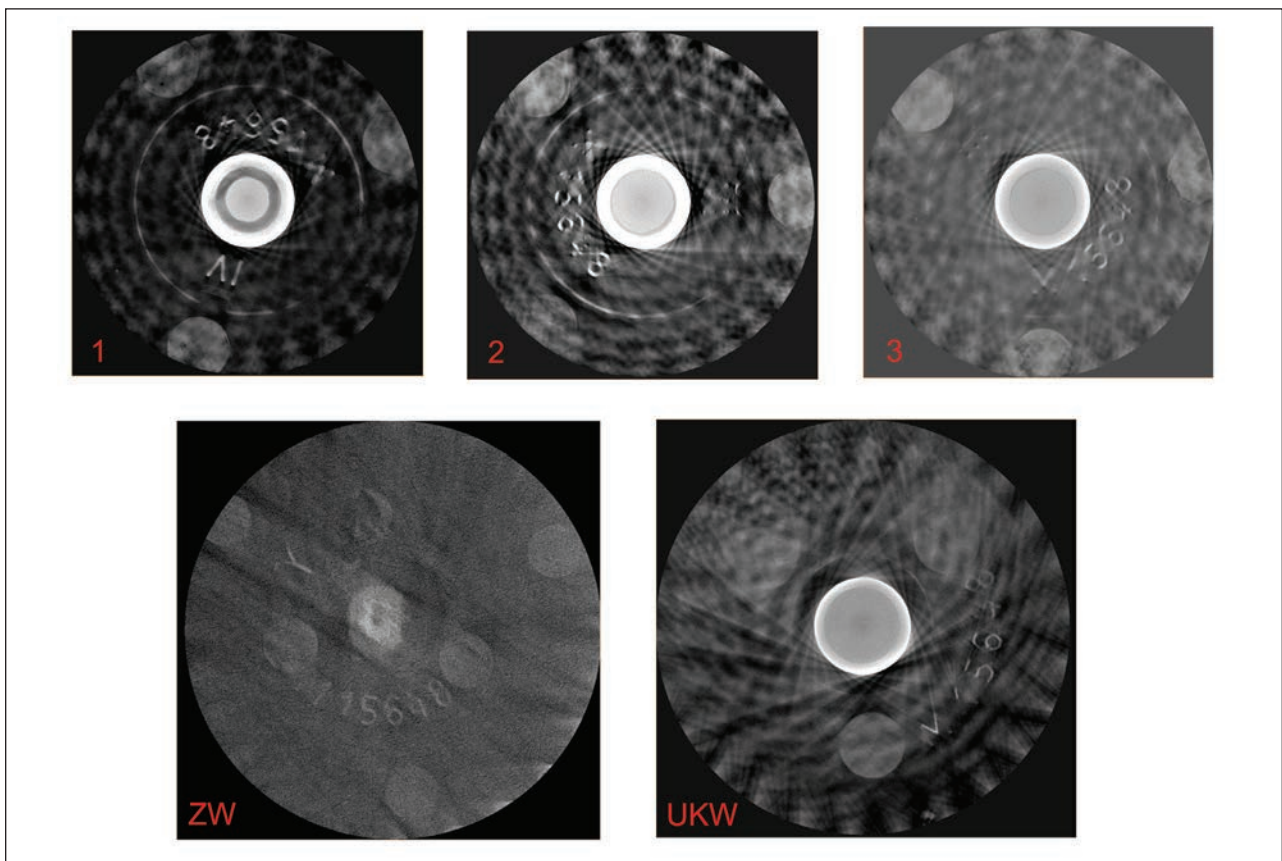
THE INTRODUCTION OF THE M4

The Enigma M4 was developed specifically for the submarine units of the German Navy, but the belief that it was used exclusively on submarines does not hold true and is the consequence of the

flawed understanding of historical facts and the knowledge that the M4 model was the machine that brought the Allies' cryptographic war against the threat posed by German submarines in the Atlantic to a complete standstill (Weierud, 2022). Early in the Second World War, Karl Dönitz, the Supreme Commander of the German Navy's U-Boat Arm, was already concerned about the Allies' continued success against his submarines in the Battle of the Atlantic. Even though the Allies at that time were routinely reading messages encrypted with the early versions of the Enigma, the Germans were convinced that this was impossible and attributed the Allies' victories to espionage, radar detection or chance discoveries of their submarines. Despite this, Dönitz ordered the development of a special Enigma with four rotors, intended especially for submarines (U-Boote), submarine supply vessels and land bases offering support to submarine operations (Erskine & Weierud, 1987; Präse, 2004, 42). Messages in »Triton« code (English designation »Shark«), which submarines in the Atlantic and the Mediterranean have been using since 5 October 1941, were being encrypted with Enigmas with three rotors (M3) until 1 February 1941, and after that with the new four-rotor version. The M4

Figure 10: X-ray computed microtomography scan of the wheel block of the Enigma M4 from the minesweeper R 15, acquired with an x-ray microscope Zeiss XRadia Micro XCT-400 (3D render: Lidija Korat and Miha Hren, Slovenian National Building and Civil Engineering Institute).

Figure 11: Cumulative X-ray computed microtomography cross-sections of the wheels and rotors with serial numbers and markings, shown from right to left (3D render: Lidija Korat and Miha Hren, Slovenian National Building and Civil Engineering Institute).

played a key role in the Battle of the Atlantic and its introduction caused a full intelligence blackout in the British Government Code and Cypher School (GC&CS) in Bletchley Park (Buckinghamshire). For the personnel of Hut 8, the introduction of the new Enigma model did not come as a surprise as the British already knew about the M4 early in 1941, but final confirmation came with the capture of the M4's top lid from submarine U-570, which surrendered on 28 August 1941 after an air attack south of Iceland (Erskine, 2011a).

Cryptanalysts needed a full 9 months to break the M4 key, a very long period for wartime. In order to decipher Kriegsmarine messages, Alan Turing and his colleagues designed an electromechanical code-breaking machine (rapid analytical machine – RAM), the so-called Bombe, as early as September 1939 on the basis of Polish decryption machines. However, after the introduction of the M4, the reliability of British Bombes was still unsatisfactory. The breakthrough came with the capture of the tables for the »Heimische Gewässer« code network and the key sheets for weather report

signals (Wetterkurzschlüssel) from two German fishing boats (tugboats) converted for weather observation – Krebs near the Lofoten Islands on 4 March 1941, and München north of Iceland on 7 May 1941. Perhaps even more significant was the capture of books for short signals (Kurzsignale), special settings, a manual for so-called officer messages, and an Enigma machine from the U-110, which was damaged and captured during an attack on an Allied convoy near Greenland two days later. Short signals, which were used by the German Navy to shorten the transmission time of position, situation and observation reports, could already be deciphered with the standard Bombes and the deciphered short signals provided good starting settings for »Triton« key traffic. New success in this direction came with the operation of capturing the weather ship Lauenburg near Jan Mayen Island in the Arctic Ocean on 28 June 1941 as Bletchley Park knew that it was carrying monthly tables with Enigma settings (Sebag-Montefiore, 2004, 116–144, 147–150; cf. Paterson, 2007, 79–94; Conyers Nesbit, 2008; Erskine, 2008).

Figure 12: Enigma M4 electromechanical cipher machine was developed primarily for the U-Boot division of the German Kriegsmarine. The machine was housed in an oak carrying case (Source: Cryptomuseum, 2022).

New problems arose for GC&CS in March 1943 when a third edition of short signal books for weather reports was introduced, and on 1 July of the same year, when the Germans started using new versions of the extra rotor and reflector for the M4. The success of cryptanalysts from Bletchley Park in breaking the new system came in no small part to the capture of codebooks (*Wetterkurzschlüssel* and *Kurzsignalheft*) and maps as well as a completely preserved Enigma from a sinking submarine U-559, which was tracked down and critically damaged by Royal Navy destroyers on 30 October 1942, 60 miles off Port Said in Egypt (Sebag-Montefiore, 2004, 217–224; cf. Conyers Nesbit, 2008). Two of the three crew members who boarded U-559, Lieutenant Anthony Fasson and sailor Colin Grazier, drowned trying to recover the material. This event is even more tragic knowing that as early as the end of 1941, the personnel of Hut 8 were able to reconstruct the wiring of the Beta rotor and reflector B of the M4 (Erskine, 2008, 204–205), which is why obtaining the Enigma from U-559 was not of critical importance.

The agreement to share naval intelligence (naval SIGINT) signed in October 1942 was followed by the cooperation between GC&CS and OP-20-G (US Navy's Naval Enigma Section) in order to develop a more capable »analytical hardware«. By using American four-rotor Bombes, which were 34 times faster and were made in the US Naval Computing Machine Laboratory in Dayton (Ohio) led by Joseph Desch, the Allies were able to decipher most of the Enigma M4 messages from the second half of 1943 onwards. After September 1943, »Shark« code messages were usually deciphered within 24 hours and OP-20-G became entirely responsible for this task from the end of that year, having at its disposal approximately 75 Bombes. American success in deciphering enemy code was crucial in sinking multiple tankers (»Milchkuh«) and other ships that supplied the submarine fleet in the Atlantic in the middle of 1943. This meant that the submarines had to return to their bases on the west coast of France more frequently.

Further progress came with the American capture of U-505, which was forced to surface around 150 miles off the coast of Western Sahara after being hit by depth charges on 4 June 1944. The crew's attempt to scuttle the submarine failed as they were boarded in a daring manoeuvre by the men from USS Pillsbury (DE-133) who closed the valves and disarmed the scuttling charges. Apart from the intact Enigma, the captured material from U-505, which was later towed across the Atlantic to Bermuda (from 1954, the U-505 has been displayed in the Museum of Science and Industry in Chicago), also included books with officer and regular settings for June 1944, a

valid codebook of short weather messages, new versions of bigram tables, a book of short signals and a book (*Adressbuch*) with quadrant marking codes on a grid map (cf. Ulbricht, 2005, 38–40). With the help of the latter, submarine tracking services in London and Washington were able to, for the first time, instantly identify positional references from deciphered messages (Sebag-Montefiore, 2004, 280–285).

Naval radio traffic, which was examined by the personnel of Hut 8 in Bletchley Park, was intercepted by 23 HF-DF (high-frequency direction-finding) stations on the Atlantic coast after May 1944, and the US Navy also had its own stations (Erskine, 2011a). The daily message traffic of the Kriegsmarine was constantly increasing during the war, going from around 300 in 1940 all the way to 1500–2000 in 1944–1945. Simultaneously, the number of keys was also increasing, from one main key in 1941 (»Heimische Gewässer«, later »Hydra«, Eng. »Dolphin«, and the corresponding officer's »Oyster«) to around 20 keys at the end of the war. After November 1944, the Kriegsmarine started issuing individual submarines so-called special keys (*Sonderschlüssel*), which were practically unbreakable (the first one was broken by OP-20-G as late as early April 1945), which prevented the Allies from accessing all the operational information on submarine activity in the last ten months of the war (Erskine, 2011a). Most of the other keys were usually broken by Allied analysts soon after their introduction, or they managed to decipher individual messages coded with those keys frequently enough to decide that they were not worth pursuing anymore (Alexander, 1945, 15–16). The Anglo-American cooperation was very successful thanks to the great relationship between Hut 8 and OP-20-G; out of 1,550,000 Naval Enigma's intercepted messages, Hut 8 managed to decipher 1,220,000 (Mahon, 1945). Out of those, only around 530,000 were forwarded to the Admiralty and the Operational Intelligence Centre (OIC) as many messages only included weather data and other operationally uninteresting information (Erskine, 2011a).

Information from the deciphered Enigma messages were given the highest security classification in Great Britain (»Ultra«) and remained limited to a very small circle of commanders and staff officers. Despite the warning signs that pointed towards their code being broken, Berlin never questioned the basic principles of communication security. Even the Supreme Commander of the German Navy's U-Boat Arm (*Befehlshaber der U-Boote*; BdU), Admiral Karl Dönitz, who did not completely trust the supposed security of the keys, refused to believe, even after the Bat-

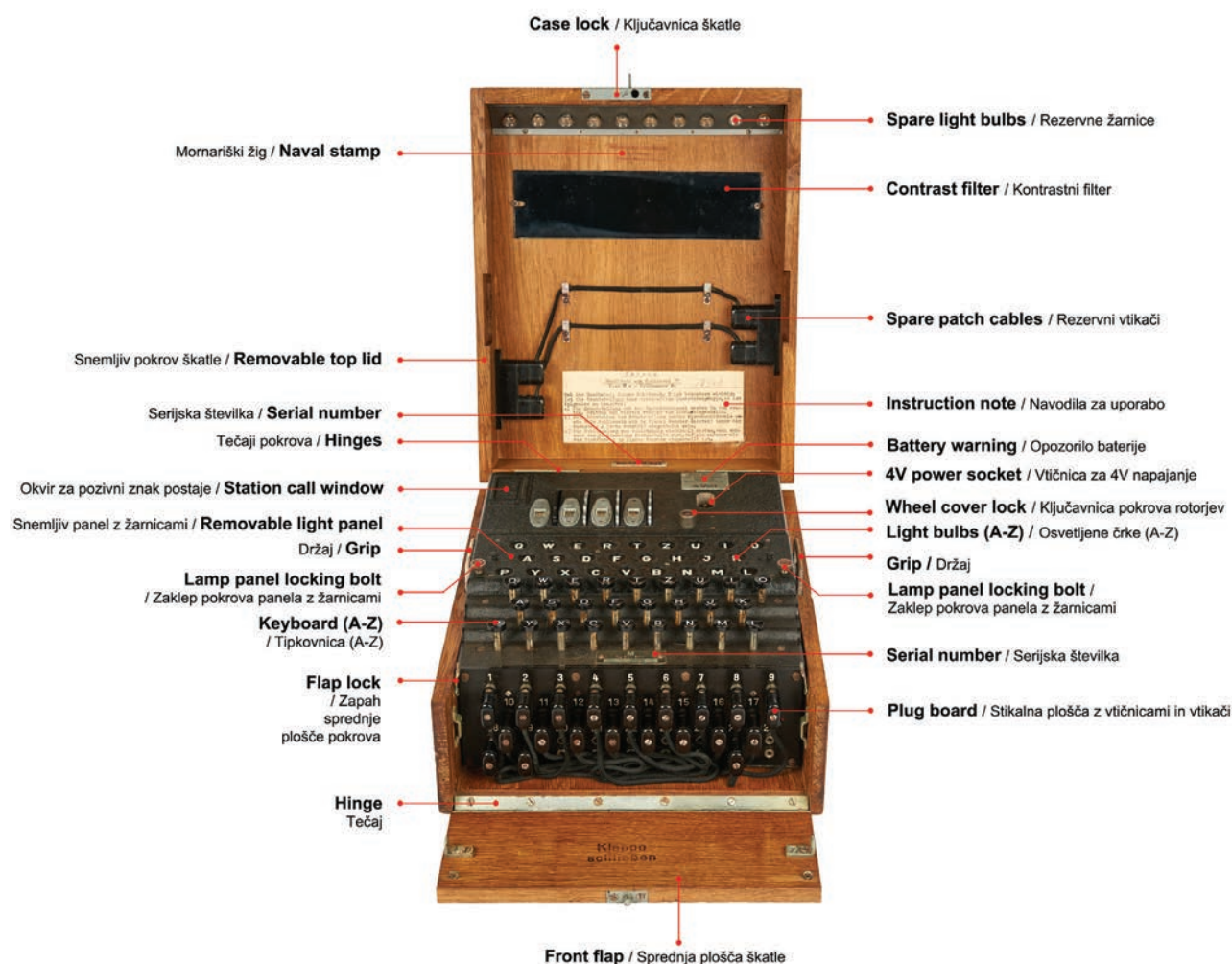

Figure 13: Enigma M4. Machine parts (Source: Cryptomuseum, 2022).

tle of the Atlantic, that the Allies uncovered the positions and intentions of his submarines with cryptanalysis, and instead thought it came down to radar technology or radiogoniometry. Although the Abwehr received a clear message from an agent («V-Mann») within the US Department of the Navy that the Allies have been reading encrypted orders given to submarines for months, the Maritime Warfare Command (Seekriegsleitung; Skl) did not completely believe it, and the introduced improvements (e.g. double encryption) did not manage to stave off future naval and air attacks on rendezvous points of submarines and supply vessels for long. It was only after a succession of losses in February and March 1944 that the BdU and the commander of the Marinenaachrichtendienst (MND; Naval Intelligence Agency) came to the conclusion that the enemy did not

get the information on their rendezvous points from radiogoniometry, but by reading radio messages or treason. Even then, additional security measures could not stop the attacks for long, but the MND still unflinchingly trusted the Enigma. Such »strange coincidences« were interpreted as a consequence of the Allies capturing an intact machine together with that month's key, which would change anyway, and they dismissed the compromising of the entire coding system as impossible (Rahn, 2002).

The Allies also treated the success of deciphering Enigma messages as a secret that needed to be kept at all costs, which is reflected in the security and intelligence measures taken upon the capturing of codebooks, Enigma machines or submarines, including the immediate isolation and blindfolding of the rescued German crews. Among the high-risk

exploits that could have revealed to the Germans that their code had been compromised were especially attempts at rescuing submarines and the intent of their towing to the nearest ports as they could be observed by other submarines. Such cases include the aforementioned U-505 and U-205, the latter being severely damaged on 17 February 1943 during an attack on a convoy 80 miles northeast of Benghazi on the Libyan coast. After a risky boarding attempt performed by a group of sailors from the destroyer HMS Paladin (G69), which resulted in the capture of a Kennggruppenbuch (book with message indicators) and a Zuteilungsliste (allocation list), the corvette HMS Gloxinia (K22) attempted to tow the submarine into a nearby bay near Cape Ras el Hilal, but it sank about one kilometer off the coast to a depth of around 40 m (Sebag-Montefiore, 2004, 227–230; Conyers Nesbit, 2008). A special GC&CS committee, which believed that the submarine carried an Enigma as well as a new Gamma rotor and a corresponding reflector C (see below), even considered using deep-sea divers in order to extract them from the submarine, but it is not clear if such a dive was ever carried out (c.f. Erskine, 2008, 207). A similar decision for a rescue attempt of U-505 on 4 June 1944, two days before the invasion of Normandy, nearly got Captain Daniel Gallery, commander of an American naval squadron, court-martialed (Sebag-Montefiore, 2004, 284–285). An encrypted message of a captured officer from the end of 1944 stating that the enemy had captured an intact submarine along with its communication materials proves that such concerns were justified (Rahn, 2002, 151).

The success of Allied cryptanalysts and the heroics of the people who managed to capture intelligence material from sinking submarines became known to the public as late as the 1970s. Some of the information was only recently declassified (2016) while the majority of the captured codebooks with keys still lie in the vaults of the US National Security Agency and is inaccessible to the public.

FEATURES

The M4 cipher machine (»Schlüsselmaschine ENIGMA«, Funkschlüssel M Form M 4 or Schlüssel M4 for short) was developed as a more secure version of the Naval Enigma M3, which in turn was based on the Enigma I model used by the German Army and Air Force. The Enigma M3 had three switchable cipher rotors, a fixed reflector (Umkehrwalze) and a plugboard with sockets (Steckerbrett). It was equipped with eight different cipher rotors (I–VIII), with only three being in the machine at the same time. The first five rotors (I–V;

the so-called Sigma rotors) were identical to those used by the German Army Enigmas (Heer), while three (VI–VIII; the-so called Delta rotors) were intended only for the Kriegsmarine. Unlike the Army, the Navy decided to use letters (A–Z) instead of numbers (01–26) on the rim of the rotors. Sigma (I–V) and Delta (VI–VIII) rotors had a movable ring which moved the contacts independently of the markings on the rotor and had to have been set (Ringstellung). Rotors I–V could be set via a spring-loaded pin, while the Naval rotors (VI–VIII) required two pawls to be pressed simultaneously. One of the rotors inside the machine had to be picked from one of the three Naval rotors and it could not be used in the same position on two successive days.

The M4 model had an extra rotor (Zusatzwalze; ZW) to the left of the three switchable rotors, which added another level to the coding algorithm. The installation of the fourth rotor demanded the thinning of the reflector and a reduced thickness of the extra rotor. The extra rotor in versions Beta (IX) and Gamma (X), hence also called the Griechenwalze, was fixed together with the thin reflector, which is why it did not move during the typing of the message and was not interchangeable with other rotors. In the internal settings (Innere Einstellung) of the key for an individual day of the month, the positions of the rotors (Walzenlage) were given in a sequence from left to right: reflector, fixed Zusatz- or Griechenwalze, then the left, i.e. slowly-rotating rotor, middle rotor, and finally, the right, quickly-rotating rotor.

The reflector B (»Bruno«) with the extra β -rotor entered into use in the area of the »Triton« or »Shark« key (submarines in the Atlantic and the Mediterranean) on 1 February 1942, and on 1 July 1943, the second version of the extra rotor (γ) was introduced with the corresponding reflector C (»Caesar«) (Hammarborg, 1954, 163–166; Ulbricht, 2005, 9–10). The Allies could not decipher messages encrypted with Gamma rotors until September 1943. Both extra rotors were switchable and were swapped on a monthly basis, whereas the initial setting of the extra rotor (Grundstellung) and the setting of its ring (Ringstellung) remained set to A until February 1945. The UKW as well as the extra (4th) rotor were wired in a way that allowed the Enigma M4 with this setting to be backwards compatible and could exchange messages with the M3 model (Hammarborg, 1954, 163–164; Rijmenants, 2004). In other words: the combination M4 UKW B + ZW Beta is identical to the M3 with a regular (wide) UKW type B while the combination M4 UKW C + ZW Gamma is identical to the M3 with a regular UKW type C. It is known that especially in home waters and

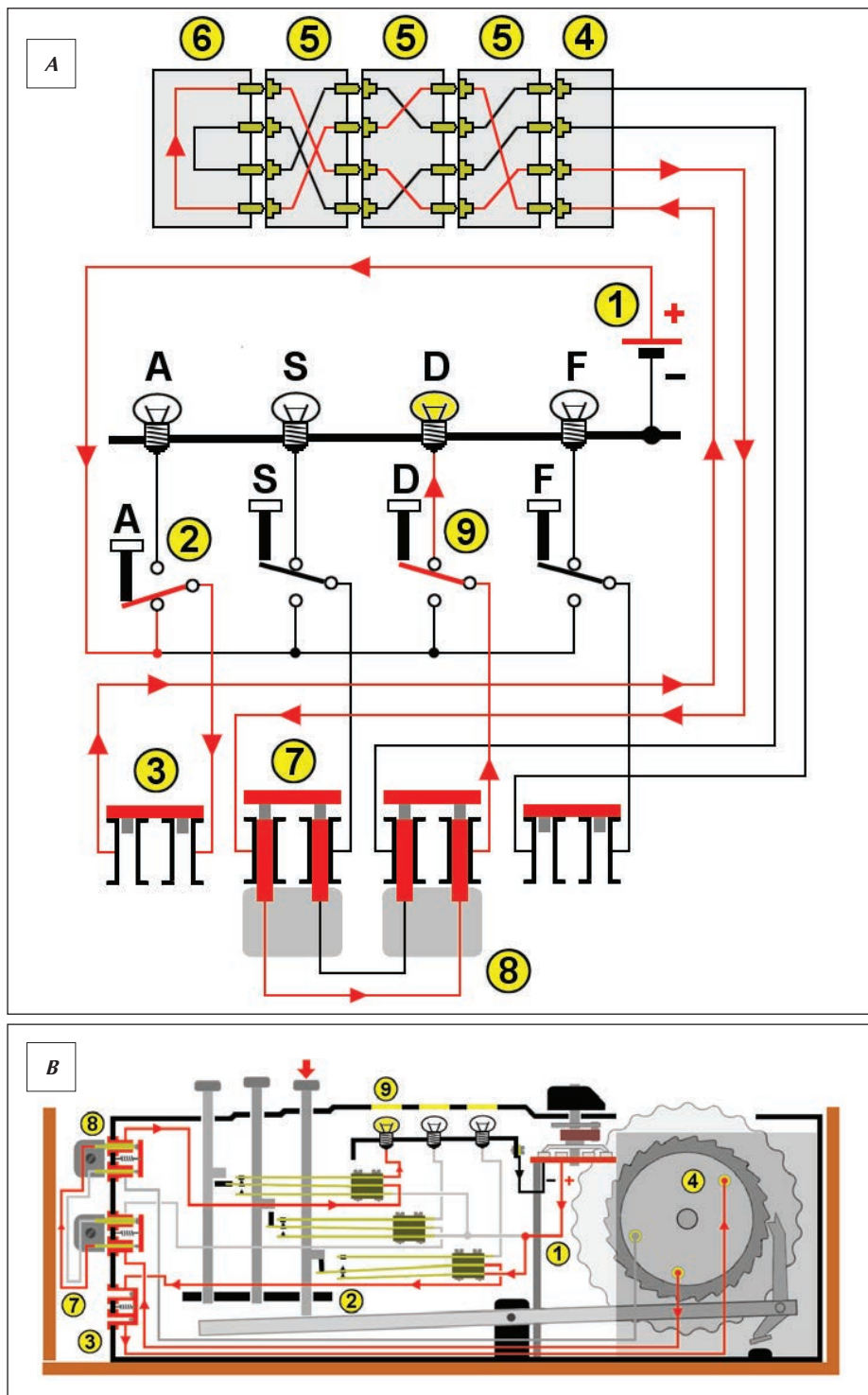

Figure 14: Wiring diagram (a) and side view of the mechanics and electric circuit of the Enigma. The current flows from the battery [1] through the depressed bi-directional letter-switch [2] to the plugboard [3]. The plugboard allows rewiring the connections between the keyboard [2] and the fixed entry wheel [4]. Next, the current proceeds through the unused, and therefore closed, socket [3] via the entry wheel [4] through the cross-wirings of the three (Wehrmacht Enigma) or four (Kriegsmarine M4) rotors [5] and enters the reflector [6]. The reflector returns the current, via a different path, back through the rotors [5] and entry wheel [4], and proceeds through the plugboard once again and through plug ,S' connected with a cable [8] to plug ,D', and through another bi-directional switch [9] to light-up the lamp (Made by: D. Rijmenants).

in the Mediterranean, Enigma M4 machines were used with settings that made them backwards compatible with the three-rotor model (M3), while during the last two months of the war, the setting of the extra rotor started being changed just like the other three rotors.

The design of the keyboard and the plate with illuminated letters uses the standard German layout (QWERTZ). When typing the messages, with each press of a key, the rightmost rotor would turn by one step (1/26), which caused a different connection in the internal wiring and, consequently, different encryption after each letter was typed. The turn of the rotor caused the same letter to be encrypted in a different way each time. The Enigma thus worked on the principle of polyalphabetic substitution. If the rotors had not been turning, it would classify as monoalphabetic substitution, which is much less secure.

In the set of 8 interchangeable rotors, five rotors (I–V) have a single notch on the rim, while three rotors (VI–VIII) have two notches positioned opposite each other. This meant that with each rotation of the right rotor, the other two rotors could also turn, but not always. Each new position would create an electric circuit. For additional encryption, the Enigma featured a plugboard at the front, which enabled the swapping of letters in pairs by using plugs, which connected the keyboard with the fixed entry wheel. Each machine was equipped with twelve 2-wire cables, approximately 20 cm in length, which had two Bakelite plugs with one thick (4 mm) and one thin (3 mm) pin that were cross-connected with single-wire cables. The pins fitted a socket with two holes of different diameters, which is why they could not be mistakenly swapped. The Bakelite casings of the plugs were not numbered or marked in any other way. This design enabled 0–13 contacts, which meant that anywhere between 0 and 13 pairs of letters could be swapped. As is evident from the M4 instruction manual, 10 cables were normally used during the war and two spare cables were stored underneath the lid of the box. Pressing one of the 26 keys created a connection with the plugboard, from where the current passed into the fixed entry wheel (Eintrittwalze) and from there to the rightmost rotor. This rotor transferred the current to other rotors on the left and to the reflector (Umkehrwalze). The latter sent the current in the opposite direction through the rotors back to the entry wheel and then back to the plugboard, and from there to the panel, where the appropriate letter was lit up. Once the key was lifted, the circuit was broken and the light bulb under the letter on the panel would go out. The machine was designed so that individual letters could not be encrypted to them-

selves. According to one of the calculations, the M4 model with the extra rotor allowed for 3.1×10^{25} different combinations or slightly fewer since the Navy was always using at least one of its three switchable rotors. The M4 provided a mathematical security almost 300 times greater than that of the Enigma used by the Army (Heer) (Rijmenants, 2004). All of the theoretically possible settings of the M4 amount to an astronomically high number of 2×10^{145} (Miller, 2019, 14).

OPERATING PROCEDURE

Before the encryption process began, the Enigma had to be set up in a way that was familiar to both sides of the communication. This included the selection, arrangement (Walzenlage) and starting position of each rotor (Grundstellung), and the setting of the ring with the indicator (Ringstellung). For the correct encryption and decryption of a message, the settings of the sender's and receiver's Enigma had to be identical. The operating procedure of the M4 machine, which was named after the version of the operating procedure and not the fourth wheel, started with the selection of the key from the codebooks and tables. Tables with keys for Naval Enigmas consisted of two parts: the first Schlüsseltafel M Allgemein – Innere Einstellung (internal settings) gave the choice of three rotors and their positions (Walzenlage), the settings of their rings (Ringstellung), the choice and setting of the thin Beta or Gamma rotor and the reflector, i.e. only for the odd days of the month. The second part Schlüsseltafel M Allgemein – Aussere Einstellung (external settings) contained the combinations of the pairs of sockets on the plugboard (Steckerverbindungen) and the settings of the four rotors (Grundstellung) for all days of the month (Rijmenants, 2010, 332).

The internal settings from a specific key were at first changed at midnight and the external settings at noon. After 1 July 1942, both the internal and external settings changed at noon D.G.Z. (Deutsche Gesetzliche Zeit), which meant early in the morning for German submarines that operated along the eastern coast of the US. The internal settings were supposed to be the responsibility of an officer, however, in practice, these were also normally set by the radio operator, usually the Funkmaat or Oberfunkmaat (Bauer, Erskine & Herold, 1997, 35).

In the case of Naval Kenngruppen, in order to determine the key used for an individual message, the radio operator had to choose two groups of three letters (Trigram) from a special book (Kenngruppenbuch) for a specific area of the key's validity (Schlüsselbereich), namely the Schlüsselkennguppe for the identification of the key and the Verfahrenkennguppe for the

acquisition of the message key (Spruchschlüssel). With the Enigma in the starting position, the operator first typed the Verfahrenkenngruppe trigram and received the key for the message, which gave him the starting settings of the rotors for the encryption of the message. Trigrams for the Schlüsselkenngruppe and the Verfahrenkenngruppe formed the indicator of the message (key for the message), which was additionally encrypted with the help of a table for the conversion of letter pairs – bigram (Doppelbuchstabentauschtafel) before it was sent together with the encrypted message. There were nine tables for the conversion of the letter pairs, labelled from A to J, which were chosen for any given day according to the calendar. With the three-rotor Enigma, both trigrams of message identifiers were written one under the other and were added a random letter to the beginning of the first one and the end of the second one. Vertical pairs of letters (bigrams) from both text indicators were then encrypted with the help of the tables. With the same table, the operator of the receiver of the message deciphered 8 letters of the message's indicator. The first trigram showed the appropriate key. Then, with the rotors in the starting positions, the second trigram was typed in. The obtained trigram gave the key of the message, on the basis of which the rotor's starting positions were set in order to decipher the rest of the message. With Enigmas with four rotors, instead of using three and one random letter, four letters were used (Rijmenants, 2010).

In the case of Naval Enigmas, the text of the message (Klarspruch) was divided into groups of four letters. At the beginning are two indicators with four letters each which are repeated at the end of the message, enabling the friendly and the enemy side to immediately recognize the signals of the Naval Enigma. The encrypted text was then sent via radio transmission, usually in Morse code, to the operator of the second Enigma. The operator typed the transcript of the encrypted text into the machine with the same daily settings. With the help of the bigram tables, he first deciphered both message indicators and thus obtained the coded key of the message. After typing it in and obtaining the deciphered key with the rotor settings, he then typed in the encrypted text of the message and wrote down the illuminated letters that gave the final text. According to one of the accounts, the encryption of a message with 40 groups (160 letters) took the operator and communications officer at least 5 minutes (Erskine, 2011b).

Initially, the German Navy only used a limited number of communication keys, i.e. radio communications with daily keys. Each area of operation had its own key and operating procedures. The three main areas or code networks were initially the »Heimische Gewässer« (from January 1943 »Hydra«, Allied designation »Dolphin«), »Auserheimische Gewässer«

(from January 1943 »Ägir«; »Pike«) and »Süd« for the Mediterranean and the Black Sea area. They were used by submarines, most of the ships, coastal defence and other units. Before the encryption with the Enigma machine, some standard messages were encrypted with the short signal codebook (Kurzsinalheft) in order to shorten transmission time. At the start of October 1941, a new key »Front-U-Boote« was introduced for submarines in the Atlantic, which was officially called »Triton« (»Shark«) from February 1942 onwards, while warships were using the key »Kernflotte« (from January 1943 »Neptun«), which cryptanalysts from Bletchley Park were never able to break.

Submarines in the Mediterranean were using the »Süd« key only between November and December 1941, then switched to »Triton«, and in June 1943 to »Medusa« (»Turtle«), which was abandoned in August 1944. In October 1943, the code network »Süd« was split into keys »Hermes« (»Porpoise«) for the Mediterranean, »Poseidon« (»Grampus«) for the Black Sea and »Uranus« (»Trumpeter«) for the Balkans or the Oberkommando der Kriegsmarine (OKM) – Marineoberkommando (MOK) Süd/Südost (from October 1943, deciphered in April 1944). On 1 October 1944, the key »Hermes«, initially M »Süd«, was split into key M »Wotan« (»Bloater«) for the Mediterranean and M »Athen« (»Catfish«) for the Aegean Sea, while the designation »Porpoise« was kept for the communication key for Italy (German Naval Ciphers, 1944, 94–95, fig. 24b; Ulbricht, 2005, 28; Funkaufklärung, 2022). Upon its introduction, »Bloater« used the September keys of »Porpoise« and became an independent key on 15 November 1944. Due to the unavailability of the Bombe and the lack of interest in the messages it encrypted, the analytics personnel from Hut 8 in Bletchley Park did not break the »Bloater« key until 12 January 1945 when it once again merged with »Porpoise« (Alexander, 1945, 78; Mahon, 1945, 104). In February 1945, new independent keys were introduced for naval forces in the eastern Mediterranean, namely the »Albanien« for the south Adriatic and »Agäis« for the Aegean Sea (Rohwer, 2018). The »Hermes« key was in use all the way until May 1945 (Erskine, 1996, n. 8). Interestingly, one of the last deciphered messages, supposedly from the keys belonging to the code network »Süd«, was sent from Vižmarje near Ljubljana on 4 May 1945.¹⁶

The coding procedure described above was used only in the area of the main code networks. Instead of using the intricate message key selection with the help of the Kenngruppenbuch and the Doppelbuchstabentauschtafel, less important areas, such as the Black Sea, the Balkans, the Far East and the area of code network »Süd«, relied on a less secure method with double encryption

16 TNA, DEFE 3/685, p. 626.

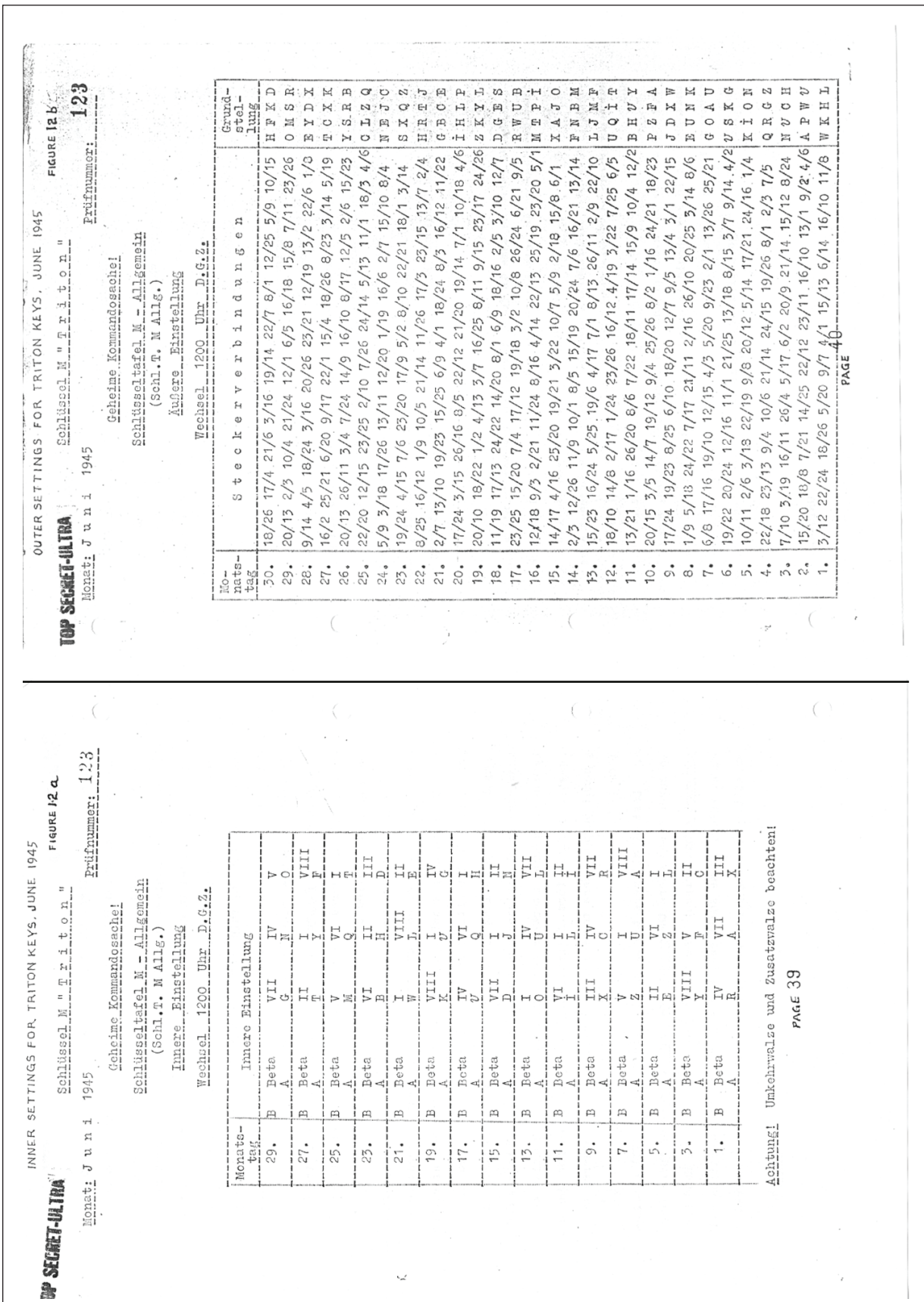

Figure 15: Example of a German Naval key – Schlüssel M «Triton» («Shark»): a – internal settings; b – external settings (Source: German Naval Ciphers, 1944.

of the message key («doubly-enciphered» message key) from three randomly chosen letters (trigram), which the Army and Air Force used until 15 September 1938, and was abandoned by the Navy already on 1 May 1937 (Erskine, 1996; Erskine, 2011a; Rijmenants, 2010, 337). This system did not follow the Kenngruppenverfahren; with the rotors in the daily starting position (Grundstellung), which was the same for all Enigmas of code network »Süd«, the operator chose the message key himself. The three randomly chosen letters were typed in twice in a row producing the encrypted trigrams (e.g. SCD PJF), to which two letters of the vertical bigram were added (e.g. DA) as indicators of a specific code. The resulting two groups of four letters (DSCD APJF) were repeated at the start and end of the message (Erskine, 1996, 469). The adoption of the system of double encryption of message key indicators (so-called throw-on or boxing indicators as they were known as in Bletchley Park) in code networks of the Kriegsmarine is described by R. Erskine as a catastrophic, almost unbelievable mistake. Double encryption of the indicator from three identical letters created noticeable patterns (so-called females), which were a goldmine of revelations for the personnel of Hut 8 and OP-20-G, including warfare on land areas of code network »Süd« (all the way to southern Russia). All three valid keys of this network, »Poseidon«, »Uranus« and »Hermes«, were using double encryption of indicators at least until January 1944, while it was in June of the same year at the latest that they started using a 4-letter message key with M4 models (Ulbricht, 2005, 31–32). Code network »Süd« with its subordinate keys produced more than 115,000 deciphered messages in total, which are kept in two series, the second one perhaps also containing messages in other codes of the Enigma (Erskine, 1996, n. 18; Erskine, 2011a).

Apart from the Enigma, vessels were also equipped with RHV – Reservehandverfahren, a backup encryption system where the operator first transferred the text of the message into a frame on a piece of paper and then used coding tables (bigram) to switch the pairs of letters. A radio message coded with RHV looked the same as a message encrypted with the Enigma (Ulbricht, 2005, 46–48; Horenberg, 2012–2021).

From the start of the war, the German Navy used a type of two- and three-letter codes for coastal radio traffic, but most of them were soon abandoned.

Among the so-called smaller codes, the spreadsheet from the document kept by NARA also lists coding signals from pairs of letters which the Allies dubbed »LL signals« because of the LL indicator and were used by smaller vessels in the Mediterranean, including the Adriatic, to forward »intelligence data«. These keys consisting of pairs of letters based on the principle of vertical bigrammatic substitution were supposedly of strategic nature and were usually not valid for more than a few weeks. Their encryption did not require an Enigma, but coding tables were used instead. Entries from the accessible journals of MOK Triest (MOK Triest, 1944) only contain the marking FT, i.e. Funktelegraphiemeldung,¹⁷ before messages from individual vessels, but this is not meant to reveal anything about the encryption method (Weierud, 2022). At least part of the answer can be found in the deciphered and translated orders that Marineoberkommando Süd gave for individual missions along the western coast of Istria and are kept on microfilms by The National Archives at Kew, fund DEFE 3. Such an order from 18 April 1945, only a day after the sinking of the R 15, not only designates the formation of the group of vessels, area of operation, navigation speed and commander, but also the type of communication, which, translated by the personnel from Hut 4 in Bletchley Park, reads as: »W/T watch on coastal short wave Adriatic, ((ciphers))«. ¹⁸

CONCLUSION

From 1941 onwards, only the M4 model was still being produced out of all the Naval Enigmas, which is why this machine was distributed to all naval units and coastal positions that used the Enigma. The early models with three rotors – M1, M1a, M2, M2a and M3, which were produced in 1934–1940 in relatively limited numbers (just under a thousand in total), remained in use, but only on smaller and less significant vessels and coastal areas, such as the Baltic. Until the end of the war, a total of more than 11,950 Enigmas of models M1 through M4 were produced, with more than two thirds of them being the M4. Throughout the war, the M4 Enigmas were thus mostly set up in a way that enabled the exchange of messages with the three-rotor models, including the Enigma I (machines of which the serial number starts with the letter 'A') used by the Army (Heer), Air Force (Luftwaffe) and

17 The rulebook for the use of Naval Enigmas for officers and staffs from 1940 which was used for the further wire transfer of the received radio messages of especially classified nature (Ulbricht, 2005, 32), instructs to label them with »Geheimverschlüsselt FT« (*Oberkommando der Kriegsmarine*, 1940). It is evident from the initial explanations that the B-issue of the instructions (printed in red, water-soluble ink) was handed out to the personnel of the encryption service of officers or commands of vessels, ranging from warships to supply ships, including minelayers and minesweepers. The rulebook states that the B-issue needs to be kept in a place where it can be easily reached by water in case there is danger of it falling into the hands of the enemy.

18 TNA, DEFE 3/685, p. 351.

the SS, with more than 20,000 made. From February 1942, when the M4 model entered into use, it was equipped in between 700 to 800 submarines, mostly with two Enigmas per submarine (two machines with different settings were needed for the time of the change of the key), while the rest were assigned to other units of the Kriegsmarine. The number of completely preserved M4 machines is extremely low, also owing to the fact that captains of submarines and other vessels were under strict orders to destroy their machines and throw them overboard, or they were destroyed by crews at the end of the war. According to some sources, fewer than 120 complete M4 machines are thought to have survived the war and all of them ended up in the hands of Allied naval units. The completely preserved machines mostly come from command or communication posts on land and are nowadays mostly still kept in intelligence agencies' vaults, with only a small number being kept in museums and private collections. In total, 83 Naval Enigmas with different levels of preservation were recorded in 2017. Two of them are M1 models, three are M2 models, two M3 models and the rest are M4's. Out of the approximately 50 completely preserved Enigmas of all types that are on public display in museums across the world, including the standard model A kept by the Museum of Contemporary History of Slovenia (A 14362/jla/42), 7 are model M4 Enigmas. Not included in the above overview are the Enigma model M2 (M1227) exhibited in the Military Museum in Belgrade, three M4 models (M7976/jla/44, M7968/jla/44, M7969/jla/44), and parts of 7 other Enigmas which are still under the authority of the Ministry of Defence of the Republic of Serbia. All of the abovementioned machines were supposedly seized from the retreating units of German Army Group E, which also included Kriegsmarine units from the Black Sea and bases in Greece (cf. Kovač, 2017, 33–42).

Notable among the finds from archaeological contexts are two Enigma M4 machines recovered from the submarine U-85, sunk in April 1942 by the destroyer USS Jesse Roper near Bodie Island, 15 nautical miles off the east coast of the US. In August 1997 and June 2001, divers salvaged two M4 Enigmas (M2946 and M3131) with their corresponding boxes with the extra rotors from the radio communications room (Funkraum). Additionally, they also managed to salvage fragments of radio message forms and some pages from the book with flag semaphore signals in the adjoining sonar room (Hamer, 2003). The better preserved of the two Enigmas is nowadays kept by the Hatteras Maritime Museum in North Carolina, where it arrived after a successful agreement between the governments of the United States of America and Germany. Since the submarine had not surrendered (after abandoning it, all of the crew members were killed), the U-Boot 85 with all its movable effects is still the property of Germany, which is why salvaging artefacts from the wreck without the express permission from the German government was illegal (Hadley, 2003).¹⁹ Less clear is the background of the sinking of seven Enigma machines off the German Baltic coast, which were recently stumbled upon by divers near Gelting (2020) and in the the port of Kappeln (2021), close to Flensburg, and were handed over to the State Archaeology Department of Schleswig-Holstein (Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein). The M4 model from the bay near Gelting as well as the six Enigmas from Kappeln (three M4's and at least two M3's) are still in the conservation process in the Archaeological Museum Schloss Gottorf (Museum für Archäologie Gottorf). The find from Gelting Bay probably originates from one of the 50 submarines, the commanders of which received a scuttling order on the night of 4–5 May 1945 (codename »Regenbogen«), while the Enigmas from the port of Kappeln were perhaps thrown overboard

19 In legal literature, there are two approaches in the case of loss or transfer of ownership (ownership rights) of sunken military vessels and aircraft. One is the so-called implied abandonment rule and the second is the so-called express abandonment rule. Implied abandonment means that the cessation of ownership rights on a military vessel or aircraft derives from the passing of a certain amount of time. Contrastingly, according to standard international law, a state remains the owner of the sunken vessel or aircraft unless there is a transfer of ownership, the ownership is relinquished on the basis of a disclaimer of ownership, or in the case of capture before sinking or with surrender. The right to an enemy military vessel during the war is transferred to the beneficiary state at the moment when the vessel or aircraft comes into physical possession of that state, if such a transfer is done with intent. A coastal state thus does not obtain any ownership right over the sunken vessel or aircraft simply due to the fact that it is located on land or seabed over which it has sovereignty and jurisdiction. Pursuant to this, a coastal state has the right to possession and executing or allowing legal interventions, e.g. in the realm of removing obstacles for navigation and issuing salvaging permissions, where the UNESCO Convention on the Protection of Underwater Cultural Heritage encourages informing the flag state of the planned interventions and including it in the research. In the case of state immunity of the sunken vessels or aircraft, the prevailing explanation is that with the sinking, the vessel or aircraft loses its legitimacy for state immunity, but it is questionable if this applies to military items on board (e.g. documents, instruments, weapons), which the flag state is interested in keeping secret or protected against other states. In this sense, the sunken military vessel is regarded as a »military security container« of the flag state and, if this argumentation is followed, it falls under a different standard of protection, deriving from state immunity. Taking into account the principle of express abandonment, the Enigma from the R 15 minesweeper is the property of the Federal Republic of Germany as the legal successor of the Third Reich (cf. Daum, 2013; Craig, 2019, 74–119).

from ships heading to the place where they were to surrender to the Allies (Althaus, 2021).

The find from the wreck near Umag is thus completely in line with the belief that the Enigma M4, being the most widespread type of Naval Enigmas in the second half of the war, was a standard piece of equipment of all Kriegsmarine units, including smaller ships. Attesting to the fact that the presence of an Enigma on board the R 15 is not extraordinary, are the production year of the machine (1944) and the nature of the minesweeper's last mission, which does not deviate from the usual missions carried out at that stage of the war.²⁰

The final answer to the question of the unit – user of the machine M15648 would have been given by the handwritten information about the vessel or place of operation in a 6-page accompanying booklet (*Begleitbuch für den Schlüssel M*), which was issued for each individual machine by a competent authority of MOK. Apart from the machine's serial number, this booklet also contained information about the vessel or place of operation and handover date (Cd vandt, 2022). *Begleitbuch* or the second handover document (e.g. *Merckblatt zum Schlüssel M* on the underside of the lid of the wooden box), which probably accompanied the Enigma in question, was not preserved, so the question remains if the machine was kept on board permanently or just occasionally (e.g. during the presence of high command staff in the convoy). Class R 1 minesweepers did not have a designated radio communications room (*Funkraum*), which is why we presume that the Enigma was kept in the captain's quarters at front of the bow section of the hull. In the case of it being used during navigation, it was probably plugged into the 4V power source there.

The use of reflector type C (UKW-c) and an extra γ (Gamma) rotor (ZW), which were inside the M4 when the minesweeper R 15 sank, does not correspond to the data from the combination tables of reflectors (UKW) and extra rotors (ZW) for individual months in »Shark« traffic (Mahon, 1945, 104; Cryptomuseum, 2022), which proves that the machine from the R 15 used a different key, supposedly from the selection of keys of code group »Süd«. The last setting of the extra rotor (P) did not enable the exchange of messages with a three-rotor machine (M3), corresponding with the keys from the last two months of the war which predicted different settings of the extra rotors and their rings from the previously mandatory A-settings.

The background of the presence of the M4 cipher machine on the minesweeper R 15 definitely requires a more thorough examination and a review of the remaining material from the archives of Marineoberkommando Süd, which was being created between December 1944 and the end of the war. Further examination of the ring settings of the wheels (*Ringstellung*), i.e. the internal settings of the Enigma, will be especially interesting. If the settings on all 4 rotors could be identified, it would theoretically narrow down the identification of the key of the last use with an accuracy of up to two days. If it were possible to reconstruct at least some of the 10 pairs of plugs on the plugboard and taking into account the unused sockets and known rotor settings (*Grundstellung*), it would be possible to determine the last use of the Enigma with an accuracy of up to a day. The only way to establish all the settings from the last used coding key would be to compare data from the appropriate codebooks for the last months of the war. Some were captured and are kept in various archives, but it is not clear if they also contain codebooks for the Mediterranean or the Adriatic (Weierud, 2022).

Even though the Enigma could not be brought back to the state it was in upon its discovery, expert conservation efforts made it possible for the Park of Military History to obtain an incredibly interesting and rare exhibit, which has no equal among the documented finds from wrecks of the German Kriegsmarine in the Adriatic. The mystery and complexity of the cipher machine, including the »retro« look from the 1930s and the historical significance of deciphering code keys for the Allies, give the Enigma a special aura, which keeps on growing ever since the project, which became known as »Ultra« (c.f. Lewin, 2001; Horenberg, 2012–2021), was declassified in 1974. Various studies on the development, technical characteristics and the operation of the cipher machine, the exploits of cryptanalysts at Bletchley Park, the memoirs, novels and film adaptations of daring Enigma captures from submarines in the Atlantic and the Mediterranean, the activity in Bletchley Park and the tragic fate of its most famous protagonist Alan Turing (1912–1954), the importance of the Turing-Welchman Bombe for the development of modern computers, the online presentations and software simulations of the machine's operation, the collecting of wartime memorabilia and notable auction sales, and new discoveries from sea and land only stand to increase the interest in this machine.

20 This particular cipher machine is, therefore, most probably not directly linked with the operation of the 29th *U-Flotille*, whose submarines (U-230, U-407, U-565 and U-596) had been using the Pula base until the end of June 1944 (Paterson, 2007, 287), and most certainly not with the specific case of the famous U-81, as that submarine had already been sunk at its mooring in the *Kriegsmarinewerft* during the American bombing on 9 January 1944 (Paterson, 2007, 270–271).

ACKNOWLEDGEMENTS

For their expert help and publishing permission, we would like to thank cryptography and cipher machine specialists Frode Weierud, curator of the web portal Cryptocellar, Paul Reuvers, curator of the web portal Crypto Museum, Dirk Rijmenants, curator of the web portal Cipher Machines and Cryptology, captain Jerry Mason, editor of the web portal U-boat Archive, and dr. Klemen Kocjančič and Marko Ličina. For the photographs of the R 15 and the permission for their publication, we would like to thank Tobias Thelen from the Württembergische Landesbibliothek

in Stuttgart. We would like to give special thanks to Peter Kreuzer, Thomas Weis and Reinhard Kramer, members of the web forum Marinearchiv who contributed important commentary and explanations on the history of the R 15 and the use of the Enigma M4 in the Mediterranean theatre. We would also like to thank Janko Boštjančič, director of the Park of Military History, who supported the writing of the study, Paul Reuvers for the expert review, and Tine Verbič for the translation into English.

The study of the first signatory was written as part of the P6-0247 research programme, which is co-financed by the Slovenian Research Agency.

ŠIFRIRNI STROJ ENIGMA M4 IZ RAZBITINE NEMŠKEGA MINOLOVCA R 15 PRI UMAGU

Andrej GASPARI

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: andrej.gaspari@ff.uni-lj.si

Danijel GERMEK

Društvo vodnih športov Navtika, Obala 125, Lucija, 6320 Portorož, Slovenija
e-mail: d.vodnihsportov@gmail.com

Aleš JELINČIČ

Muzej novejšje zgodovine Slovenije, depo Pivka, Kolodvorska cesta 51, 6257 Pivka, Slovenija
e-mail: ales.jelincic@muzej-nz.si

Miha HREN

Zavod za gradbeništvo Slovenije, Dimičeva ulica 12, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: miha.hren@zag.si

Lidija KORAT

Zavod za gradbeništvo Slovenije, Dimičeva ulica 12, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: lidija.korat@zag.si

Danijel FRKA

Sušilo 13, 51262 Kraljevica, Hrvaška
e-mail: danijel.frka@gmail.com

POVZETEK

V letih 1984–1986 je Zvonimir Kralj, potapljač in oskrbnik piranskega akvarija, iz razbitine nemškega lahkega minolovca R 15, potopljenega ob zahodni obali Istre med Savudrijo in Umagom, izvilkeel šifrirni stroj Enigma in nekaj drugih predmetov. Räumboot iz prve serije teh plovil je plul v sestavi 6. flotilje minolovcev (6. Räumbootflottille) nemške vojne mornarice, ki je od februarja 1944 iz oporišč v Pulju in Opatiji delovala na srednjem in severnem Jadranu. V zadnjem delu vojne je bila Kriegsmarine zaradi vse pogostejših zračnih napadov prisiljena pluti zlasti ponoči, dodatno nevarnost pa so predstavljale morske mine, ki so jih začeli nastavljal zavezniki. R 15 je v noči iz 16. na 17. april 1945 utrpel zadetek na slepo izstreljenega torpeda z britanskega torpednega čolna MTB 409 in potonil okoli 3 navtične milje severozahodno od Umaga. Od okoli 18 članov posadke R 15 se jih je rešilo samo pet. Minolovec z jeklenim ogrodjem in dvojno leseno oplato, dolg 27,5 m in širok 4,38 m, ki je na morskem dnu ležal z dnom navzgor, se je razmeroma dobro ohranil vse do konca 80-ih let 20. stoletja, nato pa so velik del njegovih ostankov zaradi ovire, ki jo je razbitina predstavljala globinskim ribiškim mrežam, po dnu odvedli do obale. Kralj je iz razbitine poleg škatle z Enigmo in kodno knjižico dvignil še dve brzostrelki MP 40 in nekaj drugih predmetov ter jih poskušal zaščititi po najboljših močeh. Z razbitine R 15 zelo verjetno izvira tudi protiletalski top (FlaK 38) kalibra 20 mm, ki je danes razstavljen ob vhodu v Akvarij Piran. Leta 2020 je po posredovanju Danijela Germeka brzostrelki in šifrirni stroj, žal v razpadajočem stanju, pridobil Park vojaške zgodovine v Pivki. Pregled ohranjenih delov stroja je razkril, da gre za mornariško Enigmo M4 s štirimi rotorji in povratnim kolutom tipa C. S pomočjo rentgenske računalniške mikrotomografske preiskave so bile ugotovljene serijska številka stroja M 15648 ter zadnja nastavitev rotorjev: C/γ (gamma), III, VI, IV. Zunanji položaj dodatnega, gamma rotorja (P) kaže, da Enigma ni bila nastavljena na način, ki bi omogočal izmenjavo sporočil z modelom M3, kar ustreza kodnim ključem iz zadnjih dveh mesecev vojne. Ozadje prisotnosti Enigme M4, ki naj bi jih po zmotnem prepričanju uporabljali samo na podmornicah in nekaterih bojnih ladjah, na minolovcu R 15 zahteva podrobnejšo preučitev, vendar se zdi, da je povezana s posebej občutljivo nalogo, morda prisotnostjo višjega častnika ali prevozom šifrirne naprave po nalogu Marineoberkommando Süd. Enigma M4 z minolovca R 15 predstavlja eno redkih najdb teh izjemno kompleksih in fascinantnih šifrirnih strojev v arheološkem kontekstu.

Ključne besede: Jadran, Istra, druga svetovna vojna, nemška vojna mornarica, lahki minolovec R 15, 6. Räumbootflottille, šifrirni stroj, Enigma M4, arheološke ostaline

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Alexander, C. Hugh O'D (1945):** Cryptographic History of Work on the German Naval Enigma contents. P.R.O. HW 25/1. <http://www.ellsbury.com/gne/gne-000.htm> (last access: 2022-05-12).
- Alman, Karl (1985):** U-Boot Krieg im Mittelmeer – Graue Wölfe in blauer See. Rastatt, Pabel.
- Althaus, Johann (2021):** Ein kruder Befehl sorgte 1945 für die Versenkung der deutschen U-Boote. <https://www.welt.de/geschichte/zweiter-weltkrieg/article232984933/Kriegsende-Die-Enigmas-und-der-raetselhafte-Befehl-Regenbogen.html> (last access: 2022-05-08).
- Bauer, Arthur O., Erskine, Ralph & Klaus Herold (1997):** Funkpeilung als alliierte Waffe gegen deutschen U-Boote: Wie Schwächen und Versäumnisse bei der Funkführung der U-Boote zum Ausgang der Schlacht im Atlantik beigetragen haben. Rheinberg, Liebig Funk.
- Birnbaum, Friedrich K. & Carlheinz Vorsteher (1987):** Auf verlorenem Posten: Die 9. Torpedoboot-Flottillen. Stuttgart, Motorbuch Verlag.
- Breyer, Siegfried (1994):** Die deutsche Kriegsmarine 1935–1945: Band 2. Zerstörer, Torpedoboote, Geleitboote, Minensuch- und Räumboote, Minenschiffe, Hilfskreuzer, Vorpostenboote, U-Jäger, Sperrbrecher, Netzleger, Troß- und Sonderschiffe, Küstenartillerie. Friedberg, Podzun-Pallas-Verlag GmbH.
- Cdvandt (2022):** Begleitbuch für den Schlüssel M Serial number 15835. https://www.cdvandt.org/schluesel_dok.htm (last access: 2022-10-08).
- Conyers Nesbit, Roy (2008):** Ultra Versus U-Boats: Enigma Decrypts in the National Archives. Barnsley, Pen & Sword.
- Craig, Forrest (2019):** Maritime Legacies and the Law: Effective Legal Governance of WWI Wrecks. Cheltenham, Edward Elgar Publishing.
- Cryptomuseum (2022):** Enigma M4. <https://www.cryptomuseum.com/crypto/enigma/m4/index.htm> (last access: 2022-05-08).
- Daum, Oliver (2013):** Who Owns Sunken WWII German Military Aircraft? Uncertainties in the Law of Underwater Cultural Heritage. EJIL:Talk! Blog of the European Journal of International Law, July 16, 2013. <https://www.ejiltalk.org/who-owns-sunken-wwii-german-military-aircraft-uncertainties-in-the-law-of-underwater-cultural-heritage/> (last access: 2022-06-12).
- Dieter, Jung, Maass, Martin & Erich Gröner (1999):** Die deutschen Kriegsschiffe 1815–1945, Bd. 2, Torpedoboote, Zerstörer, Schnellboote, Minensuchboote, Minenräumbote. Koblenz, Bernard & Graefe Verlag.
- Erskine, Ralph (1996):** Naval Enigma: An Astonishing Blunder. Intelligence and National Security, 11, 3, 468–473.
- Erskine, Ralph (2008):** Captured Kriegsmarine Enigma Documents at Bletchley Park. Cryptologia, 32, 3, 199–219.
- Erskine, Ralph (2011a):** Breaking German Naval Enigma on Both Sides of the Atlantic. In: Erskine, Ralph & Michael Smith (eds.): The Bletchley Park codebreakers: How Ultra Shortened the War and Led to the Birth of the Computer. London, Biteback Publishing Ltd., 159–174.
- Erskine, Ralph (2011b):** The Naval Enigma Kenngruppenbuch Indicator System – Used with the Main Wartime Ciphers. In: Erskine, Ralph & Michael Smith (eds.): The Bletchley Park codebreakers: How Ultra Shortened the War and Led to the Birth of the Computer. London, Biteback Publishing Ltd., 362–365.
- Erskine, Ralph & Frode Weierud (1987):** Naval Enigma: M4 and its Rotors. Cryptologia, 11, 4, 235–244.
- Faggioni, Gabriele (2013):** La Guerra aeronavale dopo l'8 settembre 1943 tra il Golfo di Venezia e La Costa Dalmata. Bollettino d'Archivio dell'Ufficio Storico della Marina Militare, Dicembre 2013, 71–127.
- Freivogel, Zvonimir & Achille Rastelli (2014):** Pomorski rat na Jadranu 1940.–1945. Zagreb, Despot infinitus.
- Funkaufklärung (2022):** Funkschlüssel der deutschen Kriegsmarine. <https://www.wlb-stuttgart.de/seekrieg/ultra/ultra-frames.htm> (last access: 2022-05-15).
- German Naval Ciphers (1944):** R.I.P. German Naval Ciphers October 1944. NARA. – Frode Weierud, Crypto Cellar Research. <https://cryptocellar.org/enigma/files/nr-4457-rip-401.pdf> (last access: 2022-05-08).
- Hadley, Miles (2003):** Home Found for »Enigmatic« WW II U-boat Relic. https://web.archive.org/web/20120905013432/http://www.navy.mil/submit/display.asp?story_id=6660 (last access: 2022-05-08).
- Hamer, David (2014):** List of Surviving Enigma Machines. <https://enigmamuseum.com/dhlist.htm> (last access: 2022-05-08).
- Hamer, David H. (2003):** The Enigmas – and Other Recovered Artefacts – of U-85. Cryptologia, 27, 2, 97–110.
- Hamer, David H. (2022):** Dr. David Hamer's List of Surviving Enigma Machines. <https://enigmamuseum.com/dhlist.htm> (last access: 2022-05-08).
- Hammarborg, Astrid (1954):** Catalog of Enigma Cipher Machine Wirings. National Security Agency, Technical Information Division, Bibliographic Research Branch. https://cryptocellar.org/Enigma/wiring-catalog/Enigma_rotor_catalog_chap.1.pdf (last access: 2022-05-08).
- Historisches Marinearchiv (2022):** Deutsche Minenabwehrfahrzeuge: Details R 15. https://www.historisches-marinearchiv.de/projekte/minensucher/ausgabe.php?where_value=1218 (last access: 2022-05-08).
- Horenberg, Michael (2012–2021):** Breaking German Navy Ciphers. <https://Enigma.horenberg.com/index.php?cat=Reservehandverfahren> (last access: 2022-05-25).
- Kovač, Svetko (2017):** Enigma i rat u Jugoslaviji. Beograd, Medija centar Odrana.
- Kralj, Zvonimir (2022):** Personal communication.
- Lewin, Ronald (2001):** Ultra Goes to War: the Secret Story. London, Penguin.

Mahon, A. Patrick (1945): The History of Hut Eight, 1939–1945. HW 25/2. <http://www.ellsbury.com/hut8/hut8-000.htm> (last access: 2022-05-15).

Miller, A. Ray (2019): The Cryptographic Mathematics of Enigma. Center for Cryptologic History. National Security Agency. https://www.nsa.gov/portals/75/documents/about/cryptologic-heritage/historical-figures-publications/publications/wwii/CryptoMathEnigma_Miller.pdf (last access: 2022-05-08).

MOK Triest (1944): Kriegstagesbuch des kommandierenden Admiral Adria. Befehlshaber: Vizeadmiral Lietzmann. Befehlsbereich: Istrien, Norddalmatien, Süddalmatien, Albanien. Für die Zeit vom: 1. 9.–15. 9. 1944.

MTB Flotilla (2014): 28th MTB Flotilla. Coastal Forces Veterans Forum. <http://cfv.org.uk/forum/viewtopic.php?t=457> (last access: 2022-05-08).

Mulligan, Timothy P. (2005): Records of the German Navy Operational Commands in World War II. Guides to Microfilmed Records of the German Navy, 1850–1945, No. 4. Washington, D. C., National Archives and Records Administration.

NARA PG 46525 – National Archive and Records Administration (NARA), KTB Adria/Kommandierender Admiral Adria, 1 Aug–15 Sep 1944, PG 46527, T1022, roll 4289.

NARA PG 46527 – NARA, KTB Adria/Kommandierender Admiral Adria, 1 Aug–15 Sep 1944, PG 46527, T1022, roll 4289.

NARA PG 46531 – NARA, KTB Adria/Kommandierender Admiral Adria, 1–29 Nov 1944, PG 46531, T1022, roll 4289.

NARA PG 73451 – NARA, KTB 7. Räumbootsflotille, 1 Jan 1943–15 Feb 1945, PG 73451, roll 3434.

NARA PG 73452 – NARA, KTB 7. Räumbootsflotille, 1 Jan 1943–15 Feb 1945, PG 73451, roll 3434.

Oberkommando der Kriegsmarine (1940): M.Dv. Nr. 32/1, Der Schlüssel M Verfahren M Allgemein. Berlin. https://www.cryptomuseum.com/crypto/enigma/files/schluesel_m.pdf (last access: 2022-05-08).

PAK PI 19 – Pokrajinski arhiv Koper, Enota Piran (PAK PI), Luška kapitanija Piran, 1910–1973, šk. 55.

Paterson, Lawrence (2007): U-Boat Combat Missions. The Pursuers & the Pursued: First-Hand Accounts of U-Boat Life and Operations. London, Chatham Publishing.

Paterson, Lawrence (2017): Hitler's Forgotten Flotillas: Kriegsmarine Security Forces. Barnsley, Seaforth Publishing.

Paterson, Lawrence (2019): U-boats in the Mediterranean 1941–1944. New York, Skyhorse Publishing.

Pope, Dudley (2014): Flag 4. The Battle of Coastal Forces in the Mediterranean 1939–45. Looe, House of Stratus.

Porzellanfabrik (2022): Porzellanfabrik Wilhelm Jäger in Eisenberg/Thüringen. Produktion zwischen 1933 ... 1945. https://www.porzellanfieber.de/Porzellanfabrik-Jaeger_im-Nationalsozialismus-Erzeugnisse.html (last access: 2022-05-08).

Pröse, Michael (2004): Chiffriermaschinen und Entzifferungsgeräte im Zweiten Weltkrieg: Technikgeschichte und informatikhistorische Aspekte. Dissertation, Technischen Universität Chemnitz. <https://monarch.qucosa.de/api/qucosa%3A18268/attachment/ATT-0/> (last access: 2022-05-08).

Rahn, Werner (2002): Warnsignale und Selbstgewißheit. Der deutsche Marine-Nachrichtendienst und die vermeintliche Sicherheit des Schlüssels M »Enigma« 1943/44. Militärgeschichtliche Zeitschrift, 61, 141–154.

Räumbootsflotille (2022): 6. Räumbootsflotille. https://de.wikipedia.org/wiki/6._R%C3%A4umbootsflotille [e?veaction=edit](https://de.wikipedia.org/wiki/6._R%C3%A4umbootsflotille) (last access: 2022-05-08).

Räumboots-Flotillen (2022): Räumboots-Flotillen. <https://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Sicherungsflott/RFlot.htm> (last access: 2022-05-08).

Reynolds, Leonard C. & H. F. Cooper (1999): Mediterranean MTB's at War – Short MTB Flotilla Operations 1939–1945. Stroud, Sutton Publishing Imperial War Museum.

Rijmenants, Dirk (2004): Technical Details of the Enigma Machine. <https://www.ciphermachinesand-cryptography.com/en/Enigmattech.htm> (last access: 2022-05-08).

Rijmenants, Dirk (2010): Enigma Message Procedures Used by the Heer, Luftwaffe and Kriegsmarine. Cryptologia, 34, 4, 329–339.

Rohwer, Jürgen (2018): Chronik des Seekrieges 1939–1945. Februar 1945. <https://www.wlb-stuttgart.de/seekrieg/45-02.htm> (last access: 2022-05-08).

Rössler, Eberhard (1999): Uboottyp II – Die »Einbäume«. Vom Original zum Modell. Bonn, Bernard & Graefe.

Sebag-Montefiore, Hugh (2004): Enigma: The Battle for the Code. New York, Wiley.

Stehr, Werner F. G. & Siegfried Breyer (1999): Leichte und mittlere Artillerie auf deutschen Kriegsschiffen. Marine-Arsenal, Sonderband S-18, 1999. Wölfersheim-Berstadt, Podzun-Pallas Verlag.

TNA DEFE 3/685 – The National Archives (TNA), Records of the Ministry of Defence (DEFE), Admiralty: Operational Intelligence Centre: Intelligence from Intercepted German, Italian and Japanese Radio Communications, WWII, 1945 Apr 13-May 6 (DEFE 3/685).

Ulbricht, Heinz (2005): Die Chiffriermaschine Enigma – Trügerische Sicherheit: Ein Beitrag zur Geschichte der Nachrichtendienste. Dissertation. Braunschweig, Technische Universität Carolo-Wilhelmina. https://publikationsserver.tu-braunschweig.de/receive/dbbs_mods_00001705 (last access: 2022-05-08).

Weierud, Frode (2022): Personal communication.

Williamson, Gordon (2009): Kriegsmarine Coastal Forces. Oxford, Osprey.

IDENTITY FEATURES OF ARCHAEOLOGICAL SITES IN THE DUBROVNIK HISTORIC AREA

Zehra LAZNIBAT

Ministry of Culture and Media, Department for Conservation in Dubrovnik, Restićeva 7, 20000 Dubrovnik, Croatia
e-mail: zehra.laznibat@gmail.com

Mladen OBAD ŠĆITAROCI

University of Zagreb, Faculty of Architecture, Kačićeva 26, 10000 Zagreb, Croatia
e-mail: scitaroci@gmail.com

ABSTRACT

Identity features of 12 archaeological sites in the Dubrovnik historic area, which are the basis for their further evaluation, have been analysed. Seven research topics have helped identify the specificities of location, visual exposure in the city image, material and non-material determinants of a place, morphology of the urban tissue, various style characteristics and the condition of physical structure of a site. The conducted evaluation of the condition and the comparison of sites based on the same questions have indicated the level of features, as well as the contribution of each archaeological asset to the city as a whole. The three established groups of identity features provide a basis for a complete (visual, functional, structural) integration of sites into the Dubrovnik historical urban landscape.

Keywords: identity features, archaeological sites, urban morphology, historical urban landscape, Dubrovnik historic area

CARATTERISTICHE IDENTITARIE DEI SITI ARCHEOLOGICI NELL'AREA DI INTERESSE STORICO DI DUBROVNIK

SINTESI

Sono stati analizzati i caratteri identitari di dodici siti archeologici nell'area di interesse storico di Dubrovnik, punto di partenza per una loro ulteriore valutazione. Le particolarità della collocazione spaziale, la visibilità e la riconoscibilità nell'immaginario iconografico della città, le caratteristiche materiali e immateriali dei luoghi, la morfologia del tessuto urbano, i vari tratti stilistici e le condizioni fisico-strutturali dei siti sono stati individuati all'interno di sette temi di ricerca. La valutazione dello stato dei luoghi e il paragone tra loro rispetto a medesimi caratteri hanno permesso di definire la diversa importanza delle caratteristiche analizzate e il diverso contributo di ogni bene archeologico nella costruzione dell'immagine complessiva della città. Sono stati riconosciuti tre gruppi di caratteristiche identitarie, a partire dai quali si può progettare una completa integrazione dei siti (a livello visuale, funzionale e strutturale) all'interno del paesaggio storico urbano di Dubrovnik.

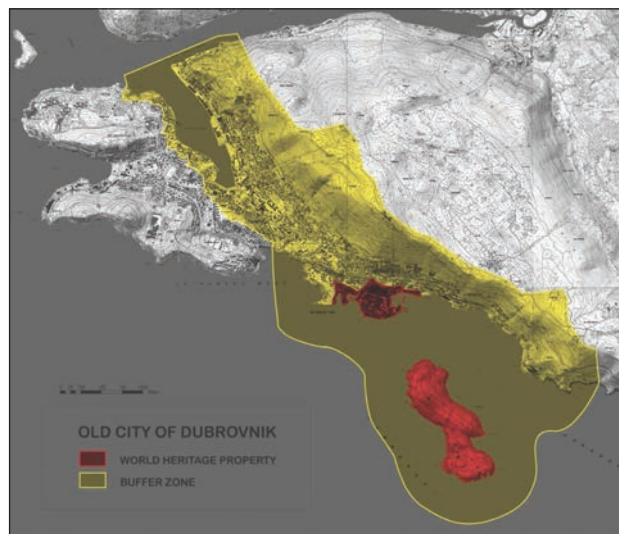
Parole chiave: caratteristiche identitarie, siti archeologici, area di interesse storico di Dubrovnik, paesaggio storico urbano di Dubrovnik

INTRODUCTION

Archaeological research during the restoration of Dubrovnik from the early 1980s until today has resulted in a number of new findings relevant to the cultural history of the city. Among numerous protection and research interventions, the contribution of archaeology has been confirmed not only at the level of individual sacral or profane architectural asset, but also in gradual revelation of several architectural complexes and key elements that outline the basic urban structure of the city. Dubrovnik's archaeological heritage, as a tangible remnant from the past, has other related benefits as well – it can entice cultural and educational dimension of society, it plays a key role in shaping the identity of smaller and larger communities, but at the same time it is a developmental resource for the enhancement of the city.

Unlike previous studies and research of archaeological heritage in the context of Dubrovnik's urban history, this paper explores identity features that can point to the basic features and constitutive relationship between archaeological sites and the city. The impact of these archaeological sites on the integrity of the Dubrovnik historic centre (under UNESCO protection) is analysed by considering the sites in relation to location, morphological features and size, in relation to their historical importance and the role in the urban tissue (historical role; contemporary interpretation/presentation). The aim of this paper is to examine possibilities of their structural, functional and visual integration into historical urban landscape.

Dubrovnik, a medieval planned city in the south of the east Adriatic coast, has preserved its character of a unique urban core surrounded by city walls. Its continuous and layered history is determined by geographical position, a combination of compatibilities (geomorphological features, sea and land routes) and other natural advantages that have enabled settlement of this area ever since prehistoric times and Antiquity (Marović, 1956; Basler, 1960; Batović, 1988; Žile, 1997; Ničetić, 2005). The earliest history of Dubrovnik, before the second half of 12th century when the first documents in the archive date back to (Foretić, 1980, 6),¹ still remains unclear, with various unknowns and real chronological issues, some of which were partly resolved by archaeological research in the 1980s. The Dubrovnik cathedral is the best example of how important these findings are and how archaeology can be crucial in resolving historical issues by indicating that Dubrovnik was

Figure 1: Old City of Dubrovnik, World heritage list (1979), area covered by the world heritage site (UNESCO, 2018).

founded much earlier than it was recorded in previous historiography.² Despite the results and their contribution to enlightening the genesis and earliest history of Dubrovnik, most archaeological sites have, for a number of years, remained decontextualised, isolated from their surroundings, without appropriate purpose and maintenance, in time becoming a pathological form in the urban tissue. The integrated approach to protection of archaeological sites has not been a part of scientific interest ever since the beginnings of systematic archaeological research (in the 1980s) to the present day.

The intention is to bridge the identified shortcomings by studying the identity features which will be the basis for defining all protection and management procedures and at the same time serve as a starting point for valorisation of immovable archaeological heritage.

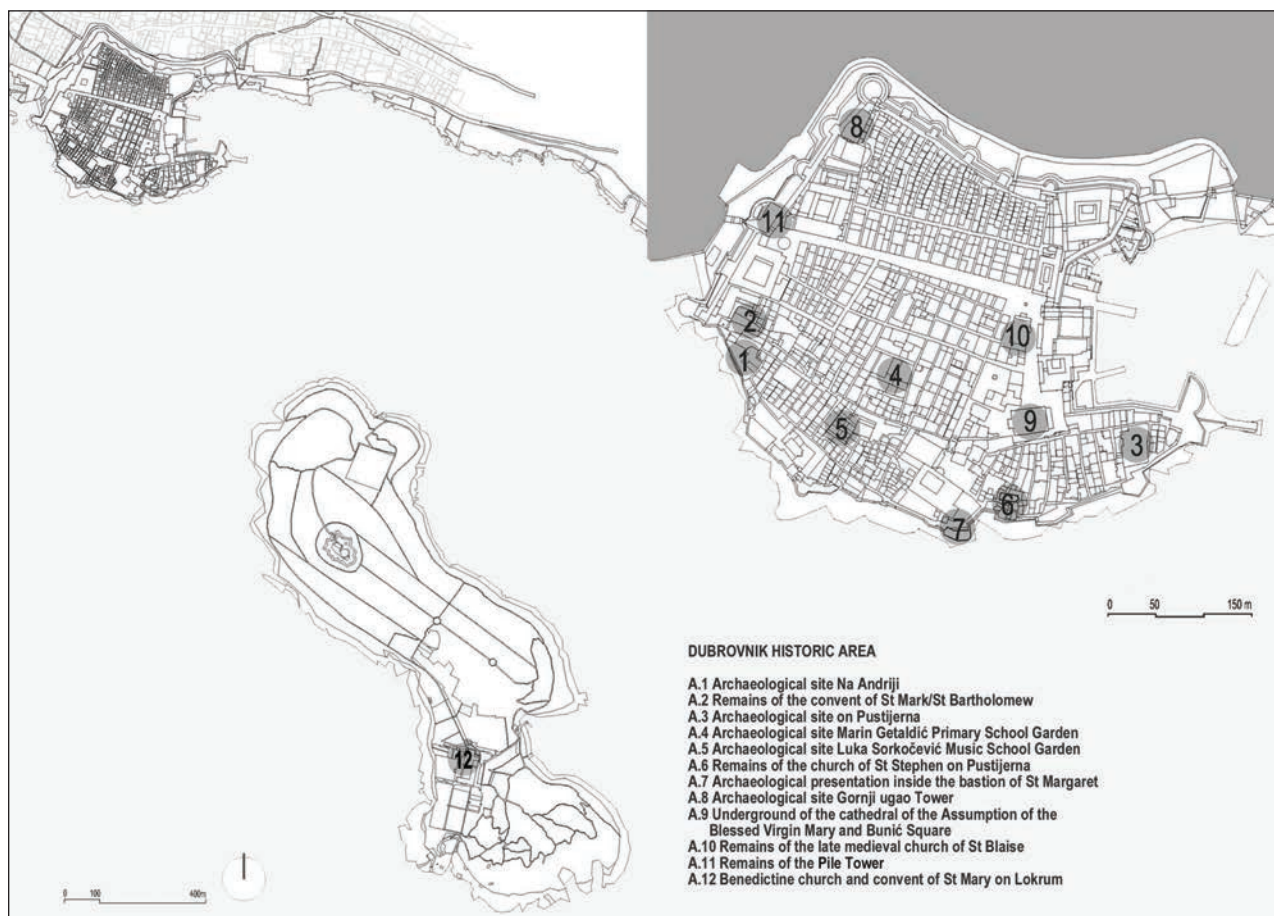
MATERIAL AND METHOD

The scope of the Dubrovnik historic area, which is the subject of this research (Figure 1), coincides with the boundaries of the world heritage site (under UNESCO protection) and covers an area of 96.7 ha, with the Old City of Dubrovnik taking up 24.7 ha and the island of Lokrum 72 ha (Old City of Dubrovnik, 2023).

Implementational Town Plan for the Historic Centre of the City of Dubrovnik (1986) is the basic document

1 The first documents in the Dubrovnik archive date back to 1022, but the documents have been kept in the archive as a separate body only since the second half of 12th century.

2 Historiography has mostly relied on the work of Byzantine emperor Constantine Porphyrogenitus *De administrando imperio* (middle of 10th century) which describes gradual development of Dubrovnik in the early Middle Ages.

Figure 2: Position of archaeological sites in the Dubrovnik historic area. Old City of Dubrovnik and the island of Lokrum (Author: Zehra Laznibat). The list of sites:

- A.1 Archaeological site Na Andriji**
- A.2 Remains of the convent of St Mark/St Bartholomew**
- A.3 Archaeological site on Pustijerna**
- A.4 Archaeological site Marin Getaldić Primary School Garden**
- A.5 Archaeological site Luka Sorkočević Music School Garden**
- A.6 Remains of the church of St Stephen on Pustijerna**
- A.7 Archaeological presentation inside the bastion of St Margaret**
- A.8 Archaeological site Gornji ugao Tower**
- A.9 Underground of the cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and Bunić Square**
- A.10 Remains of the late medieval church of St Blaise**
- A.11 Remains of the Pile Tower**
- A.12 Benedictine church and convent of St Mary on Lokrum**

that has set out the conditions for long-term restoration and revitalisation of that unique urban area following the 1979 earthquake. The plan has prescribed small or large-scale research and protection works in all restoration projects and especially in the interventions to rehabilitate certain city quarters. In the review of the conducted research, the sites related to important city buildings stand out as especially interesting, as well as the ones next to the areas that have not been rebuilt after the 1667 earthquake. The 12 archaeological sites

that are the subject of this research, ranging from an individual finding inside a building to the scope of an archaeological area, can present key issues in terms of protection and improvement of the condition of the immovable archaeological heritage.

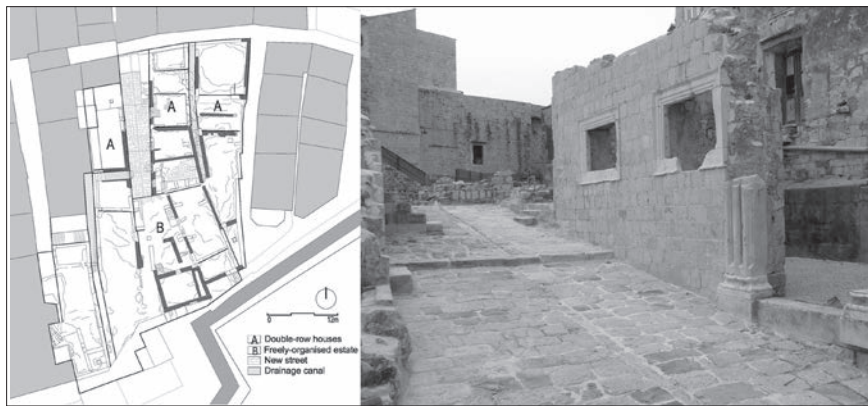
The research studies identity features of the Dubrovnik archaeological sites that are important for the alignment with contemporary protection and management approaches. The outcome of this research should serve as the basis for valorisation

Figure 3: Remains of the church of St Stephen on Pustijerna, A.6 (Photo: Antun Baće).

Figure 4: Underground of the cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary, A.9. Central nave of the three-naved basilica, view of the apse (Photo: Marta Perkić).

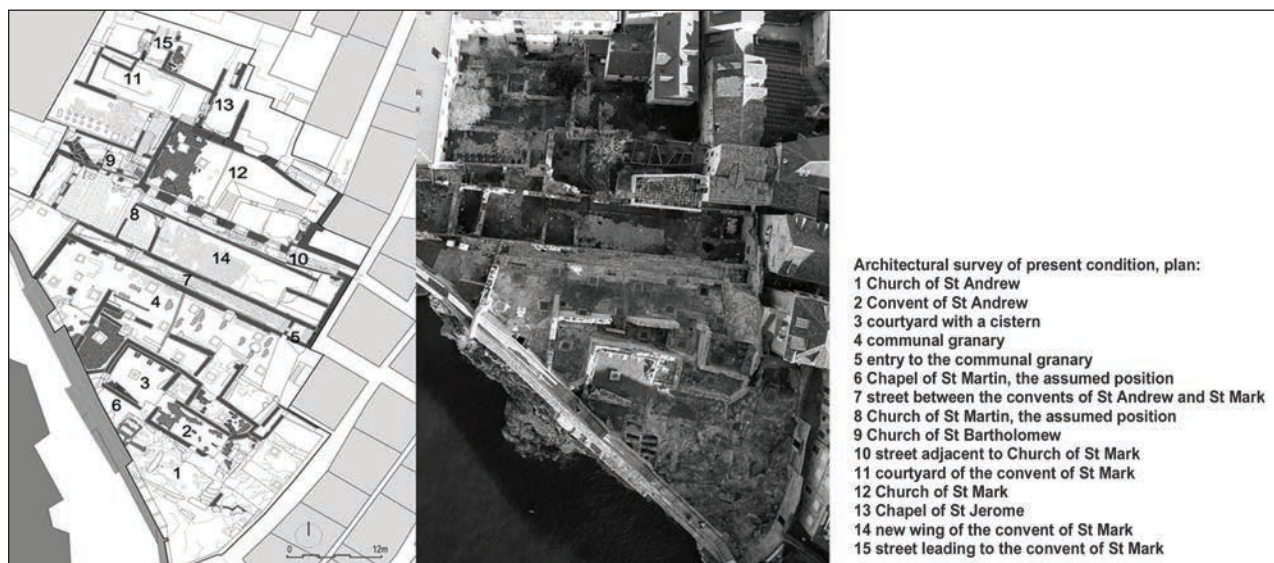

Figure 5: Archaeological site on Pustijerna, A.3. Architectural recording of the current condition (Author: Nađa Nađ, Dubrovnik; interpretation: Zehra Laznibat). Architectural detail (Photo: ZOD).

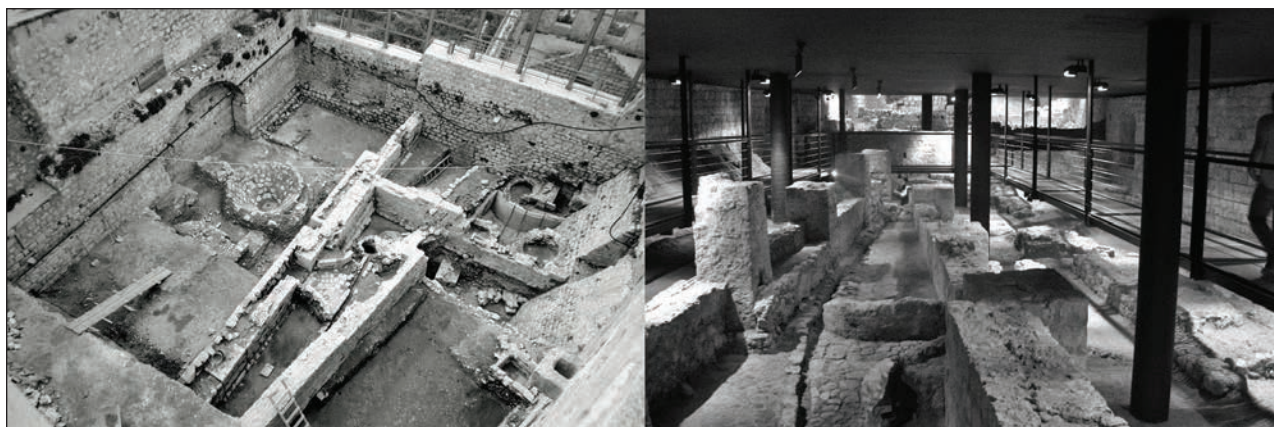

Figure 6: Archaeological site Marin Getaldić Primary School Garden (Photo: Zehra Laznibat).

Figure 7: Archaeological area Na Andriji, A.1, A1.2 (Archaeological sites of St Andrew and St Mark convents) Architectural survey of present condition, plan (Laznišat & Obad Šćitaroci, 2018).

Figure 8: Gornji ugao Tower archaeological site, A.8 Museum presentation of the archaeological site, the metal foundry complex (Source: KOD, photo: Miljenko Mojaš; photo: Marta Perkić).

of immovable archaeological heritage, but also as a starting point for visual, structural and functional integration of the sites into historical urban landscape.

An overview of important results of previous archaeological research necessary for the contextualisation of the sites within the Dubrovnik historic area is also presented.

Archaeological sites in the Dubrovnik historic area

The questions of foundation of Dubrovnik, first settlements and the image of the early medieval city have not been entirely clarified yet. New archaeological and other research that will be conducted during construction works as prescribed by law should offer the answers to these questions.³

³ Three basic theories with respect to this topic have been shaped over time. The first theory had appeared much earlier than the 1979 earthquake and it places the foundation of Dubrovnik into the 7th century on the island of Lave, at the location of the mediaeval convent of St Mary of the Castle. The second theory was created in the 1980s, and according to this theory the first settlement was founded on the peninsula (not the island) by settling the existing Byzantine castrum from the first half of 6th century, on whose location the convent of St Mary of the Castle was later built (Rapanić, 1988; Rapanić, 1989; Peković, 1997; Peković, 1998). The third theory confirms the continuity of settlement in Dubrovnik since prehistoric times and Antiquity and it is based on numerous archaeological findings as well as on the pre-conditioning of the sailing station in that part of the eastern Adriatic coast (Ničetić, 2005; Žile, 1997).

Table 1: Basic data from previous archaeological research.

designation	short description/ identification of the archaeological site	
A.1 Archaeological site Na Andriji	The area called Na Andriji (Figure 7) in the southwest of the city is the largest archaeological site inside the city walls. Archaeological research on this site has unearthed the remains of Benedictine convents of St Andrew and St Mark (the latter was originally dedicated to St Bartholomew) (Žile, 1996). ⁴ The place of their foundation is located outside of the old fortified part of the settlement, within one of the first medieval suburbs formed in 11 th /12 th century. Spatial organisation of the explored archaeological area is determined by the central street of east-west direction, continuing on the route of what is today Strossmayerova Street and Od Rupa Street which was also the border between the monastic complexes. The convent of St Andrew was organised along the city walls towards the sea, north of the assumed position of the church of the same name and around a small courtyard with a cistern, ⁵ while the initial core of the convent of St Bartholomew, in the northwest part of the site, is determined by an architectural structure pointing to the finding of a pre-Romanesque church. Archaeological research along the course of the drainage canal next to the church of St Mark ⁶ has provided new insights into the sequence of building stages and the disposition of that monastic complex. This archaeological research has contributed significantly to the urban topography of Dubrovnik - it has resulted in new knowledge of the vanished sacral buildings (the church of St Bartholomew, the church of St Martin and the chapel of St Martin) and the communal granary as well as the streets negated in the urban tissue (Laznibat & Obad Šćitaroci, 2018, 65).	13–17 cent.
A.2 Remains of the convent of St Mark/ St Bartholomew		13–17 cent.
A.3 Archaeological site on Pustijerna	The area called Pustijerna (Figure 5) is especially interesting in the organisation of the city because it has kept the urban tissue pattern from before the regulation set out in the 1272 City Statute, and it is outlined by the direction of the main streets that make up regular building insulae (blocks) (Grujić, 1986, 17). ⁷ Archaeological research on Pustijerna has revealed the remains of mediaeval housing blocks with a paved street between them. ⁸ The blocks on both sides of the street show a design scheme consisting of double house rows with a drainage canal in the middle, as opposed to the freely-organised estate in the southern part of the site. Morphological transformation of the mediaeval tissue, from the basic module of a square plot (determined by wooden construction) to the later aggregation into more complex building systems, can be traced in the western block. Following the 1667 earthquake and the demolition of mediaeval and Renaissance houses, that part of Pustijerna was buried up to the first floor level and arranged as a garden. The organization of the garden was recorded in an Austrian cadastral map of Dubrovnik from 1837.	13–17 cent.

4 Archaeological research (1989–1991), led by Ivica Žile.

5 Although archaeological remains of the church of St Andrew were not found, archival sources and indirect indicators testify of its position next to the very city walls (Laznibat & Obad Šćitaroci, 2018, 58).

6 Archaeological research during the restoration of the stone mixed drainage canal (2015–2016), ARHEO PLAN d.o.o. Dubravka, led by Maris Kristović.

7 The regular grid of streets (Od Pustijerne Street and shorter, vertical streets) corresponds to the orientation of the Romanesque cathedral and the previous early mediaeval basilica, as well as with the earliest core of the Rector's Palace associated with the Castrum mentioned in the 1272 Statute.

8 Archaeological research (1984–1987), led by Željko Rapanić.

<p>A.4 Archaeological site Marin Getaldić Primary School Garden</p>	<p>The example of Marin Getaldić Primary School Garden archaeological site⁹ (Figure 6) shows an older type of spatial organisation of a rectangular housing block (Planić Lončarić, 1980) whose outline was shaped by the streets mentioned in the City Statute (Peković & Babić, 2016).¹⁰ Its complex stratigraphy can be read in the predetermined internal organisation (building plots next to dead-end access lanes) and in relation to the regulation of double rows of houses (1296) in the northern part of that rectangular block. The two typological patterns had marked the changes in the sequence of building stages of this, largest, in size, rectangular block in the city centre until the 1667 earthquake, when its central/northern part along Gučetićeva Street was not restored due to the damage it suffered, but was rather converted into the garden of the nearby 18th century palace.</p>	<p>13–17 cent.</p>
<p>A.5 Archaeological site Luka Sorkočević Music School Garden</p>	<p>The garden of Luka Sorkočević Music School is one of the least researched sites within the city walls. It is the area of the former Benedictine convent of St Simon, known as the oldest Dubrovnik convent confirmed by sources (1108) (Ostojić, 2010, 171). It was located in the southern, older part of the city, within the area that, based on the mediaeval division, comprised the sexterium of St Peter. The early mediaeval church of St Peter (which gave its name to the area) was located in the immediate vicinity of the convent. The convent of St Simon stretched between two longitudinal historical communications, today's Od Kaštela and Strossmayerova streets. Its land, visible today within the perimeter walls from the beginning of the 16th century, did not border either of these streets. Due to terrain configuration, the complex was elevated high in relation to Strossmayerova street, but it is possible it could have been accessed from that street.</p>	<p>12–17 cent.</p>
<p>A.6 Remains of the church of St Stephen on Pustijerna</p>	<p>Archaeological research of the remains of the church of St Stephen on Pustijerna is connected to the beginnings of archaeological work in the Dubrovnik area. The foundations of the older church of St Stephen were found within the remains of a Romanesque-Gothic church. Based on scarce information, it was assumed that the church is a small single-nave building with a rectangular apse. Additional revision research has established the final form of the apse¹¹ as well as a significantly larger scale of the older (according to researchers) early mediaeval church (Peković, 2012, 35). A large amount of pre-Romanesque sculptures, various parts of liturgical installations and architectural decorations were found and dated back to 8th or the beginning of 9th century (Peković, 2012, 21). (Figure 3)</p>	<p>9–14 cent.</p>
<p>A.7 Archaeological presentation inside the bastion of St Margaret</p>	<p>The bastion in the central part of the southern city walls was named after the church of St Margaret, whose location it was built on in 1570 (Beritić, 1989, 158). Three stages in the development of the fortification system were identified in the archaeological research¹² conducted within the bastion: period up to 1426 – remains of an early mediaeval wall with a NW-SE direction, building structures preceding the construction of the southern city wall; period 1426–1570 – remains of the southern city wall and the square tower; period after 1570 – construction of the bastion of St Margaret.</p>	<p>9–17 cent.</p>

9 Archaeological research in the Marin Getaldić Primary School Garden (1986–1987), led by Romana Menalo.

10 The northern border of the block overlapped with the position of the old fortifications along the northern edge of what is today Strossmayerova Street, while other bordering streets were regulated by the provisions of the 1272 and 1296 Statutes (present-day streets: Gučetićeva, Pracatova and Božidarevićeva).

11 Archaeological research (1997–1998), led by Ivica Žile; archaeological research (2011–2012), Omega engineering d.o.o. Dubrovnik, led by Nikolina Topić.

12 Archaeological research (2014–2016), ARHEO PLAN d.o.o. Dubravka, led by Maris Kristović.

<p>A.8 Archaeological site Gornji ugao Tower</p>	<p>The overview of the archaeological site Gornji ugao in Dubrovnik concerns the discovery of an early modern age metal foundry under Minčeta, built on the area of a former tenaille (a specific defence element in the northwest corner of the mediaeval fortification). The production process of the metal foundry was determined by the archaeological research and divided into five mutually complementing spatial and functional units (Milošević et al., 2008, 684-689).¹³ Gornji ugao archaeological site depicts the process from an archaeological source to archaeological heritage, where the application of appropriate methods has led to its successful protection and efficient management decisions (Figure 8).</p>	<p>14–17 cent.</p>
<p>A.9 Underground of the cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and Bunić Square</p>	<p>The most important archaeological research is definitely the one conducted under the Dubrovnik cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and under Bunić Square.¹⁴ Apart from the expected findings (the Romanesque cathedral and its Gothic belltower-baptistry), the research has also unearthed the remains of a Late Antiquity castle, the early mediaeval three-naved basilica and the tetraconch memorial chapel as well as various types of tombs, numerous pieces of stone sculptures and frescoes, numismatic findings and other movable cultural material (Stošić, 1988; Mirnik, 1997; Žile, 1999).¹⁵ The research on Bunić Square has revealed the oldest architectural structure on the site – a Late Antiquity defensive wall approximately thirty metres long dated back to 5th/6th century based on the manner of construction, depth of foundations and correlation with other findings (with some modifications in the pre-Romanesque period). The significant discovery of the early mediaeval three-naved basilica has attracted a lot of interest by numerous experts and opened up many questions, some of which still remain unanswered (Figure 4 & 13).</p>	<p>5/6–15 cent.</p>
<p>A.10 Remains of the late medieval church of St Blaise</p>	<p>Archaeological research along the southern part of (today's) Baroque church of St Blaise revealed the outer outline of the former late mediaeval church, on its western, southern and eastern side.¹⁶ It was a three-naved, three-apse building which was built, based on the decision of the Great Council from 1348, on the communal square of that time (Marinković, 2017, 65). The remains of pilasters (0.5 m deep) were found on the southern and western perimeter of the discovered building, while the back of the church was shaped in three apses, with the middle one larger and more prominent than the lateral ones. Morphological features of the front side of the church (finely shaped three rows of cuboids with narrow joints) show Romanesque patterns (Žile, 2008). Archaeological presentation was not possible so the site was buried once again.</p>	<p>14 cent.</p>
<p>A.11 Remains of the Pile Tower</p>	<p>The Pile Tower had its historical function within the western defence system of the Pile Gates in Dubrovnik. It is related to the rectangular towers along the western city wall (towers: St Francis, Gornji Ugao and Minčeta), dated back to 1319, just like the city wall itself (Peković & Babić, 2018, 221). After the damage it suffered in the earthquake (1667), the Pile Tower has never been restored any more, at the time of Austrian rule in Dubrovnik its western part was demolished and the rest, within the city wall, was transformed into an ammunition storage. Today it is parterre presented in situ on the pavement.¹⁷ The revision archaeological research conducted on the serpentine between the Pile Gates¹⁸ confirmed the square shape of the tower (west of the city wall), defined the remains of the rampart (1351) and the position of the Outer Pile Gate in the axis of the Inner Pile Gate.</p>	<p>14–16 cent.</p>

13 Archaeological research (2007–2008) - Omega engineering d.o.o., led by Branka Milošević.

14 Archaeological research (1981–1987), led by Josip Stošić, with Ivica Žile and Ivan Tenšek as participants.

15 The findings of Illyric and Hellenist money are the oldest material remains found within the Dubrovnik historic centre.

16 Archaeological research 2006, led by Ivica Žile.

17 Archaeological research /infrastructural works (1969), led by Dubravka Beritić.

18 Archaeological research 2008, led by Ivica Žile.

<p>A.12 Benedictine church and convent of St Mary on Lokrum</p>	<p>The research-conservation campaigns¹⁹ in the area of the Benedictine convent of St Mary on the island of Lokrum revealed the remains of architecture that was created in succession in that area from 11th to 16th century. It was the first Benedictine convent in the Dubrovnik area (1023) although the church of the Lokrum Benedictines from the 11th century was not discovered; only several pre-Romanesque fragments attributed to it were discovered (Fisković, 1963, 48).</p> <p>The remains of the church of St Mary from the 12th century (Figure 10), the three-naved, three-apse building in perimeter, show a typological relation to Romanesque east Adriatic Benedictine churches (Jurković, 1996, 330). At the time it was built, the church probably had an antechamber as well, but today's condition reflects the complete transformation it underwent in the second half of 15th century. During the 15th and 16th century, two lateral chapels were added to the church on the north side, partly preserved in the level of perimeter walls. Ruins of a Romanesque convent, its west and east wing that formed an older convent cloister together with the church, were identified south of the church.</p> <p>The church was demolished in the (1667) earthquake, as well as the Romanesque convent and the part of the convent that was built in 15th century, after the Lokrum abbey was joined with the Congregation of St Justina in Padua (Ostojić, 2010, 124). The project of the archduke Maximilian of Habsburg's residence (middle of 19th century), in the southern part of the east wing of the convent, included a landscape arrangement of the surrounding area with the stylization of the ruins of the Benedictine church.</p>	<p>11–16 cent.</p>
--	--	--------------------

Archaeological findings underneath the Dubrovnik cathedral and Bunić Square (Stošić, 1988; Žile, 1999) as well as the results of underwater archaeological research in the city port (Ničetić, 2005, 60), corroborated by a number of other archaeological findings, have imposed new perspectives on the founding of Dubrovnik and the thesis about the existence of the settlement before the city that co-existed with the Epidaurus from the Illyric period (Žile, 1997, 113). Not going into detail about any of the theories of the foundation and development of Dubrovnik, what follows is a short overview of archaeological sites relevant for the genesis of the city, as well as for outlining the key components of its urban structure.

Apart from the (main) archaeological research at the site of the Dubrovnik cathedral, extensive campaigns in the 1980s revealed the existence of *insulae*, entire building blocks of profane architecture (housing blocks on Pustijerna, A.3; Marin Getaldić Primary School Garden, A.4) and presented the organisation and impact of sacral complexes on the structure of urban tissue (the area of St Andrew and St Mark convents, A.1, A.2). The sites that offer an insight into the socio-economic aspect of Dubrovnik are equally interesting, such as the metal foundry under Minčeta (A.8), communal granary and the city infrastructure in the 15th century (A.1, A.2) (Figure 2).

This short overview of the results of important archaeological research has offered an insight into the dynamic of changes in the urban tissue which, initiated by social developments and cultural-historical processes, should provide a contextual framework for each site at present and in the future.

Theoretical framework and research method

The paper emphasizes the importance of cognitive aspects of archaeological sites and their contextualization within the Dubrovnik historic area, which presupposes a number of theoretical concepts and analytical tools. Unlike the usual fragmentation of knowledge, separate specialist observations, the focus of this research is a comprehensive framework for studying and synthesizing a multitude of data from various viewpoints. Such an approach, in return, provides a basis for identifying not only those components that present the principal properties of the discovered remains of material culture, but also directly links those properties with certain values, thus directing all further processes of protection and conservation of archaeological heritage.

The method of valorisation of archaeological sites will be the subject of a separate research and the identity features of the Dubrovnik sites will be one of its starting points.

¹⁹ Archaeological research (2000–2009), led by Ivica Žile; the church and the Romanesque convent (2011) ARHEO PLAN d.o.o. Dubravka, led by Nela Kovačević Bokarica; in front of the church antechamber, within the west wing of the Romanesque convent (2015–2017) Arhita d.o.o. Dubrovnik, ARHEO PLAN d.o.o. Dubravka, led by Zvezdana Tolja, Nela Kovačević Bokarica.

The *Heritage Urbanism*²⁰ scientific project provides the methodological framework for the research of identity features of both cultural and archaeological heritage. Apart from complementing the methods in spatial and urban planning, the suggested approach can also be applied to the protection and preservation of archaeological heritage (Obad Šćitaroci & Bojanić Obad Šćitaroci, 2019a; 2019.b).

The research presented in this paper uses different conceptions within urban morphology in order to identify and describe archaeological sites inside the city. The approaches stemming from the works of German geographer M.R. Conzen (Conzen, 1960) and Italian architects and theoreticians G. Caniggia/ G. L. Maffei (Caniggia & Maffei, 2017) are applied both directly and indirectly. Based on the synthesis of these two approaches, Karl Kropf has developed a conception that considers the built environment as an organic whole (Conzen's *plan unit*; Caniggia's concept of *urban tissue*) whose form can be described in a hierarchical relationship, at different levels of *resolution* of its main components (Kropf, 1996, 251). Based on that, the stratified structure of an archaeological finding/site can be precisely described at all levels of detailedness (in relation to the position, form and layout), which is especially appropriate for urban research of different scales since both an individual archaeological site and the city's built structure, its comprehensive plan with clear constitutive principles of the whole, are analysed at the same time.

The condition for integrity of historical urban landscape, according to Jokilehto, should be understood in the relevant historical context and it refers to: 1) socio-functional; 2) historical-structural; and 3) visual-aesthetical aspects of a place (Jokilehto, 2006, 14; Jokilehto, 2007, 32; Jokilehto, 2010, 47-50).

The technique of *Space Syntax analysis* is used for the research of spatial and visual integration of archaeological sites into the contemporary surroundings (Van Nes & Yamu, 2021). By taking into consideration the connection between public space (the urban street network), the approach enables conclusions about integration or accessibility of certain archaeological sites in the historic urban core of Dubrovnik.

The paper examines 12 archaeological sites in the Dubrovnik historic area. Their choice is primarily based on the estimate of historical, visual, functional and other types of connections between each archaeological site and its surroundings. The initial research was conducted based on relevant scientific literature, professional studies, collected archival, cartographic and visual materials and field research.

The recognised identity features of archaeological sites are the result of the inductive-deductive research method, based on theoretical assumptions and empirical research (in the catalogue made for the research: historical, morphological research, spatial and visual accessibility etc.).²¹ The procedure of identifying the unique urban properties of a site began by researching the conditions of natural location, visual perception of a place, various prerequisites in the organization of the physical structure and the historical development of urban tissue (whose component is the site itself), as well as all the other material and non-material meanings within the context they belong to. In order to determine what is specific for a certain place, period, style or typological pattern of realisation, an evaluation of the condition of the sites and their comparison based on the same questions was then conducted, which enables to determine the quality of features, as well as the contribution of each archaeological finding to the city as a whole.

Nevertheless, it was necessary to observe a great range of components of archaeological sites and the stratification of the relations inside the city in the context of visual, socio-functional and structural-historical integrity according to the following plan:

1. Visual integrity: The features of archaeological sites were analysed in relation to the location, geomorphological features and size; their visual quality and exposure in the city image (micro-macro level) were considered based on how preserved their physical structure is, in the way that legibility is translated into visibility and picturesqueness as important properties of a given city area.
2. Socio-functional integrity: It is based on identifying the functions and processes that were the basis for the development of a certain place in the past, during its use, lifetime and discontinuation (*non-living* socio-cultural systems within the scope of archaeology). The stages after the archaeological finding, during the research and during the contemporary protection and management of that archaeological site are equally involved. A configurational analysis of spatial accessibility was done in relation to the connectivity of public space, where street networks can indicate the intensity of socio-economic activity in the city.
3. Structural-historical integrity: The pattern of basic components of the tissue which the archaeological site belongs to (street patterns, land subdivision, building forms) was analysed, as well as changes in the density of land distribution and various restrictions with regard to ownership, purpose or private-public use of space.

20 *Heritage Urbanism* – Urban and Spatial Planning Models for Revival and Enhancement of Cultural Heritage (2014–2018), Faculty of Architecture, University of Zagreb.

21 The catalogue of archaeological sites in the Dubrovnik historic area is a part of doctoral research titled *Integrated Protection Models of Archaeological Heritage in Dubrovnik's Historic Area*, completed in the Faculty of Architecture, University of Zagreb (Laznibat, 2021a, 2021b).

The aim of the research is to establish a consistent approach to the argumentation of integrating factors (identity features) of archaeological sites in the Dubrovnik historic area, which represents a starting point for further valorisation and provides a basis for defining the protection and management measures.

RESEARCH RESULTS – IDENTITY FEATURES

The holistic and interdisciplinary approach of the research is summarised into seven basic questions for determining the identity features: 1) the character of location; 2) visual exposure in the city image; 3) spirit of place (*genius loci*); 4) urban tissue features; 5) streets and accessibility; 6) style features; and 7) material.

Based on the analysis and comparison of the sites with regard to the same questions, the determining factors for the evaluation of key components that should express the uniqueness and authenticity of heritage are presented in a table.

With the focus on visual, functional and structural integration of archaeological sites, three groups of identity features (Table 9) have been identified whose distribution, as well as mutually overlapping relation, is defined according to the shared criteria:

1. visual features: the character of location, physical and visual quality of the site inside the city;
2. socio-functional features: processes related to the development and the character of place, spatial accessibility in the contemporary surroundings;
3. historical-structural features: physical preservation, historical-morphological features of urban tissue.

This division enables the consideration of value features that will be the basis for defining the approach to valorisation of archaeological heritage.

The character of location

The uniqueness and predetermination of building and design features of archaeological sites is considered based on their location in the Dubrovnik historic area (Figure 2). The basis of the research is the mediaeval planned city inside the city walls, outlined by statutory provisions from the 13th century and later modifications, while the process of urban design itself was completed by the end of 14th and the beginning of 15th century (Beritić, 1958, 18-21). Due to these rational decisions, based on the postulates of regularity and relatively uniform land subdivision, Dubrovnik has essentially kept its features

of a mediaeval city despite numerous transformations.

Based on the research of the Dubrovnik archaeological sites, identity features that indicate the character of location have been determined and they include: the size of the archaeological site; geomorphological features; and the position at the city level.

Size: When planning appropriate protection and management measures, the distinction should be made between urban and architectural scale (threshold being 900 m²)²² proportional to the size of the archaeological site. Seven archaeological sites have been singled out, large enough for morphological-physiognomic readability and the experience of a specific spatial (functional) unit inside the city. It is clear that the urbanism approach implies integration of smaller archaeological sites as well, especially when it comes to their systematisation based on particular professional questions and conservation methods.

Geomorphological features: The impact of geomorphology was considered with regard to orographic conditions, slope aspect, in relation to the orientation and direction of the relief forms, which is reflected in the vistas and visibility of archaeological sites. When considered from that aspect, visibility of a certain area in the city primarily depends on the configuration and on the height above mean sea level of the position itself. Taking this into account, the sites on the southern slope of the ridge belt of Kaštel and Pustijerna, with northern orientation (four archaeological sites), have a bigger visual impact on forming the image of the city than the ones on the central plain between the two main longitudinal street routes. In terms of visibility, geomorphological features are not relevant for the sites in closed space or the underground museum floor (A.7, A.8, A.9, A.10).

Position: The possibility of urban integration and public accessibility of archaeological sites was considered in relation to their position (city centre/public space; periphery inside the city walls/ island of Lokrum). Only five archaeological sites are located in the city centre/public space, one is on the island of Lokrum (Benedictine church and the convent of St. Mary, A.12), while the rest of the sites are on the periphery inside the city walls. This analysis confirms the importance of the sites in the city centre, where the social context and the way in which they are connected in the concepts of identity, spirit and sense of place²³ achieves new non-material contributions both at present and in the future. The concept of *fringe belt* (Whitehand, 2001, 106),²⁴ has been identified in certain sites (archaeological area Na Andriji, A.1, A.2; Gornji ugao Tower, A.8), which is in a way the result of sequences of building on the urban

22 Medium scale of all 12 sites corresponds to the average area of the double house rows in the southern part of the Dubrovnik historic centre.

23 Archaeological heritage in the underground of the Dubrovnik cathedral and Bunić Square (A.9), in correlation with the earliest history of Dubrovnik, is of key importance in creating social identity, and it is complemented by the finding of the late mediaeval church of St Blaise (A.10), dedicated to the main patron saint of the city.

24 It refers to peripheral areas of the city, different based on the pattern of foundation – morphological framework in the sense of land subdivision, density of land distribution or purpose, acts as a long-term limitation to the unification of urban tissue.

Table 2: Identity features in relation to the character of location.

	A.1	A.2	A.3	A.4	A.5	A.6	A.7	A.8	A.9	A.10	A.11	A.12
Size (m ²)	1022 +	1068 +	1600 +	950 +	900 +	147	260	513	1200 +	430	450	2285 +
Geomorphological features	+	+			+	+	X	X	X	X		
Position				+		+			+	+	+	

1. Size

+ (7) 58% area > 900 m²
(5) 42% area < 900 m²

2. Geomorphological features

+ (4) 50% on sloping terrain
(4) 50% on flat terrain
X (4) not relevant

3. Position

+ (5) 42% central part of the city
(7) 58% periphery/ island of Lokrum

Table 3: Identity features in relation to the visual exposure of archaeological sites in the city image.

	A.1	A.2	A.3	A.4	A.5	A.6	A.7	A.8	A.9	A.10	A.11	A.12
Identity/recognisability	9 +	9 +	8 +	9	9 +	9	X	X	X	X	4	+
Visual integration	+	+	+		+		X	X	X	X		+

4. Identity/recognisability of the contrasting image

+ (5) 63% high level (number of observation points/ peripheral position, urban void)
(3) 37% low level (number of observation points / city centre/public space)
X (4) not relevant

5. Visual integration into the city image/level of impact

+ (5) 63% high level (sloping terrain, urban void, peripheral position)
(3) 37% low level (flat terrain, building, city centre)
X (4) not relevant

periphery (the pattern of land subdivision, lack of streets, closedness of sacral complexes, industrial zone). Those archaeological sites may promote the development and vitality in the peripheral areas of the city, especially if public facilities with archaeological presentation will be planned there.

Visual exposure in the city image

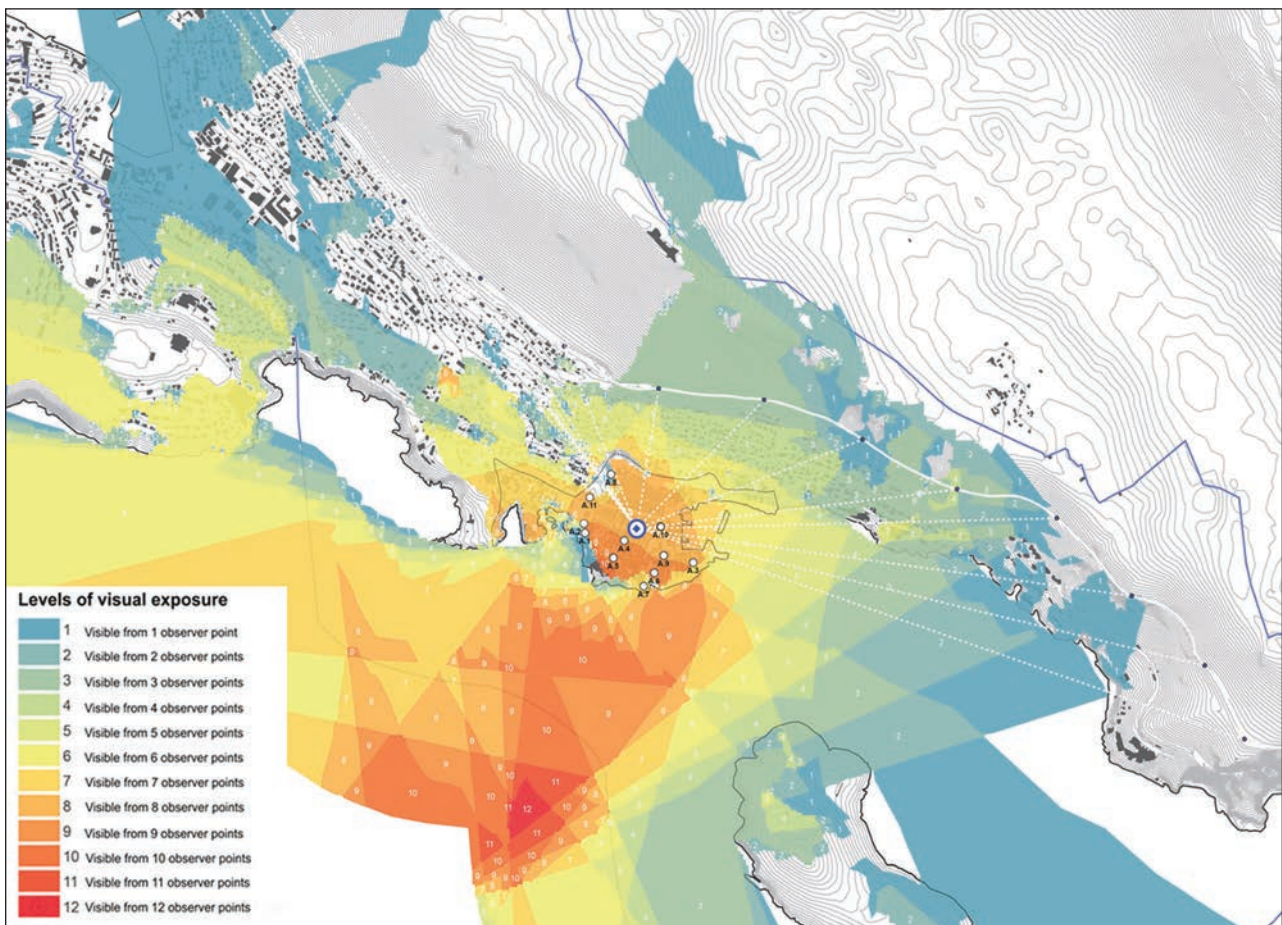
One of the starting points of this research is the hypothesis that the visual image of Dubrovnik is the city's key identity feature which is the basis for all the changes in urban tissue. The historic centre of Dubrovnik, together with the island of Lokrum and its immediate surroundings as a panoramic framework of that unique image, is experienced in a number of sequences, from access roads and well-kept viewpoints, city streets in the area of Konali and Ploče, from the Srđ plateau, distant views from the sea or from the air, but it is equally present in the image of the city area in the memory.

With regard to general visibility and visual contribution of archaeological sites to the city image, the following identity features are presented: identity/recognisability of the contrasting image; and structural and visual integration.

Identity/recognisability of the contrasting image:

The historic centre of Dubrovnik was considered from a distance, so that the picturesqueness and identity of the whole can be analysed in relation to those qualities of archaeological sites that can evoke a powerful experience in the mind of each individual (Lynch, 1960, 9). Previously mentioned identity features also affect visual exposure of the sites in a positive way, where the legibility of the contrasting image is analysed based on orientation, size of the void in urban tissue and colour and form of the sites in vistas. Their proportion in the city image was empirically studied by using a visibility map, observed from a larger distance, from the busiest, elevated positions (D8 state road) (Figure 9). Four potentially (visually) exposed sites inside the historic centre of

Figure 9: Dubrovnik historic centre, viewshed analysis from selected observation points along the Adriatic Highway. Levels of visibility in relation to the number of observation points (Kantafig – Orsula viewpoint) (Author: Aljoša Špaleta).

Dubrovnik (A.1, A.2, A.3 and A.5)²⁵ have been singled out by overlapping the results of visual coverage of the city with the conditions of location. This is especially true for the archaeological area Na Andriji (A.1; A.2) which represents a highly-exposed area, but the effect of its peripheral position next to the low city walls towards the sea needs to be taken into account as well. The remains of once dense residential building have been preserved on another archaeological area, on Pustijerna (A.3), but today this is a great urban *void* with a clear outline (bounded by high city walls and the contour of housing blocks). Despite the spatial domination, that part of Pustijerna has a somewhat lower impact in Dubrovnik's panoramic vistas due to being relatively concealed in the city formation. The archaeological site on Lokrum (A.12) was observed from the pedestrian vista while its visual recognisability within cultural landscape was substantiated with a number of historical photographs and pictorial representations.

Visually exposed archaeological sites contribute to the recognisability of the city's panoramic image, especially when their dominant position makes them a sort of landmark in space.

Structural and visual integration: Apart from the perception of Dubrovnik from a distance, structural features and perceptive qualities of the city from the inside are analysed as well, which is important for design consolidation of the archaeological site areas into their urban surroundings. Their visual integration implies preservation of valuable vistas, as well as the improvement of undermined spatial relations. Four sites whose visual exposure affects the city image have already been singled out, while the site on Lokrum (A.12) represents incorporation into the cultural landscape. Structural features with direct impact on visual integration of archaeological sites into the existing surroundings were elaborated on the example of archaeological site Na Andriji. These are primarily

²⁵ Three archaeological sites (in the city centre/public space: A.4, A.6, A.11) are not visible in the city vistas despite the visual coverage of the area.

Table 4: Identity features of archaeological sites in relation to the spirit of place (*genius loci*).

	A.1	A.2	A.3	A.4	A.5	A.6	A.7	A.8	A.9	A.10	A.11	A.12
Development of the city (cent.)	13-17 +	13-17 +	13-17 +	13-17 +	12-17 +	9-14 +	9-17 +	14-17 +	5/6 -15 +	14 +	14-16 +	11-16 +
Function / character	sacral +	sacral +	profane +	profane +	sacral +	sacral +	fortification +	profane +	sacral +	sacral +	fortification +	sacral +
Connections/ events					+	+		+	+	+		+

6. Testimony/development of the city

+ (12) 100% historical evidence
(0) finding outside of the context

7. Function/reflects the character

+ (12) 100% readability of original use
(0) purpose unclear

8. Relation to events/individuals

+ (6) 50% historical sources/cultural practices
(6) 50% indirect connection

orographic conditions, size of the archaeological area bounded by clear linear elements, city walls and the boundary between two areas with different features. Topographic foundation in the northern orientation (ca 29.50 m above sea level in the south - 9.80 m above sea level in the north) is shaped by slightly sloping horizontal terraces, dominated by a paved area (*placeta*) with pits for storing wheat.

Such slope aspect of the paved area provides additional elements for the uniqueness of the archaeological area image (form, ratio, size/texture, colour). For sure, visual incorporation of that area is affected by the level of preservation, scope and form of the stratified structure of the site, but many other features need to be considered as well, in relation to the three-dimensional character of the fragmented architectural structure and its openness towards the built surroundings. Based on such exposure in the peripheral area of the city, positive impacts of visual integration were considered by grouping and connecting certain architectural structures in order to achieve uniformity and legibility of archaeological heritage (interpretational connection, bypassing promenades etc.).

Spirit of place (*genius loci*)

The assumption is that each historical landscape expresses a unique feeling and spirit of place (*genius loci*). This is especially true of archaeological sites, where the experience of place is embodied in material and non-material aspects²⁶ expressed through the previous form, function/use/activity or picturesqueness of ruins as elements in urban landscape. Since cultural landscape, as a result of collective activity, is created over a long period of time, exists and acts much longer than any of

its components (Novaković, 2008, 46), it can provide a contextual framework for interpretation and presentation to each site. In a certain way, tradition acts through landscape as an invisible means, it transmits the relationship between people and their surroundings in the past, it includes social and cultural practices, important historical events and evokes the actions of important individuals.

The following identity features that can emphasise the uniqueness and the spirit of place of archaeological sites are considered: testimony of the foundation/development of the city; function/use/activity (reflects the character of place); relation to events and individuals.

Testimony of the foundation/development of the city: All 12 archaeological sites contribute to the knowledge about the city, about its foundation and urban development, but it is the people who, through their systems of values, can create a relationship with a certain place and provide it with a special meaning. Two archaeological sites in particular (the Dubrovnik cathedral, A.9 and the remains of the church of St Stephen, A.6) have contributed most to the research of Late Antiquity / early mediaeval layers of Dubrovnik, where the significance of historical evidence creates an *aura* of authenticity, which at the same time requires greater restrictions on the preservation and management of that heritage. Among other analysed sites, the prevalent sites are the ones which are multi-layered, with the remains of architecture that was created on those places in sequences from the early Middle Ages until the early modern age.

Function/use/activity (reflecting the character of place): The mosaic of sacral and profane topography of Dubrovnik is considered, where the readability and authenticity of the pattern of use are reflected in the

26 Québec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place (Québec, 2008.)

Figure 10: Benedictine church and convent of St Mary on Lokrum, A.12. Remains of the northern wall of the church (Photo: Ana Laznibat).

uniqueness and the spirit/experience of place. Despite the general fact that uses are less permanent than the built form (it can take on different contents in different time periods), it is important to identify those programmes that had greater significance, more precise spatial schemes and consequently a permanent form throughout history. This is especially true of sacral architecture that in the past combined several social roles and it is illustrated by examples of sacral buildings and complexes, from the early Middle Ages to the beginning of the early modern age, which confirm the fact that Dubrovnik was an important cultural and religious centre. Thus, the largest number of archaeological sites belongs to the category of sacral architecture of the (early) medieval city (seven sites), the most important being the two (superimposed) three-naved basilicas of the Dubrovnik cathedral (A.9), the church of St Stephen on Pustijerna (A.6) and the late medieval church of St Blasie (A.10).

Archaeological results that can show the patterns of profane architecture before and after the codification of the 1272 Statute - complete the image of Pustijerna and provide an insight into the urban development of the first medieval suburb (*burgus*) in the central part of the present city (A.3, A.4). An equally important archaeological site Gornji ugao Tower (A.8) provides a testimony to the peripheral city area, the character of the industrial zone, and the modern metal foundry under Minčeta.

Relation to events/individuals: It can be seen in important events in the development of the city, in the activities of prominent individuals and in the way that information from the past, related to certain archaeological sites, can be transposed into new material and non-material meanings at present and in the future. For example, the church of St Stephen (A.6) is the first sacral building mentioned in the written historical source about Dubrovnik, the record by

Table 5: Identity features of archaeological sites in relation to urban tissue features.

	A.1	A.2	A.3	A.4	A.5	A.6	A.7	A.8	A.9	A.10	A.11	A.12
Structural definition		+	+	+	X	+	+	+	+	+	+	+
Typological definition	utilitarian +	one-nave church +	double row +	rectangular block +	X	one-nave church +	fortification +	utilitarian +	three-naved basilica +	three-naved basilica +	fortification +	three-naved basilica +

9. Structural definition

- + (10) 91% readability of physical structure
- (1) 9% undefined
- X (1) - archaeologically unresearched

10. Typological definition

- + (11) 100% authentic typological pattern
- (0) - undefined
- X (1) - archaeologically unresearched

Constantine Porphyrogenitus from the middle of 10th century. Besides information about its location in the city centre, the importance of the church was confirmed by the fact that it holds the relics of St Pancras, which is also “the earliest proven cult of relic in Dubrovnik” (Marinković, 2007, 226).²⁷ Other reference examples have been identified as well in the religious and symbolic relationship to a certain place, and the area of the former convent of St Simon (A.5), connected with the famous Holy Swaddling Clothes of Christ, one of the most important relics kept in the Dubrovnik treasury (Lonza, 2009, 247; Ostojić, 2010, 171).

Many legends and tales are connected with the history of Benedictine convent of St Mary on Lokrum (A.12) as well, just like with the activities of Maximilian of Habsburg on the project of his residence in the middle of the 19th century (Marić et al., 2021). Such information, related to the events or individuals significant for their historical, cultural and scientific contribution, should encourage interpretations and contemporary artistic expression of archaeological presentation.

Urban tissue features

The research of archaeological sites within the city relies on the historical development of the area, on the comparison of spatial-temporal relationship (synchrony, diachrony) of the general physical structure which is the subject of morphological analysis. The information obtained from the research of previous urban tissue patterns, when overlapped with the contemporary city, should emphasise constitutive elements and the principles of continuity of development of a site (Figure 11).

That is why the identity features pointing to the urban tissue features were analysed in relation to structural and typological definition of archaeological sites.

Structural definition: It was considered according to how well a certain spatial-functional area was researched in the contemporary and historical context. The analysis includes structural components of a site, patterns of spatial elements in a constitutive relationship (building remains, land subdivision, streets), whereby the ratio of private and public areas is especially interesting, as a result of social preconditioning, various restrictions in ownership or the type of function/use/activity in the past.

How detailed the research is depends on the size of a site and its preservation, i.e., the readability of the physical structure of a site, as well as the possibility of connecting the sites to various kinds of sources and research methods. For example, when it comes to the archaeological site on Pustijerna (A.3), structural features can be considered in the full scale of urban tissue (from material patterns and construction elements to the patterns of larger entities, such as buildings/land plots within a block or building area). At the archaeological site of the convent of St Andrew (A.1), especially in its part along the southern city walls, it is possible to describe urban tissue at a low level, while terrain configuration enables better preservation of the archaeological findings somewhat to the north of the presumed church.

Archaeological sites of sacral buildings and complexes (A.1, A.2, A.6, A.9, A.10, A.12), in line with the proper orientation,²⁸ are (mostly) placed in the east-west direction which enables insight into larger building plots, whether they followed terrain configuration or overlapped with the longitudinal streets of the city. On the other side, the researched housing blocks on

²⁷ According to the Dubrovnik chronicles, the relics of other Roman martyrs, the first patron saints of the city, were kept in this church as well.

²⁸ The rule that the sanctuary of Christian churches needs to be directed towards east was implemented from the 5th century on, but since the Baroque period it has not been obligatory any more (Badurina, 1990, 442).

Figure 11: Some analyses of principal features of archaeological sites show their constitutive relationship with the city. They point to a great alignment in building direction, land subdivision and street systems: churches and sacral complexes are (mostly) placed in the east-west direction, compatible with longitudinal streets of the city; the researched housing blocks (from an excavation of the site) organisationally follow transversal streets (mostly) north-south (Authors: Zehra Laznibat, ARHEO PLAN d.o.o. Dubravka).

Pustijerna (A.3) spatially and organisationally follow the direction of the transverse (north-south) streets and they have mostly implemented the original land subdivision of smaller square plots.

A rectangular housing block (partly included in the scope of the A.4 site) shows an outline of an older organisation of that area, before the 1296 regulations. This refers to the remains of houses with inherited form and orientation with a dead-end access lane in the inner part of the housing block.

Typological definition: It is the result of consideration and interpretation of the discovered building remains in relation to the existing function and spatial schemes of built heritage. Specificity of a given solution (visible in the findings themselves) is translated into certain structural rules and key features important for their typological classification.

In relation to the spatial-functional category, typological disposition of the discovered buildings or complexes was considered with regard to profane, sacral

Table 6: Identity features in relation to connectivity and accessibility of streets leading to archaeological sites.

	A.1	A.2	A.3	A.4	A.5	A.6	A.7	A.8	A.9	A.10	A.11	A.12
Connectivity	3	1	24 +	5	3	4	4	2	19 +	12 +	14 +	X
Accessibility	1.78571 +	1.4381	2.68818 +	2.3095 +	1.24098	1,902 +	1.88396 +	1.88399 +	3.34753 +	3.27791 +	3.0808 +	X

11. Connectivity (Connectivity graph)

+ (4) 36% streets with many connections / >10 (red, yellow, green)
 (7) 64% streets with several connections (dark blue)
 X (1) - not relevant

12. Accessibility (Integration [HH] R3)

+ (9) 82% integrated / >1.5 (red, yellow, green)
 (2) 18% segregated (dark blue)
 X (1) - not relevant

and fortification architecture. General agreement is that the house is the *basic type* of urban tissue (Grujić, 2013, 14), while all the other building types belong to special types (ISUF, 2023). The presented archaeological sites in Dubrovnik (A.3, A.4) show two basic types of profane architecture. The first type are houses built in a double row with a canal in the middle, while the other type is defined by houses within a mediaeval rectangular block (along dead-end access lanes, irregular system - plots of different sizes and orientation).

Archaeological sites with the remains of sacral architecture can show the basic cluster of longitudinal buildings (Marasović, 1994, 16), with numerous derivatives with respect to the size, indentation and articulation of architecture. The type of three-naved basilica (the church of St Mary on Lokrum, A.12; late mediaeval church of St Blaise, A.10) and the type of one-nave building (early mediaeval church of St Stephen, A.6, the church of St Mark, A.2) belong to this category. The type of longitudinal building with a dome, illustrated in the example of the Dubrovnik cathedral (A.9: early mediaeval and Romanesque three-naved basilica) also joins that category.

The disposition of the found remains of fortifications (A.7, A.11), defined by the emergence of firearms and the evolution of war technology, includes the division into: mediaeval and modern fortifications.

Streets and accessibility of archaeological sites

Space Syntax Analysis is used to evaluate the accessibility of archaeological sites in relation to the city's

street network. An axial map was created for the analysis of urban space, a geometrical model of street network that can be translated into a typological graph.²⁹ This is an axial analysis that studies the degree of (inter)connectivity of the movement routes inside the historic centre of Dubrovnik (inside the city walls).

Degrees of connectivity and the degree of accessibility are considered based on the results of the axial analysis (Figure 12).

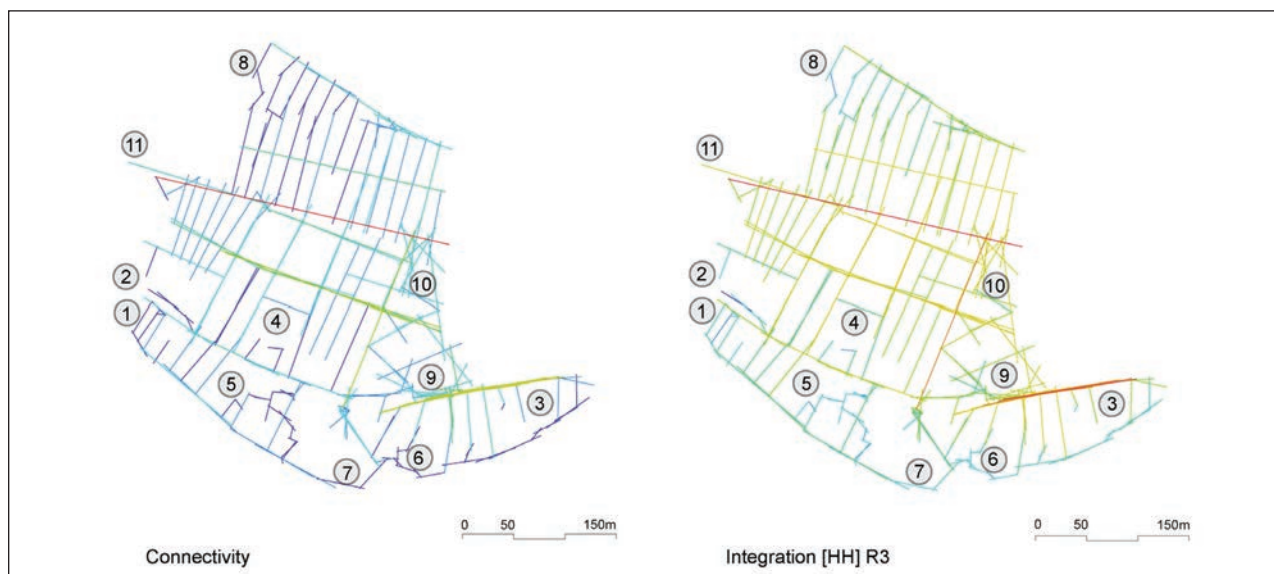
Connectivity: Streets leading to archaeological sites are analysed by measuring the number of direct connections they have with other streets in their immediate vicinity. According to the Connectivity graph, the street next to the archaeological site on Pustijerna (A.3) has the highest connectivity value, while the least connected street is the one leading to the archaeological site of the convent of St Mark (A.2). Based on the conducted analysis, three other sites are located in high connectivity areas (A.9, A.10, A.11). That is why this simple analysis in relation to the degree of direct connectivity of each street presents a reliable indicator of their significance in the entire urban system as well.

Accessibility: The degree of accessibility that a certain street (site) has in relation to all other streets in the urban system is estimated by using integration analysis.³⁰ Three archaeological sites in the city centre (A.9, A.10, A.11) show a high value of global integration, while the most segregated site (A.5) is located on the southern urban periphery.³¹ However, local integration values are important for this research since they are in correlation with the pedestrian flow at the city level (Van Nes, Yamu, 2021, 54). Based on that, the greatest improvement of spatial

29 An All-Line Map was created first by using the Depthmap software and then it was reduced to the Fewest-Line Map which is usually used in Space Syntax Analysis. All the spatial elements of the street network are presented by mutually connected axial lines. This makes it possible to calculate to what degree each axial line is connected with all other axial lines in a given system, which also enables measuring their typological depth (Van Nes & Yamu, 2021, 36-39).

30 »A global integration analysis calculates how spatially integrated a street axis, i.e., axial line, is relative to all other streets in the system« (Van Nes & Yamu, 2021, 46).

31 Global integration uses radius n for the entire pre-defined system, while local integration is calculated within a certain radius (e.g. radius 3) which is in correlation with local subcentres (Craane, 2013, 32).

Figure 12: Historic centre of Dubrovnik with the positions of archaeological sites (table 6). Connectivity graph; this analysis is useful for understanding the degree of connectivity of a chosen street (toward an archaeological site) to its immediate surroundings. Integration [HH] R3 (Local integration analysis); the degree of integration is shown in a spectrum from red to dark blue, i.e., ranging from high to low value (Author: Zehra Laznibat).

and functional conditions can be predicted for the area of Pustijerna (A.3) and the school garden (A.4), as well as indirectly (diffusely) on other sites in the peripheral parts of the city (A.6, A.7, A.8, A.1).

Style features

Style plays an important role in archaeology and art history, especially due to the fact that it is a concept based on dualism – at the same time it contains a previous event and interpretation (Barbanera, 2014). On one hand, it implies a special manner of action (of an individual or a group) visible in material culture, while on the other hand it is also an analytical tool for categorising archaeological phenomena within a certain chronological sequence and the basis for their interpretation. In this paper, style is considered as a result of design, technological and spatial-functional conception confirmed on the found building structures or complexes.

Relevant features that can point to the style features are presented on the example of archaeological sites in Dubrovnik and they include: coherence of conception; specificity of function/consistency of conception.

Coherence of conception: It is recognised in the consistency of design (artistic) performance, in the building system of the time of creation and existence of a certain asset, as well as in relation to its original function.³² Three sites which lack some of the mentioned characteristics of material culture have been singled out, so they remain

physically and stylistically not defined enough. This primarily refers to the absence of the convent church of St Andrew (A.1), the finding of the southern city wall (A.7) that is not articulated enough as well as the absence of authentic material structure (from the time of origin) in the Pile Tower (A.11).

All the other archaeological sites may show certain patterns of the design conception, while some of the significant characteristics are: basic form and size (proportions, orientation, modelling of masses), spatial relations, common expression of decorative elements, the rule of adding, superimposing etc. Besides everything mentioned, the focus is on those aspects of style that differentiate one function/use from the other.

Coherence of the spatial conception can be seen in the example of two three-naved basilicas found underneath the Dubrovnik Baroque cathedral (Figure 13, A.9), which can temporally and stylistically present the relationship of superimposing between the first early medieval church with a number of successive adaptations and the new, gradually built Romanesque basilica above it (Stošić, 1988; Zelić, 2014). Spatial preconditioning of both basilicas, and partly their design similarity, were analysed, where the technological aspect of building, various systems of construction, the quality of architectural sculpture, liturgical installations and other findings become integral indicators of style and the basis for relative dating. Previous researchers have also connected the adaptations and gradual transformation of the early medieval church with

³² According to Vitruvius's treatise *De Architectura Libri Decem* (in the third chapter of the second book), the main qualities of architecture are: *firmitas*, *utilitas* and *venustas*.

Table 7: Identity features in relation to style features of archaeological sites.

	A.1	A.2	A.3	A.4	A.5	A.6	A.7	A.8	A.9	A.10	A.11	A.12
Coherence of conception		+	+	+	X	+		+	+	+		+
Function / consistency	social +	sacral +	profane	profane	X	sacral +	social	social +	sacral +	sacral +	social +	sacral +

13. Coherence of conception

+ (8) 73% compatibility of all three style determinants
 (3) 27% a certain style determinant is absent
 X (1) archaeologically unresearched

14. Function /consistency of conception

+ (8) 73% specific use or design scheme
 (3) 27% low degree of consistency
 X (1) archaeologically unresearched

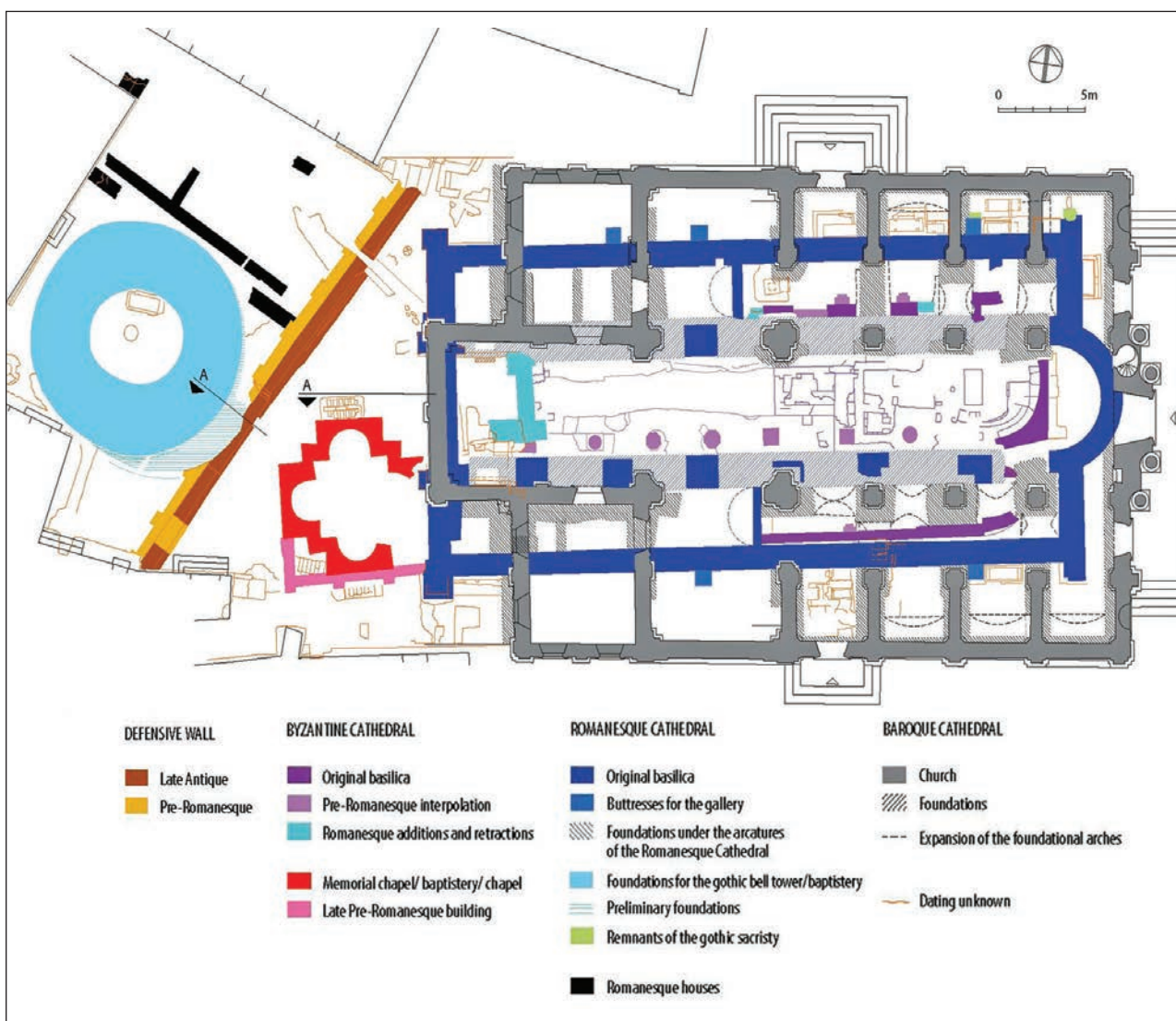

Figure 13: Dubrovnik Cathedral and Bunić Square, schematic representation of the sequence of construction according to the archaeological findings (interpretation of the findings by J. Stošić, drawing by I. Tenšek; source: D. Zelić, 2014).

the functional requirements, closely related to the reform of the church and the development of liturgical practice (Stošić, 1988, 22; Zelić, 2014, 38).

Furthermore, the example of a utilitarian complex of the metal foundry (A.8) also shows the coherence of all style features (design, technological and functional) which at the same time present the character of a city area. Archaeological areas of residential city quarters (A.3, A.4) may show the basic (settlement) pattern with regard to design and style, where the aggregation of building plots preserves the medieval organisation of the tissue and generally small amount of architectural decoration.

Specificity of function/consistency of conception:

Function is a feature that is perceived in relation to the role that an architectural building (once) had in its social context. It is clear from the previous examples of archaeological sites that sacral buildings, due to their function from the aspect of liturgy as well as the favour of community, had permanent design and style patterns resistant to radical changes (with the exception of decay or natural disaster). The best example here is the long-lasting Romanesque cathedral (A.9) which had existed for more than half a millennium, until the 1667 earthquake. Besides the mentioned cathedral, all the remains of (found) sacral architecture (A.6, A.10, A.12, A.2) prove the consistency of the spatial conception. Some of the examples (A.9, A.10) also testify to the continuity and variability of a certain archaeological template, to the common practice of commissioning and imitating the already seen solutions at that time (Fisković, 2015, 64).

The other group of sites was recognised in relation to the programmes of social purpose that indicate economic and cultural flourishing of Dubrovnik in the past, and they are as follows: fortification system (A.11), communal granary (the convent of St Andrew, A.1) and the complex of the protoindustrial zone under Minčeta (A.8).

Material

The material of an archaeological finding presents a testimony to events and impacts on an archaeological structure, from the moment of its creation, during its lifetime and discontinuation to its finding, documenting and final presentation.

Identity features of archaeological sites have been identified in relation to the authentic system of building and the level of preservation of a finding, based on the procedures carried out to prevent or merely slow down the decay of the constituent material.

Properties of the material/construction: Since physical matter is the evidence aspect of an archaeological finding, the full significance of material was considered not only at the level of physicochemical properties, but

also including distribution (material patterns) in a certain form, size and relationship. Further differences, physical properties and mutual relationships of certain constituent materials are reflected in the building forms and the changes created in time or due to decay (Figure 14).

Based on an analysis and mutual comparison of the remains of building structures, authentic patterns of material have been identified in almost all archaeological sites as well as patterns of larger entities (hierarchically organised) which make it possible to recognise primary identity features based on temporal and spatial criteria. Building techniques and construction systems characteristic of a certain period were identified, such as different types of wall constructions (the wall of the Late Antiquity castle from 5th/6th century, the remains of sacral and profane architecture ranging from 8th to 17th century), city fortifications (9th–17th century), the remains of mediaeval and modern vaults, public surfaces paved with brick (15th–19th century), pits for storing wheat (15th century), part of a sewerage canal (15th century), the technological plant of the metal foundry (15th–17th century) etc.

Ground floor presentation of the Pile Tower (A.11) and the southern part of the site Na Andriji where the remains of the convent church of St Andrew (A.1) have not been found are exceptions to the representation of original material patterns, but many other findings within that area, such as 19 pits for storing wheat (15th century) and *placeta*, an area paved with brick in the herringbone style (*opus spicatum*) contribute to the importance of the site.

Previous interventions at the site (authenticity of the finding): The premise here is that archaeological material (archaeological finding) in all protection and management procedures presents a fundamental feature, active architectural material that needs to be preserved in its authenticity (Latina, 2012). Previous approaches to preservation were analysed based on the principles defined in international documents on protection that provide a professional framework for both previous interventions³³ and the future ones. Based on that, protection works ranging from conservation, preventive conservation, presentation or revitalisation of the archaeological finding areas have been conducted on almost all archaeological sites.

According to the set plan of an exhaustive analysis and evaluation of the condition of the researched archaeological sites, all the components upon which the identity of heritage is built were considered one by one. Based on their mutual comparison, relevant aspects of a certain urban tissue (whose component is archaeological heritage) recognised in spatial preconditioning of a place, circumstances of socio-functional creation and structural stages in the development of a found structure or complex were integrated.

³³ Measures to preserve archaeological sites are based on the following principles: 1) authenticity/integrity of an archaeological finding; 2) avoiding physical damage; 3) compatibility of materials and building techniques; 4) recognisability of a new material (*distinctness*); 5) reversibility; and 6) contemporary intervention in the potential integrity of an archaeological site.

Table 8: Identity features in relation to the material of archaeological sites.

	A.1	A.2	A.3	A.4	A.5	A.6	A.7	A.8	A.9	A.10	A.11	A.12
Material properties	+	+	+	+	X	+	+	+	+	+		+
Previous interventions	+ conserv.	+ conserv.			X	+ revital.	+ conserv	+ revital.	+ prev. conserv.	+ conserv.	+ presen.	+ revital.

15. Properties of material/construction

- + (10) 91% authentic material pattern
- (1) 9% absence of authenticity
- X (1) - archaeologically unresearched

16. Previous interventions (authenticity of a finding)

- + (9) 82 % intervention based on theoretical principles
- (3) 18 % neglect, reconstruction/new building
- X (1) - archaeologically unresearched

Figure 14: Brick pavements in the heringbone style (opus spicatum): area of the communal granary (Na Andriji); in front of the church St Blaise (Photo: ARHEO PLAN d.o.o).

By overlapping their common features based on the previously set criteria, three groups of identity features (visual, socio-functional and historical-structural) will ensure a comprehensive approach to integration of the sites into historical urban landscape.

DISCUSSION

The research deals with identity features, principal components and characteristics of archaeological sites, which are the basis for contemporary protection and management procedures. This is significant for Dubrovnik because an integrated approach to protection of that heritage has not been a subject of scientific interest since the beginning of archaeological research following the 1979 earthquake.

The aim set in this research was achieved through a consistent analysis of sites, followed by their systematic comparison, in order to identify properties characteristic of a certain place, period or typological pattern of realisa-

tion. It is clear that the importance of an archaeological finding is confirmed by cognitive aspects of intrinsic nature of that finding that overcome spatial and temporal boundaries in the urban tissue.

The results of previous archaeological and urban planning research have been combined and some key urban elements which are the basis of Dubrovnik’s identity have been considered in their further analysis and graphical representation. These elements are primarily the location and organisation of the episcopal complex, several key localities of mediaeval sacral topography, the layout and direction of streets, determining public and profane centres and certain components of the city defence system.

The aim of active analysis and systematic comparison of archaeological sites is to contextualize them within the Dubrovnik historic area, and the research results have been systematised in two ways:

- identity features of 12 archaeological sites have been identified in relation to seven reference topics. Parameters were defined earlier in this paper

Table 9: Classification of identity features into three groups based on the integrity condition.

identity features	Visual integrity	Socio-functional	Historical-structural
The character of urban location 1. size > 900m ² 2. geomorphological features 3. position	+ + +	+	+ +
Visual exposure in the city image 4. identity/recognisability of the contrasting image 5. visual integration/level of impact	+ +		
Spirit of place (genius loci) 6. testimony/development of the city 7. function/use/activity (reflecting the character of place) 8. relation to events/individuals		+ + +	+ + +
Urban tissue features 9. structural definition 10. typological definition	+	+	+ +
Streets and accessibility of archaeological sites 11. connectivity 12. accessibility		+ +	
Style features 13. coherence of conception 14. function/consistency of conception	+	+	+
Materials 15. properties of material/construction 16. previous interventions (authenticity of a finding)	+ +	+	+

in order to mutually analyse all the identified features and components of sites. The final results may affirm the empirically confirmed key features of the sites and provide a basis for their integration into the Dubrovnik historic area (chart 1).

- collective representation of all 12 sites is based on the valuation of recognized identity features (that potentially possess value); it presents the cognitive potential of each site and quantifies their contribution to the city image (chart 2)

Furthermore, the conducted research provides a basis for a complete (visual, functional, structural) integration of archaeological sites into the Dubrovnik historical and contemporary surroundings. Therefore, the discourse has been changed from a one-sided, technical and material approach to the contextualisation of heritage within historical urban landscape. The qualities of archaeological sites that are valued with regard to a certain property and contribute to the integrity of the whole have been singled out. By understanding different components, it was necessary to present the visual, functional and structural integrity of archaeological sites, which was done in three basic steps:

1.) Visual features: Visual aspect of the sites was analysed in relation to perception (visibility), natural

preconditioning and artificial characteristics, from which their proportion in the physiognomy of the city is recognised as well. The example of the archaeological area Na Andriji (A.1, A.2) has been singled out, due to a number of features that affect its high exposure, but also numerous restrictions on the changes of city vistas.

2.) Socio-functional features: The significance of a certain archaeological site in the city as a whole was considered based on the social role and processes that were its driving force in the past. The examples of sacral, fortification and profane architecture have been singled out, as well as various utilitarian programmes that can illustrate economic contribution to the development of the city. Several sources of evidence and research methods are used in the research; the space syntax analysis results, in correlation with the local neighbourhood, can empirically justify urban reorganisation of the area of Pustijerna (A.3, A.6).

3.) Historical-structural features: Archaeological sites were considered in a spatial-temporal relationship, by documenting those structures in the urban tissue which are the result of previous patterns of activities and developmental processes. The compatibility of historical-structural relationships was corroborated by the example

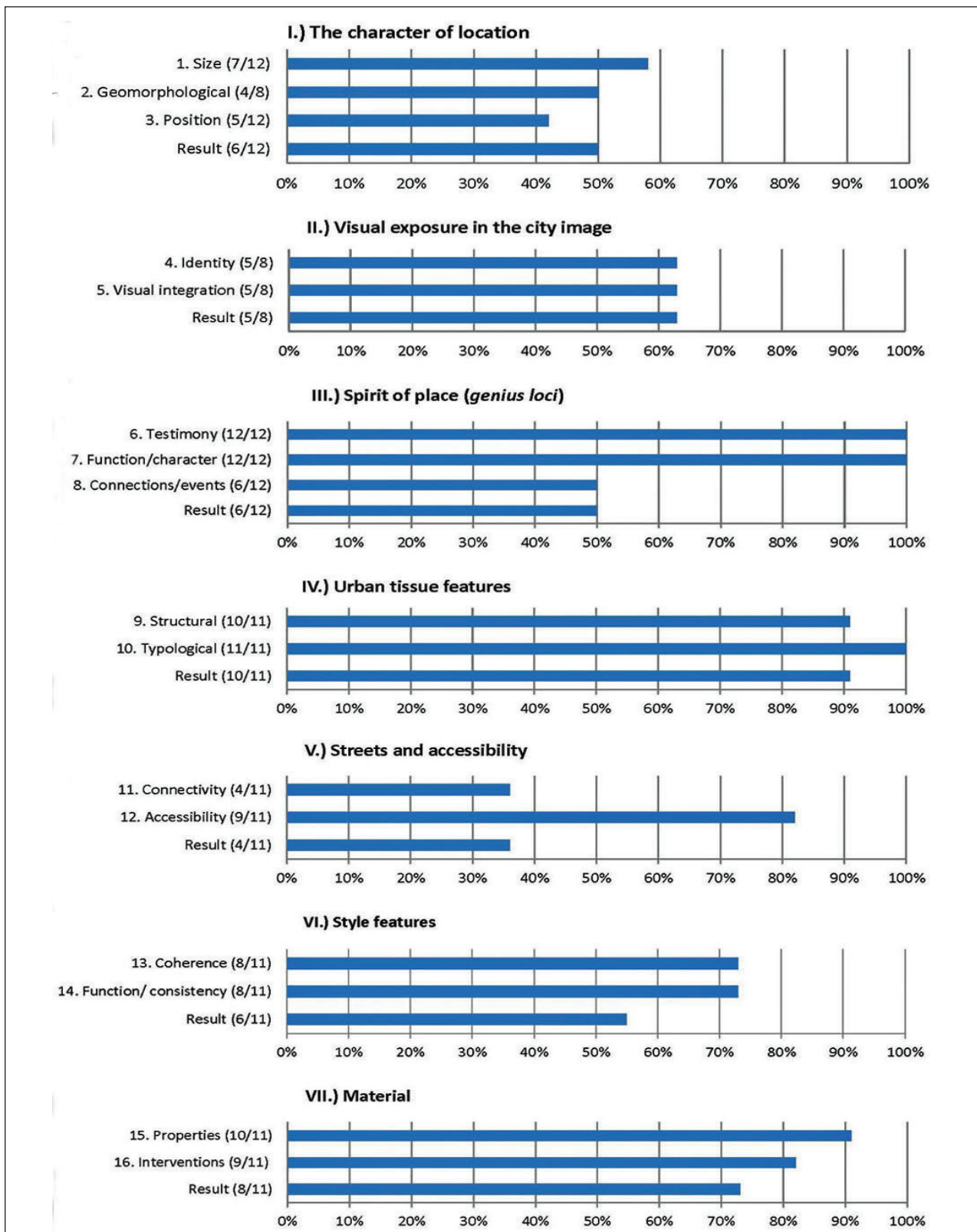
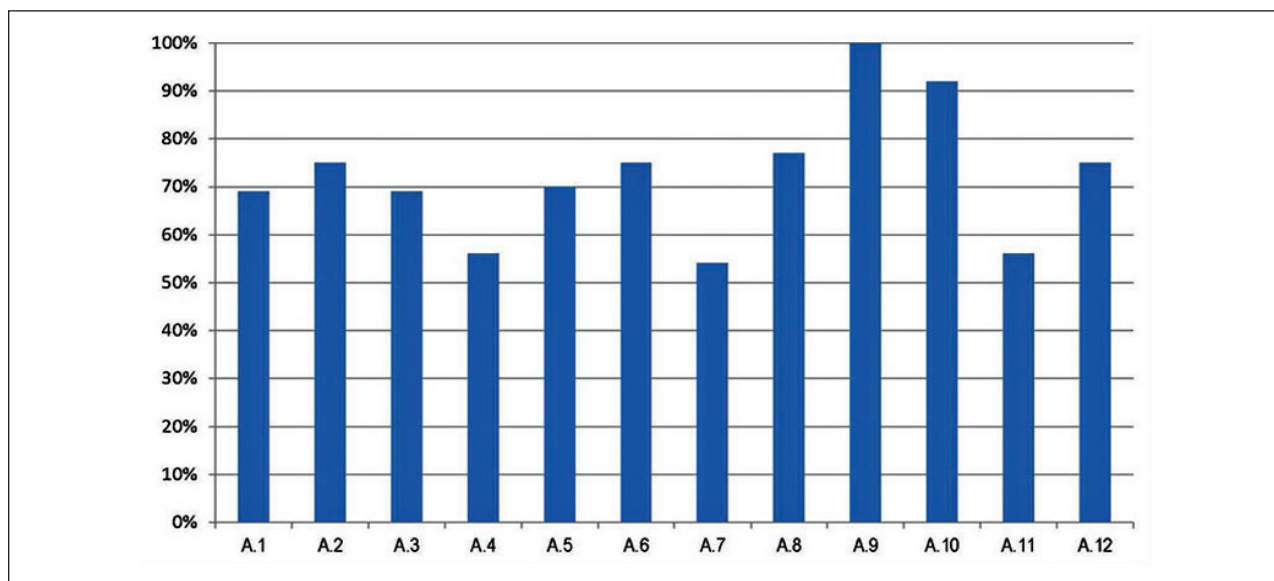

Chart 1: Identity features - the result of a comparison of archaeological sites under the seven topics to determine their principal properties and components. The level of characteristics is recognised by the overlap of several identity features in a complementary relationship.

Chart 2: Collective representation of all identity features for all 12 sites. It implies the evaluation of the condition and comparison of the sites based on the same questions which are used to determine the level of qualities as well as the contribution of each archaeological site to the city as a whole.

of two longitudinal three-apsed basilicas discovered in the underground of the Dubrovnik cathedral (A.9) which, by testifying to the continuity of form, confirm the appropriateness of that architectural type to the liturgical (functional) requirements and other characteristics of the place.

Following the systematisation of three groups of identity features (tables 2-9), basic components that contribute to the integration of archaeological sites into the Dubrovnik historic area have been singled out.

By providing a detailed insight into the components and features of archaeological sites, the conducted research is a principal reference for valorisation of immovable archaeological heritage. The presented grouping of key features of the Dubrovnik sites not only reflects the preconditioning of visual, functional and structural integrity, but also directly relates those properties to the corresponding set of values, thus becoming one of the starting points for further valorisation of immovable archaeological heritage.

CONCLUSION

The research is focused on identity features of archaeological sites with the aim of aligning them with the contemporary approaches to protection and management. Archaeological sites that are the subject of this paper have been formed during the restoration of Dubrovnik, since the 1980s until today. Unlike numerous research of archaeological heritage that is mostly focused on the study of Dubrovnik's urban history, the focus of this paper are identity features or key characteristics of heritage that are

recognised as transferring the continuity of development.

Unique urban properties of a site such as, the layout and direction of certain streets, the location of the episcopal complex, several localities of mediaeval topography and the arrangement of public and profane city centres, have been considered based on the results of the conducted research and their graphical interpretation in the urban tissue.

The research of 12 archaeological sites was summarised into seven basic topics under which the identity features were identified. The evaluation of the condition and mutual comparison of the sites based on the same questions were conducted (parameters for the evaluation of key components were singled out in a table), which serve to measure the level of features, recognisability and the uniqueness of each archaeological asset. This shows that, in relation to the **character of location**, six archaeological sites have the advantage of spatial or visual accessibility, while seven of them are big enough for the readability and experience of a certain area. Based on **visual exposure**, four sites that greatly contribute to the identity image of the city have been singled out, while the site on Lokrum illustrates integration into the cultural landscape. Six archaeological sites can entirely present the **spirit of place** concept (genius loci), divided into three levels of features. Ten sites that can structurally and typologically show the patterns of historical building have been singled out by **analysing the urban tissue** features. By using the Space Syntax Analysis, it was determined that four sites have high physical accessibility, while five other sites in correlation with secondary streets and their neighbourhood (local integration) can achieve improvement of

Table 10: Principal features contributing to the integration of archaeological sites in the Dubrovnik historic area.

Identity features of archaeological sites	Description of a component/feature
Visual features	big enough for morphological readability; experience of a spatial-functional whole; orographic conditions; height above mean sea level: flat or sloping terrain; location: centre / periphery inside historic urban core, island of Lokrum; <i>fringe belt</i> concept; high exposure in the city image (north-facing aspect, size of urban void, sharpness of border, peripheral position in the urban core); low exposure (flat terrain, closedness within urban formation); size of a site and how researched it is; preservation and readability of a finding; authenticity of a finding (previous interventions at the site).
Socio-functional features	many new research questions; multi-layeredness of archaeological heritage; the authentic pattern of function reflects the character of place; material evidence clarifies long-lasting processes; archival records corroborate archaeological findings; place with a religious or holy importance (cult of relics); mystique of a place (legend, oral tradition, non-material practice); relation to a prominent individual; connectivity of streets (indicator of importance of a place); emphasis on a destination/centre of city activity (indicator of spatial accessibility).
Historical-structural features	episcopal centre: “changes the image of the earliest history of Dubrovnik” (Prelog, 2003, 118); monastic urban element: churches and sacral complexes influence the shaping of the urban tissue; larger building plots (aggregation), east-west oriented, compatibility with longitudinal streets; types of sacral architecture: longitudinal buildings and longitudinal buildings with a dome; residential (profane) architecture: the basic module is a one-room house; geometric plan with transversal streets (mostly) north-south; free plan along an inner dead-end access lanes; types of residential architecture; double-row houses; mediaeval rectangular housing block; types of fortification architecture: mediaeval and modern fortifications. design style features: expression of a silhouette, special landmarks, spatial relations; architectural sculpture, adding and superimposing elements; technological style features: constructive systems, redecorations, techniques/building practices, artistic performances etc. relationship between form and function: sacral architecture (development of liturgical practice); profane architecture (representativeness, adding plots); fortification (emergence of firearms, development of ammunition); utilitarian requirements / communal granary (certain production process).

spatial conditions. In order to consider **style features**, two levels of features were analysed - the coherence of conception (design, technological, functional) and the specificity of purpose/consistency of conception, where six sites can confirm the level of coherence of features. In relation to the level of preservation of constituent materials (by overlapping the features of material patterns and previous interventions), eighth archaeological sites that can present the **level of preservation** of the physical structure of archaeological findings have been singled out.

This paper has also considered the cumulative effect of identity features on cognitive potential and the level of features of archaeological sites; it can be the basis for

planning various site enhancements, but also for controlling the effect of those changes on the city as a whole.

Since the research was focused on contextualization of archaeological heritage, fundamental properties of the discovered remains of material culture are no longer considered in isolation but rather in interdependence of visual, functional and structural integrity of an individual archaeological asset and the historical urban landscape it belongs to. Three groups of identity features that have been established present a way to take the identified properties to the level of reference values that can be the basis for directing all further approaches to integrated protection and management.

IDENTITETNI DEJAVNIKI ARHEOLOŠKIH NAJDIŠČ NA
ZGODOVINSKEM OBMOČJU DUBROVNIKA

Zehra LAZNIBAT

Ministrstvo za kulturo in medije, Oddelek za varstvo kulturne dediščine v Dubrovniku, Restićeva 7, 20000 Dubrovnik, Hrvaška
e-mail: zehra.laznibat@gmail.com

Mladen OBAD ŠĆITAROCI

Univerza v Zagrebu, Fakulteta za arhitekturo, Kačićeva 26, 10000 Zagreb, Hrvaška
e-mail: scitaroci@gmail.com

POVZETEK

V pričujočem prispevku se ukvarjamo z opredelitvijo identitetnih dejavnikov za dvanajst arheoloških najdišč na zgodovinskem območju Dubrovnika, ki je na seznamu Unescove dediščine. Arheološka najdišča so nastala med obnovo mesta od leta 1980 do danes. V nasprotju z mnogimi raziskavami arheološke dediščine, ki so bile usmerjene na proučevanje urbane zgodovine Dubrovnika, je glavno težišče tega dela prepoznati identitetne dejavnike kot prenašalce razvojne kontinuitete. Jasno je, da pomembnost arheološke najdbe potrjujejo kognitivni vidiki svojstvene (intrinzične) značilnosti, zlasti tistih posameznih delov, ki tvorijo identiteto Dubrovnika. Prikazan je tudi razpored in usmeritev posameznih ulic, namestitev episkopalnega centra, nekaj lokalitet srednjeveške topografije in javnih ter profanih središč mesta. Izdelana je ocena stanja in primerjava najdišč, pri čemer se je sledilo enakim kriterijem, s katerimi lahko merimo stopnjo značilnosti, prepoznavnosti in edinstvenosti posameznega arheološkega najdišča, s tem pa tudi raven njihove posebnosti in prepoznavnosti na območju celotnega mesta. Rezultati izvedene raziskave so sistematizirani na dva načina: sklepni pregled identitetnih dejavnikov lahko potrdi empirično ugotovljene oznache proučevanih najdišč in da osnovo za njihovo integracijo v zgodovinsko območje Dubrovnika (graf 1); skupni prikaz izraža kognitiven potencial vsakega najdišča posebej in kvantificira doprinos k celovitosti mesta (graf 2). Vzpostavljene tri skupine identitetnih dejavnikov dubrovniških najdišč so odraz njihove vizualne, funkcionalne in strukturne integritete, s čimer prehajajo na neposredno raven z ustreznim naborom vrednot, enim od izhodišč za nadaljnje vrednotenje nepremične arheološke dediščine.

Ključne besede: identitetni dejavniki, arheološka najdišča, urbana morfologija, zgodovinska urbana pokrajina, zgodovinsko območje Dubrovnika

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Badurina, Anđelko (1990):** Orijentacija. In: Badurina, Anđelko (ed.): Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva. Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 442.
- Barbanera, Marcello (2014):** Stil. In: Sršen, Ivan (ed.): Arheološki rječnik. Zagreb, Sandorf, 648–693.
- Basler, Đuro (1960):** Jedan zid stare dubrovačke tvrđave. In: Cvitanović, Vjekoslav (ed.): Beritićev zbornik. Dubrovnik, Društvo prijatelja dubrovačke starine, 19–23.
- Batović, Šime (1988):** Osvrt na područje Dubrovnika u prapovijesti. In: Rapanić, Željko (ed.): Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području. Zagreb, HAD, 51–77.
- Beritić, Lukša (1958):** Urbanistički razvitak Dubrovnika. Zagreb, Zavod za arhitekturu i urbanizam Instituta za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.
- Beritić, Lukša (1989):** Utvrđenja grada Dubrovnika. Dubrovnik, Društvo prijatelja dubrovačke starine.
- Caniggia, Gianfranco & Gian Luigi Maffei (2017):** Interpreting Basic Buildings: Curatorship, Introduction and Critical Glossary by Nicola Marzot. Firenze, Altrale Edizioni.
- Conzen, Michael Robert Günter (1960):** Alnwick, Northumberland: A Study in Town-plan Analysis. London, Institute of British Geographers Publication.
- Craane, Marlous Leonie (2013):** Spatial Patterns: The Late Medieval and Early-Modern Movement Economy of the Bailiwick of 's Hertogenbosch from an Interregional, Regional and Local Spatial Perspective. Rotterdam, Platform P. https://pure.uvt.nl/ws/portalfiles/portal/1518761/Craane_spatial_19-06-2013.pdf (last access: 2023-03-19).
- Fisković, Cvito (1963):** Lokrumski spomenici. Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti 11, 1-2, 47–65.
- Fisković, Igor (2015):** Još o romaničkoj skulpturi s dubrovačke katedrale. *Ars Adriatica*, 5, 39–66.
- Foretić, Vinko (1980):** Povijest Dubrovnika do 1808. Prvi dio: Od osnutka do 1526. Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Grujić, Nada (1986):** Dubrovnik – Pustijerna. Istraživanje jednog dijela povijesnog tkiva grada. *Radovi IPU*, 10, 7–39.
- Grujić, Nada (2013):** Kuća u Gradu, Studije o dubrovačkoj stambenoj arhitekturi 15. i 16. stoljeća. Dubrovnik, Matica hrvatska, Ogranak Dubrovnik.
- Implementational Town Plan for the Historic Centre of the City of Dubrovnik (1986):** Dubrovnik, Zavod za izgrađivanje Dubrovnika.
- ISUF International Seminar on Urban Form: Glossary (2023):** <http://www.urbanform.org/glossary.html> (last access: 2023-03-12).
- Jokilehto Jukka (2006):** Considerations on Authenticity and Integrity in World Heritage Context. *City & Time*, 2, 1, 1–16.
- Jokilehto Jukka (2007):** International Charters on Urban Conservation: Some Thoughts on the Principles Expressed in Current International Doctrine. *City & Time* 3, 2, 23–42.
- Jokilehto, Jukka (2010):** Notes on the Definition and Safeguarding of HUL. *City & Time* 4, 3, 41–51.
- Jurković, Miljenko (1996):** Pojava romaničke arhitekture u Hrvatskoj. In: Jurković, Miljenko & Tugomir Lukšić (eds.): Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža. Zagreb, Muzejsko galerijski centar, 325–338.
- KOD – Dokumentacija, Konzervatorski odjel u Dubrovniku.**
- Kropf, Karl (1996):** Urban Tissue and the Character of Towns. *Urban Design International* 1, 3, 247–263.
- Latina, Vincenzo (2012):** Costruire con i vuoti. Il padiglione d'accesso agli scavi dell'Artemision a Siracusa. *La Rivista di Engramma*, 96, 5–12.
- Laznibat, Zehra & Mladen Obad Ščitaroci (2018):** Gradski predjel »Na Andriji« u povijesnoj jezgri Dubrovnika. Prostorni razvoj i urbanistička obilježja. *Prostor*, 26, 1, 55, 52–67.
- Laznibat, Zehra (2021a):** Modeli integralne zaštite arheološkog naslijeđa u dubrovačkoj povijesnoj cjelini. Doktorska disertacija. Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Laznibat, Zehra (2021b):** Integrated Protection Models of Archaeological Heritage in Dubrovnik's Historic Area. Doctoral dissertation, summary. *Prostor*, 29, 2, 62, 245.
- Lonza, Nella (2009):** Kazalište vlasti. Ceremonijal i državni blagdani Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću. Zagreb-Dubrovnik, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Lynch, Kevin (1960):** The Image of the City. Cambridge, Massachusetts, London, England, The MIT Press.
- Marasović, Tomislav (1994):** Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji. Split, Književni krug.
- Marić, Mara, Ćorić, Franko, Obad Ščitaroci, Mladen & Marin Duić (2021):** Projects for Ferme Ornée on the Island of Lokrum by Archduke Ferdinand Maximilian of Habsburg. *Prostor*, 29, 2, 62, 154–173.
- Marinković, Ana (2007):** Teritorijalno širenje Dubrovačke Komuna/Republike i crkve njezinih svetaca zaštitnika. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 45, 219–234.
- Marinković, Ana (2017):** Kasnosrednjovjekovna crkva sv. Vlahu. In: Horvat-Levaj, Katarina (ed.): Zborna crkva sv. Vlahu u Dubrovniku. Dubrovnik-Zagreb, Dubrovačka biskupija, 61–91.
- Marović, Ivan (1956):** Arheološka istraživanja u okolici Dubrovnika. *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 4, 5, 9–30.
- Milošević, Branka, Topić, Nikolina & Željko Peković (2008):** Dubrovnik – kula Gornji ugao. In: Mesić, Jasen (ed.): Hrvatski arheološki godišnjak 5/2008. Zagreb, Ministarstvo kulture, 684–689.

Mirnik, Ivan (1997): Nalazi antičkog novca u Dubrovniku. In: Žile, Ivica (ed.): *Novije znanstvene spoznaje o genezi grada Dubrovnika*. Dubrovnik, 8, 4, 39–73.

Ničetić, Antun (2005): Nove spoznaje o postanku Dubrovnika: o njegovu brodarstvu i plovidbi svetoga Pavla. Dubrovnik, Sveučilište u Dubrovniku.

Novaković, Predrag (2008): Arheologija prostora i arheologija krajolika. In: Olujić, Boris (ed.): *Povijest u kršu*. Zbornik radova projekta: *Naselja i komunikacije u kontekstu veza između jadranskog priobalja i unutrašnjosti*, Zagreb, FF press, 15–54.

Obad Ščitaroci, Mladen & Bojana Bojanić Obad Ščitaroci (2019a): Models of Revitalisation and Enhancement of Cultural Heritage and Sustainable Use. In: Obad Ščitaroci, Mladen, Bojanić Obad Ščitaroci, Bojana & Ana Mrđa (eds.): *Cultural Urban Heritage. Development, Learning and Landscape Strategies*. Cham, Springer, 457–475.

Obad Ščitaroci, Mladen & Bojana Bojanić Obad Ščitaroci, Bojana (2019b): Heritage Urbanism. *Sustainability*, 11, 9, 1–10.

Old City of Dubrovnik-UNESCO World Heritage (2023): <https://whc.unesco.org/en/list/95/> (last access: 2023-03-18).

Ostojić, Ivan (2010): Benediktinci i benediktinski samostani na prostoru Dubrovačke nadbiskupije. In: Puljić, Želimir & Marijan Sivrić (eds.): *Benediktinci na području Dubrovačke nadbiskupije*. Dubrovnik, Dubrovačka biskupija, 113–192.

Peković, Željko & Kristina Babić (2016): Vlasnički odnosi u Dubrovniku u stambenom bloku zapadno od Ulice Miha Pracata u drugoj polovini 13. stoljeća. *Starohrvatska prosvjeta*, 3, 43, 263–294.

Peković, Željko & Kristina Babić (2018): Razvoj zapadnog ulaza u grad Dubrovnik od 13. do polovine 16. stoljeća. *Starohrvatska prosvjeta*, 3, 44–45, 207–235.

Peković, Željko (1997): Urbani razvoj Dubrovnika do 13. stoljeća. In: Žile, Ivica (ed.): *Novije znanstvene spoznaje o genezi grada Dubrovnika*. Dubrovnik, 8, 4, 166–211.

Peković, Željko (1998): Dubrovnik – Nastanak i razvoj srednjovjekovnog grada. Split, MHAS.

Peković, Željko (2012): Crkva sv. Stjepana u Pustinjerni. In: Milošević, Ante & Miljenko Jurković (eds.): *Munuscula in honorem Željko Rapanić*. Zagreb-Motovun-Split, Sveučilište u Zagrebu, MICKAS, 341–374.

Planić Lončarić, Marija (1980): Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike. Zagreb, Centar za povijesne znanosti, Odjel za povijest umjetnosti.

Prelog, Milan (2003): Pitanje katedrale. In: Knežević, Snješka (ed.): *Milan Prelog-Tekstovi o Dubrovniku*. IPU, DPDS, 115–120.

Québec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place (2008): <https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-646-2.pdf> (last access: 2023-03-12).

Rapanić, Željko (1988): Marginalia o “postanku” Dubrovnika. In: Rapanić, Željko (ed.): *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*. Zagreb, HAD, 39–50.

Rapanić, Željko (1989): Arheološka istraživanja nakon potresa i počeci Dubrovnika. In: Knežević, Snješka (ed.): *Obnova Dubrovnika 1979–1989*. Dubrovnik, ZOD, 339–345.

Stošić, Josip (1988): Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku. In: Rapanić, Željko (ed.): *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*. Zagreb, HAD, 15–38.

Van Nes, Akkelies & Claudia Yamu (2021): Introduction to Space Syntax in Urban Studies. Cham, Springer

Vitruvius (1999): Deset knjiga o arhitekturi = De architectura libri decem. Zagreb, Golden marketing, Institut građevinarstva Hrvatske.

Whitehand, Jeremy (2001): British Urban Morphology: the Conzenian Tradition. *Urban morphology*, 5, 2, 103–109.

Zelić, Danko (2014): Arhitektura starih katedrala. In: Horvat-Levaj, Katarina (ed.): *Katedrala Gospe Velike u Dubrovniku*. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 30–64.

Žile, Ivica (1996): Novi nalazi predromaničke plastike u dubrovačkom kraju. In: Jurković, Miljenko & Tugomir Lukšić (eds.): *Starohrvatska spomenička baština*. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža. Zagreb, Muzejsko galerijski centar, 279–295.

Žile, Ivica (1997): Naselje prije Grada. In: Žile, Ivica (ed.): *Novije znanstvene spoznaje o genezi grada Dubrovnika*. Dubrovnik, 8, 4, 97–123.

Žile, Ivica (1999): Arheološki nalazi unutar perimetra povijesne jezgre grada Dubrovnika. *Opuscula archaeologica*, 23–24, 1, 337–346.

Žile, Ivica (2008): Zaštitna arheološka istraživanja crkve sv. Vlahu u povijesnoj jezgri grada Dubrovnika. *Starohrvatska prosvjeta*, 3, 35, 185–194.

ZOD – Dokumentacija, Zavod za obnovu Dubrovnika.

JE TURJEVA JAMA NAD REKO NADIŽO (NA KOBARIŠKEM) BRONASTODOBNI OBREDNI PROSTOR PLODNOSTI ALI RODNOSTI?

Pavel JAMNIK

Kočna 5, 4273 Blejska Dobrava, Slovenija
e-mail: pavel.jamnik@telemach.net

Bruno BLAŽINA

Jenkova cesta 16, 6230 Postojna, Slovenija
e-mail: bruno.blazina@gmail.com

IZVLEČEK

V prispevku analizirano dozdajšnje objave o arheoloških najdbah, ki so iz Turjeve jame nad reko Nadižo blizu vasi Robič na Kobariškem poznane že od leta 1890. Podamo geomorfološki opis jame in opišemo mesta, kjer so še vedno ohranjeni arheološki ostanki v prvotni legi. Na osnovi novo odkrite, delno antropogeno oblikovane kamnite konstrukcije v zgornji etaži jame, ki asociira na vulvo ali morda na združen moški in ženski spolni organ ter glede na mesta in način odlaganja posod z darovi, v razmislek podamo idejo, da je jama v mlajši bronasti dobi, približno v času od okoli leta 1400 do okoli 1200 pr. n. št. služila kot prostor izvajanja obredov plodnosti in/ali rodnosti. Na kratko podamo še arheološke, etnološke in mitološke poglede na jame kot prostore, ki morda pri človeku vzbujajo tudi predstave, povezane z rojstvom in ženskim elementom.

Ključne besede: Turjeva jama, Kobariško, pozna bronasta doba, jamski obredni prostor, rodnost, plodnost, kamnita konstrukcija, bronasta šivanka z ušesom

LA GROTTA TURJEVA JAMA NEI PRESSI DEL NATISONE (AREA DI CAPORETTO) PROBABILE LUOGO DI CULTO DELLA FERTILITÀ O DELLA NATALITÀ DELL'ETÀ DEL BRONZO?

SINTESI

Il seguente contributo propone un'analisi delle pubblicazioni esistenti sui ritrovamenti archeologici nella Turjeva jama presso il fiume Natisone nell'area di Robič (Caporetto), grotta nota sin dal 1890. Oltre alla descrizione geomorfologica della grotta vengono esposti i punti di rinvenimento dei resti archeologici in posizione primaria. In base al ritrovamento nel livello superiore della grotta di una struttura in pietra parzialmente antropica - associabile alla vulva o forse agli organi sessuali maschili e femminili congiunti - e in considerazione dei punti e delle modalità di posizionamento dei recipienti fittili con le offerte votive, gli autori avanzano l'opinione della possibile funzione della grotta in quanto luogo di culto della fertilità e/o natalità nella tarda età del bronzo, tra il 1400 e il 1200 avanti Cristo. Infine, vengono presentati in breve gli aspetti archeologici, etnologici e mitologici legati alle grotte quali ambienti che evocano nell'uomo associazioni relative alla nascita e alla femminilità.

Parole chiave: grotta Turjeva jama, area di Caporetto, tarda età del bronzo, grotta di culto, natalità, fertilità, struttura in pietra, ago in bronzo con cruna

*Drobci, koščki sestavljanke.
Nekaj naključnih koščkov v sestavljanke s tisočeri koščki,
pa si domišljaš, da boš uzrl celoto.
(Tove Alsterdal, Slep ro, 2019)*

UVOD

Ob vse razvitejših metodologijah raziskovanja in multilateralnih pristopih se razmeroma natančno približamo spoznavanju nekdanjega materialnega načina življenja prazgodovinskih skupnosti. Ob tem pa o verovanjih, verjetjih in kognitivnih odzivih, predvsem pa o čustvovanju in čustvenih odnosih do soljudi ter okolice, davno minulih pripadnikov prazgodovinskih, kulturno različnih, večjih ali manjših skupin, vemo zelo malo. O marsičem, kar je usmerjalo življenje prazgodovinskih ljudi, preprosto ne vemo ničesar. Še tisto, kar mislimo, da vemo, pa so zgolj predvidevanja in bolj ali manj posrečene razlage, ki so družbeno in osebnostno pogojene s časom, v katerem so predvidevanja in razlage nastale.

Pojav monoteističnih religij je v veliki večini primerov uničil ali spremenil, skoraj vedno tudi nasilno, verovanja ali verjetja, ki so obstajala v skupnostih pred njihovim pojavom. Sočasno s tem so se vzpostavila na novih religijah utemeljena načela, v okviru katerih je bil jasno opredeljen pogled na preteklo človeške navade in družbene prakse. Spolnost in rodnost ter vsi z njima povezani medčloveški in družbeni odnosi kot osnovno gonilo, na katerem temelji nadaljevanje vrste in kulture, so v monoteističnih religijah posebno občutljivo področje. Posledica tabuiziranja spolnosti je tudi skoraj popolno nepoznavanje teh človeških odnosov v preteklosti. To se kaže tudi v znanosti.¹ Trditev ni neresna ali neznanstvena. Že če se ozremo morda le na opise življenja, ki kažejo človekovo čustvovanje in razumevanje spolnosti naših neposrednih prednikov, spoznamo, da nam je popolnoma tuj in nerazumljiv že svet izpred 200 let (Kofol, 2003).² Kako naj potem poznamo in razumemo vedenje, čustvovanje in kognitivne vzgibe, na primer bronastodobnih ljudi, ki so živeli pred več kot 3000 leti? Spolnost in rodnost sta v človeški zgodovini vedno pomenili najpomembnejša temelja, tako za obstoj skupnosti kot tudi za ohranitev kulturnega izročila, ki ga posamezna skupnost živi. Nedvomno sta bili zato tudi v ospredju vseh verovanjskih in obrednih praks.

V pričujočem prispevku si z novimi spoznanji in opisom materialnih ostankov, odkritih v jami, prizadevamo nakazati poseben pomen, ki ga je za bronastodobne ljudi morda imela Turjeva jama ob

reki Nadiži na Kobariškem. Pri iskanju razlogov za tak, prav točno določen namen jame smo se ozrli na v znanosti sprejete interpretacije uporabe jam v prazgodovini, pa tudi na etnološki in mitološki pogled na človekov odnos do jam. Zavedamo se, da smo pri interpretaciji ujeti v vrednotenje z današnjimi vrednostnimi ter nazorskimi pogledi, ki jih žal ni mogoče popolnoma izključiti. Kljub temu pa menimo, da smo z natančno analizo vseh do zdaj objavljenih podatkov o jami, s preveritvijo konteksta še nekaterih starejših neobjavljenih najdb in z novimi odkritji prišli do faze, ko je mogoče nakazati na do zdaj neupoštevani pomen Turjeve jame v pozni bronasti dobi. Če naše ugotovitve in opažanja držijo, je Turjeva jama nad Nadižo arheološko najdišče neprecenljivega pomena, v katerem je ohranjen ostanek obredne dejavnosti, povezane z rodnostjo ali plodnostjo bronastodobnih ljudi tega prostora v času med 14. in 11. stoletjem pr. n. št.

Pri naši razlagi arheoloških sledi, ohranjenih v Turjevi jami, smo izhajali iz prepričanja, da je naloga arheologije iz preteklih dogodkov, v okviru omejenega števila ohranjenih materialnih ostankov človekovih dejavnosti, vsaj poizkušati razbrati ali razumeti tudi nematerializirano, torej duhovno dejavnost ljudi. Ali kot je v kritiki arheologije, kot pretirano osredotočene zgolj na materialne ostanke in njihovo medsebojno primerjavo opozoril avtor Puddu, s citatom Braidwooda, da pri ustvarjanju podob preteklosti, ki ostanejo v zgodovini določenega kraja »ne smemo izgubiti izpred oči »indijanca«, ki stoji za artefaktom“ (Puddu, 2022, 7).

TURJEVA JAMA

Grotta di Robig e di S. Ilario, Grotta di Robič, Caverna presso Robig, Kovačeva jama, Pelerinčeva jama, Obernejz(c)ova jama, Pavličeva jama, Pavlinčeva jama, Jama sv. Hilarija, Turjeva jama. Vseh deset imen se v literaturi uporablja za jama, ki je trenutno v Sloveniji prepoznavna in registrirana v katastru Jamarske zveze Slovenije z imenom Turjeva jama in katastrsko številko 821. V kataster je bila vpisana 3. avgusta 1950 (<https://kataster.jamarska-zveza.si/jama.php?mode=show&id=821>). V italijanskem katastru *Catastro storico VG* je pod istim imenom vnesena pod številko 3330 (<https://www.catastogrotte.it/grotta/8027/Turjeva-jama>). Da bi se izognili zmešnjavi, bomo v nadaljevanju uporabljali ime Turjeva jama, pod katerim je jama vnesena v jamski kataster. Zmešnjave pa ne pov-

1 Na najbolj banalnem primeru je to mogoče ponazoriti z množico prazgodovinskih in antičnih najdb, ki prikazujejo spolnost, pa so v strokovnih obdelavah najdišč v večini primerov, če sploh, omenjene le mimogrede. Take primere poznamo tudi v Sloveniji.

2 Izredna etnološka predstavitev življenja družin na območju Dolenje Trebuše v 19. stoletju, v katerem Kofolova opiše odnos do spolnosti, rojevanja in otrok v tradicionalni kmečki skupnosti, povsem podrejeni katoliškim normam in zapovedim, razgali predvsem, kako smo v današnjem, na tem področju povsem spremenjenem času, iz kolektivnega spomina že povsem izgubili takratna verovanja, verjetja in čustvovanja.

Slika 1: Ozka dolina Nadiže v predelu Turjeve jame: 1. Sv. Volar, 2. Der, 3. mesto vhoda v Turjevo jamo (Foto: P. Jamnik).

zroča le veliko imen, temveč se na nekaterih kartah in v posameznih zapisih (Vuga, 2004, 1) pojavlja še podatek, da sta na tem območju pravzaprav dve jami. Turjeva naj bi bila nekoliko nizvodno proti Italiji na višini približno 450 m. n. m., 150 višinskih metrov nad strugo Nadiže, jama, ki je v kataster vpisana kot Turjeva, pa je na kartah (1 : 5000) vrisana kot Pavličeva jama. Celotno strmo pobočje Studencev, kakor je poimenovano to pobočje nad Nadižo in kjer je na kartah vrisana neznana Turjeva jama, smo večkrat pregledali. Na tem območju druge podobne jame ni. Najdenih je bilo le nekaj manjših previsov, ki so premajhni, da bi bili sploh registrirani kot jame. Tudi domačini ne vedo za obstoj dveh podobnih jam. Menimo, da je vris dveh jam na kartah napaka, ki jo je povzročilo toliko različnih imen za le eno jamo.

Turjeva jama je tik ob izstopu iz približno 15 kilometrov dolge doline, ki povezuje Čedad (*Cividale del Friuli*) oziroma ravninsko območje Julijske krajine s predalpskim svetom soške doline. Povezovalna dolina, ki je bila v vsej človeški zgodovini najlažja in verjetno najpogosteje uporabljena komunikacijska povezava med Julijsko krajino in Posočjem, se začne s približno kilometer širokim vstopom v dolino pri Špetru (*San Pietro al Natisone*) in se po petih kilometrih že zoži na približno 100 metrov široko dolino pri naselju Podbonesec (*Pulfero*). Od tu do približno deset kilometrov oddaljenega izstopa iz doline pri vasi Robič je dolina v večini svoje poti široka le od nekaj deset metrov do največ 100 metrov (slika 1). Izstop ali vstop v dolino,

odvisno iz katere smeri gledamo, se na slovenski strani začne z naravno zaporo soteske, z manjšima osamelcema – Der z 289 m. n. m. z jugovzhodne strani in Sv. Volar s 317 m. n. m. kot manjša terasa – sta izravnava ob vznožju pobočja Mije. Obe vzpetini sta evidentirani prazgodovinski najdišči (Vuga, 1974, 96; Truhlar, 1975, 116; Urleb, 1975, 116). Le nekaj deset metrov južneje, pod vznožjem Sv. Volarja, prav v predelu najožjega dela doline, se pod skalno steno na višini 254 m. n. m., 19 metrov nad današnjo strugo Nadiže, odpira lepo obokan vhod v Turjevo jamo (slika 2). Jamski rovi so se oblikovali kot nekdanji odtok voda iz zaledja Mije. Domnevamo, da so bili zadnji večji odtoki vode skozi jamo ob koncu zadnje ledene dobe. Danes je manjši del jame vodno aktiven le še ob večjih deževjih, ko se skozi jamo vzpostavi občasen manjši vodni tok, ki iz jame odteče na površje skozi končni del spodnje etaže Turjeve jame.

Za lažjo predstavo in potrebe tega prispevka jamski sistem Turjeve jame razdelimo v tri etaže oziroma tri višinske nivoje, ki jih povezuje zgoraj omenjena občasna struga meteorne vode. Tako kot srednjo etažo jame razumemo nivo, na katerem je danes vhod v jamo, vhodno dvorano in skoraj raven jamski rov, ki pelje do struge občasnega potoka. Spodnji nivo jame je nadaljevanje vodne struge, zgornja etaža pa je raven približno 30 metrov dolg rov z razširitvijo v manjšo dvorano, v katerega se vzpnemo po pobočju vodne struge in v katero voda od časa po ledeni dobi ni mogla več pritekati (slika 3).

Slika 2: Vhod v Turjevo jamo (Foto: P. Jamnik).

DOSEDANJE ODKRIVANJE MATERIALNIH OSTANKOV ČLOVEKOVE DEJAVNOSTI V TURJEVI JAMI

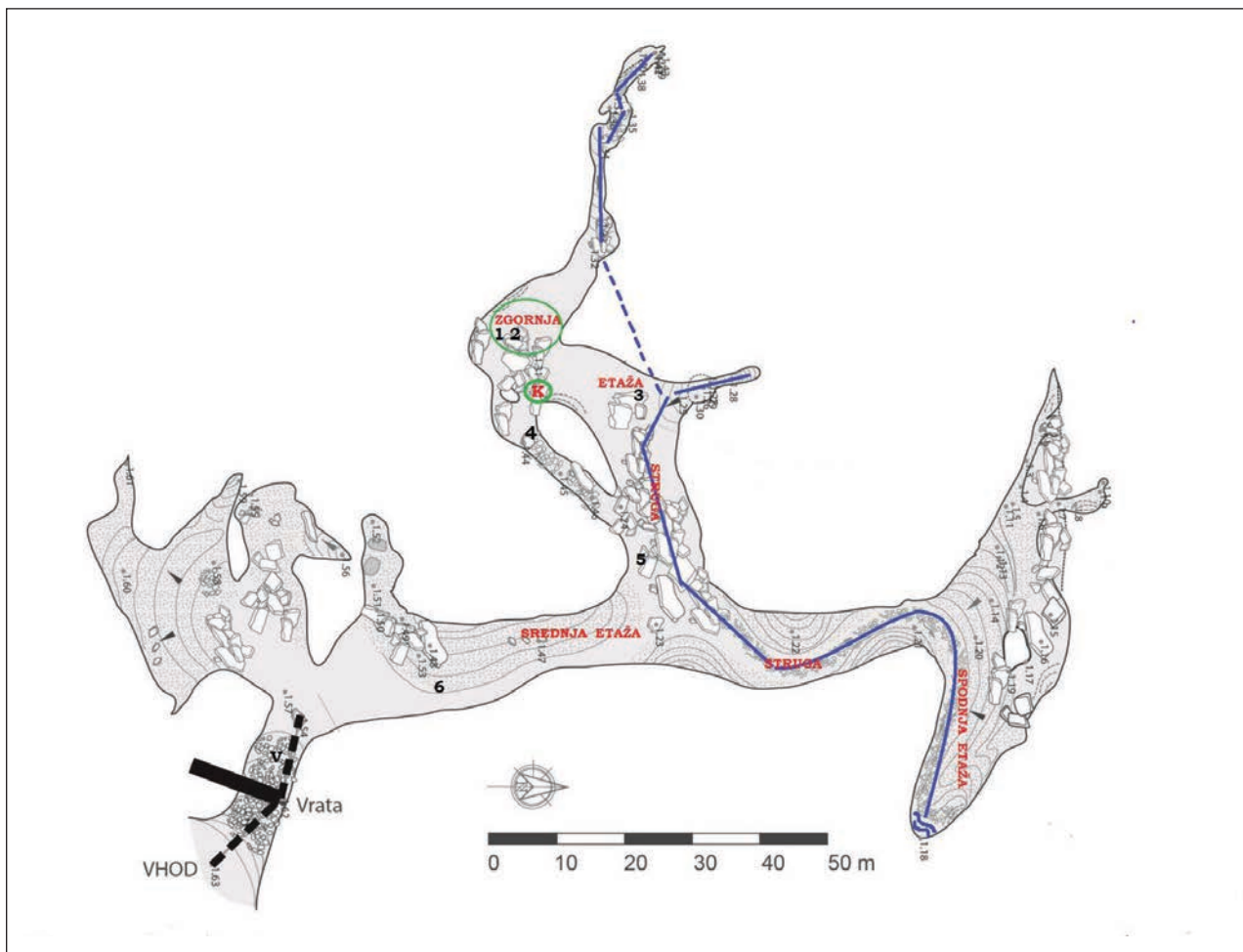
Od leta 1890 se v literaturi večkrat omenjajo prazgodovinske najdbe iz Turjeve jame. Kljub kar številnim objavam pa žal ni povsem jasno, kdo je v jami sploh izkopal testno sondo in kje točno so različni avtorji v jami nabirali arheološke ostanke.

Z analizo objav bomo zato poskusili najprej rekonstruirati, kje v jami so avtorji objavljenih besedil sploh raziskovali, in si prizadevali, vsaj okvirno, dosedanje najdbe umestiti v prostor jame.

Prvi, za katerega vemo, da so ga vznemirili arheološki ostanke v jami, je bil Carlo de Marchesetti.³ Leta 1890 je v svojem razmeroma obsežnem delu o »Starodavnem toku Soče« omenil tudi najdbe iz⁴ Turjeve jame, ki jo je omenil le kot veliko jamo ob vznožju

³ Carlo de Marchesetti, rojen 17. januarja 1850 v Trstu, umrl 1. aprila 1926 v Trstu; direktor Tržaškega naravoslovnega muzeja v letih 1876 do 1921, diplomiral iz medicine, ukvarjal se je z botaniko in arheologijo.

⁴ V poznejši literaturi, ki omenja Marchesettijev obisk jame, se vedno navaja letnica 1890, kar pa ni točno. V jami je bil v resnici že leto prej, torej leta 1889, kar je razvidno iz Rutarjevega poročila v *Letopisu Slovenske matice* (Rutar, 1890, 127), morda pa celo že tudi leta 1887, saj je s to letnico označen del Marchesettijevih ohranjenih najdb v muzeju v Trstu (Museo d'Antichità J. J. Winckelmann di Trieste) (Visentini, 2019, 113).

Slika 3: Tloris Turjeve jame z označenimi etažami in mesti iz jame pobranih najdb leta 2018 (1, 2, 3, 4) in leta 2022 (5, 6). K – kamnita konstrukcija, V – star vkop za vhom v jamo. Struga je označena z modro barvo (načrt povzet po Delić, 2018).

utrjenega gradišča. Jami je namenil nekaj povedi v opombi 3 na strani 215, ki se nadaljuje na stran 216:

Ob vznožju tega utrjenega gradišča je velika jama, ki je morala biti sodeč po ogromni količini fragmentov keramike, ki ležijo po jamskih tleh, zelo obljudena že v starih časih. Tehnika izdelave in okrasja kaže na neolitsko obdobje, čeprav tam doslej niso našli nobenih kamnitih izdelkov. Ob obisku te jame sem našel lepo bronasto iglo z očescem. Jamo so v preteklosti preoblikovali veliki podori, ki so vidni v jami, in velik vodni tok hudournika, ki se v jami pojavi v času deževja in ki v spodnjih delih jame odlaga ogromne količine gline. (Marchesetti, 1890, 215–216)

V prispevku se je zahvalil še Freynu in Volarichu, ki sta mu pomagala pri raziskavi jame. Izkopavanj v jami neposredno ni omenil. Istega leta je Simon Rutar v

Letopisu Slovenske matice o Marchesettijevih najdbah v jami podal informacijo:

V spodaj ležeči Kovačevi jami je našel dr. Marchesetti več črepij in koščenih ostankov, ki pričajo, da so prazgodovinski ljudje tudi v tej jami stanovali. Strop je okajen in na nekem mestu se odpira skozenj ozek preduh, tako da se je lahko dim po njem vzdigal. Ker pa jama ne obeta bogatih najdb, zato Marchesetti ni hotel dalje po njej razkopavati. (Rutar, 1890, 127)

Marchesetti je najdbe iz Turjeve jame pozneje omenil še dvakrat. Najprej leta 1893 v obdelavi Nekropole pri Sv. Luciji (Most na Soči) pri Tolminu, ko je popravil tudi prvotno datacijo iz neolitika v bronasto dobo. Ob opisu groba odraslega pokojnika št. 2175, izkopanega leta 1890 pri Sv. Luciji, ki je bil pokrit z apnenčevo ploščo, je navedel še pridanke, in sicer trebušasto ponev ter v

ovčjo golenico zapičeno bronasto šivanko (Marchesetti, 1893, 97, 268–269, 313).⁵ Leta 1903 je Marchesetti v delu o prazgodovinskih gradiščih Trsta in Julijske krajine Turjevo jamo vnovič le omenil. V opombi je zapisal:

Ob vznožju tega gradišča (sv. Volar) je velika jama z veličastnimi ostanki človeške dejavnosti, predvsem s fragmenti loncev, ki v nagnjenem delu, kjer je voda odplavila sediment, ležijo v velikih količinah na površini in jih je mogoče pobrati brez napora. Našel sem tudi bronasto iglo z ušesom. (Marchesetti, 1903, 89–90; 2021, 86)

Ob Marchesettijevih omembah Turjeve jame se zdi, da morda v jami sploh ni kopal in je najdbe, ki jih omenja, po jami preprosto le pobral. Marchesetti nikjer ni uporabil besede izkopavanje, temveč je le omenjal, da je v jami našel ostanke človekove dejavnosti. Je pa res, da je njegov sodobnik Simon Rutar zapisal: »[...] Marchesetti ni hotel dalje po njej razkopavati« (1890, 127), kar vendarle nakazuje na začeto izkopavanje, ki pa ga je opustil. Pomembno pa se nam zdi, da je Marchesetti leta 1903 natančno navedel, da keramika leži na površju »na strmini, kjer je prst sprana,« in: »Našel sem tudi bronasto iglo z ušesom« (Marchesetti, 2021, 86).

V letu 2019 sta za rekonstrukcijo posegov in mesta najdb v jami izšla dva zelo pomembna članka Paole Visentini, kustosinje Arheološkega muzeja v Udinah (Visentini, 2019), in Giovannija Tasca, kustosa Musea Civico Federico De Rocco (Tasca, 2019).

Visentinijeva domneva, da je Marchesetti arheološke ostanke po jami le zbral in da v jami ni izkopaval (Visentini, 2019, 114). Ugotovila pa je razliko med ohranjenjo Marchesettijevo keramiko. Del Marchesettijevih najdb, ki so trenutno v muzeju v Trstu (*Museo d'Antichità J. J. Winckelmann di Trieste*), je opremljen z etiketo »Caverna o Grotta di Robig« in letnico 1887 (Visentini, 2019, 113). Avtorica meni, da je ta del tržaške zbirke združljiv z delom Marchesettijeve zbirke, ki je v Furlanskem naravoslovnem muzeju (*Museo Friulano di Storia Naturale*). V tej zbirki so tudi fragmenti keramike s sigasto konkrecijo, kot mesto najdbe pa je označeno »leva jama«⁶ (Visentini, 2019, 113). Avtorica je navedla še podatek, ki je zapisan v neobjavljenem Marchesettijevem poročilu o prazgodovinskih izkopavanjih iz leta 1892 z naslovom *Poročilo o prazgodovinskih izkopavanjih, RP MS MISC 88 / E / 6.2*, ki je v Marchesettijevem fondu v okviru Diplomatskega arhiva v Trstu (*Archivio Diplomatico di*

Trieste). V *Poročilu* je Marchesetti popravil svojo prvotno datacijo iz leta 1890 iz neolitika v bronasto dobo, ko je zapisal, da je na gradišču nad jamo izkopal več bronastodobnih predmetov, ki so enaki kot najdbe, ki jih je zbral v prostorni jami pod gradiščem, za katero je dejal, da jo ima namen še raziskati (Visentini, 2019, 113–114). Fragmente s sigasto konkrecijo je Marchesetti, tako kot je zapisano tudi na zbirki, nedvomno nabral po strugi in v zgornji etaži, v »levi jami« po njegovo, keramika, ki je v Tržaškem muzeju, pa bi bila dejansko lahko izkopana za vhodom v jamo. Izkopavanje za vhodom v Turjevo jamo je bilo namreč nedvomno opravljeno, saj je vkop viden še danes (slika 4). Žal Marchesettijeve najdbe še vedno niso obdelane, zato z gotovostjo ni mogoče reči ničesar.

Dne 15. oktobra 1894 je jamo prvič obiskal, verjetno na podlagi podatkov, ki jih je o jami izvedel iz Marchesettijevih objav, Achille Tellini,⁷ član Furlanskega speleološko-hidrološkega društva iz Vidma (*Soci dello C.S.I.F. di Udine*). Jamo je obiskal še 15. maja 1898 skupaj z R. Bolicem, A. Ferruccijem in L. Gordanijem. Najnatančnejši pregled je opravil 25. oktobra, zadnjič pa je bil v jami – izključno zaradi pobiranja prazgodovinskih ostankov – 4. decembra 1898 (Tellini, 1898–99a, 18; Tellini, 1898–99b, 36).⁸ Pri opisovanju geomorfologije jame je zapisal, da sta ob vhodu dva suhozida (Telini, 1898–99a, 19), ni pa omenil nikakršne sledi vkopa. Ker je njegov opis jame zelo natančen, domnevamo, da bi sledi nekaj let starega vkopa, če bi ga takrat videl, v članku omenil. Čeprav nikjer ni omenil, da je v jami kopal, pa se zdi, še zlasti ob toliko obiskih jame, da je morda vkop za vhodom v jamo vendarle Tellinijev. V objavi je sicer bolj kot arheološkim najdbam pozornost namenil geomorfologiji jame, je pa iz njegovega besedila mogoče razbrati, kje je opazil in nabiral lončenino. »Na nekaterih mestih v jami, natančno od nadmorske višine 258 m do 250 m, ob najširši galeriji in na nekaterih mestih v ilovici, ki je med balvani, je v izobilju drobcev prazgodovinskih posod, ki pa niso v sedimentu, ampak so raztreseni po strugi potoka in med balvani« (Telini, 1898–99a, 19). Iz načrta jame, ki ga je objavil, je razvidno, da se njegovo lociranje lončenine nanaša na del jame, ki smo ga mi poimenovali »zgornja etaža«, in del, ki ga označujemo kot »struga potoka« (slika 3). Tellini je med najdbami omenil tudi preluknjano lupino školjke *Cardium edule* (slovensko ime: srčanka), ki naj bi bila po njegovem mnenju del ogrlice (Telini, 1898–99a, 19). Tellinijeve najdbe hrani Furlanski naravoslovni muzej (*Museo Friulano di Storia Naturale*), do danes pa

5 Nekateri avtorji (Knavs & Mlinar, 2005, 66; Tasca, 2019, 117) pri navajanju Marchesettijeve omembe Turjeve jame napačno navajajo stran, na kateri jo Marchesetti omenja. Na strani 319, ki je navedena v citatu, gre namreč le za Marchesettijeve splošne opise komunikacije in prazgodovine Posočja.

6 To je del jame, ki ustreza našemu poimenovanju »Zgornja etaža«.

7 Tellini Achille, geolog, 25. febr. 1866 – 1. okt. 1938. Študiral je naravoslovje na univerzi v Torinu in Rimu, kjer je postal asistent v geološko-paleontološkem inštitutu. Leta 1894 je bil imenovan za profesorja naravoslovnih ved na tehnično-industrijskem inštitutu A. Zanon v Vidmu. Geološko je raziskoval pokrajino Furlanijo oziroma Beneško Slovenijo. Zanimala ga je tudi speleologija, hidrologija in klimatologija.

8 Ker gre za enaka prispevka, pri citiranju literature v nadaljevanju uporabljamo le prvi naveden vir.

Slika 4: Star vkop za vhodom v Turjevo jama (Foto: P. Jamnik).

je ohranjenih skupno 281 fragmentov keramičnih posod in kamniti izdelek z luknjo, ki ga sicer Tellini v svojem članku ni omenil, je pa ta najdba med njegovo zbirko iz Turjeve jame. Preluknjane školjke v zbirki ni več (Tasca, 2019, 118).

Leta 1908 je Michele Gortani obdelal Tellinijeve kostne najdbe iz Turjeve jame. Kostni ostanke pripadajo različnim živalim. Konjska (*Equus* sp., *E. asinus* L.) naj bi bila ena kost, za katero pa Gortani pravi, da je iz primerjav v muzejih Univerze v Bologni ugotovil, da bi lahko pripadala tudi oslu (*E. asinus*), vendar se zaradi redko najdenih oslovih kosti v jamah in težave pri razlikovanju med oslovskimi in konjskimi kostmi ni upal odločiti za osla. Svinji (*Sus scrofa*) pripadajo tri kosti, ovci ali kozi (*Ovis seu capra*) 24 kosti in govedu (*Bos taurus*) osem kosti, od tega sta dve telečji. Za obravnavane kosti iz

Turjeve jame je avtor zapisal, da ne gre za fosilne kosti, temveč za mlajše ostanke (Gortani, 1908, 3–16). Gortani je Turjevo jama pozneje omenil še enkrat, vendar brez novih podatkov (Gortani, 1930, 100).

Dva italijanska avtorja sta jama omenjala še leta 1908 in 1934, vendar omembi ne prinašata novih podatkov (De Gasperi, 1908, 39; Paschini, 1934, 4).⁹

Po drugi svetovni vojni je bila Turjeva jama v Sloveniji prvič omenjena v kratkem pregledu arheoloških najdb v Gornjem Posočju, v katerem je avtor povzel le Rutarjevo omembo, da Marchesetti, ker jama ni obetala bogatih najdb, v njej ni želel dalje kopati (Mozetič, 1956, 25).

Leta 1971 je Turjevo jama v svoji doktorski disertaciji navedel F. Leben. Prepričan je bil, da je v jami kopal Marchesetti, saj je zapisal:

⁹ De Gasperi je v kratkem sestavku opisal, da je 8. septembra 1907 jama, ki je tudi pomembno neolitsko najdišče, obiskal zaradi preučevanja netopirjev, v njej pa je naletel na štiri prestrašene in cvileče ženske, ki so se v jami izgubile in niso našle poti ven.

Obsežne jamske sedimente je sondiral leta 1890 C. Marchesetti in odkril v njih prazgodovinsko keramiko. Najdbe, ki so neznano kje, je datiral v končni neolitik in starejšo bronasto dobo. Tudi karbonizirani ostanke žitaric (ječmen in pšenica) so iz iste plasti. Drobci keramike in bronasta igla z ušescem iz plasti pod površjem pa datirajo že v poznejše kovinsko obdobje. Bržkone se te najdbe v ozki zvezi z železnodobnim gradiščem na hribu Sv. Volarja. (Leben, 1971, 73–74)

Podatek, da najdbe izvirajo iz različnih plasti, pred tem zapisom nikjer ni naveden, prav tako pa ni znano, kje je Leben pridobil podatek o karboniziranih ostankih žitaric, ječmena in pšenice, ki naj bi jih izkopal Marchesetti, saj se omemba karboniziranih žitnic ne pojavi v nobeni od starejših objav.

V knjigi Arheološka najdišča Slovenije, ki je izšla leta 1975, je F. Leben, le v nekoliko spremenjenih povedih, zapisal enake podatke o Turjevi jami (Leben, 1975, 116).

Po več kot sedemdesetih letih se je pri italijanskih raziskovalcih vnovič pojavilo zanimanje za Turjevo jamo. Ob tem pa se je za rekonstrukcijo pobiranja arheoloških ostankov iz jame pojavila še ena nejasnost. Del Fabbro in Rapuzzi sta v objavi eneolitske naselbine blizu Qualsa pri Udinah (Del Fabbro & Rapuzzi, 1972, 5–27) omenila, da Quals leži prav v liniji poti, ki so ob Nadiži povezane s tamkajšnjimi jamami, ob drugih jamah pa sta omenila tudi Turjevo jamo (*Grotta di Robič*) kot najdišče keramike podobnih lastnosti, kot je v Qualsu (Del Fabbro & Rapuzzi, 1972, 23). V prispevku sta objavila tri slike z 18 fragmenti keramike, za katero sicer nista izrecno zapisala, iz katerega najdišča so, vendar je iz konteksta objave jasno, da najdbe pripadajo najdišču, ki ga članek obravnava. Dve leti pozneje, leta 1975 pa je s temi fotografijami keramike nastala zmešnjava. Del Fabbro je v pregledu kraških jam s prazgodovinskimi arheološkimi ostanke v vzhodni Furlaniji (Del Fabbro, 1975, 40–48) glede Turjeve jame povzel Tellinijeve geomorfološke ugotovitve, njegov načrt jame in z risbo predstavil rekonstruiran profil sedimentov, ki ga je primerjal z nekaterimi drugimi profili v članku obravnavanih jam. Del Fabbro je zelo jasno opredelil, kje je po njegovem mnenju najdišče prazgodovinskih ostankov.

Prazgodovinsko nahajališče se nahaja v bližini vhoda do približno 15 metrov v notranjost. Plast je sestavljena iz humusne snovi, v kateri sta pepel in oglje in je pomešana z ostrorobimi apnenčastimi kamenčki s premerom od 5 do 25 cm (Del Fabbro, 1975, 40).

V nadaljevanju prispevka je dodal še podatek, da holocenska plast ne presega debeline 40 cm (Del Fabbro, 1975, 53).

V prispevku je Del Fabbro zapisal, da so bile Tellinijeve najdbe med obema vojnoma izgubljene (Del Fabbro, 1975, 48). Objavil pa je tri fotografije s skupno šestimi fragmenti keramike (Del Fabbro, 1975, 45–47, slike 28–30). To pomeni, da je keramiko v jami pobiral tudi Del Fabbro. Če to drži, je moralo biti pobiranje opravljeno pred letom 1972, saj je namreč pod fotografijami kot referenco navedel besedilo iz leta 1972, v katerem sta s soavtorjem obravnavala sledi eneolitske naselbine pri Qualsu (Del Fabbro & Rapuzzi, 1972). Tu pa nastopi težava. V članku iz leta 1972 so res objavljene tri fotografije z 18 fragmenti keramike, vendar med njimi žal ni mogoče prepoznati istih fragmentov, ki jih leta 1975 Del Fabbro objavi kot keramiko iz Turjeve jame. Del Fabbro je v prispevku leta 1975 naštel še živali, katerih kostni ostanke so bili najdeni v jami, in sicer domače govedo (*bos taurus*), ovca ali koza (*capra seu ovis*), jelen (*cervus elephus*) in svinja (*sus scrofa*), ter poudaril, da med kostnimi ostanke ni starejših, fosilnih najdb. Da je arheološke ostanke v jami nabiral tudi Del Fabbro, je mogoče sklepati tudi po tem, ker je v prispevku zapisal, da so bile predhodno odkrite najdbe med vojnoma uničene. Za keramiko je zapisal, da gre za lončenino pozne bronaste dobe, poleg nje pa je v jami tudi veliko kaštelirske keramike (Del Fabbro, 1975, 53). Glede na to, da je Del Fabbro zelo natančno, celo z debelino posamezne plasti, opisal sedimente za vhodom v jamo, se kar samo ponuja vprašanje, ali ni morda sonde izkopal on. Kljub temu pa se ne zdi zelo verjetno, da bi si kot tuj državljan v sedemdesetih letih 20. stoletja tik ob meji med Italijo in Jugoslavijo upal v jami brez dovoljenj izkopati razmeroma veliko sondo, ki je za vhodom vidna še danes. Ali pač?

V letih 1988–1989 je Francesca Bressan iz Furlanskega naravoslovnega muzeja (*Museo Friulano di Storia Naturale*) v Arheološkem vestniku objavila del Tellinijevih najdb, ki so se kljub De Fabbrovemu prepričanju, da so uničene, še ohranile (Bressan, 1988–1989, 519–527). Avtorica je navedla, da je gradivo, kolikor ga je še po pretresih obeh svetovnih vojn ohranjenega, v Naravoslovnem muzeju v Vidmu (*Museo Friulano di Storia Naturale di Udine*), manjši del pa je v Mestnem muzeju v Trstu (*Civici Musei di Trieste*). V prispevku ni navedla, koliko gradiva je obdelala, temveč je keramiko le razdelila v tri kategorije (fino, grobo in polfino), posamezno kategorijo pa je okvirno opisala. Na sliki 1 je prvič kot najdbo iz Turjeve jame predstavila tudi 10 cm velik izdelek z luknjico, ki ga je opredelila kot gladilo iz peščenjaka. Celoten analiziran inventar je na osnovi tipoloških primerjav s kraškimi in istrskimi gradišči časovno umestila »v daljše obdobje od razvite srednje bronaste dobe do konce mlajše oziroma do začetka končne bronaste dobe, to je od 15. do začetka 12. st. pr. n. št.« (Bressan, 1988–1989, 523). V isti številki

Arheološkega vestnika je v zvezi s Turjevo jamo D. Svoljšak navedel podatek, da naj bi v jami izkopal Marchesetti. Zapis naj bi bil objavljen v Bollettino della Società Adriatica di Scienze Naturali in Trieste, številka 13, izšel pa naj bi leta 1892 (Svoljšak, 1988–1989, 376). Žal navedba citata ni točna. Številka 13 je izšla leta 1891 (morda so ob izidu natisnili napačno letnico), tako kot številka 12. Leta 1893 je izšla potem številka 14. Biltena z letnico 1892 sploh ni. V številki 13 o Turjevi jami na straneh 14 in 15, ki ju navaja Svoljšak, kakor tudi v celotni številki biltena, ni nikjer omembe Turjeve jame. Svoljšak je poleg tega napačnega vira navedel kot vir še številko biltena 15 in stran 268, kar pa se ujema z že znanimi navedbami Marchesettija o najdbah v Turjevi jami (Marchesetti, 1893, 97, 268–269, 313). Skratka, jasnega podatka, ali je v jami Marchesetti sploh kopal, ali je lončenino po njej le pobral, žal ni objavljenega nikjer. Svoljšak je na podlagi datacije v katalogu razstave »Preistoria nell Udine« v Vidmu leta 1981, v katerem je objavljena fotografija dveh rekonstruiranih skodel in enega ročaja (Bressan, Riedel, & Candussio 1981, 51), o najdbah iz Turjeve jame zapisal, da iz Turjeve jame »izvira verjetno najstarejša bronastodobna keramika v Posočju [...] morda celo iz zgodnje bronaste dobe [bronz antico]« (Svoljšak, 1988–1989, 367).

Leta 1991 je predstavnicav zavoda za varstvo kulturne dediščine iz Nove Gorice, N. Osmuk skupaj s predstavnikom inštituta za Arheologijo ZRC I. Turkom in J. Dirjecem, po opozorilu, da so v jami opaženi sveži vkopi v jamske plasti, opravila ogled jame. Ugotovili so, »da so vkopi zelo majhni in nikakor ne ogrožajo bistveno pričevalnostne vrednosti sedimentov v jami« (Osmuk, 1992, 294).¹⁰ Ob podrobnejšem ogledu stranskih rogov v jami so:

V sredini desnega jamskega rova naleteli na sledove močnega vodnega toka, v katerega strugi je bilo večje število kosov prazgodovinske lončenine, med njimi tudi kar veliki odlomki. Lončevina se pojavlja na daljšem odseku struge, ki je ponekod poglobljena v ilovnate sedimente v rovu. Zdi se, da ni nikakršnega dvoma o tem, da prihaja vodni tok nekje s površja in prinaša s seboj material z zgornjega najdišča pri sv. Volarju. (Osmuk, 1992, 294)

Taka interpretacija prisotnosti lončenine v jami je žal popolnoma napačna, so jo pa od objave naprej povzemali vsi poznejši avtorji. Že naslednje leto, po omenjenem strokovnem ogledu jame, so iskalci arheoloških predmetov ob pregledovanju jame z detektorjem kovin našli več bronastih predmetov. Najdbe je najditelj

kmalu po odkritju predal Inštitutu za arheologijo ZRC SAZU. »Dve bodali, fragment sekire, 8 fragmentov srpov in ‚neoblikovane bronaste predmete‘, ki jih najditelj žal ni ohranil. Verjetno je šlo za surovce ali ingote« (Čerče & Šinkovec, 1995, 221). Avtorji so se odločili najdbe vključiti v pregled depojskih najdb, ob tem pa so zapisali, da »po pripovedovanju najditelja so predmeti ležali skupaj, na istem mestu, le bodali naj bi bili nekoliko oddaljeni. Najverjetneje gre za depo« (Čerče & Šinkovec, 1995, 221).

Takratni najditelj predmetov je na naše zaprosilo preveril svoje zapiske in nam 27. januarja 2022 podal naslednjo informacijo o okoliščinah najdbe:

Najdbe so bile v vhodnem delu jame, na področju, ki je vsaj še malo osvetljeno z dnevno svetlobo, in sicer: prstan, pol sekirice (rezilo), bodalo, osem fragmentov srpov, precej kosov amorfnega bronca ali bakra in trije kosi svinca, eden izmed njih v obliki kratkega, širokega in debelega traku z luknjico. Vse te najdbe z izjemo prstana in amorfnih kosov bronca/bakra in verjetno dveh amorfnih kosov svinca sem predal dr. Draganu Božiču, ta pa verjetno naprej v področni muzej. Amorfnе kose bronca/bakra in verjetno dva prej omenjena kosa svinca sem pustil v jami. Na temnih področjih (rovih in etažah) sem naletel na večjo recentno onesnaženost, zato sem se le sprehodil skozi njih in našel le eno bronasto najdbo, kot sem si zapisal. To pomeni, da je po vsej verjetnosti bila amorfnа ali pa majhen, meni neprepoznan fragment in sem jo pustil tam. Kratko iskanje sem opravil tudi tik pred jamo, za vhodnim nasipom ter po travniku tik pred nasipom, povsod sem našel samo smeti.¹¹

Kakor koli že, ali je bilo v primeru najdb iz Turjeve jame najdene kovinske predmete utemeljeno obravnavati kot depojsko najdbo, ali bi že ob prevzemu najdb in pridobljenih podatkih o okoliščinah najdbe morali pomisliti na drugačen kontekst odlaganja predmetov v jami, na primer kot daritveno mesto, je prepozno razglabljati. Žal arheologi niso preverili, ali se predmeti (domnevni surovci, ki jih je na skalo odložil najditelj) še nahajajo v jami, zato obdelava najdbe kot depoja žal ne more odražati celostne slike.

Od najdbe do objave prstana, ki je bil najden sočasno z naštetimi bronastimi predmeti leta 1992, in še enega kosa svinca z luknjo, je preteklo 23 let. Ker avtorja omenjata celo dva različna najditelja kovinskih predmetov, ne vemo, ali gre v primeru svinca za najdbo, ki je bila najdena skupaj z drugimi predmeti leta 1992, ali pa je to

¹⁰ Ker je moralo biti že ob tem ogledu jasno, da arheološke najdbe niso le globlje v sedimentih, temveč lahko že takoj pod ilovnatim oprhom, je navedba o tem, da vkopi ne ogrožajo pričevalnostne vrednosti sedimentov, nekoliko nenavadna.

¹¹ Elektronsko sporočilo z dne 27. januarja 2022 (avtorjev arhiv). Najditelj predmetov ne želi biti imenovan, se mu pa tukaj najlepše zahvaljujemo za poslane informacije.

od takrat najdenih treh kosov svinca neodvisna najdba. Drugi, neimenovani najditelj, naj bi v nasprotju s prvim najditeljem bronastih predmetov našel nekaj kosov brona tudi pred jamo, ni pa navedeno, kakšna je bila usoda najdb. Za prstan avtorja menita, da je bil izdelan iz dela rimske fibule tipa Avcisa, ki so se nosile od konca 1. stol. pr. n. št. in še v prvi polovici 1. stol. n. št. (Gerbec & Mlinar, 2015, 399).

Leta 1997 je Kobariški muzej s sredstvi Ministrstva za kulturo nekaj metrov za kapom vhoda v jamo namestil železne rešetke. »Ob izkopu za betonske nosilce so delavci našli tudi nekaj lončenine, deloma bronastodobne, ki jo bo obdelala P. Bratina« (Osmuk, 2001, 110). Do danes izkopana lončenina še ni bila obdelana.

Za novo pobiranje lončenine iz Turjeve jame se je izvedelo leta 1999. Takrat je keramiko in kosti, nabrane po jami, muzeju predal Aleksander Lovrenčič. Avtorja M. Knavs in M. Mlinar sta pridobljeno gradivo obdelala in ga časovno opredelila v dveh člankih leta 2005 in 2006 (Knavs & Mlinar, 2005, 59–72; Mlinar & Knavs, 2006, 22–23). V članku nista navedla celotnega prevzetega števila keramičnih fragmentov, sta jih pa v članku obdelala 50, ki so bili v muzeju inventarizirani. To so odlomki ustij, ročajev in dna lončenih posod ter keramični vijček. Za preostalo neinventarizirano gradivo sta navedla le skupno težo – 11,255 g. Predanih je bilo tudi 18 večjih odlomkov živalskih kosti in en zob. Nekaj živalskih ostankov je bilo mogoče taksonomsko opredeliti, in sicer; 8 fragmentov *Ovis seu Capra*, 2 fragmenta *Cervus elaphus*, 1 fragment *Sus Scrofa*, in 1 odlomek lobanje manjše vrste ptiča. Na dveh odlomkih so sledi rezanja, na jelenovem rogu pa sledi glodavcev. Trije odlomki pripadajo mladim živalim (Knavs & Mlinar, 2005, 60).

Avtorja sta pri obdelavi keramičnega gradiva izhajala iz tipologije bronastodobne naselbine Oloris pri Dolnjem Lakošu, primerjala pa sta jo tudi z najdišči Ponte S. Quiruni (Most sv. Kvirina), Most na Soči in Gradišče nad Ajdovščino. Analizirano gradivo pripada loncem (30 %), skledam (24 %), skodelam (4 %) in skodelicam (2 %). Med neopredeljive fragmente (40 %) sta uvrstila dna, ostenja, ročaje in držaje. Obdelano gradivo, glede na posamezne tipološke značilnosti posodja, sta avtorja umestila v mlajšo bronasto dobo, predvsem v starejšo fazo te stopnje, v čas med 14. in 11. stoletjem pr. n. št. (Knavs & Mlinar, 2005, 64) oziroma čas od približno leta 1400 do približno 1200 pr. n. št. (Mlinar & Knavs, 2006, 23). Glede na geografsko oddaljenost Olorisa ter na drugi strani bližino Benečije in Furlanske nižine ter Tržaškega krasa, sta ocenila, da je gradivo smiselno kronološko umestiti tudi v italijansko bronastodobno shemo. Po njej spada v t. i. *bronzo recente*, med približno 1300 do 1100 pr. n. št., kar po Reineckejevi srednjeevropski kronologiji ustreza času med srednjo in pozno bronasto dobo (Knavs & Mlinar, 2005, 64). V sklepnih besedi sta se avtorja vprašala tudi o namenu uporabe Turjeve jame. Na podlagi depoja bronastih predmetov,

ki naj bi bili darovani ali odloženi v jami, domnevata, da je bila jama kulturni prostor prebivalcev gradišča Sv. Volar. T. i. depojsko najdbo pa sta popolnoma ločila od keramike, ki sta jo obravnavala v svojem prispevku. Prisotnost keramike v jami sta žal izpeljala iz napačne razlage, da naj bi keramiko v jamo prinesla meteorna voda iz gradišča Sv. Volar, ki je nekoliko severneje nad jamo. Zapisala sta,

da gre za tipično naselbinsko keramiko, značilno za čas pozne srednje in začetka mlajše bronaste dobe. Zaradi najdb kosti drobnice pa ne izključujemo možnosti, da so nekatere prostoročno izdelane lonce v jamo prinesli občasni bronastodobni »obiskovalci«, predvsem pastirji (Knavs & Mlinar, 2005, 64; Mlinar & Knavs, 2006, 23).

Čeprav gre za zelo pomembno, prvo resno obravnavo keramike iz Turjeve jame, pa avtorja od najditelja žal nista poskušala pridobiti natančnejših podatkov o mestih, kjer jo je pobiral, in sta se zadovoljila le z razlago, da keramika v jamo prihaja skozi jamske razpoke z vodo.

Leta 2011 je Benjamin Štular v okviru vrednotenja uporabnosti visoko ločljivega digitalnega modela reliefa, ki je bil pridobljen z lidarskim snemanjem v kobariški mikroregiji, analiziral tudi podatke iz prostora pred Turjevo jamo. Arheološko uporabnih podatkov ni zaznal, je pa prvi, ki je – po tem, ko je razlaga prisotnosti keramike v jami zaradi vnosa z meteorno vodo postala z objavami že skoraj dejstvo – v članku izrazil mnenje, da bi bilo treba to interpretacijo vnovič preveriti (Štular, 2011, 398).

V katalogu razstave o arheologiji Breginskega kota, v katerem so s fotografijami prikazani tudi bronasti predmeti iz Turjeve jame, ena restavrirana posoda in keramično vretence bikonične oblike (vijček), je bil leta 2014 prvič zapisan dvom, ali so bronasti predmeti, najdeni leta 1992, sploh depojska najdba.

Natančnejši podatki ponujajo nekoliko drugačno razlago najdišča. Verjetno gre za jamsko svetišče oz. prostor kulta, hkrati pa je jama lahko služila tudi kot zatočišče za prebivalce z gradišča na Sv. Volarju. Nadaljevanje tradicije darovanja znotraj jame kažejo tudi posamezne mlajše arheološke najdbe (Mlinar & Gerbec, 2014, 14, 28–29).

Verjetno je k novemu pogledu o namembnosti jame pripomogel razmislek ob ovrednotenju še preostalih kovinskih najdb (prstan, surovci svinčene ploščice z luknjo), ki so bili v jami najdeni z iskalcem kovin. V objavi sta avtorja zato navedla, da jama lahko razumemo kot jamsko svetišče oziroma prostor kulta, hkrati pa naj bi služila kot zatočišče za prebivalce Sv. Volarja. Ob tej navedbi sta se sklicevala na svoja prispevka iz kataloga o Breginjskem kotu, možnost obredne oziroma kulturne rabe jame pa sta razširila na daljše obdobje.

Da morda ni bila mesto kulta le v bronasti dobi, kaže najdba prstana, izdelanega iz dela rimske fibule vrste Avcisa, ki so se nosile od konca 1. stol. pr. n. št. in še v prvi polovici 1. stol. n. št. Kdaj so jo preoblikovali v prstan, lahko le ugibamo. Določena kulturna mesta so dolgo ostala v spominu in so jih obiskovali dalj časa, od prazgodovine pa lahko vse do mlajših obdobj ... (Gerbec & Mlinar, 2015, 399).

V prejšnji objavi je bil še zapisan dvom o depozitski najdbi, v naslednji objavi pa je to zapisano že popolnoma eksplicitno:

Ker predmeti niso bili odloženi na istem mestu, ne gre za zakladno najdbo. Podrobnejša časovna opredelitev bronastodobnih najdb potrjuje njihovo uporabo in odložitev v daljšem obdobju, med 13. in 11. stol. pr. n. št. Tudi sestava v Turjevi jami odkritih najdb (številna keramika – kat. št. 8, 9, kovinski predmeti, živalske kosti s sledovi rezanja), namerna razbitost posodja in ožganost kovinskih predmetov kažejo, da je bilo tam zelo verjetno daritveno mesto. (Razvojno društvo Breginjski kot, 2014, 43)

Prvič je omenjena namerna razbitost posod in ožganost kovinskih predmetov, čeprav brez navedbe podatka, na podlagi katerih argumentov sta avtorja prišla do take ugotovitve. V isti objavi se prvič pojavi tudi, ob le splošnem sklicevanju na starejšo literaturo, omemba najdbe kosti jamskega medveda (Razvojno društvo Breginjski kot, 2014, 26). Podatka o najdbi kosti jamskega medveda ni nikjer v starejši literaturi. Ker glede na geomorfologijo jame in dejstvo, da fosilnih kosti ne omenja nihče od starejših avtorjev, podatek o najdbi kosti jamskega medveda skoraj ne more biti verodostojen, ga v nadaljevanju ne upoštevamo kot relevantnega.

Nov podatek o arheoloških ostankih, pobranih iz Turjeve jame, se je pojavil leta 2015, ko je Ivan Lavrenčič o najdbi koščene igle s tremi luknjami seznanil arheologa Tolminskega muzeja. Leta 1985 jo je zdaj že pokojni domačin iz Kreda skupaj z Ivanom Lavrenčičem našel na predelu, kjer se srednja etaža prevesi proti strugi. Po mnenju arheologa Tolminskega muzeja M. Mlinarja igla spada v rimsko

dobo.¹² Sočasno z najdbo koščene igle sta Lavrenčič in njegov znanec v predelu podornih skal, kmalu za vhomom v jamo, blizu skupaj, pobrala tudi nekaj keramike, črn prodniček z dvema umetno izvrtanima in nekaj milimetrov globokima luknjicama ter keramični vijček.¹³

Zadnja v seriji objav o Turjevi jami, ki smo si jih prizadevali kronološko urediti in vsebinsko predstaviti, je obdelava keramike iz Furlanskega naravoslovnega muzeja (*Museo Friulano di Storia Naturale*), ki jo je iz jame pobral A. Tellini. Prvič jo je delno predstavila že Brešanova leta 1988–1989. Leta 2019 je ohranjeno gradivo obdelal Giovanni Tasca. Preučevani material sestavlja skupaj 281 fragmentov keramike, od tega 164 ostenij, in perforiran kamniti izdelek, za katerega Tasca domneva, da gre ta brus, ki je služil tudi kot obesek. V keramičnem zbiru izstopa fragment z inv. št. 249, ki bi bil glede izdelave lahko že iz 6. ali 5. stoletja n. št., zato je ta fragment Tasca izključil iz obravnave. Razen tega fragmenta je preučeni keramični material s tehnološkega vidika zelo homogen in povsem skladen z obdobjem, v katerega ga je časovno umestil (Tasca, 2019, 120).

Iz gradiva je mogoče rekonstruirati pripadnost fragmentov naslednjim tipom skodel, skled in loncev:¹⁴

- 1 x polkroglasta skodela (*Scodelle emisferiche*),
- 2 x večje skodele s klekastim profilom (*Scodelloni carenati*),
- 4 x konična/polkroglasta skodela (*Scodelloni troncoconici / emisferici*),
- 4 x konična skleda (*Scodelle troncoconiche*),
- 15 x skleda s klekastim profilom (*Tazze carenate*),
- 2 x skleda (*Tazze*),
- 2 x globoka konična posoda/ovalna (*Vasi troncoconici profondi / subcilindrici*),
- 3 x manjši kroglasti lonci (*Ollette globose*),
- 2 x cilindrično-ovalni lonci (*Olle subcilindrico-ovoidi*),
- 9 x ovalni lonci (*Olle ovoidi*),
- 3 x lonci, ki nakazujejo bikonično obliko (*Olle tendenti alla forma biconica*),
- 7 x kroglasti lonci (*Olle globose*),
- 2 x lonci z izvihanim ustjem, katerih oblika ni znana (*Orli svasati di olle a profilo non determinabile*),
- 3 x kroglasti lonci s poudarjenim vratom (*Olle globose con collo distinto*),

12 Ustna informacija z dne 31. januarja 2022, za kar se arheologu Mlinarju avtorja najlepše zahvaljujeva.

13 Podatek o mestu najdbe igle nam je 31. januarja 2022 ustno podal zdajšnji lastnik Ivan Lavrenčič iz vasi Potoki v Breginjskem kotu. Lavrenčič nam je podal tudi podatke o najdbi prodnička z luknjicama, nekaj fragmentov keramike in keramičnega vijčka. Iгла, prodniček z luknjicama in vijček, ki ga je Lavrenčič 1. februarja 2022, ob naši prošnji za fotografiranje, pridobil od do takratnega lastnika, so razstavljeni v zbirki »Vas Potoki – nekdanje življenje na vasi« v vasi Potoki. Po navedbi Lavrenčiča je za potrebe te razstave leta 2019 tudi sam, predvsem iz zgornje etaže Turjeve jame, pobral nekaj fragmentov keramike, ki jo je dodal v vitrino k keramiki iz Turjeve jame, ki jo je za razstavo odstopil Tolminski muzej. Prodniček z luknjicama je na omenjeni razstavi predstavljen kot predmet, ki so ga pri svojih obredih uporabljali Posoški staroverci.

14 Prevod tipov ni dobeseden, temveč so imena zapisana pomensko, kakor se uporabljajo v slovenski arheološki terminologiji. Za prevod se iskreno zahvaljujeva arheologu Tomažu Fabcu.

10 x dna (*Fondi*),
 12 x držaji (*Elementi di presa*),
 5 x okrašena ostenja (*Pareti decorate*).

Avtor je ocenil, da se analiza keramičnega gradiva, ki jo je med obdelavo primerjal tudi z analizo novejšega gradiva iz Turjeve jame Knavsove in Mlinarja, ujema z analizo, ki jo je opravila v osemdesetih letih 20. stoletja Brešanova. Večina gradiva tako spada v časovni razpon od konca pozne BM (*bronzo medio*, ki je trajala od približno leta 1600 do 1300 pr. n. št.) do razvite BR (*bronzo recente*, ki je trajala od približno leta 1300 do 1100 pr. n. št.), ni pa med gradivom zaznati elementov prehoda v BF (*bronzo finale*, ki je trajala od približno leta 1100 do 900 pr. n. št.).

Glede funkcije jame kot mesta najdbe je Tasca poudaril, da je zelo pester nabor oblik posodja verjetno povezan z dejavnostmi predelave ali shranjevanja hrane, kot je na primer mleko. Prav tako pa bi jama po njegovem mnenju morda lahko imela tudi začasen bivanjski namen, povezan z neposredno bližino gradišča Sv. Volar, kar je omenjal že Marchesetti (Tasca, 2019, 117–147).

Po opravljenem kronološkem in vsebinskem pregledu do zdajšnjih odkritij v Turjevi jami, strnimo bistvene ugotovitve. Podatek, kdo je v jami izkopal sondo, ni zapisan, čeprav kaže, da jo je verjetno res Marchesetti. Tudi za mesta najdbe keramike imamo zelo pomanjkljive podatke. Marchesetti kot prostor nabiranja omenja strugo, v kateri je verjetno našel tudi bronasto iglo. Ni znano, koliko keramike je nabral ali izkopal in koliko je sploh še ohranjene. Tellini je najtočneje opredelil, da je keramika v zgornji etaži in po strugi. Do danes je ohranjenih 281 njenih fragmentov in kamnit izdelek z luknjo. Kje je nekaj fragmentov dobil del Del Fabro, ni jasno, je pa edini, ki je mesto najdišča v jami umestil v bližino vhoda do približno 15 metrov v notranjost. Definiral je celo holocensko plast, ki naj ne bi presegala 40 cm. Ni znano, od kje izvira Lebenov podatek o karboniziranih ostankih žit, ječmena in pšenice, ki naj bi jih izkopal Marchesetti, saj se ni pojavil nikoli prej v nobeni od objav. Keramika, ki je bila izkopana ob vhodu v jamo leta 1997, ob postavitvi železnih vrat, ni obdelana. Ne vemo, koliko jo je in ali se kulturno sklada s preostalo poznano keramiko iz jame. Za keramiko, 50 inventariziranih fragmentov in 11.255 g. neinventarizirane, ter keramični vijček, kar je Tolminskemu muzeju leta 1999 izročil zbiralec, ni podatka, kje je bila pobrana. Domnevamo, da so v zbiru premešani fragmenti iz zgornje etaže, struge in srednje etaže. V lasti drugega zbiralca je tudi koščena igla s tremi luknjicami, ki je bila po navedbah lastnika najdena v predelu, kjer se srednja etaža spusti proti strugi. Isti najditelj je nekaj keramike in prodniček z luknjicama pobral tudi na

predelu vstopa v vodoravni rov srednje etaže. Ob ogledu jame februarja 2022 je bil v začetnem delu vodoravnega rova srednje etaže najden fragment koščene igle, na koncu prvega rova, pred spustom v strugo, ob podornih skalah, pa en bronast surovec in keramični vijček.

Bronaste najdbe iz leta 1992 izvirajo iz srednje etaže, en izdelek pa iz zgornje etaže. Del najdb (surovci, svinec) ni bil shranjen, preostalo pa je bilo opredeljeno kot bronastodobni depo. Prstan, ki ga je našel isti najditelj sočasno s preostalimi bronastodobnimi predmeti, je opredeljen kot rimski. Obstajal naj bi še en iskalec kovinskih predmetov, od katerega verjetno skupaj s prstanom izvira objavljeni kos svinca z luknjo. Po letu 2005 sta dva avtorja podvomila o depojski najdbi bronastih predmetov, 2014 pa je bilo prvič zapisano, da bronasti predmeti niso zakladna oziroma depojska najdba in da je jama verjetno daritveno mesto oziroma prostor kulta ali obreda.

Glede datacije keramike so si Brešanova, Knavsova, Mlinar in Tasca edini, da jo je mogoče umestiti v mlajšo bronasto dobo, predvsem v starejšo fazo te stopnje, v čas med 14. in 11. (ali 13. in 11.) stoletjem pr. n. št. oziroma čas od približno leta 1400 do približno 1200 pr. n. št. (po italijanski kronološki shemi v čas konca pozne BM (*bronzo medio*) in razvito BR (*bronzo recente*)).

Poleg bronastodobnih ostankov se v literaturi pri Telliniju omenja najdba preluknjane školjke in ošiljen izdelek z luknjico iz peščenjaka, ki je bil opredeljen kot morebitni brus. V Tellinijevi zbirki je tudi fragment keramike, ki bi glede na tehnološke lastnosti lahko pripadal koncu 5. in začetku 6. stoletja n. št., vendar ni jasno, ali je najdba resnično iz Turjeve jame. Bronast prstan, ki naj bi bil izdelan iz dela fibule, naj bi bil iz časa med koncem 1. stoletja pr. n. št. do prve polovice 1. stoletja n. št. Antiki naj bi pripadala tudi koščena igla s tremi luknjami. Časovne umestitve kosa svinca z luknjo avtorji niso podali.

Po letu 1992 gre razlaga prisotnosti keramike ves čas v smeri, da naj bi se večina keramike v jami nahajala zato, ker jo je vanjo naplaval vodni tok z meteorno vodo iz gradišča Sv. Volar, ki je nekoliko severneje nad jamo. Nekateri avtorji, ki obravnavajo keramiko, dopuščajo tudi možnost občasne uporabe jame s strani prebivalcev Sv. Volarja za shrambene namene, ali – v povezavi z najdbo živalskih kosti v jami – tudi kot zavetišče pastirjev. Le v eni objavi je opozorilo, da bi bilo treba tezo z vnosom keramike z vodnim tokom vnovič preveriti.

Do zdaj je iz jame znanih 55 taksonomsko določljivih fragmentiranih živalskih kostnih ostankov, in sicer konja (morda osla) 1, domačega goveda 8, ovce ali koze 32, jelena 2, svinje 3 ter manjše ptice 1. Omemba kosti jamskega medveda v eni objavi je skoraj gotovo napaka.

Slika 5: Večja podorna skala med vhodno dvorano in desnim rovom srednje etaže. Puščica označuje mesto najdbe koščenega šila leta 2022 (Foto: P. Jamnik).

DANAŠNJE STANJE V JAMI IN NOVA ARHEOLOŠKA SPOZNANJA¹⁵

V soboto, 1. septembra 2018, sva avtorja med družinskim kopanjem na kopališču neposredno pod Turjevo jamo odšla fotografirati vhod v jamo. Opazila sva, da so železna vrata, ki so bila pred vhod nameščena leta 1997, odtrgana in da je v jamo mogoč neoviran vstop. Ker nisva imela primerne opreme, sva si ogledala le vhodni del jame, do koder seže dnevna svetloba. Že tam sva na več mestih opazila nekaj svežih plitvih vkopov, ki jih za seboj puščajo nelegalni iskalci kovin. Fotografirala sva poškodovana vrata in sveže vkope ter v ponedeljek, 3. septembra 2018, o stanju v jami obvestila arheologa Tolminskega muzeja in predstavnico Zavoda za varstvo kulturne dediščine v Novi Gorici. Naslednji konec tedna sva ob vnovičnem obisku Nadiže preverila, ali so vrata v jamo že sanirana. Ker je bila jama še vedno odprta, sva si tokrat ogledala in fotografirala celotno jamo. Ob tem obisku sva na štirih zamejenih mestih v jami, izključno tam, kjer po arheoloških ostankih hodijo obiskovalci jame, z namenom,

da preprečiva popolno uničenje teh skupkov keramike, pobrala najbolj izpostavljene fragmente keramike, vijček, kamnito utež za statve in bronasto iglo. Mesta, kjer so bili pobrani premični arheološki ostanki, sva označila na načrtu jame (glej sliko 3), najdbe pa so bile predane Tolminskemu muzeju.

Predstavniki Tolminskega muzeja so v septembru 2018 vnovič namestili železna vrata in jih pričvrstili z dodatno verigo, kar pa kljub temu iskalcev arheoloških predmetov ni zadržalo. Dne 8. julija 2020 sva si za vnovično fotografiranje jame izposodila v Tolminskem muzeju ključ, pred vhodom pa ugotovila, da je nekdo na železnih vratih odžagal eno od železnih prečk in s tem vnovič omogočil vstop v jamo. Ob odhodu sva, kolikor je bilo mogoče, z verigo preprečila možnost uporabe narejene odprtine v vratih in o posegu ob vrnitvi ključa obvestila Tolminski muzej. O novih ugotovitvah glede možnosti, da gre za v enem delu jame še razmeroma precej ohranjeno prvotno stanje jamskega svetišča, sva obvestila tudi arheologa Tolminskega muzeja Miha Mlinarja, s katerim smo 10. februarja

¹⁵ Ker gre za zaščiteno arheološko najdišče, v uvodu najprej predstaviva razloge in obseg obiska jame, ker se želiva izogniti nepotrebnim očitkom o nepooblaščenem obiskovanju jame.

Slika 6: Vijčki; a) najden leta 2022, b) najden leta 2018, c) najden leta 1985, d) koščena igla s tremi luknjami, e) fragment koščenega šila, f) bronasti surovec, najden leta 2022 (Foto: P. Jamnik).

2022¹⁶ opravili skupni ogled jame. Tudi tokrat smo ugotovili, da se obiski jame nadaljujejo, saj sta bili tokrat na vratih odžagani že dve železni prečki, v jami pa opaženi razmeroma sveži vkopi. Prvopodpisani avtor je arheologu Mlinarju predstavil v tem prispevku opisano tezo o jamskem svetišču, posvečenem rodnosti ali plodnosti, ugotovitve o speleogenezi jame in ga opozoril na mesta, kjer so arheološki ostanki še v legi *in situ*.

Vhod v Turjevo jamo se odpira pod skalno steno, nad lepo ohranjeno fluvialno teraso reke Nadiže (slika 2). Pod robom skalne stene je nasip pobočnega grušča, ki je čez tisočletja drsel tudi proti vhodu v jamo in ga v prvih nekaj metrih jamskega rova

delno zapolnil. Na strani pobočnega grušča, ki je obrnjen proti Nadiži, je mogoče opaziti večji vkop v nasipni stožec. Menimo, da je bil ta poseg v preteklosti narejen z namenom pridobitve materiala, morda za nekaj zidanih objektov v neposredni bližini jame. Lahko pa je vkop povezan tudi z vojaškimi dejavnostmi med prvo svetovno vojno, čeprav v jami ni sledi, da bi jo uporabljala vojska. Vsekakor pa ta vkop ni posledica arheoloških izkopavanj.

Železna vrata, ki zapirajo vstop v jamo, so postavljena nekaj metrov za kapom vhoda. Približno pet metrov za železnimi vrati je bliže desni jamski steni viden vkop, približnih dimenzij 2 x 2 metra. Vkop je bil nedvomno narejen z arheološkim namenom.

¹⁶ Ogleda so se poleg prvopodpisanega avtorja in arheologa Tolminskega muzeja Miha Mlinarja udeležili še Janez Bizjak, Jani Kutin, Primož Kos in Nejc Maver.

Slika 7: Prehod med srednjo etažo in strugo. Ob jamski steni podorne skale. 1, predel najdbe surovca in vijčka 2022, 2, predel najdbe koščene igle s tremi luknjami 1985 in fragmentirane keramike 2022 (Foto: P. Jamnik).

Ker je vkop že nekoliko posut, prvotne globine ni mogoče ugotoviti, glede na kup skal, zmetanih iz vkopa, pa domnevamo, da ni presegel gruščnate plasti, ki se je oblikovala delno z v jamo drsečim nasipnim stožcem pobočnega grušča, delno pa iz avtohtonih procesov ob razpadanju vhodnega dela jame. Za vkopom je čez polovico vhodnega rova viden ostanek v suh zid zloženih kamnov (slika 4).

Takoj za ostankom vkopa se jamska tla izravnavajo, jama pa se razširi v večjo vhodno dvorano. Levo¹⁷ od vhoda se širok rov spusti približno osem do deset metrov pod nivo vhoda v jamo. Rov je zapolnjen z ilovico in se konča po približno 30 metrih. V vhodni dvorani je ponekod na produ in podornih skalah viden ilovnat oprh, ni pa sklenjene plasti ilovice. Med prodniki in redkim gruščem vhodne dvorane ležijo posamezni, le nekaj centimetrov veliki fragmenti lončenine. Večina ima robove odlomov že zaobljene, kar pomeni, da niso v prvotni legi. Prav tako je mogoče med prodom in gruščem opaziti posamezne fragmente kosti, za katere pa ni mogoče vedeti, ali so v povezavi z arheološkimi ostanki ali gre za naravno prisotnost živalskih ostankov v jami. Na več mestih so vidni vkopi, ki ostajajo v jami za iskalci kovinskih predmetov.

Desno od vhodne dvorane se odpira okoli deset metrov širok rov, ki se od vhodne dvorane do sredine rova blago dviga za približno meter, na sredini pa se začne spuščati proti strugi potoka,

ki je na koncu rova v jami. Ob vstopu v ta desni rov je na levi strani več podornih skalnih blokov. Ker ležijo na produ, je moralo do podora priti po zapolnitvi s prodom. Za največjim podornim blokom se odpira nekaj metrov dolg nizek rovček, ki je popolnoma prekopan. Po pripovedovanju I. Lavrenčiča so tam poskušali odkriti povezavo z Landersko jamo, o kateri govori ljudska pripoved, menimo pa, da je del vkopov nastal tudi pri iskanju kovinskih predmetov. Prav v tem predelu podornih skal in naprej po rovu v smeri proti strugi so bili, razen enega, leta 1992 najdeni vsi bronasti predmeti. Vzporedno s skalnimi balvani smo na najbolj shojnem delu rova našli del koščene šila iz jelenovega parožka, ki je zaradi svežega loma pred kratkim moral biti poškodovan (sliki 5 in 6/e). Po rovu lahko opazimo več svežih plitvih vkopov. Vkopi razkrijejo, da je po celotni dolžini rova, takoj pod tankim ilovnatim sedimentom odložena plast rečnega proda. Ob nekdanjem višjem toku je prod v jami odložila reka Nadiža. Danes je višinska razlika med strugo Nadiže in višino vhoda v Turjevo jamo 19 višinskih metrov, ob koncu ledene dobe pa je bila Nadiža, vsaj občasno, precej višja in je zatekala vsaj v nekatere dela Turjeve jame ter v njej odlagala prod. Pozneje, ob upadu višine Nadiže, je voda pritekala v del jame le še iz zaledja Mije kot hudourniška voda. Zaradi s prodom zaprtih starih odtokov je v jami

¹⁷ Ker se je v jamah težje orientirati po straneh neba, v tem opisu uporabljamo smeri levo in desno.

Slika 8: Skupke keramičnih fragmentov med podornimi skalami na prehodu med srednjo etažo in strugo (Foto: P. Jamnik).

voda zastajala in ob tem odlagala čisto ilovico, ki danes zapolnjuje predvsem spodnjo etažo in del struge. Vhodno dvorano in desni rov do struge smo v tem prispevku označili kot srednjo etažo. Rov se pred blagim spustom proti strugi nekoliko razširi. Po jamskih tleh je vse debelejša plast ilovice, v katero je več kot meter globoko vrezana struga, ki se spušča proti spodnjim rovom, ki smo jih označili kot spodnjo etažo jame. Odložena ilovica, do višine, kjer se skoraj raven rov srednje etaže začne položno spuščati proti strugi, jasno zamejuje mejo, do katere je bila ob obilni meteorni vodi, jama po koncu ledene dobe še lahko poplavljena (slika 7).

Struga, v katero pridemo po spustu iz rova srednje etaže, se oblikuje na izravnavi zgornje etaže. Po blago strmem pobočju poteka med podornimi skalnimi bloki, med katerimi je tudi precej čiste ilovice. Ob stenah vzpenjajočega rova, v katerem je struga, so podorne skale, ki pa ob robu jamske stene niso več prekrte z ilovico, kar kaže, da voda do te višine ni nikoli segala. Nekaj večjih podornih blokov je med prehodom iz rova srednje etaže in začetkom dvigovanja rova s strugo (slika 7). Ob enem od balvanov, tik ob jamski steni, smo ob ogledu jame, 10. februarja 2022, našli za pest velik bronast surovec (sliki 7/1 in 6/f) in keramični vijček (slika 6/a). Med podornimi skalnimi bloki je tokrat, prvič v jami, mogoče opaziti posamezne skupke med seboj prilegajočih se fragmentov keramike, ki pripadajo eni ali morda nekaj posodam. Ker je keramika že nad najvišjim nivojem odložene ilovice, ni nobenega dvoma, da teh posod ali njihovih fragmentov ni prenašala voda. Domnevamo, da so bile te posode na tem mestu odložene v času, ko je bila jama v funkciji prazgodovinskih ljudi (slika 8).

Slika 9: Pogled na v ilovico vrezano strugo proti spodnji etaži (Foto: P. Jamnik).

Na pobočju rova s strugo, v smeri proti gornji etaži, smo opazili še najmanj eno mesto s skupkom fragmentov keramike. Tik pod vrhom rova s strugo, preden se ta vnovič zravna in obrne desno, je v stropu rova razpoka in pod njo manjši podor. Skozi to razpoko v jamo doteka del meteorne vode, ki oblikuje občasno strugo. Verjetno je ta razpoka leta 1991 zavedla arheologe in so napačno sklepali, da skozi njo v jamo voda naplavlja tudi keramiko, saj je v strugi resnično mogoče opaziti več med seboj neprilegajočih se fragmentov keramike. Tik pod vrhom pobočja struge, vendar še v strugi, je bil leta 2018 pobran vijček statev (slika 6/b). Nobenega dvoma ni, da je to keramiko in tudi vijček, ki je bil najden v strugi, meteorna voda zajela tik pod in v ožji okolici razpoke v stropu in jo odplavila navzdol po strugi. Geomorfološko pa je popolnoma jasno, da meteorna voda nikoli ni mogla zalivati vrhnje etaže, ki se odpira z vodoravnim rovom levo pod razpoko v stropu.

Struga od prehoda iz ravnega rova srednje etaže proti spodnji etaži teče vrezana v ilovnat sediment (slika 9). Najprej nekaj metrov po ravnini, potem se prebije skozi skalno ožino in se po približno 20 metrih obrne nekoliko desno, nazaj proti smeri vhoda v jamo. En krak rova s strugo se spusti še nekaj metrov v globino, kjer se konča ob skalni steni, ki le z nekaj metri kamnine loči jamo od površja. Ob večjem deževju tam občasno zastaja voda, zunaj jame pa izvira manjši hudourniški potok, ki se napaja iz te vode v jami. Ta izvir je približno 150 metrov severno, pred vhomom v Turjevo jama, na višini 240 m. n. m. Danes je ta občasni izvir pet višinskih metrov nad strugo Nadiže.

Drug krak spodnje etaže se pred skalno steno nekoliko vzpne nad strugo in po nekaj metrih konča z razširjenim rovom. Ilovica, v katero je vrezana struga, je vse od konca rova srednje etaže vavrsto plastovita, in zato ni dvoma, da se je odlagala, ko je

Slika 10: Vavraste plasti ilovice v spodnji etaži (Foto: P. Jamnik).

bila jama občasno zapolnjena s stoječo vodo (slika 10). Domnevamo, da so vsi procesi zapolnjevanja z ilovico potekali morda še nekaj tisočletij po koncu zadnje ledene dobe, torej precej preden je jama postala zanimiva za prazgodovinske ljudi. V času bronaste dobe in vse do danes pa so geomorfološke spremembe v jami povezane le še z vrezovanjem struge v starejšo vavrasto ilovico in s presedimentiranjem te ilovice v nižje predele jame. Skupaj z ilovico meteorna voda v predelu pobočja struge in morda tudi robnega predela ravnega rova zgornje etaže občasno po strugi odnaša tudi keramiko in jo nizvodno po strugi vnovič odlaga v obliki manjših, med seboj neprilegajočih se fragmentov z zglajenimi robovi odlomov. Takšni fragmenti keramike so zato prisotni v celotni dolžini struge od izravnave na zgornji etaži, pa vse do skalne stene, skozi katere voda občasno izteka iz jame (slika 11).

Arheološko najpomembnejši del jame je zgornja etaža. Levo od podora, nad katerim v jamo občasno, skozi razpoko v stropu, priteka manjša količina meteorne vode, se rov širine okoli 6 do 7 metrov in višine do 3 ali 4 metre izravna (slika 12).

Ta del jame, vsaj v času od zadnje ledene dobe, ni bil nikoli poplavljen. Prav tako se skozi ta del jame ne pretaka meteorna voda s površja nad jamo. Po tleh rova ležijo večji skalni bloki kot ostanki starih podorov jame. Nekaj ilovice je v rovu odložene le tik ob začetku izravnave, v nadaljevanju pa je po skalnih blokih le ilovnat oprh, ki se odlaga zaradi vlage v jami. Po približno 30 metrih se rov razširi v približno 20 metrov široko jamsko dvorano. Tudi v tem delu so jamska tla polna podornih skal in večjih skalnih blokov. V desnem delu razširjenega rova se iz dvorane, preko približno metrske stopnje iz večjih skalnih blokov, nadaljuje razmeroma strmo navzgor še en, le nekaj metrov širok in nizek rov. Gre za star pritočni rov, skozi katerega je ob koncu ledene dobe v jamo pritekala voda iz zaledja Mije. Danes občasno po njem priteka v jamo le še nekaj meteorne vode. Se pa ta občasni manjši pritok ne razliva v razširjeno dvorano zgornje etaže, z arheološkimi ostanki, temveč že pred razširitvijo v dvorano ponikne med skalne bloke. Med podornimi skalami si voda najde pot proti jamski strugi, kjer se ob vstopu v zgornjo etažo, poveže z odtokom po

Slika 11: Fragmenti keramike, ki jo voda odnaša po strugi (Foto: P. Jamnik).

prej opisani strugi. Današnje občasno strugo v jami torej polnita tako voda, ki priteka vanjo izpod podora, kot tudi voda, ki priteka v jamo skozi jamsko razpoko nad začetkom struge.

Skupki pripadajočih fragmentov posameznih posod se pojavijo že takoj na začetku zgornje etaže, takoj ko se ta izravna (slika 12), oziroma še v neposredni bližini struge. Edino tu odložene keramične posode je lahko občasno zajela meteorna voda in jih odnašala navzdol po strugi. Ker so ob ogledu jame leta 1991 opazili le fragmente keramike v strugi, spregledali pa množico keramičnih skupkov, v nadaljevanju zgornje etaže, so prisotnost keramike razložili z vnosom v jamo z meteorno vodo. Na mestu izravnave zgornje etaže, na najbolj hoji izpostavljenem mestu, sva avtorja 2018 na enem mestu pobrala 43 fragmentov keramike (slika 3, točka 3), od katerih se jih precej med seboj prilega, zato je jasno, da so še vedno v in situ legi. Tu je bila pobrana tudi iz rečnega prodnika narejena utež za statve z luknjo (slika 13).

Naprej po rovu so skupki keramike opazni še na najmanj dveh mestih. Rov zgornje etaže pred razširitvijo v dvorano zamejuje več velikih podornih skalnih blokov. Za dostop do dvorane jih je treba obiti z leve ali desne strani rova. Če skalne bloke obidem z leve strani, se nam za prvim večjim skalnim blokom pokaže naslednji, ki pa je bil antropogeno spremenjen. Skalni blok se je ob padcu naravno razklal. Do preloma na pol je verjetno prišlo ob podoru ali morda celo pozneje, če je skalni blok, ki leži na delu tega razklanega bloka, nanj padel pozneje. Razpoka je široka približno 30 do 40 centimetrov in je enaka po celotni dolžini bloka. Višina prehoda skozi razpoko je približno 80 centimetrov. V zadnjem delu razpoko pokriva drug skalni blok, ki je nanj padel po naravni poti. Pod ta zgornji skalni blok

Slika 12: Prehod iz pobočja struge v rov zgornje etaže. S puščico označeno mesto 3 pobrane keramike in kamnite uteži z luknjo (Foto: P. Jamnik).

pa je zataknjena približno meter dolga podolgovata in na koncu špičasta skala, ki je z ene strani brez dvoma podprta in učvrščena v željeno lego s tanjšimi kamnitimi lamelami (slika 14/a, c). Podolžna skala tako dobesedno visi v zraku vzporedno z razpoko v kamnitim bloku (slika 14/b). Da bi taka postavitev nastala naravno, nikakor ni mogoče. Dvoma, da je podolžna skala na razpoko nameščena antropogeno, ni. Skalne lamele, ki skalo držijo in zagozdijo nad razpoko, po naravni poti nikakor niso mogle priti na to mesto in na tak način, kakor so postavljene, da bi skala obstala v takšni legi. Naravna sprememba konstrukcije je v tisočletjih od nastanka do danes morda nastala le z malenkostnimi premiki ob potresih, kar pa pomeni, da je bila morda skala prvotno postavljena celo v pokončnejši legi, vendar tega ni mogoče zanesljivo trditi. Tudi morebitni premiki ob potresih pa podprte in antropogeno zagozdene skale oziroma konstrukcije niso uspeli podreti.

V razpoko se je mogoče splaziti. Prehod je mogoč pod podolžno, naknadno nad razpoko vpeto skalo, potem se nadaljuje pod skalnim blokom, ki leži na bloku z razpoko, in na koncu se skozi razpoko lahko zleze v razširjeno dvorano. Tik pred »izhodom« iz razpoke je na dnu razpoke med manjšimi kosi skal skupek fragmentov posode in nekaj živalskih kosti (slika 15).

Med »vhodom« v razpoko in steno rova jame je približno meter in pol. Točno nasproti razpoke je na skalni steni približno 30 x 40 centimetrov velik rdeč izdanjek (slika 16/a), ki je na steni izstopajoč predvsem zato, ker takih rdečih zaplat po jami skoraj ni opaziti. Obstaja celo možnost, da so bile s tako rdečo ilovico premazane tudi podorne skale nad izstopom iz kamnite konstrukcije, saj so tudi te skale delno prekrite z rdečo kalcificirano oblogo (slika 16/b), vendar tega ne

Slika 13: Utež z luknjo iz rečnega prodnika (Foto: P. Jamnik).

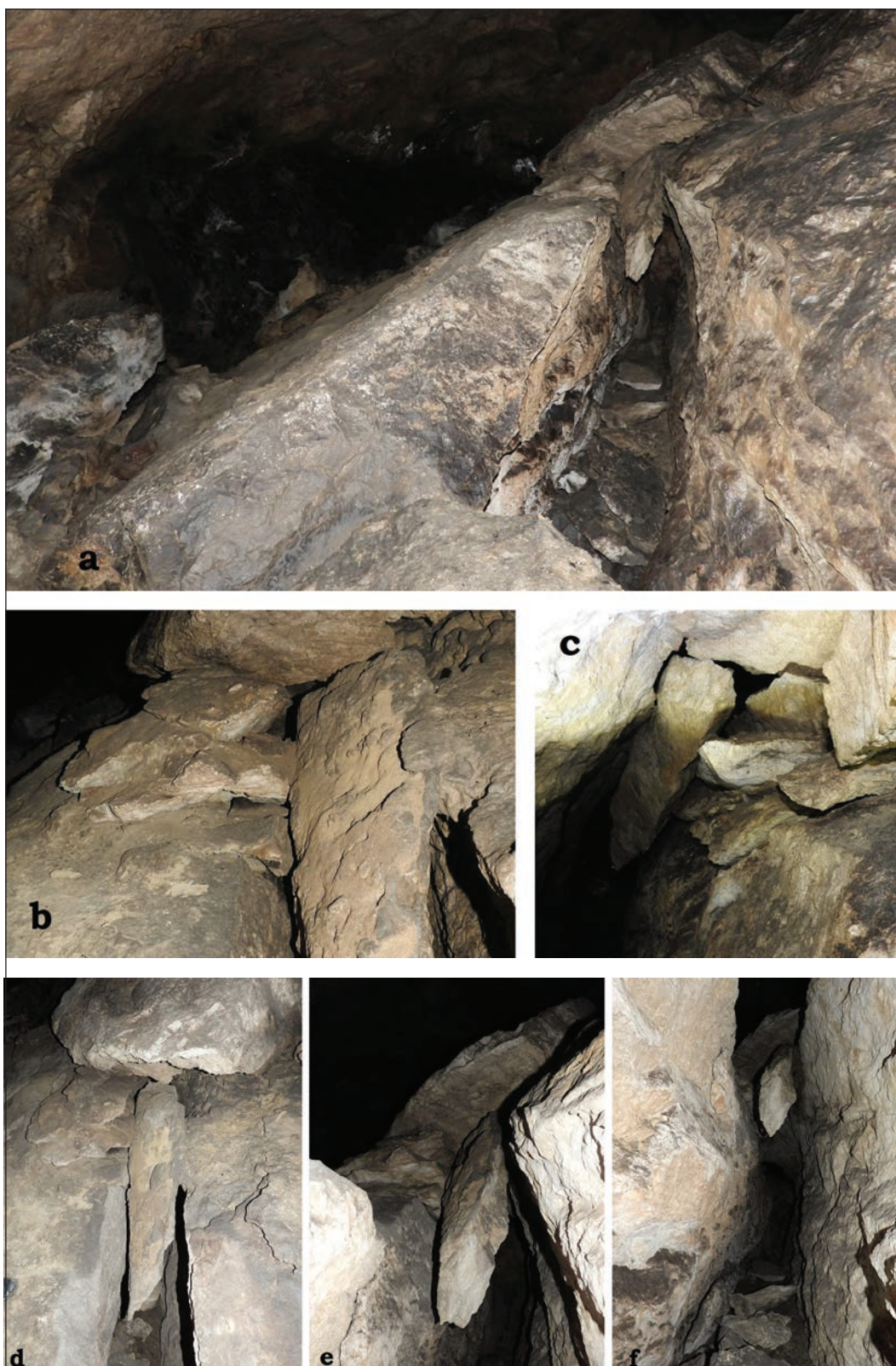
moremo trditi, saj bi bilo treba za tako ugotovitev konstrukcijo očistiti ilovnatega oprha in ugotoviti, ali ni morda taka obloga na skalnih blokih popolnoma naravna.

Pod vhomom v to kamnito konstrukcijo je še nekaj podornih skal, nekaj metrov pod njimi pa se pride v še en, povezovalen rov, ki pripelje v jamski rov s strugo. Tudi v tem rovu je več fragmentov keramike, ki tja ni bila naplavljena, saj se fragmenti med seboj prilegajo. Na najbolj izpostavljenem mestu smo leta 2018 pobrali dva fragmenta, ki pripadata eni skledi.

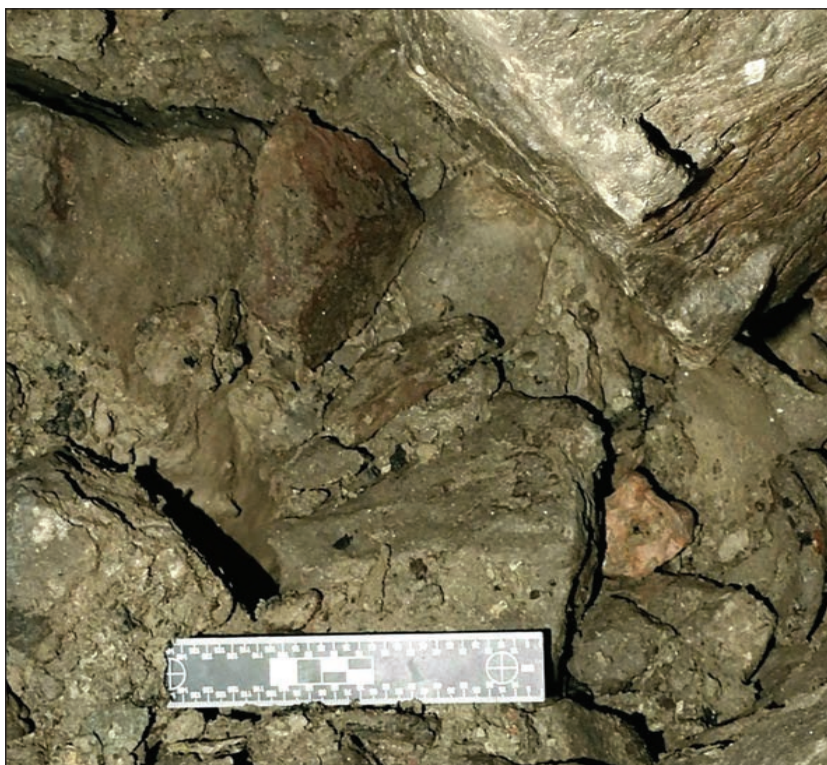
V razširitev dvorane za podornimi skalami je torej mogoče priti skozi razpoko, lažje pa je podorne bloke obiti in preko še preostalih blokov zlesti do razširjene dvorane. Večje ali manjše podorne skale so tudi tu po vseh jamskih tleh dvorane, le približno tri metre od zadnje jamske stene jih skoraj ni. Med podornimi skalami in jamsko steno se oblikuje nekakšen naravni rob (slika 17). Ob vsem tem robu ter prav tako pa tudi po sredini podora oziroma dvorane je med podornimi skalami na najmanj sedmih ali osmih mestih mogoče opaziti skupke fragmentov ene ali več posod (slika 18).

Na dveh mestih, ki sta v dvorani zaradi hoje med temi skalnimi bloki najbolj izpostavljeni, je bilo na točki 1 pobranih 196 fragmentov, na točki 2 pa 4 fragmenti (sliki 3 in 17/a) keramike, dve, verjetno ovčji ali kozji kosti ter dva ovčja ali kozja zoba. Fragmenti verjetno pripadajo nekaj posodam. Na točki 1 je bila med fragmenti živo rdeče (slika 19) obarvane keramike tudi bronasta igla z ušescem (slika 20).

Ob razmisleku, kaj bi lahko bil namen postavitve podolžne skale nad razpoko in ob upoštevanju ostankov posod s pridatkom bronaste igle ter živalskih kosti, tako v razpoki kot tudi po celi razširjeni dvorani za preklano skalo, ne moremo mimo asociacije, ki jo skalni blok z nameščeno skalo vzbuja. To še toliko bolj, ker so tako asociacijo potrjevali vsi, ki smo jim pokazali fotografije. Menimo, da so ljudje v pozni bronasti dobi (zaradi nam seveda neznanih razlogov) jamo lahko prepoznali kot primerno za izvajanje obredov ali priprošenj, povezanih z rojstvi ali plodnostjo. Preklana skala ob izstopajoči rdeči barvi na steni tik ob razpoki jim je morda pomenila dovolj veliko spodbudo, da so razpoko še dodatno preoblikovali z namestitvijo podolžne skale in se s tem vizualno približali asociaciji vulve oziroma spolnega akta, kar je osnovni

Slika 14: Pogled na antropogeno postavljeno kamnito konstrukcijo. a) frontalni pogled, b) bližinski posnetek podprtja podolžne skale, c) pogled na podolžno skalo in podprtje od spodaj navzgor, d, e, f pogledi na v razpoko umetno zagozdjeno podolžno skalo (Foto: P. Jamnik).

Slika 15: Skupek keramike na koncu razpoke (Foto: P. Jamnik).

element plodnosti, spočetja in rojevanja. Kot smo že zapisali, je z današnjimi očmi in današnjim razumevanjem sveta nemogoče presojati in razumeti početje ljudi pred skoraj tri tisoč leti. Ob tem pa vendarle ostaja dejstvo, da so nekatere stvari, in med te nedvomno spadata spočetje in rojevanje, biološka prvina človeške vrste, pri kateri se temeljni strahovi in želje v človeški zgodovini skoraj ne spreminjajo. Spreminja se sicer kulturna in religiozna zaznava teh dejavnosti, biološki spodbujevalci ter navsezadnje celo hormonska determiniranost človeške vrste pa ostajajo skoraj nespremenjeni.

JAME KOT PROSTORI OBREDOV PLODNOSTI OZIROMA RODNOSTI SKOZI PERCEPCIJO ANTROPOLOGIJE IN ARHEOLOGIJE

Ni dvoma, da so si naravo, pojave v naravi in življenjskem okolju že prazgodovinske skupnosti poskušale razložiti. Ker njihovega verovanskega in čustvenega sveta ne poznamo, je vsak naš poskus razumeti, kako so si naravo razlagali, le ugibanje. Ob tem pa vendarle obstaja preprosto dejstvo, da je tisto v naravi, kar človeka na čustven ali zgolj vizualno zanimiv način vzburi še danes, vzbudilo oziroma mu pritegnilo pozornost, če je seveda

takrat obstajalo, tudi v prazgodovini (Montello & Moyes, 2012, 389–291). In jame so bile in še vedno so naravni prostor, ki s svojo skrivnostnostjo, globino in temnim neznanim prostorom privlačijo domišljijo ljudi.

Jame kot prostor neznanega, morda celo »nadnaravnega«, so verjetno že od prvih človeških skupnosti ljudem asociirale dva temeljna mejnika v človeškem življenju – odhod in novo življenje. O jamah kot grobiščih, ki so služila prav vsem kulturam, od paleolitika do marsikje še danes, ni nikakršnega dvoma, saj so take jame odkrite po vsem svetu. Vzporedno z jamami kot grobišči, se jame pogosto omenja tudi kot naravne prostore, iz katerih se na simbolni ravni rodi ali prihaja novo življenje. O teh teorijah z večjo ali manjšo intenzivnostjo ter večjim ali manjšim strinjanjem razprave potekajo že skoraj stoletje.¹⁸ Objav, ki analizirajo možnost razumevanja vhodov v jame in posledično jam kot svetih prostorov, povezanih z rodnostjo, ali jam kot asociacij ženskih spolovil ali rodil je nešteto. Tudi v slovenski arheološki in mitološki literaturi je že nekaj objav, ki se približajo razlagi jame kot prostora v povezavi z rojstvi ali plodnostjo (npr. Korošec, 1981–1982; Jamnik et al., 2002; Mihelič, 2013; Hrobat Virloget, 2014; 2015; Kovačič, 2016; Češarek & Jamnik, 2020).

¹⁸ Morda sta med najbolj izpostavljenimi avtorji, ki zagovarjata koncept jame kot Matere zemlje, M. Gimbutas in M. Eliade).

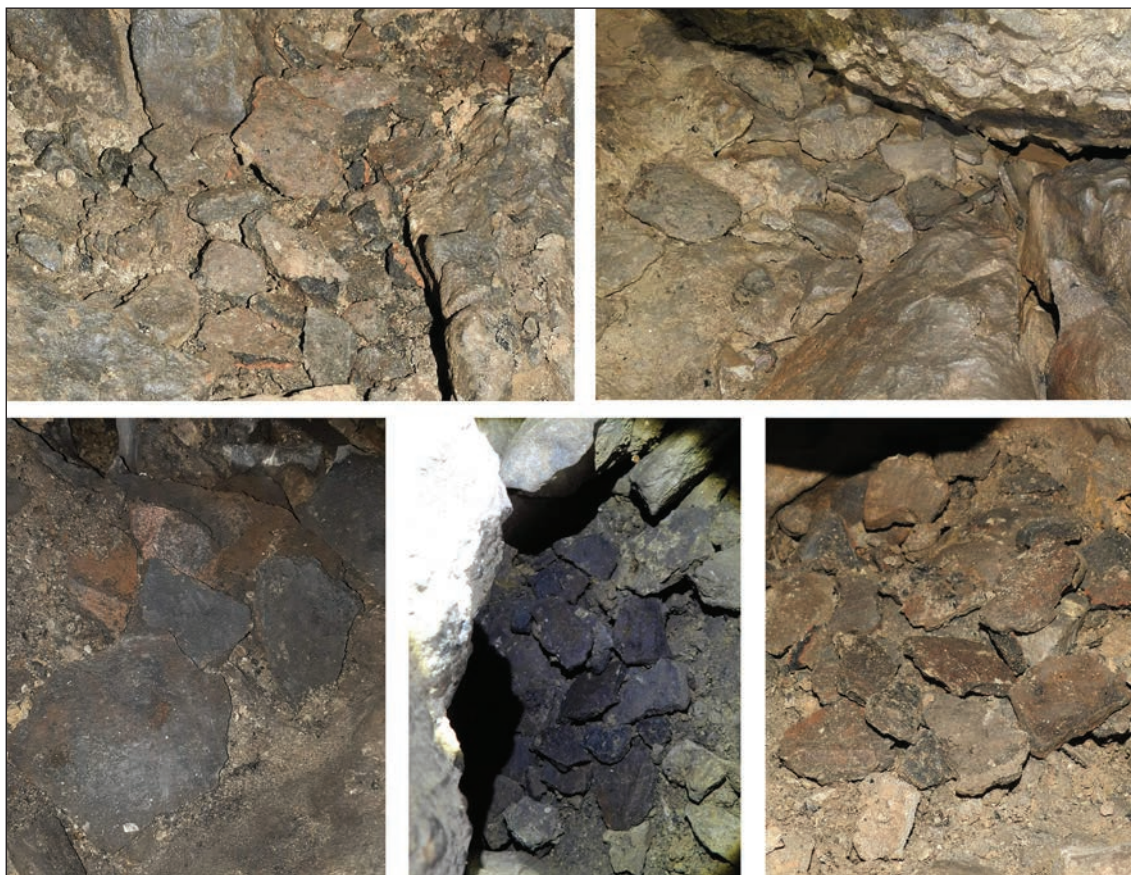
Slika 16: a) Pogled na kamnito konstrukcijo in b) rdeč naravni izdanjek na steni nasproti vhoda v konstrukcijo, c) z rdečo ilovico morda umetno obarvani skalni bloki ob izstopu iz kamnite konstrukcije v dvorano (Foto: P. Jamnik).

Ob tem je treba vnovič opozoriti, da je ob vsakem poskusu interpretacije prazgodovinskih materialnih ostankov v jamah, ki nakazujejo na določeno vrsto dejavnosti v njej, nujno najprej vzpostaviti čim jasnejšo distanco med našim pojmovnim svetom, ki se je izoblikoval na temelju krščanskega dogma in iz njih izvirajočih patriarhalnih izhodišč razumevanja sveta, ter nam nepoznanim pojmovnim svetom ljudi izpred 3000 let. To je pogosto težko in zato v številnih, predvsem starejših, arheoloških interpretacijah

ni mogoče spregledati nemoči avtorjev, izstopiti iz okvirov, ki jih je vzpostavil krščanski dogmatizem. V Sloveniji se, morda v zadnjih dvajsetih letih, odkar so stoletja ukoreninjene predstave in predsodki o človekovi spolnosti začeli izgubljeni svojo moč, sočasno s spreminjanjem pogleda na vlogo ženske v človeški zgodovini, počasi spreminjajo tudi razmisleki o odnosu spolov in spolnosti v zgodovini (npr. Greif, 2005; 2011; Kavur, 2005; Merc, 2005; 2007; 2010; Blečić Kavur & Kavur, 2019).

Slika 17: Pogled na razširjeno dvorano za kamnito konstrukcijo. Puščica nakazuje izstop iz kamnite konstrukcije in mesta 1 in 2, kjer je bila pobrana keramika. (Foto: P. Jamnik).

Slika 18: Skupki fragmentov keramike med podornimi skalami v razširjeni dvorani (Foto: P. Jamnik).

Slika 19: Živo rdeči fragmenti posode, pobrane na točki 1 leta 2018 (Foto: P. Jamnik).

Ob tem je treba omeniti še dvojnost pri pojmovanju obredov plodnosti. Pri obravnavanju vprašanja obrednih praks, povezanih s plodnostjo (npr. Leonard, 2015), se večkrat pod tem pojmom razume predvsem izvajanje obrednih praks, povezanih z rodovitnostjo, kar avtorji postavljajo v korelacijo z letnimi časi ali sončevimi cikli. Tako obredje je verjetno tudi obstajalo. V kontekstu najdb iz Turjeve jame pa nas zanima predvsem drug vidik, odnos do plodnosti in rodnosti, ki je neposredno povezana z nadaljevanjem človeške vrste oziroma z reprodukcijskimi procesi med posameznicami in posamezniki v določeni skupnosti.

Iz dosedanjih raziskav načina življenja in verovanja prazgodovinskih ljudi smo lahko prepričani, da so bili oploditev, nosečnost, rojstvo in preživetje matere in otroka ob rojstvu med pomembnejšimi okoliščinami, s katerimi je bil prežet miselni in verovanski svet takratnih ljudi. Zato ne more biti dvoma, da so bili temu področju življenja namenjeni tudi različni obredi in prakse, s katerimi so si ljudje poskušali zagotoviti uspešen potek vseh faz reprodukcijskega procesa in seveda tudi preživetje porodnice. Kot ugotavlja Susan Wise na primeru preučevanja plodnostnih oziroma rodnostnih obredov oziroma ritualov v stari Grčiji, so tam porod in obredi, ki so ga spremljali, imeli pomembno ter stalno vlogo v življenju žensk, še vedno pa je odprtih večina vprašanj o oblikah teh obredov, ki so jih ženske

uporabljale, da bi ublažile svoje strahove pred porodom, kako in kdaj so se za pomoč obračale k bogovom in kaj so jim darovale, da bi se jim zahvalile za uspešno rojstvo. Avtorica na podlagi arheoloških ostankov poskuša vsaj okvirno ugotoviti potek plodnostnih in rodnostnih obredov, ki naj bi domnevno potekali tako, da je ženska, ki je želela prositi za pomoč pri vprašanih plodnosti, obiskovala lokalna svetišča ali kulturna mesta bogov rojstva. Ta so bila verjetno zelo preprosta, povezana z neko naravno značilnostjo, kot je izvir ali jama, pogosto odmaknjena od bivališč. Na teh mestih so ženske kot votivne daritve verjetno odlagale svoje osebne stvari, denimo oblačila, hrano in šope odstriženih las, kar naj bi bila po avtorici običajna posvetila za porod. S podarjanjem takih amuletov je ženska želela doseči zaščito sebe in svojega nerojenega otroka pred številnimi fizičnimi, duhovnimi in nadnaravnimi nevarnostmi, ki bi lahko povzročile, da bi se nosečnost končala prezgodaj ali nesrečno. Darovanje osebnih predmetov je bilo razširjeno v vseh obdobjih in regijah grške kulture, kar je bilo verjetno najbolj osnovno – univerzalno darilo božanstvom plodnosti oziroma rodnosti. Nekateri votivni predmeti, kot so na primer kipci vulve, golih žensk in ženske ob porodu, pa naj bi bili specifična darila in se lahko razlikujejo med posameznimi preučevanimi regijami. Avtorica domneva, da so se ob posebnih priložnostih

obredov udeleževali ali jih obiskovali skupaj z ženskami tudi moški člani skupnosti, saj je bilo rojstvo otrok pomembno za vso skupnost (Wise, 2007, 9, 20, 28, 253–261).

Njenim ugotovitvam gredo v korist tudi novejša študija, ki se obrednih praks v človeški zgodovini lotevajo skozi nevroznanstvene študije oziroma poskušajo najti vzgibe posameznih univerzalnih vzorcev obnašanja, ki so v človeški vrsti biološko pogojeni. Človekov kulturni prostor naj bi bil zasnovan kot določen sklop krajev, kjer se ob določenem času izvaja določen niz dejanj. Ker je pri človeku v vseh kulturah univerzalno razširjena potreba in želja po ritualizaciji prostora, je mogoče govoriti celo o tako imenovanem ritualnem umu, ki je biološko podedovan in izvira iz filogenetskih izvorov naše vrste. Rituali oziroma obredi vključujejo zaporedja dejanj, ki se izvajajo v ponavljajoči se obliki skozi točno določene prostorsko-časovne nize in vključujejo kostume, maske, kipe, plese pa tudi molitve in klice. Izvajanje obredov je pogosto povezano z nenavadnimi oziroma nadnaravnimi sredstvi, prostor izvedbe obreda pa je v času izvedbe preoblikovan z za obred natančno predpisanimi prostorskimi in časovnimi merili. Glavni namen je ustvarjanje reda, stabilnosti, pravilnosti in s tem posledično predvidljivosti življenjskega prostora oziroma okolja. S tem se dosega ohranitev »pravega« vrstnega reda človekovih, naravnih in kozmičnih ciklov. Izvajanje obredov bi lahko opisali kot »homeostatski« odziv na okoljsko ali družbeno »motnjo«, ki se pojavi v družbi. Taka motnja povzroča pri ljudeh in tudi pri živalih tesnobo, zato je take grožnje nenadzorovanosti in nepredvidljivosti treba reševati z izvedbo obredov, ki ohranijo oziroma vrnejo prejšnji obstoječi red in zmanjšajo nastalo tesnobo. Med izvajanjem je pozornost usmerjena v vzpostavitev prejšnjega reda z izvajanjem zaporedja obrednih dejanj (ponavljanje, določeno število postopkovnih korakov, časovna specifičnost),¹⁹ kar v zaznavi subjektivnih občutkov pripadnikov skupnosti doseže občutek zaznavanja »preurejenega« sveta. Rezultat je torej doseči spremembo nekega nepoznanega stanja ali narediti nekaj učinkovitega za vnovično vzpostavitev prostora oziroma sveta, ki je skupnosti poznan (tako imenovani performativni značaj obrednih dejanj in magičnih obredov). S psihopatološkega vidika bi izvajanje obredov lahko primerjali celo z obsesivno »čarobno mislijo«: »če bom to naredil na tak način, bo vse v redu.« (Tonna, Marchesia & Parmigiani, 2019, 97–103).

19 Naj kot zanimivost navedemo, da povsem na enak način obredje razume tudi moderna katoliška cerkev; »[...] pri skupnih obredih, saj so ti dejanja skupnosti, kjer nas ista znamenja in simboli med seboj povezujejo in uresničujejo občestvo. In temu služijo obredi. Če bi se tam vsak obnašal po svoje, bi nastal nered, hkrati pa bi s svojimi posebnostmi posamezniki pritegovali pozornostnase [...]« (Turnšek, 2022, 32).

20 Zapis po pripovedi Joseppine Lavrenčič, roj. Kukovac: priredil Ivo Lavrenčič (2020, 9).

Če poskušamo med raziskanimi jamami najti najdišče, ki se časovno in po prisotnosti kulturnih ostankov v jami vsaj približa Turjevi jami, ne moremo spregledati jame Pastana (Il Pertuso, Chiavica dell'Acqua ali jama San Cataldo), ki je v krednih apnencih Monte Lamia-San Cataldo, delu kraške doline Pastena (196 m. n. m.). Raziskovalci jo glede na tipološke značilnosti keramike umeščajo v obdobje zgodnje faze srednje bronaste dobe (1750–1500 pr. N. št.), kar je sicer nekoliko starejše od dejavnosti v Turjevi jami. V nasprotju s Turjevo jamo so tam odkrili tudi posamezne človeške kosti, ki so morda ostanek prvotne izpostavitve pokojnih in poznejše odstranitve ali obratno, da so bile kosti prinesene v jamo, kot na sekundarno mesto pokopa. Kljub prisotnosti človeških ostankov, ki jih v Turjevi jami ni, se nam primerjava vendarle zdi zanimiva, saj raziskovalci ugotavljajo, da jamski prostor in mesta v jami, kjer so arheološki ostanki, nikakor ni primeren za bivališče. Z arheološkim izkopavanjem so seveda lahko rekonstruirali veliko večji obseg dejavnosti v jami, kot jo je mogoče za zdaj v Turjevi jami, zanimiv pa je nabor odkritih predmetov. Bronasti predmeti, kamnito orodje, kamnite uteži, keramični vijčki, živalski in rastlinski ostanki, keramika, tako vsakdanje (kuhinjsko) posodje kot tudi boljše izdelane skodelice, lončki in skodele. Domnevajo celo namerno razbijanje posod in jamo nedvomno prepoznajo kot mesto obredne dejavnosti, ne poskušajo pa iz konteksta najdb in najdišča še izluščiti morebitnega namena teh dejavnosti (Silvestri et al., 2019).

MITOLOŠKO IZROČILO OBMOČJA ROBIČA IN NEPOSREDNE OKOLICE JAME

Prehodi iz ene jame v drugo, ženske, ki rešijo svet, beg skozi jamo pred sovražno vojsko – vse to so klasični motivi, ki se pojavljajo v ljudskih pravljicah, povedkah in legendah o jamah. Raziskovalci se do globljega pomena poskušajo dokopati prek različnih vidikov in pristopov k analizam (Kropej Telban, 2015, 73). Tudi Turjevo jamo omenja pesem, ki naj bi se ohranila v spominu starih ljudi v okolici Robiča. Govori o kraljici Mici, ki naj bi se pred hunsko vojsko skrila v Turjevo jamo, vojsko, ki ji je sledila, pa skozi jamo odpeljala v Landersko jamo.²⁰

Ker si v tem prispevku prizadevamo vsaj nakazati možnost, da imajo jame v vsej človeški zaznavi pogosto predznak ženskega, se nam je zdelo smiselno analizirati povedke, ki so mitološko povezane z jamami, kot glavnega akterja zgodbe pa poudarjajo

žensko ali dejanja, povezana z ženskimi dejavnostmi. Za osnovo smo vzeli odlično diplomsko delo Urške Povše, ki je pod mentorstvom Mirjam Mencej obdelala etnološke podatke o slovenskih jamah v povedkah. V svoji analizi, ki jo opravi tako teritorialno kot tudi glede na motiviko, skupno analizira 257 povedk (Povše, 2001). Ob tem, kar je zapisala Povšetova, smo si postavili še eno vprašanje, in sicer v koliko povedkah se ne glede na motiviko, v katero jo umesti Povšetova, pojavi kot glaven ali vsaj od glavnega lika soodvisen lik ženska oziroma z žensko povezana dejavnost. Od 257 povedk o jamah,²¹ ki jih je predstavila Povšetova, je takih kar 83, kar je 32,3 odstotka. Ostala motivika je raznolika in se številčno niti ne približa številu povedk z omembo ženske. Podobno razmerje med jamami, v katerih bivajo Krivopete, ugotavlja tudi Ivančič Kutinova, ki na primeru zbirke 36 povedk, v katerih so omenjeni krajevni označevalci bivanja, ugotovi, da Krivopete bivajo v jamah kar v 21 primerih (Ivančič Kutin, 2016, 178–179).

Menimo, da tudi take ugotovitve deloma nakužejo, da v človeški kognitivni zaznavi verjetno obstaja nekakšna korelacija med žensko ali ženskimi dejavnostmi in jamo kot naravno obliko, ki v človeku sproža premislek ali domišljijo.

Nekatere povedke pogosto omenjajo točno določena mesta v naravi in skoraj ni dvoma, da veliko bajčnih, zgodovinskih in razlagalnih povedk korenini daleč v čas, preden so bile preoblikovane oziroma dopolnjene s krščanskimi simboli ali popolnoma podrejene potrebam krščanskega mitološkega instrumentarija. To posledično pomeni

da skozi čas človek prek različnih simbolnih sistemov soustvarja in spreminja že tako nekonsistentno in improvizirano percepcijo življenjskega prostora. Ključne kulturne dosežke človeka tako najdem(o) predvsem v interakcijah in prenosih različnih idej o zgradbi sveta (Kravanja, 2007, 277).

In potem, kot ugotavlja Kropcejeva (1995, 20–24), motivi predstavljajo resničnost sveta ustvarjalca, soustvarjalcev in poustvarjalcev. Ob analizi povedk se je treba še zlasti zavedati dejstva, da je krščanstvo korenito poseglo v starejše verovansjske in mitološke vzorce. Če so se ti dotikali področja spolnosti ali rodnosti, pa še toliko bolj.

Spolnost, ta najmočneje tabuiziran in najbolj grešen del človekovega zemeljskega biva-

nja, je zagrenil prenekatero mlado življenje, ki si je obupano želelo odgovorov in pomoči, vendar jih je, v družbi, prepojeni s krščansko moralo, le težko našlo. (Kofol, 2003, 200)

To, kar ni dovoljeno telesu, ni dovoljeno niti umu. Zato je bilo treba iz vseh starih ustnih izročil čim hitreje in čim bolj korenito izriniti vse, kar je bilo v njih »poganskega«, zato so se sledi teh prvotnih sporočil ohranile morda skrite za danes težko prepoznavnimi simboli.

Morda tudi zato naslednja povedka, ki opisuje dogajanje v neposredni okolici jame, kljub vsemu vsebuje davni odmev dejavnosti, ki se je odvijala v Turjevi jami. Zgodovinski spomin se je morda do danes ohranil skozi opis čaščenja »železne skled« in »Gejdov, izredno velikih poganov«, kot sled obrednih dejavnosti v jami. Seveda so dodani krščanski atributi o svetniku, ki s svojo žrtvijo odreši ljudi nevernikov in z razbitjem železne skled onemogoči čaščenje v krščanstvu prepovedanih malikov:

Po legendi so tu [na Sv. Volarju] nekoč živeli Gejdi/Ajdi, ki so bili po veri pogani. Prepričani so bili, da jih ne bo nihče pregnal iz teh krajev, razen tistega, ki bi jim razbil železno skledo, ki so jo častili kot malika. Sv. Hilarij je z visokega skalnega čela vrgel v skledo konjsko podkev in jo razbil. Gejdi so ga za kazen vrgli v Nadižo. Gejdi, ki so bili izredno veliki, saj so lahko napravili korak s Stola na Mijo in z Mije na Matajur, sedeli na kamnitem stolu za ‚Mizo‘²² in si umivali noge v Nadiži, pa so se vendarle za vselej odselili iz naših krajev. (Lavrenčič, 1996, 18)

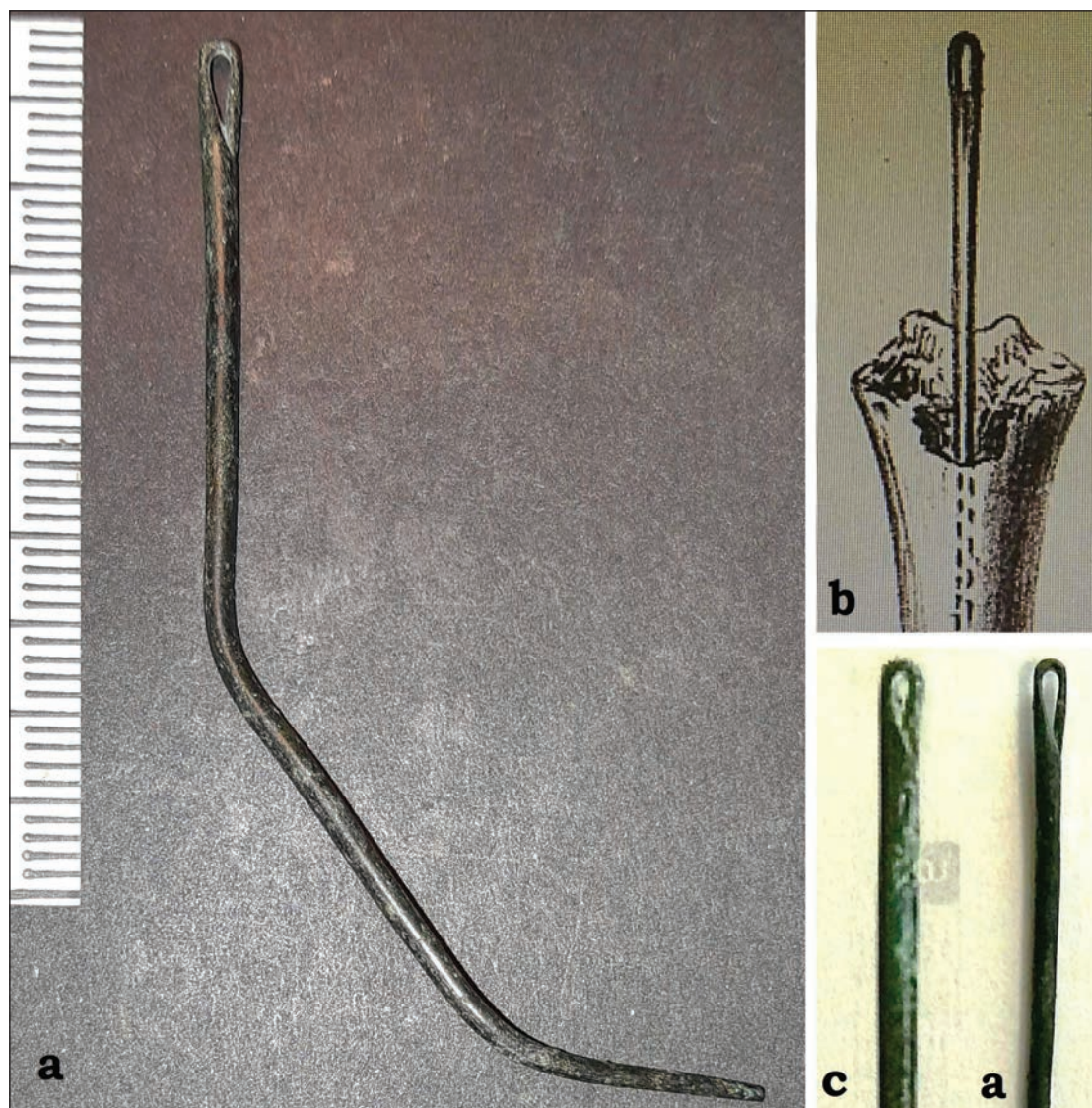
Menimo, da bi bila »železna skleda« prav lahko arhaičen ostanek spomina na čaščenje »malikov« v jami, še zlasti zato, ker naj bi bila pod gradiščem, saj je Hilarij podkev vrgel iz gradišča na skledo.

V drugi povedki, ki se neposredno veže na okolico Turjeve jame, prav tako s krščanskim imaginarijem spremenjeno v legendo, sicer ne prepoznamo poveza-ve z jamo, zdi pa se nam jo vredno omeniti, ker morda kaže na nenavadnosti, ki so jih ljudje zaznali v naravi in jih skozi svoje takratne čustvene in kognitivne odzive povezali z neko sporočilnostjo narave.

[...] obstaja zgodba, o tem, da so cerkvico sv. Volarja ljudje iz Robiča začeli zidati na sosednjem griču Deru. Pri zidavi so imeli tam

21 Analize seveda ne moremo šteti kot natančno statistično obdelavo s točno določenimi atributi. Med branjem vseh povedk, ki jih v svoji diplomski nalogi predstavi Povšetova, tako razlagalnih, bajnih, zgodovinskih kot tudi krščanskih legend smo, le preprosto označevali povedke, v katerih se ženska ali ženska dejavnost pojavi kot pomemben del zgodbe (denimo živi v jami, pade v jamo, se skriva v jamo, ženske jo vzamejo, povezava z otroki, ženske, deklice, čarovnice, princeze, vile v povezavi s hudičem, čuva zaklad itn.).

22 Skalni osamelec nekaj sto metrov oddaljen od vhoda v Turjevo jamo ob vznožju Sv. Volarja.

Slika 20: a) Bronasta igla, najdena skupaj z rdečo keramiko na točki 1 leta 2018, b) risba igle iz groba 2176 Most na Soči (povzeto po Marchesetti, 1893, T. 23) c) primerjava igle iz Turjeve jame in jame Dictaion – Psychro (slika povzeta po <https://www.agefotostock.com>) na Kreti (Foto: P. Jamnik).

tudi kip svetnika, pa se je ta prikazoval na današnjem Volarju, ker mu je bolj ustrezalo na bolj sončni vzpetini. Cerkev so nato slednjič naredili na Volarju. (Kravanja, 2007, 280)

Avtor je sicer navedel, da se ta zgodba zgleduje po številnih podobnih legendah o prikazovanju svetnika, ki se nanašajo predvsem na Marijine romarske cerkve, pa tudi na druge, čemur seveda ne oporekamo. Je pa v primeru prikazovanja svetnika na Volarju zanimivo naslednje opažanje, ki bi bilo morda lahko vzrok za nastanek te legende in prvotno verovanje ljudi, da ima območje nad Volarji še drugačen pomen.

Avtorja sva decembra 2018 okoli 12. ure iz ceste med mejnim preходом Robič in tik pred vasjo Robič v skalni steni s toponimom »Čelo« nad Sv. Volarjem opazila skalno podobo človeške glave (slika 21/a,b,c,d). Podoba, vizualno izstopajoča, se je zdela sicer zanimiva, vendar je miselna povezava z legendo o prikazujočem se svetniku prišla šele pozneje. Meseca maja 2019, julija 2019, avgusta in septembra 2020 ter junija 2021 o podobi človeške glave v skalni steni ni bilo sledi, čeprav smo osenčenje skalne stene spremljali skoraj ves dan. Očitno se podoba glave oziroma če stopimo v korak z legendo, »svetnika« izriše le v zimskih mesecih zaradi kota, pod katerim na skalno steno padajo

Slika 21: a) Skalna stena Čelo nad gradiščem Sv. Volar. b) decembra 2018, c) maja 2019, d) avgusta 2020 (Foto: P. Jamnik).

sence. Če to drži in če se skalna stena ob potresih in naravni eroziji v zadnjih treh tisočletjih ni močno spremenila, bi opisano posebnost, ki jo je modernejše krščanstvo vnovič le preoblikovalo v legendo o svetniku, lahko zaznali že ljudje v prazgodovini in v prikazovanju podobe morda prepoznali neko sporočilno vrednost. Od takih spoznanj do obrednih dejavnosti pa verjetno nikoli ni bilo prav daleč, še zlasti, če so bila v bližini mesta, ki so se v predstavah takratnih ljudi ujemala z njihovimi predstavami in verjetji o močeh naravnih sil.

DISKUSIJA

Po opravljeni reviziji dosedanjih objav in novih ogledih jame se je vedenje o dogajanju v jami nekoliko spremenilo. Vnos keramike z meteorno vodo skozi razpoke v jamskem stropu ni več možnost, o kateri bi bilo smiselno razpravljati. Arheološki predmeti v jami so bili tja prinašani in odlagani z nekim drugačnim namenom, kot je shranjevanje živil. Čeprav je za vhodom velik in svetel prostor, jama zaradi velike količine vlage

ni primerna niti za zavetje, kaj šele za bivanje. V jami ni bilo najdene niti ene človeške kosti, da bi lahko pomislili, da je bila uporabljena kot grobišče. Arheološki ostanki, ki jih v preteklih tisočletjih nikoli ni dosegla meteorna voda, so v jami še vedno na prvotnih lokacijah. So na tako nenavadnih mestih, da popolnoma izključujejo razlago, da bi se jama uporabljala kot shramba. Eden od pomembnih argumentov proti jami kot shrambi je tudi praktično dejstvo. Mimo jame namreč vodi najpogosteje uporabljena povezava med Furlansko nižino in Posočjem, zaradi ozke doline pa se jami dobesedno ni bilo mogoče izogniti oziroma jo spregledati. Ljudje iz sočasnega, na vzpetini razmeroma zaščitenega gradišča Sv. Volar nad jamo nikakor ne bi shranjevali živil na mestu, mimo katerega vodi prehod, sami pa bi bivali na zaščitenem in vsaj nekoliko varnejšem območju. Bronasti predmeti v vhodnem delu in srednji etaži, ki pa pripadajo istemu kulturnemu obdobju (dve bodali, fragment sekire, osem fragmentov srpov in bronasti surovci) v jami niso bili odloženi kot depojška najdba, temveč so bili razpršeno odloženi po celotni spodnji etaži. To pomeni, da je šlo za odlaganje skozi daljši čas in ne enkratno odložitev ali skritje predmetov. Po izjavi najditelja je bila večina predmetov v predelu okoli vhoda v jamo, kjer je še nekaj dnevne svetlobe. Bronasti surovci, ki so bili najdeni sočasno z bronastimi predmeti, prav tako razpršeno po rovu, žal niso ohranjeni. Na prehodu iz rova srednje etaže v strugo, vendar še v predelu podornih skal ob robu rova je bil leta 2022 najden še en bronast surovec. Ni mogoče vedeti, ali gre za enega od najdenih že leta 1992, ali gre za še neznano najdbo. Ker je bil najden med podornimi skalami, se nagibamo k možnosti, da gre za novo najdbo, ki je bila ob odkritju še na prvotnem mestu odložitev.

V srednji etaži posamezni fragmenti keramike ležijo med prodom, vendar ne v obliki skupkov, temveč le posamezni manjši fragmenti. Domnevamo, da tudi če so bile v tem delu odlagane posode, so bili morebitni skupki keramike, zaradi poznejših večstoletnih obiskovanj, preprosto dostopnega vhodnega rova in srednje etaže jame, spremenjeni, in danes na jamskih tleh brez arheoloških izkopavanj ni več mogoče prepoznati mest, kamor so bile posode odložene. Kaj je bilo najdeno v sondi, ki je bila nedvomno narejena takoj za vhodom v jamo, ni jasno. Večina keramike, ki sta jo v jami nabrala Marchesetti in Tellini, je bila glede na njune navedbe v objavah, pobrana v predelu struge in v zgornji etaži. Domnevamo, da zaradi mesta sonde, ki je večinoma posegla le v gruščnato plast, v sondi niti ni bilo omembe vredne količine najdb. Morda je prav zato, če sondo pripišemo Marchesettiju, Rutar zapisal, da Marchesetti, ker jama ne obeta

bogatih najdb, raziskovanja ni želel nadaljevati. O stanju okoli vhoda v jamo bi vsaj nekaj podatkov lahko dalo keramično gradivo, ki je bilo ob vhodu izkopano ob postavitvi železnih vrat leta 1997. Pa žal po 25 letih še vedno ni obdelano.

Iz vhodnega dela jame je iz leta 1985 poznana še najdba enega vretenca oziroma vijčka (slika 6/c), ki je bil najden skupaj z nekaj fragmenti keramike in črnim prodničkom s tremi umetno začetimi vrta-nji luknjic. Točno mesto najdbe ni znano, prav tako ni znano, ali so ležali fragmenti keramike skupaj z vijčkom in prodničkom ali so bili pobrani le kje v bližini. Prodniček z luknjicami najditelj sicer pripisuje v zadnjih letih populariziranim, nekaj sto let starim staroverskim obredom.

Ob veliki podorni skali ob vstopu v vodoraven rova srednje etaže, je bil na sredi rova pobran fragment šila iz parožka jelenovega roga, ki pa verjetno ni na prvotnem mestu.

Na prehodu iz vodoravnega rova srednje etaže v predel struge in v nadaljevanju, ob jamski steni vzpenjajočega se rova s strugo, ležijo večje podorne skale. Med njimi so na vsaj dveh mestih ohranjeni skupki fragmentov keramike, ki so nedvomno ostali v prvotni legi tam, kjer je bila posoda odložena. Voda, ki je v jami občasno zastajala, višine teh podornih skalnih blokov po bronasti dobi ni več dosegala. Med skalami v strugi pod temi podornimi skalnimi bloki je bil leta 2022 pobran nov vijček (slika 6/a), ki pa je bil na to mesto skoraj gotovo naplavljen z vodo iz višjega dela struge. En vijček je bil najden, prav tako v strugi, tik pred prehodom v rova zgornje etaže že leta 2018 (slika 6/b). Manjši fragmenti keramike večinoma z zaobljenimi robovi, ki ležijo nizvodno v strugi proti in v spodnji etaži, so tam zaradi vodnega transporta.

Takoj na prehodu iz pobočja struge v rova zgornje etaže se pojavijo ob skalnih blokih in podornih skalah skupki keramike. Tam je bilo leta 2018 pobranih 43 fragmentov keramike in kamnita utež za statve (slika 3 mesta najdbe št. 3). Po rovu je mogoče opaziti skupke keramike še na najmanj dveh mestih, več posameznih fragmentov pa leži povsod po rovu. To je predel, kjer je bilo do zdaj verjetno pobrane največ keramike. Glede na navedbe v objavah sta jo tukaj pobirala tako Marchesetti kot tudi Tellini. Po izjavi I. Lavrenčiča, ki je keramiko v jami nabiral skupaj z A. Lavrenčičem, ki jo je leta 1999 predal Tolminskemu muzeju, pa je bila tudi večina keramike, ki sta jo leta 2005 objavila Knavsova in Mlinar, pobrana v tem predelu.

Prehod iz vodoravnega rova zgornje etaže v razširitev v dvorano zamejuje več podornih skalnih blokov. Skalni blok z dodano podolžno skalo daje vtis vulve ali pa morda predstavlja tako ženski kot tudi moški spolni organ. O umetni postavitvi podolžne skale v oziroma nad razpoko, ni dvoma, saj

je podolžna skala tako očitno podprta, da naraven nastanek take konstrukcije sploh ne more priti v poštev. Skozi razpoko je mogoč prehod v razširjeno dvorano za skalnim podorom. Ob zadnji steni tik pod izstopom v razširjeno dvorano je skupek keramike in vsaj ena živalska kost. Med podornimi skalnimi bloki pod vhomom v kamnito konstrukcijo se odpre jamski rov, po katerem je mogoč dostop nazaj do rova s strugo. Izstop iz rova je prav v predelu, kjer je med skalnimi bloki ob jamski steni rova s strugo več podornih skal, med katerimi so skupki keramike. Tudi v tem veznem rovu je po tleh vsaj na enem mestu mogoče opaziti skupek keramike, ki pripada eni vazi (slika 3, glej oznako mesta najdbe št. 4).

Na steni rova, tik nad kamnito konstrukcijo, je nekaj deset centimetrov velika rdeča zaplata. Z opravljeno kemično analizo²³ (slika 22/a) je bilo potrjeno, da gre za naravni izdanjek, ki se izloča skozi razpoko v skalni steni.

Čeprav gre za naravno prisotno rdečo barvo, je vtis, da bi bila tudi ta rdeča zaplata lahko del sopomena s kamnito konstrukcijo. Tega seveda ni mogoče neposredno dokazati, na tako misel pa nas napeljuje prisotnost živo rdeče obarvane posode, ki se vsaj v enem primeru nahaja za skalno konstrukcijo. Tam je v manjši dvorani med podornimi skalami in bloki na najmanj sedmih ali osmih mestih mogoče opaziti skupke med seboj prilegajoče se keramike. Leta 2018 je bilo na dveh najbolj izpostavljenih mestih pobrano skupno 200 fragmentov (sliki 18 in 3, oznaka mesta najdbe 1 in 2), ki tipološko in datacijsko odgovarjajo tipom, ki sta jih v gradivu iz leta 1999 opredelila Knavsova & Mlinar (2005, 59–72).

Ob pobiranju fragmentov rdeče keramike na točki 1 je bil eden od fragmentov s pobarvano stranjo obrnjen navzdol v tanek ilovnat oprh, ki je pod in med skalnimi bloki. Po dvigu fragmenta se je na njem pokazala izrazita živo rdeča barva, ki je v manj kot eni uri, kolikor je preteklo do vrnitve iz jame, zaradi stika s kisikom zbledela v manj živo, vendar še vedno rdečo bravo (slika 19). Kemična analiza barve nakazuje, da so za pridobivanje rdeče barve verjetno uporabljali boksit, ki je sestavljen iz aluminijevih mineralov, prisotnost kalija pa nakazuje tudi prisotnost minerala muskovita, ki bi lahko prispeval k rdeči barvi. Je pa treba upoštevati, da pri analizi le enega vzorca barve iz fragmenta keramike lahko pride do nepravilnega odvzema vzorca ali izbora cilja analize, zato bi bilo za natančnejše podatke treba opraviti več analiz (slika 22/b). V kontekstu vpliva na življenje, ki so ga takratni ljudje morda pripisovali kamniti strukturi, je nekakšno vlogo imela morda tudi rdeča barva, zato ni mogoče popolnoma

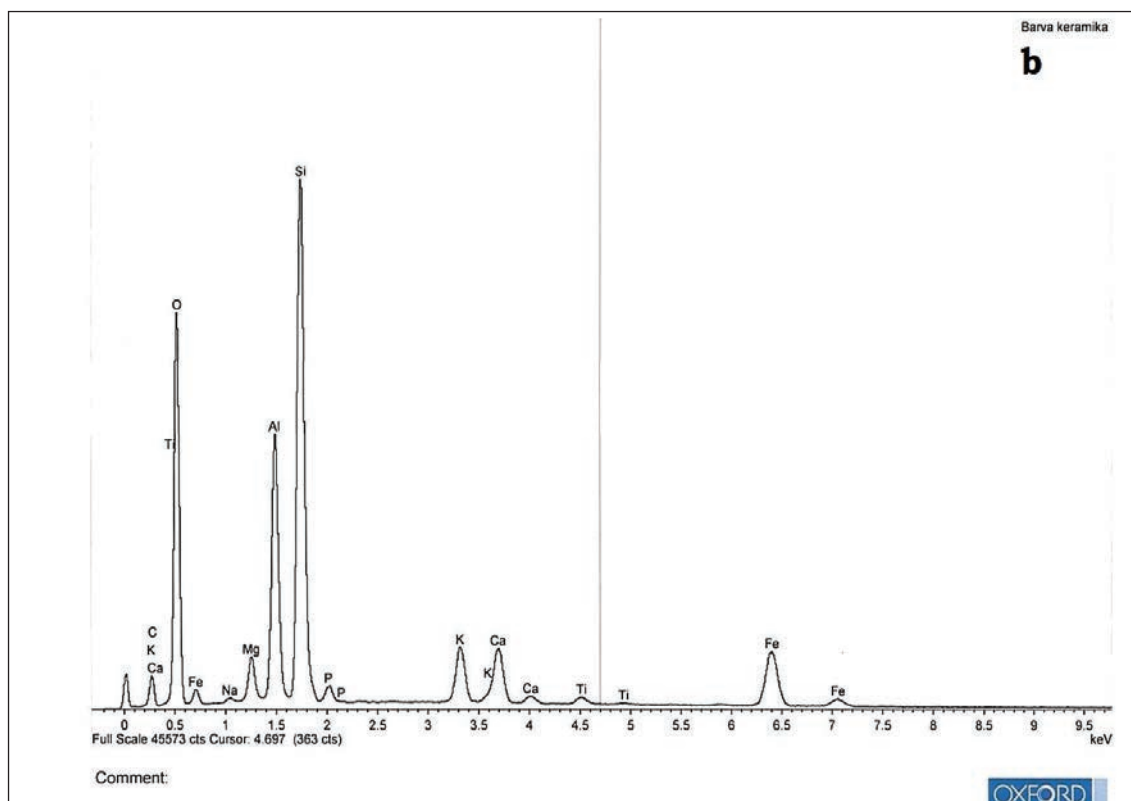
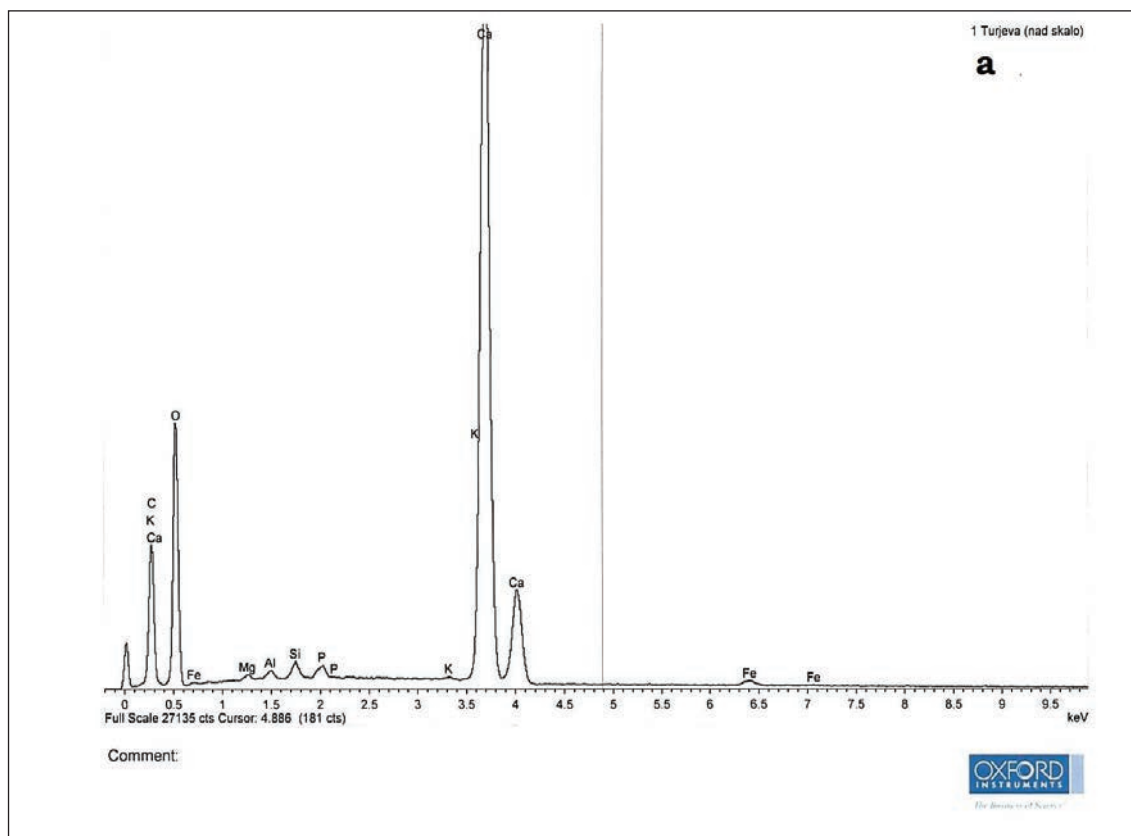
izključiti tudi neke miselne povezave takratnih ljudi z zaplato železovega oksida na jamski steni tik nad kamnito konstrukcijo. So pa seveda vse to za zdaj zgolj domneve oziroma indici, ki bi jih bilo treba preveriti z usmerjenimi raziskavami.

Med živo rdeče obarvano keramiko je bila tudi ukrivljena bronasta igla oziroma šivanka velikosti 7,8 centimetra (slika 20/a). Najdbo bronaste igle v Turjevi jami omenja tudi Marchesetti. Žal njegova igla ni ohranjena oziroma je morda nekje med še neinventariziranim Marchesettijevim gradivom v Tržaškem muzeju. Iz njegovih objav je mogoče razbrati, da je iglo verjetno našel v strugi potoka. Je pa popolnoma identično iglo, kot je igla, najdena v jami leta 2018, objavil Marchesetti v svojem delu o grobišču z Mosta na Soči. V grobu odraslega pokojnika št. 2175 je tam poleg trebušaste posode našel še v golenico jagnjeta zapičeno bronasto iglo (slika 20/b). V prispevku igle ni posebej obravnaval, ampak je navedel le, da so igle:

[...] orodje ki je v uporabi že v času ko še niso bile poznane kovine in so bile narejene iz kosti ali jelenovega roga. Kasneje so bile izdelovane iz brona in jih najdemo že v najdiščih s kolišči, kot na primer Peschiera na Švicarskih jezerih in tako dalje. Jaz sem iglo našel v jami pri Robiču v dolini Nadiže, skupaj z značilno keramiko bronaste dobe, v nekropoli Caporetto (Kobarid) in na gradišču Villanova. (Marchesetti, 1893, 97, 268–269, 313).

Ne vemo, ali je v nekropoli v Kobaridu in na gradišču Villanova našel enako iglo kot na Mostu na Soči in v Turjevi jami ali je imel v mislih le igle na splošno. V objavi grobišča na Mostu na Soči Marchesetti ni obravnaval časovne umestitve posameznih grobov, temveč je za celotno grobišče, ki ga je izkopaval v letu 1890, opredelil čas pokopavanja med 6. stoletjem in koncem 4. stoletja pr. n. št (Marchesetti, 1893, 313). Čeprav so igle oziroma šivanke predmeti, ki za datacijo niso časovno občutljivi, pa sta igli iz Turjeve jame iz leta 2018 in ta iz groba 2175 z Mosta na Soči tako identični, da bi se težko strinjali za skoraj tisočletno časovno razliko med njunima izdelavama. Tako izdelane igle so prava redkost. Čeprav se zdi, da je njihova izdelava preprosta, pa ni tako. Gre namreč za filigransko delo, ob katerem je bila glavica igle izdelana tako, da je bil zgornji del igle zasukan nazaj in potopljen v ponovno staljeno telo igle, da je s tem nastala luknjica, ki ni povzročala zatikanja ob uporabi. Ker gre za igli, ki sta precej specifični najdbi, v našem primeru primerjave med grobom 2175 z Mosta na

23 Kemično analizo so opravili v Nacionalnem forenzičnem laboratoriju Generalne policijske uprave.

Slika 22: Kemična analiza a) rdeče obarvane jamske stene, b) živo rdeče pobarvane keramike.

Soči in Turjeve jame pa ju loči precejšnja časovna razlika, smo zanju iskali primerjave. Ob tem je pomembno dejstvo, da za rdečo posodo, med fragmenti, katere je bila najdena bronasta igla v Turjevi jami, umestitev v časovni okvir mlajše bronaste dobe, kamor spada tudi preostala lončevina iz jame, ni vprašljiva.

Med objavami slovenskih najdišč podobne ali morda celo enake igle nismo našli. Je pa nekaj takih igel znanih iz bronastodobnih najdišč po svetu. Popolnoma identične igle so bile najdene v plasti X 9 na najdišču Tel Aphek v Izraelu. Avtorji jih umeščajo v pozno bronasto dobo in začetek železne dobe (13. do 10. stoletje pr. n. št.) (Yahalom-Mack & Shalev, 2009, 432, in slika 13/8). Najdišče z enakimi iglami je tudi v Bolgariji. Gre za naselje in nekropolo Baley na vzhodnem bregu reke Timok, približno dva kilometra od njenega sotočja z Donavo. Najdišče je datirano v drugo polovico 2. tisočletja pred našim štetjem. Avtorica je prav na podlagi primerjave igle z ušesci poudarila podobnost z več kot 2500 kilometrov oddaljenim najdiščem v Hamburgu v Nemčiji, kar kaže na kulturne in gospodarske povezave med ljudmi bronaste dobe (Kalchevska, 2019, 601, sliki 7 in 9).

Za primerjavo je zanimivo tudi najdišče v jami Dictaion – Psychro na Kreti, v kateri naj bi po mitškem izročilu Kronosova (Saturnova) žena Rea rodila boga Zeusa, in je potem v jami odraščal skupaj z nimfami in kouretesi, ki so ga varovali pred kanibaliskim očetom Kronosom. Po drugem mitu pa naj bi se sočasno z Zevsom v jami rodil tudi Minos. Jama je raziskano bronastodobno – minojsko svetišče, v katerem je bila najdena množica ženskih elementov, na podlagi katerih avtorji raziskav domnevajo, da je bila jama svetišče minojske boginje, morda Ariadne. Svetišče je datirano v 2 tisočletje pr. n. št. Med najdenimi predmeti je tudi nekaj bronastih igel, od katerih je vsaj ena popolnoma identična igli, najdeni v Turjevi jami (Boardman, 1961, 35, fotografija <https://www.agefotostock.com>; Crowther, 1988, 39).

Podobne igle, kot je naša iz Turjeve jame, so na omenjenih najdiščih na podlagi stratigrafskega konteksta umeščene v bronasto dobo, v nekaterih primerih, ki smo jih navedli kot primerjavo, celo zelo blizu časa od približno leta 1400 do približno 1200 pr. n. št., v katerem je bila v funkciji svetišča tudi Turjeva jama. Primerjave, da bi se tako identične igle pojavljale tudi med 6. in 4. stoletjem pr. n. št., kamor je Marchesetti umestil iglo iz groba 2175, nismo zasledili. Ker revizije Marchesettijevih izkopavanj še ni, vendarle še vedno obstaja možnost, da je ob preostalih grobovih naletel tudi na starejši, bronastodoben grob, v katerem je bila ta igla. Zaradi prevelike identičnosti med iglami za zdaj drugačne razlage ne najdemo.

V kontekstu bronaste igle in njene podobnosti z iglami, na primer iz minojskega svetišča na Kreti, je zanimiva tudi najdba treh kosov svinca, ki so bili najdeni leta 1992. Eden od njih je bil v obliki kratkega, širokega in debelega traku z luknjico. Ne vemo, ali gre za isti kos svinca z luknjo, ki sta ga leta 2015 objavila Gerbčeva & Mlinar (2015, 399). Iz Turjeve jame sta lahko torej celo dva kosa z luknjo. Svinec je bil v bronasti dobi nedvomno pomemben material, s katerim se je trgovalo. Tako so na primer na Sardiniji na potopljeni ladji odkrili svinčene ingote, ki izvirajo iz prostora, ki ga je obvladovala minojska kultura v času mlajše bronaste dobe, približno od 13. do zgodnjega 12. stoletja pr. n. št. Avtorji ugotavljajo, da so na celotnem območju Sredozemlja obstajali zapleteni medregionalni odnosi in diplomacija, s trgovino, ki je cvetela med velikimi pomorskimi civilizacijami Minojcev in Feničanov ter z drugimi ljudstvi, živečimi v tem predelu (Yahalom-Mack et al., 2022).

Poleg bronastodobnih najdb so do zdaj iz Turjeve jame nekatere najdbe opredeljene kot mlajše. Na koncu srednje etaže ob spustu v strugo naj bi bila najdena koščena igla s tremi luknjicami (slika 6/a), ki je verjetno iz časa antike.

En fragment keramike iz Tellinijeve zbirke, za katerega pa ni jasno, ali sploh res izvira iz Turjeve jame, naj bi bil s konca 6. ali 5. stoletja n. št. Vsi ti predmeti, mlajši od drugih bronastodobnih arheoloških ostankov v jami, za zdaj pomenijo le, da je bila jama ves čas zgodovine občasno obiskana. To je seveda popolnoma razumljivo, saj je na prostoru, kjer je ni mogoče spregledati. Je pa ob tem pomembno, da je časovni okvir keramičnega gradiva v zgornji etaži, za in v kamniti konstrukciji časovno enoten. Prav zgornja etaža je namreč za našo razlago pomena Turjeve jame najpomembnejša.

Sočasno z bronastimi predmeti je bil v vhodnem delu jame leta 1992 najden tudi prstan (slika 23). V objavi avtorja za prstan ugotavljata, da naj bi bil izdelan iz odlomka fibule vrste avcisa, ki so se uporabljale v času od konca 1. stoletja pr. n. št. in še v prvi polovici 1. stoletja n. št. (Gerbčeva & Mlinar, 2015, 399). Prstan smo si v marcu 2022 ogledali in ga fotografirali pri najditelju, ki ga tudi hrani. Menimo, da je prstan res lahko izdelan iz dela neke fibule, vendar hkrati tudi menimo, da bi bilo treba za potrditev, da je šlo za fibulo avcisa, vseeno opraviti natančnejšo analizo. Morda pa gre tudi v primeru te bronaste najdbe za fibulo, sočasno z drugimi bronastimi najdbami iz Turjeve jame, in bi bilo tudi ta prstan treba šteti k bronastodobnim najdbam?

Ob najdbi bronastih predmetov leta 1992 se je Teržanova vprašala:

Slika 23: Bronasti prstan, najden v srednji etaži leta 1992 (Foto: P. Jamnik).

[...] kako razložiti in razumeti bistvo teh zakopanih, odloženih zakladov [...] V njih so predmeti, celi ali v fragmentih, katerih prvotna funkcija predstavlja pomembna področja človeške dejavnosti in bivanja. Tako je zaobsežena: 1) moška komponenta²⁴ – z orožjem in orodjem, pri čemer je hkrati poudarjen bojevniški in ro-

kodski aspekt; 2) ženska komponenta – z nakitom, morda srpi, pri čemer igra nakit glede na skromno zastopanost (ustrezno mesto ženske v družbi) podrejeno vlogo, vendar je s srpi, če jih interpretiramo kot 'ženski atribut' poudarjena vloga ženske v poljedelski dejavnosti in reprodukcijskem procesu. (Teržan, 1996, 256)

²⁴ S t. i. moškimi in ženskimi atributi oziroma komponentami je težava. Delitev je izpeljana na podlagi pridatkov v grobovih, kasneje pa se je delitev na nek skrit, globlji pomen posameznih predmetov razširila tudi preko grobov na kognitivno – čustveno raven bivanja za časa življenja. Študij, ki bi to znanstveno argumentirano utemeljile, ne poznamo, se pa ta delitev pogosto uporablja v arheoloških besedilih. Občutek imamo, da gre nekoliko za avtorjem všečno in priročno možnost iskanja globljega pomena v nekaterih uporabnih predmetih. V tem tekstu zato izhajamo le iz delitve na domnevno pogostejšo uporabo pri ženskem ali moškem spolu.

To vprašanje ni aktualno le ob depojskih najdbah, vendar enako tudi v primeru odlaganja na nekoliko širšem omejenem prostoru, kakor je primer v Turjevi jami. Če se ozremo na dosedanje najdbe, izrazito prevladujejo predmeti, ki jih je mogoče pripisati ženskim dejavnostim – bronasti igli, štirje vijčki, kamnita utež za statve, preluknjana školjka in predmet iz peščenjaka z luknjico, ki ga Bressanova in Tasca opredelita kot morebitni brus, mi pa menimo, da bi bila to verjetneje lahko igla za tkanje s statvami.

Eno od vprašanj, na katerega žal, brez arheoloških raziskav v jami, ni mogoče podati resnega odgovora, je, zakaj so bronasti predmeti in surovci, razen igle, le v srednji etaži? Morda so bila v predstavah takratnih obiskovalcev mesta odlaganja zaradi le njim poznanih obrednih pravil točno določena in je bila zgornji etaži pripisana drugačna funkcija. Na to za zdaj nimamo odgovora.

Če sprejmemo tezo, da je bronastodobnim ljudem Turjeva jama pomenila prostor, v katerem so z izdelavo kamnite konstrukcije, ki spominja na vulvo ali asociira na spolni odnos, kar je ob dejavnostih, ki so jih v jami izvajali ali z darili, ki so jih v jamo polagali, pripomoglo k novemu življenju, v ta kontekst lahko prištejemo tudi veliko število, žal neohranjenih bronastih surovcev. Če kaj, potem prav surovci (vsaj nam danes) simbolizirajo nastanek nove dragocene stvari iz pred tem brezoblične gmote staljene rude. In nastanek novega dragocenega življenja in njegov obstanek je bil skoraj nedvomno tudi motiv izvajanja religijskih obredov.

Polaganje različnih posod, tako boljše izdelave kot tudi posod za vsakdanjo rabo, na mesta, ki niso primerna za shrambo (na podorne skale), in predvsem okoli kamnite konstrukcije, vsekakor govori v prid tezi o jami kot daritvenem prostoru. Če ob tem upoštevamo, da je bila vsaj v dveh primerih v posodo dodana bronasta igla, vsaj v treh primerih pa so v skupku fragmentov keramike tudi posamezne živalske kosti, o darovanju verjetno ne more biti dileme. Menimo, da so bili keramični vijčki in kamnita utež za statve prav tako daritev, pridana v ali k posodi. Živo rdeča barva vsaj ene od posod, ki so bile odložene ob kamnito konstrukcijo, morda nakazuje tudi poseben namen takega obarvanja posode.

SKLEPNA MISEL

Kaj je prazgodovinske ljudi spodbudilo, da so Turjevo jamo izbrali za obredni prostor? Izbira je bila verjetno pogojena z dejstvom, da naravnih jam ali votlin v Posočju ni toliko kot v preostalem delu Slovenije. Markanten jamski vhod je pri ljudeh vzbujal večji čustveni odziv. V ozki dolini Nadiže je sicer znanih še nekaj jam z arheološki-

mi ostanki. Med njimi je Turjevi najbližja Velika jama (*Grotta grande*), v kateri so bili med drugim prav tako odkriti bronastodobni ostanki (Madaleni, 2016, 90–91). Morda bi bilo morebitno povezavo med obema jamama zanimivo preveriti tudi v kontekstu naše nove teze o Turjevi jami kot obrednem prostoru, povezanem s plodnostjo ali/ in rodnostjo.

Drug razlog za izbiro jame je verjetno bližina bivališč ljudi. V neposredni bližini, nad jamo, je gradišče Sv. Volarja z dokazanimi ostanki sočasne poselitve (Osmuk, 1997, 9; Bratina, 2001, 110), in na nasprotni strani reke vzpetinica Der, s prav tako potrjenimi prazgodovinskimi ostanki (Knave & Mlinar, 2005, 59). Kakšna je bila povezava med gradiščem na Sv. Volarju in jamo, ne vemo. O gradišču, razen z nekaj najdbami potrjene sočnosti, prav tako ne vemo ničesar. Ker je bilo gradišče oziroma bivališče na vzpetini, to le nakazuje, da so ljudje morali poskrbeti za vsaj nekoliko varnejša mesta bivanja. Jama je tik ob izhodu iz povezovalne doline, skozi katero je potekala verjetno zelo intenzivna komunikacija, in so jo vsi, ki so skozi dolino prihajali ali odhajali, videli. Je bilo morda v Turjevi jami svetišče širšega pomena, o kakršnih govori Wisejeva (2007, 9, 20, 28, 253–261) in so bili ljudje na vzpetini Sv. Volar nad jamo morda le »skrbniki« svetišča? Precejšnja količina kakovostno in oblikovno različnega posodja vsekakor nakazuje možnost, da so bili vanjo darovi prinašani tudi iz nekoliko širše okolice. Enako v prid teritorialno širšemu pomenu jame govori precejšnje število v jami odloženih bronastih predmetov, ki bi se jih v krajšem času verjetno težje odrekla manjša skupnost iz bivališča na Sv. Volarju. Igli z ušesci sta lahko predmeta, ki sta bila pridobljena v okviru trgovske izmenjave iz širšega območja ali pa ju je v jami daroval/-a pripadnik/-ca teritorialno oddaljenejši skupnosti, ki je jamo obiskal/-a prav z namenom neke priprošnje. Vsega tega ne bomo vedeli nikoli več. Kljub temu pa ostaja dejstvo, da vsi opisani premični kulturni ostanki v jami, predvsem pa umetno ustvarjena ali bolje rečeno dopolnjena kamnita konstrukcija, govorijo v prid tezi, da je bilo v Turjevi jami v mlajši bronasti dobi svetišče, v katerega so takratni ljudje odlagali darila. Prepričani smo, da oblika umetno ustvarjene konstrukcije z veliko verjetnostjo nakazuje, da bi bilo to svetišče lahko posvečeno dejavnostim, ki so jih ljudje tistega časa, v okviru svojih verovanj in prepričanj, izvajali za zagotovitev plodnosti, rodosti in preživetja, tako žensk, ki rojevajo, kot tudi novorojenih otrok, morda pa tudi dejavnostim, s katerimi so želeli zagotoviti preživetje celotne svoje skupnosti, ki so ji pripadali.

Slika 24: *Novodobna jamska upodobitev ženskega ter moškega in ženskega lika za vhodom v Turjevo jamo (Foto: P. Jamnik).*

Marsičesa ni in nikoli ne bo več mogoče izvedeti. V kolektivnem spominu sedanjih ljudi se skozi povedke, ki smo jih omenili, sicer ohranjajo sledi, ki nakazujejo, da je prostor v neposredni bližini jame v zgodovini na neki način vznemirjal ljudi. Je bilo to neposredno povezano tudi s Turjevo jamo? Morda. Dejstvo je, da se skozi arhaičen spomin ohranjajo in prenašajo sporočila davno minulih verovanj in vzgibov. Naj se za konec, bolj kot ne, pošalimo še z vprašanji, ki morda odsevajo ta daljni odmev starih verovanj v moč jame. Kaj so v jami leta 1907 počele štiri prestrašene in cvileče ženske, na katere je naletel De Gasperi in so se v njej menda izgubile ter niso našle poti iz nje (De Gasperi, 1908, 39). Da bi se v Turjevi jami kdo izgubil, bi se moral prav potruditi. Ob razkrivanju staroverskih praks, ki naj bi v Posočju živele še vse do sodobnosti, je bil njihov obisk morda namenjen čemu drugemu, kot le ogledu lepote jame. In drugo vprašanje. Le kaj je bil vzgib sodobnega »jamskega slikarja«, da je ob vseh mogočih motivih, ki bi jih lahko upodobil, na steno vhodne dvorane Turjeve jame narisal prav stilizirano podobo ženske ter moškega in ženske, ki se poljubljata (slika 24).

Kakor koli že, če bo doseženo strokovno soglasje, da so v Turjevi jami še vedno ohranjene materialne sledi izvajanja obredov, povezanih s plodnostjo oziroma rodnostjo, potem bo nujno jamo boljše zavarovati, kot je zavarovana zadnjih nekaj let. Po morebitnih novo opravljenih arheoloških raziskavah bi bilo morda smiselno razmisliti tudi o turistični predstavitvi jame. Tako reprezentativnega bronastodobnega arheološko-antropološkega jamskega najdišča ne bi bilo mogoče videti zelo daleč naokoli. Čeprav se morda sliši absurdno, pa bi se le na ta način jamo verjetno uspelo tudi zaščititi pred nadaljnjimi obiski iskalcev kovin, ki ob tem, verjetno celo nevedoč, po čem hodijo, nepovratno uničujejo premične arheološke ostanke v jami.

ZAHVALA

Avtorja se najlepše zahvaljujeva vsem, ki so nama kakor koli pomagali pri pripravi tega članka. Stanku Flegu in Lidiji Rupel za vzpostavitev povezav z muzejem v Trstu in Udinah, Alji Margon za iskanje starejše literature, arheologinji Paoli Visentini iz Arheološkega muzeja v Udinah za pomoč pri iskanju

starejše literature in podatkov o hrambi gradiva iz Turjeve jame, direktorici Muzeja J. J. Winckelmann iz Trsta Marzii Vidulli in Giuseppu Musciu iz Naravoslovnega muzeja v Udinah za preverjanje, kje bi se lahko nahajala bronasta igla, ki jo je našel Marchesetti, arheologinji Eirini Galli iz Arheološkega muzeja v Heraklionu na Kreti za podatke o jami Dictaeon, arheologoma Tomažu Fabcu za pomoč pri prevodih starejše literature in za mnenja v zvezi z

utemeljevanjem postavljene teze, arheologu Mihi Mlinarju za podatke o najdbah iz Turjeve jame, opredelitev keramike ter omogočitev ogleda in fotografiranja jame. Gorazdu Pezdirju in Ester Ceket iz Nacionalnega forenzičnega laboratorija za opravo kemičnih analiz, Janezu Bizjaku za koristne nasvete ob pisanju besedila, Ivanu Lavrenčiču in najditelju bronastih predmetov pa za poslane podatke o najdbah iz leta 1985 in 1991.

IS TURJEVA JAMA ABOVE THE NATISONE RIVER (THE KOBARID REGION) A BRONZE AGE RITUAL AREA OF FERTILITY OR NATALITY?

Pavel JAMNIK

Kočna 5, 4273 Blejska Dobrava, Slovenia
e-mail: pavel.jamnik@telemach.net

Bruno BLAŽINA

Jenkova cesta 16, 6230 Postojna, Slovenia
e-mail: bruno.blazina@gmail.com

SUMMARY

The text analyses previous publications on finds from Turjeva Jama (Turjeva Cave) above the Natisone river in the vicinity of the Robič village in the Kobarid region, which has been known as an archaeological site since 1890. The cave is located just at the exit from the approximately 15-kilometre-long valley that connects Cividale del Friuli with the pre-Alpine region of the Kobarid and later the Soča Valley. Only scant data is available on the places where ceramics were collected from the cave by previous researchers. The Bronze finds, two daggers, an axe fragment, eight sickle fragments, a ring and raw materials originate from the middle floor, and one artefact from the upper floor. A perforated shell, two bronze needles with an eyelet, four spindles and a stone weight for looms were also found in the cave. The finds belong to the Late Bronze Age, from the period between the 14th and 11th centuries BC or the time from about 1400 to about 1200 BC. Until now, it was believed that the finds in the cave were washed away by meteor water from the hillfort of St. Volar above the cave, and bronze objects were said to be a hoards find. On the upper floor, in 2018, we discovered an artificially placed longitudinal rock over a natural cracked, large landslide boulder, thus creating a stone structure resembling a vulva or male and/or female sexual organ (Figure 14). There is no doubt about the artificial placement of the longitudinal rock in or above the crack, as the longitudinal rock is so obviously supported that the natural origin of such a structure cannot be considered at all. In the crack under the longitudinal rock and throughout the hall behind the stone construction, clusters of adjacent pottery fragments are still preserved (Figure 15), which probably testify to the laying of offerings in the vicinity of the stone structure. A bronze needle with an eyelet was found in one of the fragmented vessels, for which we failed to find a comparative Bronze Age artefact in Slovenia, but we found it in the broader European area (Greece, Israel, Germany, Bulgaria), from which we conclude that it is an object which directly proves the trade connections of the people of that time. Due to the considerable moisture, the cave is not suitable for shelter, let alone living. It is located in a completely unprotected place, so it could not be used as a food warehouse. Not a single human bone was found in the cave to suggest that the cave had been used as a burial ground. Fertilisation, pregnancy, birth and the survival of the mother and child at birth were some of the most important circumstances that permeated the mental and religious world of prehistoric people. Various rituals have also been dedicated to this area of life, in which people, in the event of sudden changes or special events, try to establish repetitive actions with specific costumes, shouts, dance styles in their living space, the order they know and which provides them living in a stress-free environment. Because the stone structure in the cave resembles either the female vulva or perhaps even sexual intercourse, we propose an idea for consideration, that the ritual activities in Turjeva Jama and the offerings reflected by the clusters of adjacent fragments of pottery show that the finds are still in their original location for intercession ensuring the fertility, natality and survival of both women giving birth and the new-borns, and perhaps the activities they sought to ensure the survival of their entire community to which they belonged.

Keywords: Turjeva Jama, the Kobarid region, late Bronze Age, cave ritual space, fertility, natality, stone construction, a bronze needle with an eyelet

VIRI IN LITERATURA

- Agefotostock (2022):** <https://www.agefotostock.com/age/es/Stock-Images/Rights-Managed/MPN-88285> (zadnji dostop: 2022-02-16).
- Blečić Kavur, Martina & Boris Kavur (2019):** Privjesak kao tijelo – tijelo kao poruka. V: Zbornik radova u čast 80 g. života Rastka Vasića. Beograd, Arheološki institut Beograd, 155–164.
- Bratina, Patricija (2001):** Robič – Sv. Volar. Varstvo spomenikov, 38, 110.
- Boardman, John (1961):** The Cretan Collection in Oxford: The Dictaeon Cave and Iron Age Crete. Oxford, The Clarendon Press.
- Bressan, Francesca (1988–1989):** Le valli del Natissone e la Kovačeva Jama di Robič. Arheološki vestnik, 39–40, 519–528.
- Bressan, Francesca, Riedel, Alfredo & Aldo Candussio (1981):** Preistoria nell' Udinese. Testimonianze di cultura materiale. Catalogo mostra.
- Crowther, Charles (1988):** A Note on Minoan Dikta. The Annual of the British School at Athens, 83, 37–44.
- Čerče, Peter & Irena Šinkovec (1995):** Katalog depojev pozne bronaste dobe. V: Teržan, Biba (ur.): Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem I. Katalogi in monografije, 29. Ljubljana, Narodni muzej, 221–223.
- Češarek, Domen & Pavel Jamnik (2020):** Božična jama pri Novi Štifti (Gornji Grad). Primer antičnega jamskega svetišča. *Studia Mythologica Slavica*, 23, 69–79.
- Del Fabbro, A. & P. Rapuzzi (1972):** Tracce di un insediamento eneolitico nei pressi di Qualso. *Società Filologica Friulana Udine, Serie Preistorica*, 2, 5–30.
- Del Fabbro, Adriano (1975):** Insediamenti preistorici nelle cavità carsiche del Friuli Orientale. *Serie Preistorica*, 3, 1–57.
- De Gasperi, G. B. (1908):** Grotta Robic, Mondo sotterraneo. *Revista di speleologia e idrologia*, 5, 39.
- Delić, Teo (2018):** Ekstravagantne meritve Turjeve jame. V: Glas podzemlja, Društvo za raziskovanje jam Ljubljana, 26–27.
- Gerbec, Teja & Miha Mlinar (2015):** Robič. Turjeva jama. Goriški letnik, Zbornik Goriškega muzeja, 37–38, 399.
- Gortani, Michele (1908):** Avanzi di mammiferi rinvenuti in alcune grotte friulane. *Mondo sotterraneo*, 5. *Revista di speleologia e idrologia*, 5, 1–17.
- Gortani, Michele (1930):** Guida del Friuli. V: Gorizia con vallate dell'Isonzo e del Vipacco. Società Alpina Friulana Guida dei Fiuli, 5, 683.
- Greif, Tatjana (2005):** Iskanje izgubljenega spola. Podobe prednic. *Časopis za kritiko znanosti*, 33, 221, 77–93.
- Greif, Tatjana (2011):** Prazgodovinske pokveke: Arheološki spoli v množičnih medijih. *Časopis za kritiko znanosti*, 39, 245, 73–91.
- Hrobat Virloget, Katja (2014):** Petroglifi iz Jame v bližini trnovskega studenca nad Ilirsko Bistrico na snežniški planoti. *Studia Mythologica Slavica*, 27, 155–172.
- Hrobat Virloget, Katja (2015):** Caves s Entrences to the World Beyond, from Where Fertility Is Derived. The Case of SW Slovenia. *Studia Mythologica Slavica*, 28, 153–163.
- Ivančič–Kutin, Barbara (2016):** Bivališča »krivopet«: Lokacije in mikrotoponimi. *Studia Mythologica Slavica*, 19, 169–185.
- Jamnik, Pavel, Leben-Seljak, Petra, Bizjak, Janez & Branko Horvat (2002):** Koblarska jama na Kočevskem – prazgodovinsko grobišče in kulturni prostor. Antropološka analiza skeletnih ostankov z opisom pridatkov. *Arheološki vestnik*, 53, 31–49.
- Kalchevska, Kamelia (2019):** Identification of Bronze Artifacts from the Late Bronze Age from the Necropol of Baley Village to Lohbrügge near Hamburg. *International Journal "NDT Days"*, II, 5, 595–602.
- Kavur, Boris (2005):** Počasi se nikamor ne pride. Podobe prednic. *Časopis za kritiko znanosti*, 33, 221, 11–21.
- Kofol, Karla (2003):** Zasebno življenje družin v preteklosti. Trebuški zbornik. Alpski mladinski raziskovalni tabor, Dolenja Trebuša, 1996–1998, 195–232.
- Knavs, Martina & Miha Mlinar (2005):** Bronastodobna lončenina iz Turjeve jame v dolini Nadiže. *Arheološki vestnik*, 56, 59–72.
- Korošec, Paola (1981–1982):** Ajdovska jama, Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji, 9–10, 21–28.
- Kovačič, Boštjan (2016):** Platno v jami: rojstvo umetnosti in zavedanja. Založba Amalieti & Amalieti, Ljubljana.
- Kravanja, Barbara (2007):** Rekonstrukcija svetega prostora na primeru lokacije sv. Hilarija in Tacijana pri Robiču. *Studia Mythologica Slavica*, 10, 277–295.
- Kropej, Monika (1995):** Pravljica in stvarnost. Založba ZRC, Ljubljana.
- Kropej Telban, Monika (2015):** Simbolna ekvivalenca motivov v pripovedih o ženskih bajeslovnih bitjih narave. *Traditiones*, 44, 3, 73–92.
- Lavrenčič, Aleksander (1996):** Drobtinice izpod Mije in Stola. Diplomsko delo. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Oddelek za zgodovino. <https://www.sistory.si/11686/876> (zadnji dostop: 2022-02-01).
- Lavrenčič, Ivo (2020):** Klmon: pesmi iz Potoških starodavnih bukev. Samozaložba, Kobarid.
- Leben, France (1971):** Kulturna pripadnost jamskih najdb na področju jugovzhodnih Alp v prazgodovinskem obdobju. Doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani.

Leben, France (1975): Turjeva jama. Arheološka najdišča Slovenije. SAZU, Inštitut za Arheologijo, 116.

Leonard, Katherine (2015): Ritual in Late Bronze Age Ireland: Material Culture, Practices, Landscape Setting and Social Context. Galway, Archaeopress Publishing.

Maddaleni, Paola (2016): Grotte di interesse paleontologico e paleontologico in Friuli: Stato delle conoscenze e risultati preliminari della revisione di alcuni materiali. Gortana. Geologia, Paleontologia, Paleontologia, 38, 85–120.

Marchesetti, Carlo (1890): Sull' Antico corso dell' Isonzo. Atti del Museo Civico di antichità di Trieste 8, 215–216.

Marchesetti, Carlo (1893): Scavi nella Necropoli di S. Lucia presso Tolmino (1885–1892). Boll. Adr. Sc. Nat. Trieste, 15, Trieste.

Marchesetti, Carlo (1903): I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia. Trieste. Atti Museo Civico di Storia Naturale, 10, 4, 1–206.

Marchesetti, Carlo (2021): Prazgodovinska gradišča Trsta in Julijske krajine. Komen, Zavod Krasen Kras.

Merc, Vesna (2005): Konstrukcija družb in splov v nekdanji jugoslovanski in slovenski arheološki literaturi. Podobe prednic. Časopis za kritiko znanosti, 33, 221, 94–106.

Merc, Vesna (2007): The Past as Myth. The Archaeological (After) life of the Goddess in Former Yugoslavia. Monitor ISH, 9/1, 35–52.

Merc, Vesna (2010): Loking behind the Dead Objects: Gender and Archaeology in »Slovenia. Situating Gender Archaeologies. Archaeolingua, Series minor, 29, 117–135.

Mihelič, Miha (2013): Z lune na luno. Kameno-dobni »odmevi« v ustnem izročilu Zahodne Slovenije? Arheo, 30, 67–98.

Mlinar, Miha & Martina Knavs (2006): Arheološki biseri Turjeve jame. ERICenter, VII, 10, 22–23.

Mlinar, Miha & Teja Gerbec (2014): Sprehod po arheoloških najdiščih Breginjskega kota. V: Mlinar Miha (ur.): Kot nekoč. Breginjski kot v arheoloških dobah. Tolmin, Tolminski muzej, 11–29.

Montello, Daniel R. & Holley Moyes (2012): Why Dark Zones are Sacred: Turning to Behavioral and Cognitive Science for Answers. In: Moyes, Holley (ed.): Sacred Darkness: A Global Perspective on the Ritual Use of Caves. Boulder, University of Colorado Press, 385–396.

Mozetič, Nikolaj (1956): Kratak pregled arheoloških najdb Gornjega Posočja. Tolminski zbornik, 22–26.

Osmuk, Nada (1992): Robič – Turjeva jama. Varstvo spomenikov, 34, 294.

Osmuk, Nada (1997): Kobarid od prazgodovine do antike. Kratak zgodovinski pregled obdobja na pripadajočih najdiščih. V: Likar, Zdravko, Raspet, Alenka & Željko Cimprič (ur.): Kobarid. Kobariški muzej, 9–16.

Osmuk, Nada (2001): Robič – Turjeva jama. Varstvo spomenikov, 38, 110.

Paschini, Pio (1934): Storia del Friuli. Udine, Istituto delle Edizioni Accademiche.

Puddu, Mauro (2022): Why Archaeology Today? What Archaeology Today? Material Traces and Absences of the Past as Cultural Signs of the Present. Actes Sémiotiques, 126, 1–19.

Povše, Urška (2001): Jame v povedkah. Diplomsko delo. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.

Razvojno društvo Breginjski kot (2014): Popis naravne in kulturne dediščine v zgornjem toku povodja reke Nadiže (od njenega izvira do izliva v Italijo). Republika Slovenija, Služba Vlade Republike Slovenije za razvoj in Evropsko kohezijsko politiko in Ministero dell' Economia e delle Finanze. Breginj, Posoški razvojni center.

Rutar, Simon (1890): Prazgodovinska in rimska razkopavanja po Sloveniji leta 1889. Letopis Matice Slovenske 1890, 117–130.

Silvestri, Letizia, Achino, Katia Francesca, Angle, Micaela, Gatta, Maurizio & Mario Federico Rolfo (2019): How to Detect Ritual in Middle Bronze Age Italy? A Contextual Approach at Pastena Cave. In: Between Worlds. Understanding Ritual Cave Use in Later Prehistory. Springer, Springer Nature Switzerland AG, 87–112.

Svoljšak, Drago (1988–1989): Posočje v bronasti dobi. Arheološki vestnik, 39–40, 367–386.

Štular, Benjamin (2011): The Use of Lidar-derived Relief Models in Archaeological Topography. The Kobarid Region (Slovenia) Case Study. Arheološki vestnik, 62, 393–432.

Tasca, Giovanni (2019): Materiali dell'età del bronzo dalla Grotta di Robič conservati nel Museo Friulano di Storia Naturale. Geologia, Paleontologia, Paleontologia, 41, 46–117.

Tellini, Achille (1898–1899a): Peregrinazioni speleologiche nel Friuli. La Grotta di S. Ilario presso Robic. Estrato dal giornale. In Alto. Cronaca della SAF, Anno IX e X, 5–23.

Tellini Achille (1898 – 1899b): Peregrinazioni speleologiche nel Friuli. In Alto, 10, 3, 36–39.

Teržan, Biba (1996): Sklepna beseda / Conclusion. V: Teržan Biba (ur.): Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem II., Kat. in monografije. 29. Ljubljana, Narodni muzej, 252–258.

Tonna, Matteo, Marchesia, Carlo & Stefano Parmigiani (2019): The biological origins of rituals: An interdisciplinary perspective. Neuroscience and Biobehavioral Reviews, 98, 95–106.

Truhlar, Franc (1975): Der. Arheološka najdišča Slovenije. Ljubljana, SAZU, Inštitut za Arheologijo, 116.

Turnšek, Marjan (2022): Srčkanje namesto križanja. Škofje vam odgovarjajo. Družina – slovenski katoliški tednik, 6. novembra 2022, 71, 44, 32.

Urleb, Mathilda (1975): Sv. Volar. Arheološka najdišča Slovenije. Ljubljana, SAZU, Inštitut za Arheologijo, 116.

Visentini, Paola (2019): La Grotta di Robič e la nascita della Sezione Paleontologica ed Antropologica del Museo Friulano di Storia Naturale di Udine. Gortania. Geologia, Paleontologia, Paleontologia, 41, 93–107.

Vuga, Davorin (1974): Robič. Varstvo spomenikov, 17–19/1, 96.

Vuga, Lucijan (2004): Megalitski jeziki. Megaliti, Gradishcha – kashtelirji, Pogum Revije SRP, 1., internetna izdaja. <http://www.revijasrp.si/knrevsrp/pogum2004-1/megal.htm> (zadnji dostop: 2022-01-15).

Wise, Susan (2007): Childbirth Votives and Rituals in Ancient Greece. Doctorate of Philosophy in the Department of Classics of the College of Arts and Sciences. Cincinnati, University of Cincinnati.

Yahalom-Mack, Naama & Sarel Shalev (2009): Metal Objects from Aphek II. V: Gadot, Yuval & Esther Yadin (ed.): Aphek-Antipatris II, the Remains on the Acropolis: The Moshe Kochavi and Pirhiya Beck Excavations. Tel Aviv, Institute of Archaeology, Monograph Series, 27, 416–443.

Yahalom-Mack, Naama, Finn, M. Daniel, Erel, Yigal, Tirosh, Ofra & Assaf Yasur-Landau (2022): Incised Late Bronze Age Lead Ingots from the Southern Anchorage of Caesarea. Journal of Archaeological Science, 41, February 2022, article 103321.

DONACIJE JANEZA NEPOMUKA KALISTRA – TRŽAŠKEGA »SELF-MADE MANA« – IN NJEGOVE VDOVE MARIJE V MEŠČANSKI KULTURI DAROVANJA

Dragica ČEČ

Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: dragica.cec@zrs-kp.si

IZVLEČEK

Prispevek se osredotoča na dva fenomena – na pomen mešane ekonomije dobrodelnosti pri reševanju socialnih vprašanj in na pomen osebne dobrodelnosti v meščanski družbi. Oporočna volila milijonarja Janeza Kalistra in njegove žene Marije, ki so predmet analize, sodijo med največja oporočna volila posameznikov v drugi polovici 19. stoletja na Kranjskem. »Donatorji« praviloma pokrivajo področja reševanja socialnih vprašanj, ki jih v ospredje postavljata meščanska družba in uradništvo, zato so omenjena volila posebna, saj naslavljajo v meščanski družbi precej zamolčana in tudi namerno prikrita področja socialnih vprašanj na podeželju. V dobrodelnosti Janeza Kalistra in njegove žene se kažejo tako tipične poteze tradicionalnega izražanja krščanskega karitasa kot tudi vzajemen pomen kulture darovanja v meščanskem okolju.

Ključne besede: dobrodelnost, sočutje, meščanska morala, diskurzi, reševanje socialnih vprašanj, podeželje, Trst, Janez Kalister, Marija Kalister

LE DONAZIONI DI JANEZ NEPOMUK KALISTER – IL »SELF-MADE MAN« TRIESTINO – E DELLA SUA VEDOVA MARIA NELLA CULTURA BORGHESE DEL DONARE

SINTESI

Il contributo si concentra su due fenomeni, l'importanza dell'economia mista della beneficenza nella soluzione delle questioni sociali e l'importanza della beneficenza personale nella società borghese. Di norma, i »donatori« coprono le aree di risoluzione delle questioni sociali che vengono portate in primo piano dalla società borghese e dalla burocrazia, motivo per cui i suddetti lasciati sono speciali, in quanto affrontano aree di questioni sociali nelle aree rurali, ampiamente taciute nella società borghese e anche deliberatamente nascoste. La beneficenza di Janez Kalister e Marija Kalister mostra sia i tratti tipici dell'espressione tradizionale della carità cristiana, ma anche l'importanza reciproca della cultura del dono nell'ambiente borghese.

Parole chiave: beneficenza, compassione, morale borghese, discorsi, risoluzione di questioni sociali, aree rurali, Trieste, Janez Kalister, Marija Kalister

UVOD

Pri analizi in vrednotenju donacij Janeza Nepomuka Kalistra in Marije Kalister sta pomembna vsaj dva vidika reševanja socialnih vprašanj 19. stoletja.¹ Najprej gre za vprašanje t. i. mešane ekonomije dobroteljnosti, tj. razmerja med formalnim in neformalnim reševanjem socialnih vprašanj, saj gre za čas, ko še ne obstajajo sistemski socialni zakoni, oziroma so ti vezani na določeno poklicno skupino ali vrsto dejavnosti. Idej o socialnih zakonih, ki bi zajeli pripadnike različnih stanov in na sistemski ravni reševali določen segment socialnih vprašanj, pogosto z vzajemno solidarnostjo, še ni bilo v širši razpravi. V večini 19. stoletja ukrepov za reševanje socialnih vprašanj ne moremo enačiti s socialnimi politikami (prim. Čeč, 2012, 41; Riis, 2008). Donacija zakoncev Kalister je toliko bolj pomembna, saj odstira problematiko reševanja socialnih vprašanj na podeželju, ki je zagotovo še v začetku 20. stoletja (do spremembe zakonodaje 5. 12. 1896, z veljavnostjo 1901; Gesetz vom 5. Dezember 1896) nosilo breme velikih industrijskih središč, ki so se povsem legalno izogibala bremenu socialne oskrbe začasno in trajno delovno nezmožnih delovnih migrantov, na katerih se je gradila industrializacija mest. Družba 19. stoletja je še zelo razslojena. Številni ukrepi za reševanje socialnih vprašanj so bili omejeni na določeno družbeno ali poklicno skupino (rudarji, del uradniških služb, del vojaških činov, zaposleni na železnicah, uradniški del zaposlenih v industriji, delavci). Za preostale družbene skupine so bili ukrepi prepuščeni okolju, kjer se je posameznik rodil, oziroma od občega državljanskega zakonika leta 1811 naprej občini, kjer je imel domicilno pravico oče ali mož (Občni deržavljanski zakonik, 1811–1815). Drugo vprašanje pa je vprašanje javnega diskurza in motivov za osebno darovanje ter osebne odgovornosti kot enega od temeljev mešane ekonomije dobroteljnosti, na katerih je slonelo reševanje socialnih vprašanj v 19. stoletju. To vprašanje pa je lahko kljub težavnosti prepoznavanja v virih po Kingovem mnenju (King, 2011) način za določanje režimov socialne oskrbe v evropskem prostoru pred širjenjem vseevropskih gibanj in prvimi poskusi »socialne zakonodaje«.

Kot ugotavlja Cunningham (2005, 3–5), je eno najpogostejših raziskovalnih izhodišč pri preučevanju reševanja socialnih vprašanj to, da je bila oskrba revnih v različnih obdobjih in okoljih zgolj odgovor na ugotovljeno stisko. Odmik od te usmeritve je tudi njuno izhodišče, da je percepcija »potrebe/stiske« rezultat ideoloških usmeritev, tako v reformaciji kot

tudi kasneje v razsvetljenstvu. King (2011, 48–50), nasprotno, meni, da to ne more biti glavni predmet razločevanja med različnimi režimi reševanja socialnih vprašanj v predmoderni Evropi, saj se lahko v okviru istega sistema (kot v Angliji) razvijejo različni režimi. Tretja raziskovalna usmeritev za izhodišče reševanja socialnih vprašanj postavi upravljanje s potencialnimi nevarnostmi (Leeuwen, 2002; tudi Leeuwen, 1994). Čeprav lahko motive donacij Janeza Nepomuka Kalistra in njegove vdove razumemo kot preplet obeh dejavnikov, je treba omeniti še tretji segment motivov. Iz javnih objav je včasih neposredno, večkrat pa posredno razvidno, da so bile donacije tudi posledica neposrednih »pobud«, ki so jih nanju zasebno in javno naslavljali nosilci javnih funkcij, pri čemer naj bi njihov odnos zaznamovala recipročnost, ki je temeljila na medsebojni pomoči in koristi. Mešana ekonomija dobroteljnosti v 19. stoletju odpira vprašanja vzajemnih interesov donatorjev in prejemnikov ter upraviteljev pomoči, ki so značilni že za stoletja pred tem. Sistem reševanja socialnih vprašanj so elite dojemale kot način nadzora in varstva pred nemiri in boleznimi ter socialnega discipliniranja, pa tudi kot sredstvo ohranjanja in pridobivanja vpliva in družbenega prestiža, tisti, ki so potrebovali dodatno pomoč, pa kot strategijo preživetja, vir hrane in sredstev, včasih – zlasti v nenadnih individualnih in kolektivnih krizah – pa tudi kot sredstvo za ohranitev statusa (Čeč, 2016; Čeč, 2020; Leeuwen, 1994).

Prispevek se bo posvetil donacijam Janeza Nepomuka Kalistra (do smrti 1864) in njegove žene Marije Kalister (do smrti 1880) na področju reševanja socialnih vprašanj, do katerih prihaja v času, ko se ponovno potrjujejo in obnavljajo stari in obstoječi mehanizmi oskrbe revnih ob sočasnih velikih družbenih in ekonomskih spremembah, ki jih označujemo tudi s pojmom modernizacija in industrializacija. Bogati »tržaški« podjetnik je umrl na vrhuncu svojega poslovnega uspeha, sredi daljših zakupnih pogodb in po kratki bolezni, star 59 let. Ob smrti njegove žene so zapisali, da je odšel »mnogo prezgodaj«. ² Za razliko od nekaterih drugih velikih donatorjev v sosednjih deželah zakonca nista umrla povsem brez otrok in dedičev. Četudi je imel premožni Kalister dva mladoletna nezakonska otroka, so tudi zaradi nepričakovane bolezni večino premoženja dedovali drugi sorodniki, zlasti nečaka, ki ju je že uvajal v posle, saj je umrl v času, ko je bil s partnerji še aktualni zakupnik vseh davkov v Lombardiji. Ta sta očitno dovolj dobro poznala gospodarske prakse in sta zato ne samo prevzela dobičkonosne posle, ampak tudi nadaljevala z njimi

1 Članek je rezultat raziskave, ki je nastala v okviru raziskovalnih projektov J6–1800 »Jadranske socialne države. Socialne politike v transnacionalni obmejni pokrajini od sredine 19. do 21. stoletja« in J6–2572 »Kulturno–zgodovinski vidiki staranja«, ki ju financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

2 Edinost, 21. 7. 1880.

(Boštjančič et al., 2010; Terčon, 2010; Pahor, 2010). O poslovnem modelu Janeza Kalistra temeljitejša študija še ni bila opravljena, njegovi življenjepisi, ki jih objavlja meščansko časopisje, pa so zaviti v meščanske stereotipe o kmečkih povzpeticih. Tudi njegovi dediči niso načrtno ohranjali spomina nanj. V historiografiji je znano predvsem to, da je bil trgovec, da je v 40. letih kupil posestvo Mühlhoffen v Postojni ter da je bil solastnik predilnice v Ajdovščini in lastnik ladij. Le nekaj let pred smrtjo je začel z gradnjo stanovanjskega kompleksa v ulici del Torrente v Trstu, kjer so bila tudi najemniška stanovanja.³ Zelo pomembnih poslov pa ne navajajo, a so tudi s stališča njegovih donacij pomembni. Pred letom 1838 naj Kalister ne bi začel nobenega od svojih poslov, zatem pa je pridobil pravico do gradnje odseka Južne železnice na Krasu. V 50. letih je vstopil v podjetje Baroggi-Kalister (1856),⁴ ki je bilo izbrano za gradnjo koroške železnice. Ob smrti je bil še zakupnik vinskega davka v Lombardiji (od 1862) in z Martinom Hočevarjem zakupnik davkov mesta Gradec (do oktobra 1865). Konec leta 1864 je bil označen kot »trgovec« in lastnik podjetja, ki se je ukvarjalo s trgovanjem s kmetijskimi pridelki in prodajo žita ter je bilo registrirano v Ljubljani.⁵ Vključeval se je tudi v meščansko življenje slovenskega življa v Trstu, leta 1862 je bil eden od štirih predsednikov tržaške čitalnice.⁶ Pri obeh nakupih državnih obveznic je bil označen kot lastnik nepremičnin (1854) oziroma lastnik gradbenega podjetja v Ljubljani (1860).⁷ Verjetno je huda bolezen, ki je vodila k sestavljanju nove oporoke le nekaj tednov pred smrtjo, botrovala spremembi določila v oporoki in vplivala na odločitev o obsežni donaciji za reševanje socialnih vprašanj; med njimi so bila tudi takšna, ki so bila v idejnem svetu tukajšnjega meščanstva 19. stoletja neobičajna. Ko so ga nekaj mesecev prej uradniki prepričevali o ustanovitvi sklada za štipendije, jih je namreč zavrnil, da je še premlad, da bi mislil na smrt.⁸ Del oporočnih volil je bil sicer pričakovan ter tako v višini kot tipu naslovljenih socialnih vprašanj podoben mnogim

drugim oporočnim donacijam, največja donacija pa je bila izjemna tako po višini doniranih sredstev kot po usmerjenosti v socialna vprašanja, ki jih je naslavljala.

Kljub temu, da sta zakonca ustanovila različne sklade za reševanje različnih socialnih in gospodarskih vprašanj in da se je predvsem žena pojavljala pri donacijah, ki so reševale probleme javne infrastrukture, je skupni znesek obeh oporočnih volil ena največjih donacij za reševanje socialnih vprašanj na Kranjskem v 19. stoletju in na ozemlju današnje Slovenije v drugi polovici 19. stoletja. Večino sredstev v oporočnih volilih sta sicer donirala prebivalec rojstne župnije, ki je v celoti ležala v podeželskem okolju, nekaj pa tudi drugim javnim zavodom za reševanje socialnih vprašanj v Trstu in Ljubljani. Znesek v oporoki doniranih sredstev obeh zakoncev je predstavljal dobro tretjino drugih največjih glavnih skladov na Kranjskem, s katerimi je od konca 60. let 19. stoletja upravljal deželni odbor. Izjemnost obeh največjih donacij v skupni višini 250.000 goldinarjev je tudi v tem, da sta osnovali sklad za pomoč prebivalcem na podeželju pri plačevanju davkov, to pa je bil edini zasebni sklad, ki je reševal širše socialne probleme na podeželju. Zajel je nekaj več kot 1000 lastnikov hiš (t. i. »hišne lastnike«, tj. lastnike hiš, ki so imele hišne številke in od katerih se je plačeval hišni davek). Večina drugih, praviloma manjših volil, ki je bila namenjena podeželju, so bila volila za reveže, ki pa so zaradi finančne omejenosti podpirala zelo omejeno število izjemno revnih ljudi na podeželju, takšna sklada pa sta poleg prej omenjenih ustanovila tudi zakonca. Slednja sta namreč za podporo nekaj več kot tisočim lastnikom hiš v dveh župnijah (Slavina in Hrenovice)⁹ zapustila kapital v višini 250.000 goldinarjev.¹⁰ V strokovni literaturi (Boštjančič et al., 2010; Pahor, 2010; Terčon, 2010) se sicer glede donacij/oporočnih volil Janeza in Marije Kalister, za sklad Marije Kalister, z višjo glavnico (160.000 goldinarjev), ki je za razliko od sklada Janeza Kalistra obsegala dve župniji ter s tem večino srednje in

3 Klagenfurter Zeitung, 4. 1. 1865, 11.

4 Na to, da je lahko prevzel delež skupnega podjetja, je verjetno vplivalo tudi dejstvo, da je že gradil železnico. V dosednji historiografiji je popolnoma spregledan podatek, da je njegovo podjetje gradilo tudi del Južne železnice od Dunaja do Trsta na Krasu, zaradi česar je zelo zaslovel (Laibacher Zeitung, 10. 7. 1858, 618). Večino podatkov o Janezu Kalistru so poznejši avtorji povzemali po Rutarju (Rutar, 1898, 168–169), ki sicer nekoliko omili stereotipno meščansko podobo »kmečkega povzpetnika«, a daje zmoten vtis, da je Kalister zaposloval predvsem slovensko govoreče uslužbenke. Večino velikih poslov je namreč vodil z družabniki, tako s plemstvom kot meščanstvom, ki zagotovo nista izhajala iz slovenskega jezikovnega področja.

5 Wiener Zeitung, 25. 3. 1865, 280.

6 Novice, 29. 1. 1862, 38.

7 Die Presse, 11. 4. 1860, 1.

8 Štipendijski sklad je ob začetku 20. stoletja obsegal 221 različnih donacij (Ribnikar, 1998, priloga 1–9).

9 Leta 1896 je bilo v župniji Hrenovice 736 upravičencev v 22 vaseh (ARS 136, 52, Seznam prejemnikov Hrenovice, 5. 10. 1896, enako tudi 1904, Seznam prejemnikov Hrenovice, 8. 10. 1904), leta 1896 v župniji Slavina 632 upravičencev v 16 vaseh (ARS 136, 52, Seznam prejemnikov Slavina, 29. 9. 1896, Seznam prejemnikov Slavina, 22. 10. 1904).

10 S skladom Marije Kalister je upravljal postojnsko okrajno glavarstvo. Deželni odbor je skozi desetletja povečal osnovni kapital sklada Janeza Kalistra (prvotno vreden 80.000 goldinarjev), s katerim je upravljal.

spodnje Pivške kotline, sploh ne ve ali pa se navaja precej nižje podatke o njenem oporočnem volilu oziroma območju, ki ga je volilo zaobjelo.¹¹ Glavnico sklada Marije Kalister so razdelili na dva dela: 120.000 goldinarjev je šlo v sklad za lastnike hiš v hrenoviški župniji,¹² 40.000 pa za sklad za hišne lastnike v župniji Slavina.¹³ Janez Kalister pa je zapustil po 20.000 glavnice za hišne posestnike vasi Slavina in Koče (skupaj torej 40.000) ter 50.000 glavnice za preostale vasi župnije Slavina. V oporoki je zapustil še po 5000 goldinarjev kot donacijo v ubožna sklada ter kot donacijo vdovam v Ljubljani in Trstu, poleg tega pa še donacijo za postojnsko bolnišnico, skupaj 11.000 goldinarjev. Po ženini smrti pa naj bi za reveže v Postojni (1000 goldinarjev), Slavini (2000 goldinarjev) in Ljubljani (1000 goldinarjev) izplačevali letne rente.¹⁴ V oporoki so bile torej določene letne premije, ki naj bi jih izplačevali iz dohodkov od nepremičnin v Trstu. A dediči so imeli drugačne načrte. Tudi obema drugima občinama so verjetno tako kot ljubljanski namesto premoženja v nepremičninah ponudili okoli 21.000 goldinarjev obveznic. Iz njih je po ocenah iz leta 1880 mesto Ljubljana pridobilo po 900 goldinarjev letne rente za podporo revežem.¹⁵ Za reveže v župniji Slavina je Marija Kalister zapustila glavnico v višini 40.000 goldinarjev, iz katere naj bi letno izplačevali 2000 goldinarjev rente,¹⁶ a so v začetku 90. let revežem letno izplačali 540 goldinarjev rente.¹⁷ Predvidevamo lahko, da je bilo za izplačilo teh letnih rent revežem namenjenih vsaj še 81.000 goldinarjev in da je omemba 40.000 goldinarjev povezana z zahtevno po izplačevanju 2000 goldinarjev rente, ki jo je vsebovala že oporoka Janeza Kalistra. Iz različnih glavnice so bile različno visoke tudi premije, ki so jih dobile posamezne vasi. Letni prihodki obeh skladov Marije Kalister so bili nekoliko nižji, ker glavnice v 90. letih 19. stoletja niso več dosegale tako visokih obresti (5 %), kot jih je v oporoki predvidel Janez Kalister, in so ostajale tako visoke tudi potem, ko je sklad vodil deželni odbor. Janez Kalister je v sklad za štipendije doniral še 40.000 goldinarjev. Skupaj so donacije obeh zakoncev v sklade za reševanje

socialnih vprašanj, ki sta jih določila v oporokah, dosegle vsaj 382.000 goldinarjev.

Preučevanje dobrodelnosti kot elementa meščanskega vedenjskega kodeksa je v Kalistrovem primeru toliko bolj posebno, saj gre za posameznika iz podeželskega okolja, ki poleg tega ni bil vključen v sistem obveznega šolanja in tako ni pridobil določenih vedenjskih vzorcev, ki so bili del osnovnega izobraževanja in jih pogosto označujemo kot del socializacije ter primarnega družbenega discipliniranja, a je očitno spretno prevzemal vzorce meščanske družbe. Četudi je včasih težko rekonstruirati motive in vzpodbude za donacije, še posebej ob odsotnosti virov osebne proveniencije, t. i. egodokumentov, sledenje »odkritim« donacijam Janeza Kalistra ter naključen splet nekaterih drugih okoliščin omogočata določene zaključke.

REŠEVANJE SOCIALNIH VPRAŠANJ V 19. STOLETJU V SISTEMU MEŠČANE EKONOMIJE DOBRODELNOSTI

Sistem reševanja socialnih vprašanj je do zadnje četrtine 19. stoletja pretežno temeljil na t. i. mešani ekonomiji dobrodelnosti (Teeuwen, 2015; King, 2011), v kateri je imela pomembno mesto osebna dobrodelnost. Z osebno dobrodelnostjo prek donacij in manjših prispevkov so upravni organi in upravitelji skladov za reševanje socialnih vprašanj dobili pomemben vir dohodkov. Skupaj s premoženjskimi donosi, torej obrestmi na naložen kapital ali dohodki od oddajanja nepremičnin, so predstavljali večino pridobljenih sredstev. Preostali viri prihodkov so bile obresti večjih glavnice, ki so bile naložene v javne in zasebne sklade, ter zakoniti dohodki (globe, določene datjave ob licitacijah in delež premoženja duhovnikov). Obresti naloženega kapitala so bile vnaprej načrtovan dotok denarja, ki ni bil odvisen od trenutnih kriz. Tudi stalne dobrodelne akcije in sistematične zaveze meščanov, da bodo donirali določena sredstva, so bile vsaj deloma predvidljive, a pogosto tudi zelo negotove, saj so jih hitro zamajale večje in manjše krize, npr. draginja osnovnih živil, gospodarske krize in krize v gospodinjstvu (bolezen ipd.). Načrtovanje teh prihodkov je bilo negotovo, število podpirancev pa vedno

11 Pomanjkljiva je tudi dokumentacija, povezana z delovanjem obeh skladov. V slabo ohranjenem arhivu postojnskega okrajnega glavarstva (ARS 136, 52) se je tako ohranilo predvsem gradivo, ki je bilo povezano z vzpostavitvijo in delovanjem sklada za lastnike hiš na podlagi oporočnega volila Marije Kalister. Po dolgotrajnih sodnih sporih z izvršiteljem oporoke so prve premije izplačali več let po njeni smrti leta 1888, zaostanek za leta 1880–1887 pa šele leta 1890. Tudi v župniji Slavina so letne premije na podlagi obresti iz ustanove Marije Kalister razdeljevali ločeno od premij, ki so jih delili iz ustanove Janeza Kalistra (prim. Slovenec, 20. 5. 1895, 3).

12 Slovenec, 22. 10. 1888, 2.

13 Prvo izplačilo premij leta 1867 je zajelo 584 upravičencev, hišni lastniki so v Kočah prejeli 22 goldinarjev in 40 krajcarjev, v Slavini 15 goldinarjev in 5 krajcarjev ter v ostalih vaseh 5 goldinarjev in 34 krajcarjev (ARS, 136, 52, seznam prejemnikov v župniji Slavina, 7. 8. 1867).

14 Slovenski narod, 19. 9. 1880, 2. Pahor pri navajanju teh volil ni natančen, saj je iz njegovih navedb mogoče razumeti, da je šlo za enkratni znesek, namenjen revežem v Ljubljani in Trstu, za reveže v Postojni in Slavini pa zapisa o volilu ni znal razvozlati (Pahor, 2010, 39).

15 Laibacher Zeitung, 18. 9. 1880, 1799.

16 ARS, 136, 52, sprejemno pismo, s. d. V začetku so bile obresti za revne izplačane v znesku, ki ga je oporočiteljica določila z oporoko, vključno z zaostanki, ki so bili posledica sodnih postopkov, povezanih z oporoko (Slovenec, 23. 5. 1887, 3).

17 Slovenec, 20. 5. 1895, 3.

odvisno od razpoložljivih sredstev. Povedano drugače, reševanje problemov je bilo odvisno od ekonomske zmožnosti skladov, praviloma pa ti niso mogli nasloviti vseh problemov, zato sta bili pomembni značilnosti sistema selektivnost prejemnikov pomoči in socialno discipliniranje, lahko pa tudi načrtno usmerjanje sredstev v prakse »aktivnega« reševanja socialnih vprašanj (izobraževanje, spodbujanje delavnosti, zagotavljanje dela, spodbujanje določenih panog in praks). Ekonomska moč omenjenih skladov ni sledila socialnim potrebam. Tako se je pogosto zgodilo, da so po letih konjunktura in posledično povečevanja števila podpirancev te ustanove ob splošnih krizah in posledično nižjih dohodkih padle v še hujšo krizo. Donacije posameznikov so spodbujali z načrtnimi letnimi akcijami ali izrednimi akcijami v času prehranskih in bolezenskih kriz ter vojn, ki jih je država normirala s posebnim zakonom leta 1818. Pred upravnimi reformami, ki sledijo tudi spremenjenim pravnim razmerjem po odpravi podložništva, so bile najnižje upravne enote že zadolžene za pokrivanje stroškov, ki so nastali v okviru zdravstvene, kazenske ali prvih oblik institucionalne oskrbe, a so ob uporu zemljiških gospodov (in tudi mest) pogosto višje oblasti tiste, ki pokrivajo tovrstne stroške, za določene stroške pa so že razmeroma zgodaj pridobili donacije, iz katerih so oblikovali posebne sklade (slepi, gluhi).¹⁸

Na področju reševanja socialnih vprašanj se v 19. stoletju ni veliko spremenilo; še več, absolutistična monarhija, ki je že konec 18. stoletja določila prioriteta področja reševanja, za katera je zagotovila sredstva,¹⁹ je še v drugi polovici 19. stoletja večino mehanizmov reševanja socialnih vprašanj prenašala na najnižjo upravno raven z ohlapnimi zakonskimi možnostmi, kje pridobiti sredstva za izvajanje, pri čemer se, kot konec 19. stoletja ugotavlja Ernst Mischler, obsega problema revščine nobena oblast ni zares zavedala (Mischler, 1896). Deloma se ga je sicer še kako zavedala, kar kaže novela domicilne pravice iz leta 1896, ki je migrantom sicer močno olajšala pridobitev domicilne pravice, a je rok začetka izvajanja zakona zamaknila za kar 5 let (do začetka leta 1901), pa še potem so bile prakse pridobivanja domicilne pravice precej različne (Kirchner-Reill et al., 2022). Glavna razlika med predindustrijsko in industrijsko družbo v preučevanem prostoru so bile upravne spremembe, v ekonomskem in socialnem smislu pa okolščina, da se je zmanjševal delež sezonskih delavcev, ki so bili ciklično brezposelni in ciklično brez sredstev za preživetje, in povečeval delež migrantov – delavcev, ki so postajali trajni socialni problem z delovno nezmožnostjo ali onemoglostjo (pogosto starostjo). Zahteva, da najnižje oblasti prevzamejo oskrbo revnih, je pomenila, da se je vse do uveljavitve spremembe pridobivanja domicilne pravice leta 1901 breme oskrbe delovno nesposobnih delovnih migrantov v veliki meri vračalo na podeželje.

V pojasnilih k zakonu o občinah na Kranjskem iz leta 1866 (Globočnik, 1880), ki jih je takrat še anonimno izdal postojnski okrajni predstojnik Anton Globočnik, je bilo uvodoma poudarjeno, naj občine pazijo, da z zasebnimi donacijami ne bi podpirale postopaštva in brezdolja, političnega problema, s katerim so se politični teoretiki ukvarjali že več stoletij, a so občinske veljake obenem pokarali, da morajo spodbujati donacije posameznikov in skrb družin za svoje revne člane (Globočnik, 1880, 70–71). Nad osebnimi donacijami je država (prek nižjih stopenj oblasti) z istim argumentom socialnega discipliniranja revežev že v poznem 18. stoletju z ustanovitvijo (ubožnih) inštitutov vzpostavila nadzor, ki ga je na področju mešane ekonomije dobrodelnosti z različnimi mehanizmi in zakoni ohranila vse do konca monarhije (prim. Scheutz, 2005; Čeč, 2012; Čeč, 2018, v primeru mornarjev tudi Mezzoli, 2022). Ubožni inštituti so bili institucija centraliziranega in nadzorovanega zbiranja in upravljanja sredstev (tudi zasebnih) ter njihovega razdeljevanja, ki se je na področju nekdanjih Ilirskih provinc reorganizirala leta 1820 in se ohranila daleč v drugo polovico 19. stoletja, v nekaterih deželah tudi do razpada avstro-ogrske monarhije (npr. Štajerska). Njihov namen je bil tudi odprava starih tradicij in pravic (prim. Scheutz, 2005). Na ozemlju nekdanje Beneške republike so v prvi polovici 19. stoletja v okviru Avstrijske monarhije zgolj uvedli večji nadzor nad dobrodelnimi ustanovami in sredstvi (Bratož, 2022). V splošnem so sledili razsvetlenskemu načelu avstrijskih političnih teoretikov, da je rojstna župnija/gospodstvo/mesto tisto, ki mora najprej poskrbeti za svoje reveže, nato šele njej nadrejeni upravni organi (Čeč, 2010; Čeč, 2012; Čeč, 2018). Cunningham (2005) ugotavlja, da so predvsem v južnih delih Evrope ostajali pomembni elementi kulture darovanja (Zemon Davis, 2000) kot dela krščanskega karitasa tudi v meščanskem 19. stoletju. Sistem ubožnih inštitutov, ki se je razvil v razsvetljenstvu v Habsburški monarhiji, omenjena avtorja označita kot »kompromis« med vplivom Cerkve in potrebami države pri discipliniranju podložnikov. Teza ne drži povsem, saj je ta sistem vseboval elemente racionalizacije in funkcionalizacije, ki ju sicer pripisujeta francoskim razsvetlenskimi usmeritvam, ki naj bi jih v Evropi po njunem mnenju uveljavila šele Napoleonova vladavina (Cunningham, 2005), a jih v Habsburški monarhiji uveljavi že Jožef II. Obenem Cunningham (2005) ravno krščansko tradicijo izpostavlja kot glavno distinkcijo v reševanju socialnih vprašanj med katoliškim jugom in protestantskim severom, a nekateri avtorji s poudarjanjem velikih regionalnih razlik znotraj istega sistema religioznih tradicij ne vidijo kot glavnega modela delitve režimov dobrodelnosti (King, 2011), niti ni nujno, da bi bila za katoliški jug bolj značilna individualna dobrodelnost, za protestantski sever pa

18 O donatorjih in oporočnih volilih za izobraževanje gluhih glej Jakopič & Knavs (2006).

19 King v svojem članku to napačno povzema kot splošno značilnost avstrijskega sistema (King, 2011, 50).

kolektivna dobrodelnost, kot je nekaj časa veljalo v splošnih pregledih (Cunningham, 2005).

Izjema v odnosu države do reševanja socialnih vprašanj so bila le nekatera področja (Čeč, 2018), ki so jih v 80. letih 18. stoletja izpostavili kot ključna in so od jožefinskih reform počasi prehajala v večinsko financiranje države oziroma njej podrejenih centraliziranih organov na ravni dežel (poslovanje splošnih bolnišnic, oskrba duševno bolnih, do odprave v 60. letih 19. stoletja rejniški sistem (Cvirn, 2012), v nekaterih deželah (npr. Štajerska) pa tudi deželne ubožnice (Studen, 2017), ki so lahko vsebovale elemente t. i. totalne ustanove (Goffmann, 1961)). Pristojnost za reševanje socialnih vprašanj posameznika je izrecno določala domovinska pravica (Heimatrecht), ki je bila leta 1863 uzakonjena za celotno monarhijo, a je samo obnavljala obvezo, da so najnižje enote določene upravne ureditve – po upravnih reformah občine – tiste, ki morajo poskrbeti za reveže, vsebovala pa je tudi izrecno določilo, da dežela občinam zgolj priskoči na pomoč (Gesetz vom 3. Dezember 1863, člen 22). Domovinska pravica se je vezala na pojma rezidenčnosti in pristojnosti (oziroma tujcev in domačinov). Četudi je omenjeni zakon domovinsko pravico neposredno povezal s socialno oskrbo, je domicilna pravica določala tudi druge pravne kategorije: kategorije prebivalcev v popisih prebivalstva, nanjo je bila vezana volilna pravica, ko volilne pravice niso določali plačani davki in vojaška obveznost. Na domicilno pravico pa so bile vezane tudi druge vrste oskrbe v javnih ustanovah; bila je kategorija pri določanju, kdo je dolžan pokrivati stroške oskrbe v bolnišnicah, »hiralnicah«/domovih za ostarele in delovno nesposobne in zavodih za duševne bolnike ter stroške izobraževanja, stroške sodnih procesov in oskrbe v kaznilnicah (najboljši pregled v Rath, 2021). Zaradi velike mobilnosti znotraj monarhije je del populacije, ki je živel in delal v urbanih okoljih, do noveliranja domovinske zakonodaje leta 1896 težko dobil pristojnost (t. i. domovinstvo/»Heimatrecht«), zato je odgonski zakon leta 1871²⁰ uvedel kategorijo »ljudi brez domovinske pravice« ter opredelil več ravni in okoliščin, ki so določale, kdo je pristojen za njihovo oskrbo (Stariha, 2007; Globočnik, 1880, 36–37). Dežela Kranjska je zaradi stroškov in neizvedljivosti prosila za odložitev izvajanja zakona.²¹ Zaradi opisanih problemov je bila novela domovinske pravice s precejšnjim zamikom uveljavljena šele leta 1901, kar pa je bilo predvideno že v samem zakonu. Problem domicilne pravice, ki se je vlekel že iz 18. stoletja (patenta iz let 1754 in 1783) (Čeč, 2010; Čeč, 2018; Fejtova & Hlavačka, 2017; Mischler & Ulbrich,

1896), je bil v tem, da se je domicilna pravica vezala na podložnost ali kraj rojstva, pri ženskah pa po občem državljanskem zakoniku iz leta 1811 še na poroko (Občni državljanski zakonik, 1811–1815). Konkripcijski zakon iz 25. 10. 1804 (Mischler & Ulbrich, 1896) je zgolj prevzel nedorečena razmerja. Obstajala je sicer možnost spremembe domicila, problem pa je bil v tem, da se je ta do leta 1863 vezala na 10-letno neprekinjeno bivanje v določenem kraju (razen med letoma 1849 in 1859), lastnino nepremičnin ali obrtne pravice oziroma z njimi povezano plačilo davkov. Sprememba domicila je bila sicer mogoča, a je bila v praksi izjemno težka, saj je bila, enako kot po zakonu iz leta 1863, prepuščena samovolji lokalnih uradnikov (manjša, a v praksi verjetno težko izvedljiva izjema so bila le določila v provizoričnem občinskem zakonu iz 17. 3. 1849 (Das provisorische Gemeindegesetz, 1849) in občinskem zakonu iz leta 1859;²² Stariha, 2007). Domovinske pravice bogatim niso podeljevali zaradi poslovne ali politične konkurence, tistim brez premoženja pa zato, ker bi postali njihovo breme. Pogosto se je zgodilo, da so se moški delovni migranti poročili z ženskami, rojenimi v okolju, kamor so migrirali, žena in otroci pa so domicilno pravico dobili v okolju, ki ga tako kot njihovi zakonski partnerji sploh niso poznali in kjer nikoli niso živeli, ob izgubi enega starša in bolezni drugega pa se je lahko zgodilo, da so bili z institutom odгона odgnani v okolje, kjer nihče ni imel nobenih socialnih vezi.²³ Pri tem je šlo za zelo razširjen sistem izključevanja, socialno smrt »par excellence«, na kar so začeli pravniki opozarjati z nizanem primerov (Postelberg & Modern, 1901). O problemih domicilne pravice pričajo visoke številke odgnanih ljudi (Mischler, 1896), mrzlično zidanje velikih ubožnic ter hitro povečevanje števila mest v ubožnicah v velikih industrijskih središčih okoli leta 1900 (Stariha, 2007; Weigl, 2015, 74–75). S posebnimi zakoni, ki so opredeljevali delovanje občin (v nekaterih deželah) ter ravno tako samo v nekaterih deželah s področnimi ubožnimi zakoni (Spodnja in Gornja Avstrija, Štajerska, Koroška, Kranjska (Globočnik, 1880, 72)) so natančneje opredelili določila o načinih oskrbe revežev in deloma pridobivanju sredstev zanje. Šele ubožni zakon iz leta 1883 (28. 8.) (Deželni zakonik, 1883, 19–21) je na Kranjskem omogočil, da so lahko občine za reševanje socialnih vprašanj uvedle posebne davke, a je bila realizacija te uzakonjene pravice utopična že zaradi visoke davčne obremenjenosti prebivalstva, kot kaže tudi študija donacij Janeza in Marije Kalister. Vsekakor je šlo za nedorečen in nestabilen sistem, ki je omogočal izogibanje odgovornosti okoljem z velikim deležem priseljenega prebivalstva,

20 Reichsgesetzblatt 229/1871, št. 88, 229–233.

21 Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani (1871), št. 8, 502. Leta 1873 je izdala svoj odgonski zakon (Globočnik, 1880, 36).

22 Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich, 1859, XIV/58, 95–168.

23 Zgolj za ilustracijo naj bo podatek o delavkah v tobačni tovarni v Ljubljani, ki so veljale za zaželene poročne partije. Polovica delavk, rojenih v Ljubljani, v njej ni imela domicilne pravice, ker so bile hčere migrantov ali ker so se že poročile z migranti, drugače pa je bilo z delavkami iz ljubljanske okolice (Fischer, 1984, 28 in 30).

ki stanujočim delavcem več desetletij niso podeljevala domovinstva. Obenem je s »prisilnim vračanjem« teh ljudi v domovinske občine ustvarjal visoke stroške, kar je povzročalo samo še dodatne stroške, ki so bremenili občine in zlasti dežele (Stariha, 2007), ki so bile ob splošni finančni nezmožnosti²⁴ predvsem podeželskih občin²⁵ (Mischler & Ulbrich, 1896, 61) primorane pokriti tovrstne stroške.²⁶

Ubožni zakon je na Kranjskem ponovno normiral že obstoječo prakso, po kateri so morale občine manjkajoča sredstva za delovanje ubožne blagajne zagotoviti iz lastnih proračunov; šele nato jim je lahko pomagala dežela. Za določene stroške (npr. stroške odгона) so občine plačevale del nastalih stroškov. V nekaterih deželah obveznosti dežele in občin sicer niso normirali s posebnimi ubožnimi zakoni (Mischler & Ulbrich, 1896, 66–67), a posamezni primeri kažejo podobno prakso občin tudi tam, kjer ti niso bili izdani (Bratož, 2022; Devetak, 2019).

Vzporedno z javnim sistemom reševanja določenih socialnih vprašanj nekaterih družbenih skupin se je v mešani ekonomiji dobrodelnosti namreč razvijal sistem vzajemne solidarnosti, ki naj bi omilil povsem liberalno dojetje revščine kot krivde posameznika tudi na področju zdravstvene oskrbe in oskrbe zaradi delovne nezmožnosti ter druge oskrbe (npr. v starosti, zaradi invalidnosti ali drugačne delovne nezmožnosti). Določene socialne skupine (rudarji, mornarji, trgovski pomočniki, uradniki v zasebnem sektorju) so (zelo zgodaj) dobile prve oblike socialne zaščite, temelječe na vzajemnosti. Predvsem pri obrtnikih in delavcih so dopolnjevale druge oblike vzajemne pomoči (podporna društva, bratovske skladnice), ki so jih omogočili že partikularna zakonodaja in društvena zakona iz let 1848 in 1852 (Bratož, 2018; Kresal, 2005; Mezzoli, 2022) in ki so se deloma navezovale tudi na starejše tradicije. Elemente vzajemne solidarnosti sta po Bismarckovem zgledu v Avstro-Ogrski monarhiji nadgradila zakon o nezgodnem zavarovanju delavcev iz leta 1887 (Zakon od 28. decembra 1887) in nekaj mesecev pozneje še zakon o zdravstvenem zavarovanju delavcev (Zakon od 30. marca 1888) (Kresal, 2005). Prav slednji je pragmatično dovolil nadaljnje delovanje bolniških blagajn, ki so bile vzpostavljene v okviru društev in so temeljile na medsebojni vzajemnosti, a so morale omogočati vse z novim zakonom opredeljene mehanizme podpore (Zajc-Cizelj, 2004). Njihova dodatna reorganizacija, ki

pa je ohranjala določene pravne podlage, je bila izvedena leta 1892 (Zajc-Cizelj, 2004). Šele s povečevanjem glavnice skladov za upravljanje določenega zavoda ali sklada in s povečevanjem dohodkov iz občinskih proračunov (zgolj v bogatih, praviloma mestnih občinah) ter zakonskih prihodkov se je zmanjšal pomen osebne dobrodelnosti, čeprav je bilo zmanjšano pripravljenost za zasebne donacije v mešani ekonomiji dobrodelnosti mogoče opaziti ob vsaki večji zasebni donaciji ali spremembi zakonodaje.²⁷ A kljub temu je uveljavitev novele domovinskega zakona leta 1901, ki je avtomatično predvidevala podelitev domovinske pravice v občini, kjer je posameznik neprekinjeno živel 10 let, sprožila množično gradnjo ubožnic, namenjenih zlasti ostarelim posameznikom (Weigl, 2015).

Ne samo delovanje dobrodelnih društev, tudi številne investicije v javno infrastrukturo (zlasti šole, tudi okrajne zdravnice) ter večina »narodnih« projektov postavljanja spominskih obeležij, spomenikov ter kulturnih centrov, t. i. »narodnih domov«, je v veliki meri temeljila na prostovoljnih donacijah posameznikov in društev (Kos, 1995; Čeč, 2019). Empiričnih študij o segmentu osebne dobrodelnosti v proračunih zavodov ali skladov v 19. stoletju skorajda nimamo, v študijah so objavljeni samo podatki o nekaterih virih, iz katerih so se reševala socialna vprašanja v večjih mestih (Devetak, 2019; Rogelj, 1998). Pomen osebne dobrodelnosti pogosto ostaja zgolj omenjen ali spregledan (Anžič, 2002; Grošelj, 2018; Dobaja, 2009), izjema je doktorska študija Roberta Devetaka (2019).²⁸ V okviru dobrodelnosti in razsvetljenske ideje sočutja je raziskana zgolj vloga plemiških in meščanskih žensk v dobrodelnih društvih, v katerih pa so bile pogosto tiste, ki so spodbujale donacije, in ne donatorke. Njihovo delovanje je bilo uokvirjeno v t. i. »javno materinstvo«, ki je bilo nekakšen podaljšek gospodinjstva v javni prostor, s katerim so potrjevale moško hegemonijo nad javnim prostorom in meščansko podobo ženske v njem, a obenem z vstopom v javni prostor in specifičnim delovanjem v društvih vendarle pridobivale kompetence za emancipacijo (stanje raziskav v Ličen, 2022).

Še sredi 19. stoletja med večjimi donacijami, iz katerih so se osnovali večji zavodi za reševanje socialnih vprašanj (npr. skladi za gluhe, slepe, delovna hiša v Ljubljani), najdemo donacije uradnikov in duhovnikov (med večje sklade na Kranjskem sodi še iz 18. stoletja sklad za bolnišnico in reveže duhovnika Petra Pavla

24 Leta 1868 je največja mestna občina na Kranjskem, Ljubljana, hvalila svoje poslovanje z dejstvom, da nima, tako kot mesto Gradec, 20 % naklade na davke, a je bila za pokritje javnih financ kljub temu primorana najeti posojilo (Novice, 6. 5. 1868, 151, 152).

25 V omenjeni enciklopediji je med drugim pojasnjeno, da se je oblast zavedala ekonomske nezmožnosti podeželskih občin, zato je omogočala, da dežele drugače uredijo to zahtevo.

26 Glej tudi Obravnave kranjskega deželnega zbora 1871, str. 502, kjer so avgusta centralno vlado pozvali, naj preloži začetek izvajanja odgonskega zakona zaradi finančne nezmožnosti in kompleksnosti novih zahtev zakona. Izvrševanje zakona se je zamaknilo zgolj do začetka aprila 1872 (Stariha, 2007, 17), ko so dolžnost omejili na manjše število (31) t. i. odgonskih občin. Podatke o številu odgnancev za Štajersko navaja Mischler (1896), za kranjsko občino pa Stariha (2007, 49). Kranjska občina je v 6 letih bodisi zajela bodisi v okviru organiziranega sprejema odgnanih ljudi obravnavala 2500 ljudi.

27 Novice, 6. 5. 1868, 152.

28 Natančne analize vloge ženskih donacij na Goriškem pa je prek določenih dobrodelnih akcij analiziral Devetak (2019).

Glavarja, iz 19. stoletja pa sklad za slepe plemiča in uradnika Karla Flodniga in sklad za zavod za gluhe, v katerega je največjo donacijo kot oporočno volilo prispeval duhovnik (Serše, 2013; Jakopič & Knavs, 2006)), pa tudi nekaj manjših skladov za pomoč revežem, za vrtce, štipendije dijakom in študentom, pomoč vdovam in mladenkam. Najvišja oporočna volila za reševanje socialnih vprašanj so največkrat donirali posamezniki in posameznice, ki so umrli brez potomcev. Večjih donacij je bilo sorazmerno malo, praviloma so donacije dosegle do 1000 goldinarjev, redkeje pa nekaj tisoč goldinarjev. Zagotovo pa so bile v 19. stoletju na današnjem slovenskem ozemlju največje donacije zakoncev brez potomcev: Janeza in Marije Kalister v Trstu, zakoncev Grisoni v Kopru (Bonin, 2012) ter Martina in Josepine Hočevar v Krškem (Černelič Krošelj et al., 2011). Janez Kalister in njegovi dediči ter Martin Hočevar so bili celo poslovni partnerji pri zakupu davkov mesta Gradec. Leta 1863 je bila med večjimi donacijami na Štajerskem donacija trgovca iz Hamburga in konjiškega rojaka Franca Lamperchta za zavod za starejše in onemogle v Slovenskih Konjicah v višini 50.000 goldinarjev za izgradnjo stavbe zavoda in njegovega delovanja, ki se je pozneje zvišala na 58.000 goldinarjev (Miličević, 2020). Izredna je bila tudi donacija deželnega in državnega poslanca Martina Hočevarja, ki je za gradnjo meščanske šole v Krškem, dokončano leta 1877, doniral 100.000 goldinarjev, nato pa je v svoji oporoki za reševanje socialnih vprašanj (in nekaj tudi v podporo delovanja interesnih skupin) v krškem okrajnem glavarstvu, Ljubljani in Gradcu namenil še 98.000 goldinarjev. Tudi donacije njegove žene so presegle 100.000 goldinarjev (Černelič Krošelj et al., 2011).

REŠEVANJE SOCIALNIH VPRAŠANJ IN SOCIALNI PRITISKI NA PODEŽELJE

Na podeželju, ki je bilo po letu 1849 prepredeno z majhnimi občinami, podobne sistemske organizacije formalne in neformalne dobrotelnosti kot v mestih z določenimi izjemami ni bilo, četudi je na ravni monarhije provizorični občinski zakon (1849) občinam nalagal skrb za reveže, zahtevo pa so potrdili tudi občinski zakon iz leta 1859,²⁹ domovinski zakon iz leta 1863 in odgonski zakon s 27. 7. 1871 (Mischler & Ulbrich, 1896).

Celoten sistem – ne toliko na ravni dobrotelnih praks posameznika kot na ravni upravljanja s skladi – se je spremenil z ustanavljanjem okrajnih predstojništev in nato glavarstev ter uveljavitvijo občin (Pivk, 2016, 251). Spodbujanje zasebnih donacij, organizacija in spodbujanje pomoči v času kriz ali nesreč, spodbujanje gradnje in ustanavljanja javnih zavodov ter vzpostavljanje infra-

strukture, ki je bila sicer v pristojnosti županov, članov občinskih svetov in okrajnih glavarjev,³⁰ a je v veliki meri temeljila na večjih in manjših donacijah posameznikov³¹ – vse to je bilo – kot se zdi – odvisno tudi od angažiranosti okrajnih in lokalnih predstojništev ali, zlasti v mestih in pri določenih poklicnih skupinah (obrtnikih, trgovcih), od dobrotelnih društev in začasnih odborov. Pavšalne trditve, ki jih praviloma najdemo v študijah, povezanih s problemom revščine na območju današnje Slovenije, da se občine niso ukvarjale z vzroki revščine, ampak so samo »reševale« probleme, prikrivajo izredno kompleksnost problemov in načinov njihovega reševanja v sistemu mešane ekonomije dobrotelnosti (Grošelj, 2018, 18; Židov, 2012, 45–65) in različnih režimov reševanja socialnih vprašanj. Z uveljavitvijo novega zakona o občinah (1859) so sredstva, ki so bila kot glavnice zbrana v mestih, trgih in župnijah, počasi prešla na občino – upravo, če je šlo za sklade z velikimi sredstvi in za podeželske občine, pa je v skladu z usmeritvami notranjega ministrstva s konca 60. let 19. stoletja (in nato po razpravi in potrditvi kranjskega deželnega zbora) z njimi upravljal deželni odbor, kar je postala praksa, ki jo je šele pozneje normiral kranjski ubožni zakon iz leta 1883 (Anžič, 2002, 40–42; Dobaja, 2009).³² Državni aparat je vse do sklenitve konkordata (1855) pritiskal na duhovnike, da zlasti med premožnejšimi prebivalci na podeželju zbirajo finančna sredstva ali druge darove, ki naj jih nato razdelijo med reveže. Praviloma so na podeželju prav oni med reveže razdeljevali oporočna volila in skrbeli za razdelitev obresti, če je zasebni donator (najpogosteje v obliki oporočnega volila) zahteval ustanovitev posebnega sklada za reveže. Duhovniki so vlogo v javnih zavodih izgubili po odpovedi konkordata in z občinskimi zakoni, ki so formalno in povsem jasno omejili intervencijo na področju socialnega, a so duhovniki na podeželju še skoraj dve desetletji upravljali z glavicami denarja, zbranega v ubožnih skladih, dokler se ta sredstva niso prenesla v upravljanje občin. Njihova intervencija pri reševanju socialnih vprašanj je ohranjala tudi etične zahteve in čustvovanja, ki so bila del krščanskega karitasa. Popolnoma pa je mreža cerkvene organizacije izgubila pravice na področju javnih socialnih služb na Kranjskem z ubožnim zakonom 28. 8. 1883 (Anžič, 2002, 40–42), po katerem so sredstva ubožnih skladov v nekaj letih prešla na občine, duhovnikom pa je bilo dovoljeno med reveže razdeliti zgolj sredstva, ki so jih zbrali v cerkvi. Izjema od tega pravila je bila po občinskem zakonu zgolj izrecna želja donatorja, a so bili o takih donacijah dolžni občini predati poročilo in seznam prejemnikov pomoči. A to ni trajalo dolgo, saj so zasebne organizacije posameznih samostanskih redov s posebnimi imenovanji ponovno pridobivale javne služ-

29 Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich, 1859, XIV/58, 95–168.

30 Prim.Laibacher Zeitung, 29. 1. 1908, 199–200.

31 King, sicer dober poznavalec razvoja socialnih mehanizmov in režimov, deli mnenje nekaterih drugih specialistov, da ni bilo velike razlike med davki za revne ter poljavnimi nabirkami denarja in mesečnimi donacijami, ki jih pozna del Evrope (King, 2011).

32 Primerjaj slovenski tekst zakona, objavljen v Anžič (2002, 40–42).

be na področju reševanja socialnih vprašanj. Za razliko od nekaterih avtorjev (Cunningham, 2005), ki sicer niso specialisti za zgodovino Habsburške monarhije, smo prepričani, da je bilo pri reševanju socialnih vprašanj vsaj enako pomembno kot moralna vloga duhovščine dejstvo, da so v prvi polovici 19. stoletja zgolj prek skladov, v katerih upravljanje je bila vključena tudi duhovščina, ki pa je imela določene javno-upravne funkcije, preseglji fevdalno razdrobljenost določenega področja. To je bil eden od ciljev centralistične politike absolutistične monarhije, ki je vlogo duhovščine popolnoma podredila novemu uradništvu. Vsaj na Štajerskem, kjer posebni ubožni zakoni niso ukinili ubožnih inštitutov, je vpliv duhovščine verjetno ostal velik, saj delovanje teh inštitutov ni bilo omejeno zgolj na upravljanje zasebnih skladov (Mischler, 1896).

Duhovniki so postopoma izgubili vlogo v ubožni oskrbi, med drugim zaradi prenosa tega področja v pristojnost občin, a je bilo njihovo delovanje na podeželju vsaj v prvi fazi okorno in neučinkovito, predvsem pa jim je primanjkovalo sredstev. Veliko breme skrbi za reveže, zlasti na podeželju, je padlo tudi na okrajna glavarstva, župane in v večjih občinah na občinske odbornike. To nazorno pokaže edina statistika o razmerah na področju reševanja socialnih vprašanj, ki je bila opravljena za Avstro-ogrsko monarhijo in zajema zgolj deželo Štajersko; izvedel jo je Ernst Mischler leta 1892. Analiza podatkov, ki so bili zbrani prek posebnih vprašalnikov občinam, je pokazala, da predstavljajo izdatki za reševanje socialnih vprašanj v številnih spodnještajerskih občinah znaten delež celotnega proračuna predvsem podeželskih občin.

Na podeželju je ravno zaradi pomanjkanja sredstev in ob nezmožnosti skrbi za reveže s strani družine oziroma sorodstva še vse 19. stoletje in tudi v začetku 20. stoletja obveljala praksa vzajemnosti pri skrbi za revne, po kateri so morali hišni gospodarji določeno število dni podpirati domače reveže s hrano in prenočiščem. Revežem so morali v domicilni občini tudi zagotoviti prenočišče, praviloma naj bi si lastniki hiš dolžnost razdelili proporcionalno z velikostjo imetja. V splošnem, tako tudi v navodilih županom, je bilo javno beračenje strogo prepovedano (Rogelj, 1998, 46), zares izjemoma je bilo beračenje občasno dovoljeno s posebnimi določili za domicilne reveže ali v primeru kolektivnih kriz. Nova socialna zakonodaja, ki je zajela določene skupine delavstva in je temeljila na vzajemni solidarnosti, je zajela premajhen delež tveganju revščine izpostavljenih posameznikov, hkrati pa je imela precej omejitev in je socialne probleme praviloma reševala z določenim zamikom. Uradniki in politiki so jo razumeli kot dolžnost (Obravnave, 1871, 30. 9.), opredeliti pa jo je poskusila tudi uradna statistika, ki je proti koncu 19. stoletja prvič poskusila zaznati problem (Mischler, 1896). Včasih so takšne prakse podpore revežem v obliki prosjačenja za

hrano v domicilni občini formalno dovolili s posebnimi potrdili. Ta sistem je odpovedal, ko se je okolje znašlo v krizi. V določenih regijah so bile krize pogoste, kar velja tudi za okolje, kateremu sta donacije namenila Janez in Marija Kalister.

KULTURNI MOTIVI DONATORJA

Ob izjemnem pomenu mešane ekonomije dobrodelnosti za reševanje socialnih vprašanj je nujno opredeliti tudi idejne, moralne in čustvene motive darovanja. Darovanje je pomenilo družbeni prestiž in moralni kod meščanske družbe, kar se odraža tudi v številnih časopisnih člankih v 19. stoletju, katerih osrednja tema je dobrodelnost. King trdi, da so kolektivna čustva z vsemi metodološkimi zadržki o njihovi »kolektivnosti« in načinu njihovega prepoznavanja pomemben del kriterijev določanja režimov dobrodelnosti. A ko opredeli čustva, ki postanejo kriteriji za njegove režime dobrodelnosti, preveč reducira njihove pojavnne oblike (King, 2011). Takšno metodološko izhodišče pa po drugi strani potrjuje izjemen pomen čustvovanja in čustev v kulturi darovanja ter v celotnem sistemu reševanja socialnih vprašanj pred koncem 19. stoletja.

Simpatija in sočutje naj bi bili čustvi, ki sta bili prisotni skozi celotno človeško zgodovino, kot glavni moralni normi pa ju povzdiguje že srednjeveško krščanstvo, in sicer kot t. i. *compassio* in *misericordia*. Ljudje naj bi bili sposobni razumeti človeško stisko in jo poskušati rešiti, njihov odnos do ljudi, ki potrebujejo takšno pomoč, pa so primerjali z ljubeznijo do Boga. Takšno obnašanje in čustvovanje je bilo opredeljeno kot dobro in racionalno, torej kot sestavni del *ratio humanae vitae*. Od moralnega človeka so zahtevali, da mu je sledil. Za razliko od naravnega (tj. razsvetljskega) pojmovanja sočutja je t. i. *compassio* pomenil normirano – zahtevano – obnašanje in dolžnost. Sočutje se je v krščanskem moralnem idealu vezalo predvsem na bližnjega, člana skupnosti – *sočloveka* (prim. Barclay, 2021), medtem ko je razsvetljsko sočutje po temeljnih predstavnikih Adamu Smithu in Davidu Humu postalo univerzalno,³³ naravno in zato spontano. V razvoju Smithove ideje se je simpatija povezala s poudarjenim ekonomskim individualizmom in izpostavljenim osebnim interesom. A ker je bila uresničitev slednjega odvisna od moralnega interesa skupnosti, se je Smithova individualnost odlično povezala s sočutjem. Razsvetljenstvo je tako od posameznika pričakovalo, da se mora biti kot »prijatelj človeštva« sposoben živeti v različna čustva drugega. Simpatija je posameznika spodbujala k vključevanju v »socialna gibanja«, ki so prežemala družbo z »moralnimi čustvi«; ta so omogočala njeno stabilnost in povezanost, v enaki meri pa tudi osebno srečo. Čustvo je bilo povezano z uresničevanjem ciljev, zato se je v

33 Sicer zelo počasi in postopoma, najprej z gibanji za odpravo suženjstva, prvo univerzalno/transnacionalno dobrodelno društvo pa je bil Rdeči križ, ki ga je leta 1863 ustanovil poslovnež Henri Dunant.

19. stoletju vedno več ljudi vključevalo v aktivno socialno delo (Fevert, 2011). V Schopenhauerjevi filozofiji se sočutje razvije v temelj sekularne morale in prava. Pri predstavljanju učinkov donacij v smislu sočutja je v meščanskih odzivih morda še najnazornejši kratek zapis ob smrti Marije Kalister v tržaškem časopisu *Edinost*, in sicer da je »mnogo dobrega storila in upamo, da nje bogata zapuščina marsikatero solzo obriše«. ³⁴

S takšnimi moralnimi usmeritvami je v zahodnem kulturnem prostoru dobrodelnost ostajala del socialnega prestiža in s tem pozitivnih čustvenih praks, a vsaj v slovenskem jezikovnem prostoru, v katerega zagotovo sodi del praks Janeza Kalistra, vsaj do zadnjih desetletij 19. stoletja sobivata tako krščansko kot razsvetljsko čustvo sočutnosti. Vzroke gre iskati tudi v političnih konotacijah, ki jih je še imela dobrodelnost v tem prostoru, zlasti zaradi posebej izpostavljenega paternalističnega lika vladarja. V meščanskih bontonih (Vesel, 1868) in javnih medijih so vse 19. stoletje propagirali meščansko dobrodelnost kot odraz pričakovanega značaja meščana. Ob protestu zaradi načina razdeljevanja štipendij Janeza Kalistra dijakom in študentom, ki so bili sicer rojeni na Notranjskem, a so njihovi starši domicilno pravico nato pridobili drugje (iz prakse domicilne pravice je jasno, da je šlo predvsem za otroke višjih uradnikov in višjih učiteljev), je lokalni liberalno usmerjeni meščanski dopisnik zapisal, da bo »večno pričala o lepem značaju ranjcega g. dobrotnika« (Slovenski narod, 22. 10. 1883).

POLITIČNI IN OSEBNI MOTIVI DONATORJA

Čeprav o obsegu meščanske dobrodelnosti na področju mešane ekonomije dobrodelnosti, a tudi na področju javnih zavodov in infrastrukture nimamo sistematičnih študij, se zdi, da je bila pomemben del marsikaterega večjega projekta. Prav zato so tisti, ki so potrebovali tovrstne donacije za dosego svojih profesionalnih in političnih ciljev, med njimi predvsem uradniki, posebej spodbujali določene »čustvene skupnosti« (Rosenwein, 2015) ter v medijih posredovali specifično dojemanje čustvenih vrednot in ciljev, zlasti pa praks. Izjemno redka potrditev vloge uradnikov v mešani ekonomiji dobrodelnosti in pomena spodbujanja dobrodelnosti je precej naključno opisovanje nekaterih uradniških zaslug, ki jih je bil leta 1908 deležen dolgoletni postojnski okrajni glavar Anton Globočnik v nemškem meščanskem časopisu *Laibacher Zeitung*. Pravniki je z izbiro in objavo jasno opredelil, katere uradniške prakse prinašajo dobrobit skupnosti. Izseki iz njegovega uradovanja so bili povzeti po njegovem dnevniku, za objavo

pa jih je z dovoljenjem lastnika pridobil Štefan Lapanje, pravnik in takratni aktualni okrajni glavar v Postojni. Kar tri od sedmih »podob« iz Globočnikovega življenja so bile povezane z reševanjem socialnih vprašanj v pretežno podeželskem glavarstvu: ena je bila povezana s hudo lakoto v letih 1864/1865, druga s pridobitvijo velike donacije Marije Kalister in Kalistrovih skladov na splošno, tretja pa s pravniško spretno zaplembo premoženja delodajalcev za poplačilo dolga delavcem na trasi železnice Št. Peter–Reka okoli leta 1870. ³⁵ Objavil jih je z namenom, da se zasluge Antona Globočnika, ki »so znane njegovemu ožjemu krogu delovanja, prebivalstvu in njegovim sodelavcem objavi in počasti pred širšo javnostjo«. ³⁶ Med sedmimi etapami iz uradovanja Antona Globočnika, v katerih so se prepletali spomini na vremenske prigode, politične spopade v Slavoniji, gradnjo nove ceste čez Rebrnice in vojno z Italijo, je aktualni okrajni glavar predvsem kot moralno zgleđno poudarjal Globočnikovo »humanitarno« delovanje. Označil ga je kot vsesplošno zaslužnega uradnika, ki je mislil »samo na splošno dobro«, ter poudarjal njegovo delavnost in predanost, saj je tudi v neslužbenem času sledil profesionalnim ciljem. Četudi ni jasno, ³⁷ ali sta bila pravnik Štefan Lapanje in Anton Globočnik osebno povezana, saj je bil slednji aktiven član pravniškega društva, je Lapanje s pomočjo anekdot iz Globočnikovega življenja njegovo delovanje na področju reševanja socialnih vprašanj promoviral kot posebno moralno držo uradnika in kot promocijo takšnega načina uradovanja. ³⁸ Javno objavljane spominov Antona Globočnika v *Laibacher Zeitung* je zagotovo sodilo k vzpostavljanju socialnega prestiža zaslužnega uradnika, kjer pomembno mesto zavzema njegova skrb za splošno blagostanje in reševanje socialnih vprašanj. Avtor je menil, da bi morali biti ljudje uradnikom hvaležni, obenem pa ni mogel mimo komentarjev zaradi obtožb o osebnih koristih, ki so jih bili deležni uradniki v tem segmentu svojega delovanja, tudi Globočnik in drugi člani občinskega odbora. Anton Globočnik si je v okolju, kjer so mu pripisovali kar nekaj zaslug na gospodarskem, kulturnem, nacionalnem in socialnem področju, ustvaril socialni prestiž, ki ga ni prepoznal samo Štefan Lapanje, ampak se kaže v izvolitvi tako za državnozbornskega poslanca kot za zastopnika kurije mest in obrtnikov za Notranjsko leta 1891, sicer zgolj nekaj let po odhodu s tega območja, še bolj ob njegovem pogrebu v Postojni leta 1912 (Pavšič, 2007, 333). Na državni ravni se je Globočnik najprej opredelil za konservativnega politika, potem pa kot član slovensko-hrvaškega kluba. ³⁹ Delo za splošni blagor »svojih sodeželanov« je kot enega od ciljev v bontonu

34 *Edinost*, 21. 7. 1880, 4.

35 *Laibacher Zeitung*, 27. 1. 1908, 183; 29. 1. 1908, 199, 200; 30. 1. 1908, 207; 31. 1. 1908, 214, 215.

36 *Laibacher Zeitung*, 31. 1. 1908, 214, 215.

37 Usoda Globočnikovega dnevnika je neznana, v njegovi biografiji tovrstnih podatkov ni, Štefan Lapanje pa je kot upravni pravnik prav tako objavljajl tekste v strokovnih revijah, a njegove biografije še ni.

38 *Laibacher Zeitung*, 31. 1. 1908, 214, 215 in Pahor (2010, 44).

39 *Laibacher Zeitung*, 30. 1. 1908, 207.

izpostavil tudi duhovnik Ivan Vesel, ki je motiv za spodbujanje takšnih praks povezal s pozitivnimi čustvi, ki naj bi jih posamezniki občutili kot otroci (Vesel, 1868, 58), podobna pa naj bi bila čustvom, ki jih je posameznik izražal do domovine (Vesel, 1868, 58–59).

Pri promoviranju dobrodelnosti v časopisju so avtorji, pogosto uradniki, praviloma sledili idejni usmerjenosti časopisa, v katerem so bile objavljene njihove novice o donacijah. Konservativni časopisi so tako poleg religiozne recipročnosti darovanja poudarjali ustvarjanje družbenega prestiža donacije in donatorja kot enega od spodbujevalcev osebne dobrodelnosti. V liberalno usmerjenih meščanskih medijih, pa tudi v konservativnih, kjer je bilo tovrstnih novic več, se v dopisih o donacijah in ob njihovem periodičnem razdeljevanju tudi v primeru »Kalistrovih« skladov poudarjajo trajni družbeni učinki donacij, zlasti na področju glavnih meščanskih vrednot napredka, izobraževanja in splošne družbene prosperitete. Posredno hvalijo tudi funkcijo socialnega discipliniranja, s katero je povezan način razdeljevanja donacij in ki je eden glavnih ciljev meščanske dobrodelnosti ter obenem reševanja socialnih vprašanj v meščanski družbi. Ob nekaterih donacijah avtorji v opise sicer vključijo čustvo sočutja z opozarjanjem na »trpljenje« obdarjenega, ki naj bi ga sočutje zaznalo, a v diskurzu, ki spremlja »učinke donacij« Janeza in Marije Kalister, neposrednih povezav z novim čustvovanjem ni. Ena redkih izjem je vrednotenje skladov Janeza in Marije Kalister, ki jih je Štefan Lapanje ovrednotil, kot da prinašajo »*blagoslovljene sadove*«. ⁴⁰

Še veliko pogosteje sta bila v javnih medijih poudarjena socialni prestiž donatorja in njegova moralna drža. Naj kot primer služi ravno opis donacije Janeza Kalistra v domoznanskem delu učiteljev postojnskega okrajnega glavarstva iz leta 1889: »Neprecenljivo dobroto je skazal g. Kalister ljudstvu s temi ustanovami, kakoršnih gotovo nima nobena fara v škofiji. Preblagi umrli si je ž njimi postavil spomenik, kateri bode še stoletja delal čast njegovemu imenu« (Postojnsko, 1889, 27). Obenem so lahko tudi razmeroma liberalni meščanski časopisi občasno naslovili religiozno recipročnost darovanja tako pred in po političnem prelomu in bolj poudarjenem kulturnem boju. Učitelji iz Slavine so se v dopisu še leta 1889 zahvalili za šolske potrebščine, ki so bile otrokom razdeljene s pomočjo sredstev v šolskem skladu, ki ga je kot oporočno volilo doniral Janez Kalister. Novico so zaključili s povsem religiozno zahvalo, ki je poudarjala religiozno recipročnost donacije: »Bog mu plati s srečno večnostjo.« ⁴¹

Moralne imperativne meščana, ki so nalagali skrb za reveže in pospeševanje glavnih meščanskih vrednot, med katere je sodilo tudi izobraževanje, je slovensko govoreča meščanska družba javno predstavljala na

sojeversten način. Nazoren primer je način opisovanja različnih donacij za reševanje socialnih problemov v istem besedilu – v domoznanskem delu Postojnsko okrajno glavarstvo, katerega avtorji so bili učitelji. Pričakovano so učitelji iz šolskih kronik navajali vse donatorje za šolo in šolarje (Postojnsko, 1889, 21) ⁴² ter več pozornosti namenili nekaterim donacijam, a je po drugi strani enako poveden tudi njihov molk oziroma bežna omemba drugih donacij. Tako je učitelj v Slavini natančno opisal manjše donacije Marije Kalister za javno infrastrukturo (za cerkev, vodnjak, zvonove v dveh cerkvah) in nakup pašnikov (Postojnsko, 1889, 27, 28), ki so spodbujale usmerjene gospodarske prakse podeželskega prebivalstva, kar je po prepričanju dominantnega dela družbe vodilo k večji gospodarski stabilnosti. Po drugi strani pa je daleč največji oporočni volili in ustanovitev obeh skladov za hišne gospodarje avtor odpravil z besedami: »Na smrtni postelji tudi ona [Marija Kalister – op. a.] ni pozabila sorodnikov in revežev ter jih je bogato omislila« (Postojnsko, 1889, 27, 23). Donaciji zakoncev za hišne gospodarje (na podeželju), ki nista zajeli samo revežev in nista predstavljali tipične oblike meščanske dobrodelnosti, ki je v aktu darovanja morala vsebovati tudi elemente socialnega discipliniranja, v tem domoznanskem delu nista dobili posebne pozornosti. Ker donacija ni bila selektivna ter ni spodbujala lahke prisile in meščanskih vrednot, kot so bile pridnost, izobraževanje, razgledanost in gospodarski napredek podeželskega prebivalstva (če uporabimo termine, ki se pojavljajo v opisih pomena premij za spodbujanje sadjarstva in živinoreje Janeza Kalistra v letih njihovega podeljevanja), ni posebej izpostavljena.

Tudi siceršnji socialni prestiž darovalca je vplival na pozornost, ki jo je v tem delu učiteljev dobila določena donacija. Nesorazmerno velike pozornosti in družbenega prestiža je bilo deležno plemstvo in še živeči donatorji (npr. nečaki Janeza Kalistra, ki so finančno omogočili zidavo novega šolskega poslopja ob praznovanju cesarskega jubileja). Na Premu so omenili darila revežem in revnim otrokom v šoli, ki so jih ob obisku izkazali zadnji predstavniki rodbine Portia (Postojnsko 1889, 86). V Trnju pa so hvalili darežljivost uglednega visokega plemiča, kneza Huga A. A. Windisch-Graetza, ki je doniral nekaj sredstev ob vsakoletnem lovu v teh gozdovih (Postojnsko 1889, 36). Če je pozornost, ki so jo deležni živeči donatorji, zagotovo strateška, saj so se učitelji zavedali, da bodo njihove donacije še potrebovali, je prestiž, ki ga je bilo tudi pri tej praksi v domoznanskih opisih deležno deželno plemstvo, predvsem odraz njegovega siceršnjega višjega socialnega prestiža.

Podobne značilnosti veljajo tudi za novice o donacijah v meščanskem časopisju. Novico ob smrti Marije Kalister je tržaška Edinost zelo skopo zaključila

40 Laibacher Zeitung, 30. 1. 1908, 207.

41 Učiteljski tovariš, 15. 12. 1889, 382.

42 Pomen spodbujanja izobraževanja v meščanski družbi se ne nazadnje pokaže v sredstvih, ki so jih zbrali v kranjskem deželnem skladu za štipendije, ki je bil s številnimi donacijami in donatorji finančno daleč najmočnejši sklad v deželi (prim. Ribnikar, 1999).

z upanjem na bogata volila.⁴³ Ker ni šlo za vplivno meščanko, njene donacije niso odmevale v medijskem prostoru. Prve omembe velike donacije v sklad za hišne lastnike so se v medijih pojavile šele leta 1890, ko so več let po njeni smrti razdelili prve premije, pa še takrat predvsem zato, ker je širše območje Notranjske spet prizadelo hudo pomanjkanje hrane.⁴⁴ Veliko bolj kot njena oporočna volila je v slovenskem časopisju v mesecih po njeni smrti odmevalo dejstvo, da je bila oporoča napisana v jeziku, ki ga ni razumela, kar je bila ena osrednjih političnih tem.⁴⁵ Pri vesteh o oporočnih volilih njenega moža je bilo nekoliko drugače. Že vest o njegovi smrti je zaradi njegove življenjske zgodbe odmevala v monarhiji. Oporoka in oporočna volila so bila objavljena v številnih (nemških) časopisih⁴⁶ v monarhiji, ki so sicer vestno povzeli večino oporočnih volil Janeza Kalistra, pri čemer pa niso izrekli etičnih/moralnih ali idejnih sodb o volilih in njihovih učinkih. Prav tako niso poudarjali socialnega prestiža donatorja. V enem od nemških časopisov in v nekaterih časopisih, ki so povzemali po njem, so novico o milijonarjevi smrti celo dopolnili z novo objavo, ker so izpustili informacijo o oporočnem volilu za štipendije.⁴⁷ Podobno so v Novicah⁴⁸ popravili informacijo o izbrisu dolgov dolžnikom Janeza Kalistra. Slovensko časopisje se je nekoliko bolj ukvarjalo z družbenimi učinki Kalistrovih volil, čeprav je bilo v ospredju nemško in slovensko pišočih časopisov najprej vprašanje, kateri sorodnik bo glavni dedič ogromnega premoženja. A ker je nemški Laibacher Zeitung po govoricah, objavljenih v tržaških časopisih, povzel, da naj bi dve slovenski občini dobili vsaka po 50.000 goldinarjev, kar je sprožilo veliko zanimanja v slovensko pišočem medijskem prostoru, so Novice konec decembra⁴⁹ povzele vsa volila za reševanje socialnih vprašanj in pri tem predvsem opozorile na socialni prestiž donacij in religiozno recipročnost, ki so jo prinašale donatorju.

V kulturi darovanja je izročanje in prejemanje darov/daril ohranjalo specifične družbene funkcije različnih religiozних in moralnih tradicij. Veselov bonton, ki je izšel ravno v obdobju donacij Janeza Kalistra, je svoji ciljni publiko, torej meščanskemu moškemu, svetoval, naj se izogiba sprejemanju darov, da ne bo prišel v položaj, ko bo kdo pričakoval povračilo za prejeto darilo

(Vesel, 1868, 25–26). Četudi je takšen nasvet povezan tudi s statusom in vplivom meščana, vendarle opozarja na pomen, ki ga je v številnih segmentih življenja v 19. stoletju imela recipročnost darovanja. Veselovo opisovanje dobroteljnosti vsebuje tudi elemente družbenega prestiža ter opisuje sočutnost in kulturo darovanja tudi v njeni funkciji ohranjanja obstoječih družbenih razmerij. Omenjeni priročnik primerne vedenja med drugim propagira podporo revežem, »ki si niso sami krivi, da so revni« (Vesel, 1868, 108), in takšno kulturo darovanja uvršča med pričakovane oblike vedenja meščanov (Vesel, 1868, 108–110). A v meščanski kulturi darovanja se tako kot že stoletja pred tem pričakuje selektivno darovanje, pri katerem je pomembno moralno vedenje revežev, in ohranja temeljne značilnosti reševanja socialnih vprašanj, ki ima obenem mehke elemente socialnega discipliniranja, saj od prejemnikov pomoči pričakuje družbeno konformno vedenje. Meščanskemu moškemu je po Veselu moralo biti poznano tudi čustvo sočutja: »Znana mora biti človeku tega sveta silna naldoga, da prav živo čutimo nesrečnega brata trpljenje« (Vesel, 1868, 109). A kljub temu avtor v bontonu razsvetljuje čustvo poveže s sistemom religiozних vrednot: »Tu moreš dobro naložiti in pridobiti obresti, katerih [...] ti ne zagotovi nobena banka na sveti« (Vesel, 1868, 110). Darovanje je v določenem segmentu zagotovo sodilo med »čustvene norme«, kot je čustvo karitasa opisala Barclay (2021), izhajajoč iz teorije performansa ter teorij »čustvenih skupnosti« in »čustvenih režimov«. Že prvo večjo donacijo Janeza Kalistra leta 1860 so v slovenskem časopisju označili kot dejanje sočutnega človeka »z milim srcem in dobrotljivimi rokami do svojih ubogih rojakov«. ⁵⁰ Čez desetletja pa so bila poročila o razdelitvi premij iz tega sklada Janeza Kalistra popolnoma očiščena vsake socialne promocije donatorja.⁵¹ Pri morebitnih novicah o premijah so poudarjali zgolj učinek pozitivnega socialnega discipliniranja, ki je z denarnimi spodbudami spreminjal prakse, te pa naj bi vodile do boljšega gospodarskega stanja⁵² – motiv, ki ga je mogoče zaslediti že ob eni od prvih podelitev premij za živinorejce in sadjarje leta 1862 pri različnih dopisnikih v Novicah.⁵³ Le katoliško usmerjeni časopisi so občasno poudarili družbeni pomen vseh donacij, kot recimo leta 1894 v Slovencu, ko so omenili vse donacije

43 Edinost, 21. 7. 1880, 4.

44 Domoljub, 1. 5. 1890, 92.

45 Slovenec, 4. 9. 1880, 4; Edinost, 1. 9. 1880, 2; Slovenski narod, 3. 9. 1880, 4.

46 Innsbrucker Nachrichten, 2. 1. 1865, 3; Klagenfurter Zeitung 4. 1. 1865, 11; Linzer Abendbote: Zeitschrift für Stadt und Land, 27. 12. 1864, 3; Aussiger Anzeiger 14. 1. 1865, 13; Morgen-Post 23. 12. 1864, 2; Ost-Deutsche Post, 22. 12. 1864, 2.

47 Fremden Blatt, 25. 12. 1864, 4 in 27. 12. 1864, 4 in Innsbrucker Nachrichten, 2. 1. 1865, 3.

48 Novice, 11. 1. 1865, 15.

49 Laibacher Zeitung, 19. 12. 1864, 1154; 21. 12. 1864, 1162 in Novice, 28. 12. 1864, 429, 430.

50 Novice, 14. 3. 1860, 87.

51 Npr. Novice, 27. 5. 1892, 180; Slovenec, 20. 5. 1892, 3.

52 Slovenec, 21. 5. 1890, 3; Slovenec, 20. 5. 1892, 3.

53 Novice, 14. 5. 1862, 159 in 9. 6. 1862, 236.

z vsemi zneski in jih označili za blagodejne: »Imeli (smo) tukaj kakor druga leta veselico brez godcev in plesa.«⁵⁴

Če poleg diskurzov analiziramo tudi druge konkretne prakse donatorjev, se razkrijejo še drugi učinki donacij. Dobrodelnost je bila družbena in čustvena praksa z recipročnim učinkom, ki ga je darovanje ohranjalo že stoletja (Zemon-Davis, 2000; Mauss, 1956). Poleg vzpostavljanja in ohranjanja družbenih razmerij je donatorju prinašala pomembne prednosti pri doseganju poklicnih in življenjskih ciljev (pridobivanje poslov, pridobitev prestižnih nazivov) in jo je v času smrti precej izpostavljalo meščansko časopisje vseh idejnih polov. Pogosto je šlo za prakso, ki je imela jasen cilj ter je obstoječe diskurze in kulturne prakse izkoriščala za doseganje individualnih ciljev posameznika. Bila je namreč sredstvo za utrjevanje družbenega položaja in prestiža v različnih skupnostih, v katerih je donator posloval, saj je vzbujala pozitivna čustva, povezana z aktom darovanja. Janez Kalister, ki je odraščal v okolju tradicionalnega krščanskega karitasa, je elemente meščanskih oblik dobrodelnosti prevzemal ne samo zaradi neposrednega nagovarjanja uradnikov, ampak tudi zaradi aktivnega vključevanja v meščanske kroge, interesne skupine in družabne dogodke v Trstu. Vsekakor pa so ga pri odločitvah za donacije vodile tudi vzajemne koristi, s katerimi je bil, kot se izkazuje tudi v praksi, v meščanski družbi še vedno povezan akt darovanja. Pri manjših donacijah Janeza Nepomuka Kalistra v času njegovega gospodarskega vzpona je mogoče razbrati strateške donacije v okoljih, v katerih je vzpostavljali ali širil svoje posle: v Ljubljani in tudi Celovcu.⁵⁵ Pri teh donacijah je šlo za utrjevanje čustvenih in socialnih vezi in vpliva v okoljih, v katerih je vodil posle. Njegovo gradbeno podjetje Kalister Baroggi, ki je gradilo koroško železnico, tako najdemo med donatorji za novoletne čestitke v Celovcu leta 1863, eno najbolj razširjenih oblik systemskega zbiranja denarja za reveže, ki je bilo pogosto v mestih v različnih deželah monarhije.⁵⁶ Pri zbiranju denarja za novoletne čestitke gre predvsem za

simbolično in prestižno prakso, saj tako zbrana sredstva pomenijo zgolj majhen delež prihodkov (in posledično potreb) tovrstnih ustanov.

Nazoren primer pomena osebne dobrodelnosti za kariero posameznika je zagotovo donacija deželnega in državnega poslanca Martina Hočevarja za gradnjo meščanske šole v Krškem. Gre za bogataša, ki je nekaj časa celo poslovno sodeloval z dediči Janeza Kalistra.⁵⁷ Motivov za donacijo je bilo več in so bili bolj kontradiktorni kot v primeru Janeza Kalistra.⁵⁸ A ta donacija je bila veliko več kot zgolj sledenje idejnemu in moralnemu kodom (potreba po izobraževanju), ki jih poudarjajo v javnih medijih, donatorju je prinašala socialni prestiž, nove karierni možnosti v politiki in pomembne poslovne prednosti (pridobival je namreč številne javne gradbene posle),⁵⁹ obenem pa so vsaj začasno iz javnega diskurza izginili očitki o njegovih skoraj neizterljivih dolgovih do dežele, ki jo je kot poslanec zastopal v državnem zboru, dolgovi pa so večkrat presežali njegovo donacijo.⁶⁰ Še leta 1877 ni bilo znano, ali je bil ta dolg do dežele poplačan.⁶¹ Z donacijo je Martin Hočevar pridobil častno meščanstvo⁶² in cesarsko odlikovanje, zaželeno med ljudmi, ki jim je uspel znaten družbeni vzpon. Hočevarjeva donacija je v slovenskih časopisih sicer sprva naletela na odobravanje, a je nato z zahtevo po nemškem učnem jeziku spodbudila številne kritike in ustvarila negativno podobo človeka, ki je obogatel »z vinskimi dacem«.⁶³

Janez Kalister je prepoznal tudi pomen izražanja dobrodelnosti med plemstvom, ki je posnemalo vladarjeve politične prakse. Pri ustvarjanju patriarhalne vloge vladarja so bile donacije odraz tako krščanskega karitasa kot razsvetlenskega sočutja, a zelo pomembne tudi v funkciji utrjevanja podobe in vloge vladarja v družbi kot patriarhalnega zaščitnika in milostnega vladarja, saj je doniral sredstva ob številnih kolektivnih nesrečah in tudi mnogim društvom (prim. Studen, 2018; Čeč, 2016; Bratož, 2022).⁶⁴ Med donacije Janeza Kalistra, ki najbolj izražajo državni patriotizem, torej zvestobo

54 Slovenec, 22. 5. 1894, 3 glej tudi 23. 5. 1887, 3.

55 V Ljubljani je recimo doniral manjši znesek v sklad za avstrijske vojake (Laibacher Zeitung, 28. 6. 1859, Anhang).

56 Klagenfurter Zeitung, 31. 1. 1863, Amtsblatt, 5.

57 Skupaj z Josipom Gorjupom je bil tudi med ustanovnimi člani kranjske stavbinske družbe, ustanovljene leta 1873, ki je v naslednjih desetletjih prevzela največje gradbene projekte (Novice, 14. 5. 1873, 158).

58 Na prireditvi ob cesarjevem rojstnem dnevu v Želimljah je Hočevar kot slavnostni govornik poudarjal ravno cesarjevo dobrodelnost in darežljivost ob nesrečah in katastrofah ter cesarjeve donacije za stavbe šol in cerkva (Slovenec, 26. 8. 1879, 3).

59 Iz njegove biografije je razvidno, da je v Krškem zgradil več uradniških poslopij in stanovanj, imel je več častnih funkcij (predsednik krajevnega šolskega sveta in okrajni šolski nadzornik, načelnik občinskega imetja).

60 Npr. Kritika v Slovencu, 1. 10. 1874, 3, in Slovenskem narodu, 29. 9. 1874, 3. Dežela naj bi ga leta 1874 za dolžni znesek iz neplačanega zakupa deželnih doklad celo tožila. Na neenako obravnavanje deželnih dolžnikov je opozoril protest malih davčnih zakupnikov, pri katerih so, za razliko od Martina Hočevarja, takoj izterjali davek (Slovenski tednik, 9. 10. 1874, 1). Slovenec je objavil vse zneske dolgov dežele. Dolgove za zemljiško odvezo, teh je ostalo le za dobrih 77.000 goldinarjev, so namreč pridno izterjevali (Slovenski narod, 29. 9. 1874, 3).

61 Slovenec, 17. 7. 1877, 1.

62 Slovenec, 18. 10. 1877, 4.

63 Slovenski narod, 21. 10. 1877, 1; Slovenski narod, 6. 10. 1877, 2; Slovenski narod, 29. 8. 1877, 3, kjer se rogajo Hočevarjevemu socialnemu prestižu: »Gospod Hočevar je močno petičen, in, zlato tele!«

64 Kot primer naj služi zahvala za oškodovane v požaru v Kompolju, kjer so posebej izpostavili cesarjevo paternalistično podobo očeta, ki prihitel na pomoč svojim otrokom (Slovenec, 8. 9. 1877, 4).

cesarju in monarhiji, sodijo donacije za ranjene vojake med vojno leta 1859,⁶⁵ pa tudi donacije za vrtove ob osnovnih šolah v Slavini in Pivki (Šempetru na Krasu).⁶⁶ Ko sta cesar Franc Jožef in cesarica Elizabeta leta 1857 obiskala Ljubljano, jima je Janez Kalister na svojo hišo obesil napis v dobrodošlico (Costa, 1857, 65). Podpiranje vladarjevih paternalističnih praks, ki jih posnemajo lokalni uradniki in drugi vplivni posamezniki, je še bolj očitno v drugih primerih. V javnem diskurzu so paternalistično držo izrazito poudarjali v *Laibacher Zeitung*, ko so poročali o odločitvi kneza Huga Windischgraezta, da »ubožne« premije iz zapuščine Marije Kalister za hiše v njegovi lasti nameni enkrat za odpravljanje škode zaradi požara, drugič pa za sklad za sirote, ki so ga ustanovili ob cesarskem jubileju in katerega namen je bil tudi utrjevanje paternalistične podobe vladarja. Ta element dobrodelnosti Huga Windischgraezta pa je povsem umanjkal v objavi iste »donacije« v slovenskem časopisu.⁶⁷ Občinski odbor v Pivki je celo določil, da bodo premije za reveže iz Kalistrove ustanove razdelili ob 40. obletnici vladanja cesarja Franca Jožefa.⁶⁸

Janeza Kalistra najdemo tudi med donatorji za pomoč po poplavih leta 1851⁶⁹ in požaru v Velikih Laščah 1857,⁷⁰ ko je zbiranje sredstev organiziralo kranjsko deželno predsedstvo. Takšne donacije so lahko prinašale vzajemne koristi, tudi pomoč deželnih oblasti pri (javnih) poslih donatorja. Meščanska dobrodelnost Janeza Kalistra pred oporočnimi volili se je izražala tudi z manjšimi donacijami v okoljih, v katerih je vodil svoje posle, saj si je s tem utrjeval ugled v posameznih skupnostih in krepil svojo patriotsko držo, kar kažeta donaciji za gradnjo šole v Pivki in nakup vrtov za šole, kjer so spodbujali nove kmetijske tehnike, poleg tega pa še nagrada najboljšim živinorejcem in sadjarjem. Ta je bila ena od oblik gospodarskih spodbud, ki je v politični doktrini in praksi veljala za zelo učinkovito sredstvo spodbujanja določenih gospodarskih panog, pa tudi delavnosti kot enega osrednjih meščanskih idealov. Očitno je prepoznal pomen patriotske držbe meščana, čigar družbeni prestiž in prepoznavnost sta se povečevala z javnimi zahvalami v časopisu. Te so bile v

19. stoletju sestavni del motivacije in prisile za zbiranje denarja in torej ključne za delovanje sistema mešane ekonomije dobrodelnosti. Kako velik pomen so pripisovali ustanovitvi skladov, ki so udeleževali najvišje ideale meščanske družbe – torej izobraževanje, povezano z mehkim socialnim discipliniranjem –, kažejo objave o tej donaciji v medijih, ki jih zagotovo niso napisali lokalni duhovniki. Prvi so donacijo, ki so jo označili za »patriotsko«, objavili v *Laibacher Zeitung* in *Wiener Zeitung*⁷¹ kot poročilo ljubljanskih dopisnikov. Novice so posebej opozarjale na gospodarske učinke donacije, ki so krepili tudi odpornost pred krizami, in na dolgoročne učinke, ki jih bodo prinašale nove gospodarske prakse.⁷² Leta 1860 je Janez Kalister sam odšel na Dunaj, kjer je v obveznice (obligacije) naložil glavnico 3500 goldinarjev s 4,5-odstotnimi obrestmi oziroma 150 goldinarji letne rente. Takšne obresti so imele te obveznice še v 80. letih, kar pomeni, da je šlo za zelo varno naložbo. Sprva je bilo sicer določeno, da je treba premije razdeliti med 7 živinorejcev in 7 sadjarjev.⁷³

Svojevrstno državno patriotsko držo Janeza Kalistra je pomenil nakup državnih obveznic – tega bi lahko označili kot strateško dobrodelnost, omogočeno s premoženjem, ki ga je že imel. Kako pomemben je bil za obstoj države nakup državnih obveznic, neposrednega posojila državi s strani njenih državljanov, kaže javno objavljane vse, ki so obveznice kupili. Pomenil je akt solidarnosti do države/monarhije. Podpiranje političnih ciljev parlamentarne monarhije, ki ji je ob zunanje-političnih konfliktih ter korenitih političnih in družbenih spremembah za uresničitev zastavljenih ciljev kronično primanjkovalo sredstev, je bilo razglašeno za patriotsko dejanje. Čeprav je bil za visoko plemstvo pomemben znak socialnega prestiža, ni bil nepomemben tudi znesek, ki so ga posamezniki donirali. Čeprav je bila to finančna in simbolična investicija, ki je bila usmerjena k točno določenim čustvom in ciljem ter je prinašala recipročne koristi, se je investitor zavedal možnosti »izgubljenega« kapitala.⁷⁴ Dejstvo, da je bil leta 1854 Janez Kalister zgolj eden od dveh posameznikov, ki sta »iz Kranjske« sodelovala pri nakupu državnih obveznic

65 *Laibacher Zeitung*, 28. 6. 1859, Anhang.

66 Novice, 3. 12. 1862, 406 in 14. 5. 1862, 158, 159 (za Pivko/Šempeter).

67 *Laibacher Zeitung*, 26. 2. 1890, 369 in *Slovenec*, 26. 2. 1890, 3.

68 *Slovenec*, 7. 11. 1888, 4.

69 *Laibacher Zeitung*, 29. 12. 1851, Anhang.

70 *Laibacher Zeitung*, 26. 6. 1857, Anhang.

71 *Wiener Zeitung*, 23. 3. 1860, 1246 in 24. 3. 1860, 1270, *Laibacher Zeitung*, 17. 3. 1860, 253, 254.

72 Novice, 14. 3. 1860, 87.

73 *Wiener Zeitung*, 24. 3. 1860, 1270. Janez Kalister je bil namreč javno objavljen med tujci, ki so bivali v dunajskih gostiščih in hotelih. Ob novici o premiji so v dunajskem časopisu posebej napisali, da je bil donator rojen v Slavini in da je živel v Trstu. Že pred tem je bil Janez Kalister večkrat na Dunaju.

74 Leta 1880 so dediči Janeza Kalistra mestu Ljubljana predlagali pobot, da se mesto odpove dohodkom iz nepremičnin njegovih dedičev, in mu v zameno ponudili vrednostne papirje v vrednosti 21,450 goldinarjev, ki so prinašali rento v višini 900 goldinarjev in 91 centov, kakršni so bili tudi prihodki od omenjenih nepremičnin. Čeprav je pravni odsek ljubljanske mestne občine podpiral pobot, je mestni svetnik dr. Schray opozoril, da sprememba obveznosti v kapitalski donos pomeni, da lahko mesto iztrži komaj dve tretjini trenutne vrednosti. Šele ko je sekcija predstavila dodatne (a ne javno objavljene) argumente, je člane mestnega sveta prepričala v pobot (*Laibacher Zeitung*, 18. 9. 1880, 1799).

– vanje je vložil 50.000 goldinarjev –,⁷⁵ je zagotovo na široko odprlo vrata pri pridobivanju javnih poslov, ki so veljali za dobičkonosne. Leta 1860, ko je novi sveženj državnih obveznic kupilo 15.000 posameznikov, so javno objavili le tiste, ki so jih kupili največ. Med največjimi kupci je bil Janez Kalister naveden dvakrat, za dva zneska ter z dvema regionalnima in poslovnima identitetama. Pri manjšem znesku (20.000 goldinarjev) je bil označen kot »tržaški meščan«, pri večjem pa kot »lastnik gradbenega podjetja iz Ljubljane« (50.000 goldinarjev). Oba nakupa, s katerima je ustvarjal socialni prestiž, sta mu zagotovo omogočala tudi lažje pridobivanje javnih poslov. Janezu Kalistru⁷⁶ in solastniku bombažne tovarne v Ajdovščini, Calimanu vitezu Minerbi, so recimo dvorni uradi leta 1863 dovolili, da sta v znaku tovarne uporabljala cesarskega orla, kar je podjetju zagotovo olajšalo posle in dvignilo prestiž.⁷⁷ Leta 1856 je tako kot družabnik pridobil posel gradnje koroške železnice⁷⁸ in vstopal kot zakupnik davkov (npr. mesta Gradec), po letu 1860 pa je z družabnikom postal celo zakupnik vseh davkov v Lombardiji.⁷⁹

Zagotovo so odločitve za oporočne donacije nekoga, ki je sredi poslov nenadno hudo zbolel in zato s pomočjo odvetnikov napisal novo oporoko, vodili spremenjeni motivi. Odločitev za donacije je v določenem trenutku rezultat moralnih in religioznih vzgibov, verjetno pa v manjšem obsegu tudi vpliva pravnikov (Verginella, 1996). Zlasti v času pripravljanja oporoke so volila povezana tudi z motivom priprave na »dobro« smrt in simbolično recipročnost, ki so jo v tem primeru še predstavljala. Ne gre izključiti niti splošnih družbenih razmer leta 1864; zaznamovala jih je namreč vsesplošna kriza, ki je prizadela tudi Trst (Bratož, 2022). Nekatera volila v oporoki so bila klasična in podobna kot v drugih oporokah bogatih posameznikov, ki so umrli brez otrok. Med tipične in pričakovane oporočne prakse sodijo donacije vdovam v Trstu in Ljubljani ter enkratne donacije revežem v Ljubljani,⁸⁰ Postojni, Trstu in rojstni vasi Slavina, pa tudi donacije za cerkev v rojstnem kraju. Te Kalistrove donacije in donacije nekaterih drugih donatorjev zelo natančno opisujejo postojnski učitelji (Postojnsko, 1889, 21). Ob natančnosti pri določenih tipih donacij toliko bolj preseneča, da največjih med njimi skoraj ne omenijo oziroma jih odpravijo z nedoločnimi opisi, iz katerih bralec sploh ne izve, kako velike so bile. Do-

nacije, ki so jim učitelji namenili največ pozornosti, so sicer predstavljale klasično obliko oporočnih volil, ki so predvidevala enkratno razdelitev med »reveže«/vdove. Takšen enkratni prejem daru je bil povezan z religiozno recipročnostjo, saj naj bi obdarjeni molil za dušo umrlega. Tak namen so verjetno imele zlasti enkratne donacije za vdove. V ideji krščanskega karitasa so bili reveži tisti, katerih molitev je bila posebej učinkovita. Za enkratno donacijo vdovam v Ljubljani se je prijavilo 503 upravičenk, ki so jim glede na njihove življenjske razmere in družbeni status razdelili različno visoke enkratne zneske med 2 in 10 goldinarji.⁸¹ Eno oporočno volilo – ustanovitev sklada za pomoč hišnim gospodarjem –, iz katerega bi upravičenci prejeli letno premijo, pa je povsem odstopalo od običajnih oporočnih praks. Za ta oporočila lahko trdimo, da niso nastala zgolj pod vplivom pravnikov, kot sugerira časopisje glede vpliva na oblike oporočnih volil Marije Kalister ob novici o spodbijanju oporoke.⁸²

Pomen obeh velikih donacij občasno omenijo uradniki, v katerih delokrog sodi tudi reševanje socialnih vprašanj. Tako so omenili velik učinek donacije ob hudem pomanjkanju vseh vrst osnovnih živil (žita, hrane, koroze) v začetku leta 1890. Pomenljiva je prva omemba sklada Marije Kalister leta 1890 v *Laibacher Zeitung*,⁸³ za katero zagotovo stoji uradništvo okrajnega glavarstva z novim okrajnim glavarjem, vitezom Friderikom Schwarzem, na čelu. Slednji ga je izkoristil tudi za lastno promocijo. Leta 1890 je poudaril, da so visoki zneski iz zaostalih (neizplačanih) premij iz sklada Marije Kalister posebej pomembni v okolju, ki se je soočalo z zaporednimi slabimi letinami, impresivni pa so bili tudi skupni zneski, ki so jih v tem letu razdelili kot premije; župnija Hrenovice je dobila 33.000 goldinarjev oziroma 17 goldinarjev in 38 krajcarjev, župnija Slavina pa 11.000 goldinarjev ali 17 goldinarjev 31 krajcarjev na upravičenca.⁸⁴ A kljub izplačilu tako visokih premij je tudi naslednje leto (1891) župan Hrenovic na deželno vlado naslovil sledečo prošnjo:

Ljudstvo pri nas je, kakor je znano, jako ubožno in ker je večina gospodarjev z dolgovi preobložena, je obstanek teh silno težaven. Prodajati izvzemši sena ni kaj, a še to je po jako nizki ceni tako, da je tudi ta pripomoček silno skromen. Se ve, da

75 Prim. Objavo v *Der Tagesbote aus Böhmen*, 25. 7. 1854, 2.

76 Nadja Terčon opozarja na enega od Kalistrovih upnikov v oporoki, za katerega meni, da gre za ravnatelja Avstrijskega Lloyda Karla Ludwig Brucka, ki je bil v 50. letih 19. stoletja minister za finance in trgovino (Terčon, 2010, 92).

77 *Wiener Zeitung*, 30. 10. 1862, 1003.

78 *Laibacher Zeitung*, 31. 7. 1860, 694; *Wiener Zeitung*, 22. 8. 1858, 3160. Prvi del proge so zgradili med letoma 1860 in 1863, vmes pa so sedež podjetja iz Maribora (*Klagenfurter Zeitung*, 13. 5. 1861, 232) preselili v Celovec.

79 *Laibacher Zeitung*, 10. 10. 1862, 930.

80 Donacijo ljubljanskim revežem so vključili v glavnico ubožnega sklada (*Laibacher Tagblatt*, 16. 3. 1869, 4).

81 *Novice*, 14. 8. 1867, 275.

82 *Slovenec*, 4. 9. 1880, 4.

83 *Laibacher Zeitung*, 20. 2. 1890, 330.

84 Prim.: *Domoljub*, 6. 3. 1890, 44; 1. 5. 1890, 92; *Laibacher Zeitung*, 20. 2. 1890, 330 (AS, 136, 52, Seznam Hrenovice, 14. 9. 1890; Seznam Slavina, 26. 1. 1891).

*večina niti tega nima. Zaslužka ni nobenega, zima pa silna, zato pa mnogi veliko pomanjkanje trpe. Čuda ni, da nekateri komaj in s težavo pričakujejo razdelitev omenjenih obresti.*⁸⁵

Način donacije je donatorju omogočal tudi drugačen socialni prestiž. Z vsakoletnim podeljevanjem premij na podlagi obresti se je ohranjal in obnavljal spomin na donatorja ter je bil zagotovo drugačen, kot če bi zapustil zgolj enkratni znesek. Ob novici o oporočnih volilih ob smrti Janeza Kalistra so v konservativnih Novicah zgolj zapisali, da je doniral tudi za reveže,⁸⁶ v naslednji novici, ki je natančno povzemala volila, pa tudi poudarili zgolj socialni prestiž, ki si ga je s tem ustvaril donator, ter njihovo religiozno recipročnost: »Z njo postavil ranjki večni spomin; marsikatera roka bode blagoslavljalna moža še tedaj, ko bodo njegove kosti že davno prah in pepel.«⁸⁷ Na soobstoj tradicionalnih in meščanskih etičnih vzgibov dobrodelnosti opozarjajo tudi rituali, ki so spremljali letne podelitve premij iz določenega sklada. Donacijo oziroma razdeljevanje premij iz sklada, osnovanega na osnovi donacije, so lahko povezovali tudi s krščansko recipročnostjo darovanja – torej z mašo zadušnico. Janez Kalister je razdeljevanje premij za najboljše sadjarje in živinorejce povezal z mašo, za katero je tudi zagotovil sredstva.⁸⁸ Na isti dan so podeljevali tudi premije iz sklada za hišne lastnike, ki ga je osnoval kot oporočno volilo. To je bilo verjetno odvisno tudi od tega, kdo je bil okrajni glavar in ali so premije razdelili župani, kot je videti iz kritike občinskih razmer v Pivki, kjer so županu očitali, da si je obračunal stroške razdeljevanja premij ter da premije za revne in hišne lastnike niso bile povsem pravilno razdeljene.⁸⁹ Lokalni (slavinski) duhovnik je poskrbel za objavo novice o podeljenih premijah v konservativnem Slovencu, drugih premij, ki so bile izplačane isti dan in niso bile v njegovi pristojnosti, pa v določenih letih sploh ni omenil. Vsaj nekaj let v 90. letih 19. stoletja so premije iz ustanove za lastnike hiš razdelili tudi v nekaterih okoliških vaseh.⁹⁰ Sledila

je maša, nato pa še podelitev nagrad najboljšim sadjarjem in živinorejcem. Določeni nosilci funkcij, kot recimo leta 1890 vitez Schwarz, so ta ceremonial z izbiro drugega kraja razdeljevanja premij prekinili.⁹¹ Omenjeni okrajni glavar je premije razdelil na železniški postaji.⁹² V bolj oddaljenih vaseh je za razdelitev premij poskrbel župan in tu je bila večja verjetnost, da niso bile neposredno povezane z določenimi elementi karitasa, kamor so sodile tudi maše zadušnice.⁹³ Razdeljevanje premij je postalo tudi politični forum, kjer so razpravljali o lokalni politiki.⁹⁴ Oporočna volila zakoncev Kalister, ki so jih upravljali različni upravni organi, pa so se takšnim ceremonialom vsaj od 90. let 19. stoletja pogosto izognila. Elemente meščanskih vzorcev in meščanskega razumevanja družbenih ciljev tovrstnih praks darovanja so k ceremonialu pridali tudi na drugačen način: leta 1885 je Gustav Pirc kot član Kranjske kmetijske družbe na dan razdelitve premij predaval o vzreji goveda.⁹⁵ Ekonomskega pomena donacij niso poudarjali le ob večkratni objavi nagrajenih posameznikov,⁹⁶ ampak celo ob dobrem živinskem sejmu, kjer so kvaliteto goveda na sejmu pripisali učinkom Kalistrovih nagrad.⁹⁷ Marija Kalister pa je razdelitev premij zahtevala z mašo zadušnico, zato so povabila k prevzemu premije vsebovala tudi določilo, da se morajo prejemniki udeležiti maše zadušnice,⁹⁸ plačilo maš pa so morali zagotoviti iz premij.⁹⁹ Morda je v seznamih prejemnikov premije prav zato zabeleženih toliko žensk.¹⁰⁰

ODNOS MED DONATORJEM IN LOKALNIM OKOLJEM DONACIJE

V priročniku lokalnim predstojnikom je Anton Globočnik posebej poudaril pomen uradniške skrbi za dobrodelnost: »Izmed najlepših, najblažjih dolžnosti županovih je pomagati ubožcem svoje občine. Ako se prime tega dela, dobrotnik bode siromakom in vsej občini« (Globočnik, 1880, 70). Pričakovane profesionalne prakse uradnikov, državni patriotizem in socialni prestiž, ki ga je prinašala dobrodelnost, so

85 ARS, 136, 52, Prošnja, 3. 1. 1891.

86 Novice, 21. 12. 1864, 419.

87 Novice, 28. 12. 1864, 429, 430.

88 Novice, 3. 12. 1862, 406.

89 Slovenski narod, 7. 6. 1892, 4. Da sta premije Janeza Kalistra razdeljevala župana v Slavini in Št. Petru, piše tudi Slovenec (21. 5. 1890, 3).

90 Slovenec, 21. 5. 1890, 3.

91 Slovenec, 21. 5. 1890, 3.

92 Slovenec, 21. 5. 1890, 3.

93 Slovenec, 19. 5. 1892, 3; 18. 5. 1896, 3.

94 Slovenski narod, 7. 6. 1892, 4.

95 Laibacher Zeitung, 15. 5. 1885, 900

96 Slovenec, 18. 5. 1896, 3.

97 Slovenski narod, 21. 3. 1893, 3; Slovenec, 22. 5. 1894, 3; (Postojinsko, 1889, 27, 47). Številni poudarki v tem domoznanskem delu so sicer podobni dopisniškemu prispevku, objavljenemu v Slovencu, 23. 5. 1887, 3.

98 ARS 133, 54, seznam prejemnikov Hrenovice, 29. 10. 1904; ARS 136, 52, dopis, 5. 2. 1890; 54, 29. 10. 1904, 52, sprejemno pismo, s.d.

99 ARS, 136, 52, Dopis, 21. 10. 1891.

100 ARS 136, 54, Seznam prejemnikov Hrenovice, 1904.

poleg razsvetljenskega sočutja verjetno spodbujali tudi veliko angažiranost žena uradnikov v različnih dobrotelčnih društvih, tudi v Trstu (Ličen, 2022; Selišnik & Cergol, 2016). Še toliko bolj, ker so podpirali možev socialni prestiž in ohranjali družbeno vlogo spolov v meščanski družbi.

Kot kažejo predstavljeni primeri, je lokalno uradništvo očitno (pogosto) iskalo pripravljenost za donacije pri bogatih posameznikih, pogosto pa je potencialne donatorje z okoljem, v katerem je deloval uradnik, vezalo samo rojstvo ali posli. Iz nekaterih indicev se zdi, da so vsaj nekateri lokalni uradniki intenzivno iskali donatorje za določene javne projekte, to je recimo posebej poudarjeno pri zidanju šole v Senožecah, a tudi pri odločanju o tem, kaj bodo naredili z oporočnim volilom rojaka v višini 3000 goldinarjev v Cerknici v približno istem času, na začetku 60. let 19. stoletja. Tam si je večina občinskih veljakov prizadevala, da bi ustanovili sklad za vzpostavitev zdravniške službe, namesto da bi denar razdelili med reveže, kar je bil deklariran namen oporočitelja. Zato so vse ideje javno predstavili v časopisju.¹⁰¹ Vpliv postojnskega okrajnega predstojnika Valentina Murnika je bil neposredno izpostavljen že pri Kalistrovih donacijah za šolske vrtove v Slavini in Pivki,¹⁰² pa tudi slovesne položitve temeljne kamna za novo cerkev v Kočah (Premrl, 2010), ki sta se je udeležila donatorja Janez in Marija Kalister, se je udeležil okrajni predstojnik in sodni svetnik Valentin Murnik, s čimer je dogodek izrabljal kot priložnost za nove donacije.¹⁰³ Neposredno povezavo lokalnih uradnikov z Janezom Kalistrom kaže prispevek, ki ga je od njega (ki je bil »iz Postojne«)¹⁰⁴ za spomenik Janezu Kersniku zbiral senožeški okrajni sodnik.¹⁰⁵ A tudi Štefan Lapajne je menil, da je bil Anton Globočnik zaslužen za vse sklade, ki sta jih osnovala Janez in Marija Kalister.¹⁰⁶ Javno objavljeni deli spominov Antona Globočnika pa neposredno potrdijo interes in angažma uradnikov pri iskanju donatorjev. Globočnik je tako skupaj z deželnim sodnim svetnikom v Postojni in postojnskim županom le nekaj mesecev pred smrtjo prepričeval Janeza Kalistra, naj donira nekaj sredstev za štipendije.¹⁰⁷ Bolj kot pri Janezu Kalistru je že iz medijskih objav nesporen vpliv Antona Globočnika na vdovo Marijo Kalister. Sicer je Marija Kalister še

pred moževo smrtjo že leta 1858 ustanovila sklad, iz katerega so reveži vasi Koče in Slavina dobivali po 26 goldinarjev in nekaj krajcarjev pomoči,¹⁰⁸ kar tudi opozarja na zgodnje stike lokalnega uradništva z zakoncema. Postojnsko okrajno predstojništvo je leto pred smrtjo Janeza Kalistra zasedel vsestransko dejavni okrajni predstojnik in pravnik Anton Globočnik, ki je leta 1867 postal okrajni glavar celotnega postojnskega okrajnega glavarstva. Okrajni predstojnik in poznejši okrajni glavar Anton Globočnik je bil svetovalec pri prvi oporoki Marije Kalister, ko je v Trstu izbruhnila kolera.¹⁰⁹ V oporoki je tako precej volil za reševanje socialnih vprašanj, Globočnik pa je oporočiteljico prepričal tudi v donacije za različne javne zavode.¹¹⁰ Šlo naj bi za zahvalo Marije Kalister Antonu Globočniku, ker je v aktih našel njeno predporočno pogodbo in ji jo razložil ter jo kot pravnik zastopal v pravdi za dediščino.¹¹¹ Predporočna pogodba je bila sklenjena tudi zato, ker se je Janez Kalister primožil na ženino kmetijo.¹¹² Vsaj del oporočnih volil se je brez vednosti Globočnika in na njegovo razočaranje pozneje spremenil.

V delokrog okrajnih predstojništev sta sodila tudi šolstvo in upravljanje kriz. Tik preden je umrl Janez Kalister, je bil izdan domovinski zakon, ki je še jasneje kot provizorična občinska reda (1849, 1859) (Globočnik, 1880) določil, da je skrb za reveže domena občin in ne njej nadrejenih oblastev (Mischler & Ulbrich, 1896). Uradniki so že zaradi svoje volilne pravice in konskripcijskih zakonov zelo dobro poznali načelo domovinske pravice, Anton Globočnik pa je kot dober upravni pravnik poznal tudi prakso mestnega in deželnega sodišča v Ljubljani, kjer je bil ta problem še kako pereč, eno leto (1845) pa je bil tudi sodnik v Postojni (Postojnsko, 1889, 10). Da bo ta zakonska zahteva pomenila tveganje in veliko breme za okolje, ki ga je zaradi intenzivnega prometa močno zaznamovala delovna migracija, ki jo je še povečala huda kriza lokalnih, v prevozništvu usmerjenih dejavnosti po dograditvi Južne železnice leta 1856, je očitno prepoznal tudi Anton Globočnik, ki je pozneje uvidel tudi socialne probleme delavcev pri gradnji železnice Pivka–Reka. Gospodarsko krizo in fiskalne pritiske pa so na tem območju zaostrovala še periodične okoljske

101 Novice, 11. 1. 1860, 14.

102 Novice, 1. 10. 1862, 338.

103 Zgodnja Danica, 10. 6. 1862, 138.

104 Tam je v tem času že imel v lasti posestvo Mühlhofen, ki je imelo sedež v Postojni. Leta 1851 je med tujci naveden kot Postojnčan (Fremden Blatt, 19. 12. 1851, 5).

105 Laibacher Zeitung, 6. 8. 1850, 566.

106 Laibacher Zeitung, 30. 1. 1908, 207.

107 Štipendijski sklad je na začetku 20. stoletja obsegal 221 različnih donacij (Ribnikar, 1998, priloga 1–9).

108 Novice, 14. 3. 1860, 87.

109 Vsesplošna panika in prve smrti zaradi kolere so Trst zajele leta 1865, huda epidemija pa leta 1866 (Bratož, 2017).

110 Laibacher Zeitung, 30. 1. 1908, 207.

111 Laibacher Zeitung, 30. 1. 1908, 207.

112 Laibacher Zeitung, 30. 1. 1908, 207.

krize – ena takšnih je bila leta 1864 (Studen, 2018). Že v svojem priročniku županom je namreč Anton Globočnik ob oskrbi revnih zapisal, da je »treba najprvo gledati, da ljudje ne obubožajo, kar se najlepše odvrača z lepim domačim odgojilom, z dobrimi učilnicami in s tesnim redom po občini« (Globočnik, 1880, 70). V duhu meščanske ideologije je tudi on propagiral napredek, izobraževanje in socialno discipliniranje.

Donacija v okolje, v katerem se je posameznik rodil, je bila tako pogosto povezana s stiki z lokalnimi uradniki. Anton Globočnik je očitno stkal dober osebni odnos z zakoncema Kalister. Vprašanje je, ali bi si takšno zaupanje pri vdovi pridobil, če ne bi imel stikov že z njenim možem. Prav tako ne vemo, ali bi Janez Kalister prepoznal vse probleme lokalnega okolja, če ga nanje ne bi opozorili lokalni uradniki. Ne smemo spregledati, da naj bi ves čas podpiral tudi rojake, ki so ga obiskovali v Trstu. »Rojstno okolje« je ohranjalo stik z njegovo vdovo Marijo Kalister, za katero so v javnih časopisih zapisali celo: Neprenehoma so romali k njej v Trst bližnji in daljni sorodniki in nesorodniki. Nek šaljivec je dejal, da romajo v Trst k Mariji pomagaj. Vsak je dobil kako podporo, ako več ne, vsaj petak ali desetak, da se mu je pot izplačala.«¹¹³ Tudi pri vzpostavitvi sklada iz oporočnega volila Marije Kalister je bil nujen angažma lokalnih uradnikov: »Da se je stvar, ki se je vže 10 let zavlačevala, vsaj zdaj tako ugodno rešila, je zasluga prejšnjega g. okrajnega glavarja.«¹¹⁴

Da sta okrajni glavar in Marija Kalister ohranila tesne stike, kaže kar nekaj naključnih drobcev, objavljenih v medijih. Leta 1875 je Marija Kalister, takoj ko je izvedela za požar v Čepnu, ki je sodil v domeno okrajnega glavarstva, Antonu Globočniku na lastno pobudo in brez vsakršnega posredovanja poslala 70 goldinarjev.¹¹⁵ Osrednjo vlogo so omenjenemu okrajnemu glavarju pri nabiranju donacij za šole (tudi več donacij Marije Kalister) namenili tudi nekateri učitelji v domoznanskem delu o postojnskem okrajnem glavarstvu. Omenili so jo kot donatorko pri šolah v Orehku in Štivanu (Matenji vasi), čeprav je Marija Kalister donirala tudi za več drugih šol, ki so bile vključene v omenjeno delo. Na aktivno vlogo Antona Globočnika pri iskanju donacij, ki ga je spodbujal tudi v svojem priročniku za župane, kažejo še nekateri drobci iz njegove »prakse«. Leta 1870 so se postojnskemu okrajnemu glavarju v Novicah javno zahvalili učitelji iz Senožeč, da je skupaj z županom pridobil donacijo

Marije Kalister za zidanje šole v Senožečah, kraju, ki je upravno sodil pod postojnsko okrajno glavarstvo.¹¹⁶ Že leto prej se je Anton Globočnik osebno zahvalil Mariji Kalister, ker je prispevala po 600 goldinarjev ali v skupnem znesku 2.400 goldinarjev za gradnjo šolskih poslopij in s tem ustanovitev šol na sedežih kaplanij njene rojstne slavinske župnije, in sicer v Trnju, Matenji vasi in Orehku, donirala pa je še za dve šoli v glavarstvu, in sicer v Studenem in za osnovno šolo v Postojni.¹¹⁷ Naslednje leto (1870) je okrajni glavar, seveda v okviru svojega delokroga (Pivk, 2016, 251–252; Globočnik 1880, 72–73), vodil akcijo zbiranja denarja za oškodovane v požaru (»pogorelce«) v Košani, za katere je dobil dve večji donaciji, eno je prispeval Angelos Zois, drugo pa Marija Kalister. Že dve leti pozneje (1872) so neugodne okoljske razmere na Notranjskem in drugod po Kranjskem ponovno povzročile lakoto. Postojnski okrajni glavar Anton Globočnik se je skladno s svojimi pogostimi akcijami za reševanje socialnih vprašanj in pomočjo ob nesrečah odzval na podoben način kot ob lakoti v letih 1864/1865. Takrat naj bi obiskal vseh deset najbolj prizadetih krajev v postojnski občini¹¹⁸ (Studen, 2018, 55–56). Marija Kalister je ob novi okoljski katastrofi za lačne donirala 500 goldinarjev. Za primerjavo, koliko sredstev so lahko zbrali na javnih prireditvah in kako pomembne so bile donacije premožnejših posameznikov, naj služi še en podatek. Z dobrodelnim kulturnim dogodkom, t. i. Besedo v postojnski čitalnici, so leta 1872 med zbranimi meščani nabrali 121 goldinarjev in 70 krajcarjev, kar so šteli že za uspeh, četudi sta tretjino zbranega denarja (40 goldinarjev) prispevala nekdanji lekarnar v Postojni, ki je živel v Gradcu, in »rojak« Anton Dekleva.¹¹⁹

Čeprav je bilo izražanje zahvale za prejeto donacijo del meščanskega koda obnašanja in je donatorju prinašalo socialni prestiž, vsi donatorji niso želeli biti javno znani. Omenjena praksa se ne potrdi pri omembah oporočnih volil Janeza Kalistra, a je toliko bolj izražena v zahvali »anonimnemu donatorju«, ki je prispeval polovico sredstev za nakup zemljišča za gradnjo šole v Postojni,¹²⁰ ali pri donacijah Marije Kalister: »Naj mi blaga gospa dovoli, da se jej v imenu osrečene mladosti, njej v slavo, in drugim v spodbudo za ta dar tukaj očitno zahvaljujem. C. k. okrajni glavar v Postojni.«¹²¹ Tovrstne zahvale »znanih dobrotnikov«, ki »so veliko storili« za lokalno okolje, aktivno objavljajo lokalni uradniki, saj z

113 Slovenec, 23. 5. 1887, 3.

114 Domoljub, 1. 5. 1890, 92. Anton Globočnik je bil namreč od leta 1885 svetnik deželnega odbora.

115 Novice, 5. 5. 1875, 153.

116 Novice, 31. 8. 1870, 281.

117 Novice, 21. 4. 1869, 128 in Učiteljski tovariš, 1. 5. 1869, 141.

118 Laibacher Zeitung, 29. 1. 1908, 199–200.

119 Novice, 10. 4. 1872, 119. Anton Dekleva je bil vodja pisarne »sindikata« v Gradcu, podjetja, ki ga je z družabniki ustanovil Mihael Stareter je imelo v zakupu (odkupu) užitnine in mitnine za Kranjsko, Štajersko ter nekaj časa tudi za Prago, Linz in Dunaj.

120 Slovenski narod, 13. 6. 1890, 3.

121 Novice, 21. 4. 1869, 128 in Učiteljski tovariš, 1. 5. 1869, 141.

zahvalami neposredno naslavlja potencialne donatorje in poudarja donacije kot znak socialnega prestiža naslovljenega posameznika.

POMEN ROJSTNEGA KRAJA PRI ODLOČITVI ZA DONACIJE

Rojstni kraj je v meščanski družbi ohranjal čustveni potencial, verjetno povezan s širjenjem kulta domačnosti in izpostavljanjem družine kot intimne čustvene skupnosti (Alston & Harvey, 2020, 201, 214). Tako med donatorji pogosto najdemo posameznike, rojene v kraju, ki mu namenijo donacije, a v njem niso živeli, niti ni bilo nujno, da so bili z njim poslovno povezani. Janez Kalister in njegovi dediči so sicer ostali poslovno povezani z območjem, ki je prejelo njihove številne donacije. Vsekakor pa je pri uradnikih šlo za izkoriščanje pozitivnih čustev, ki so posameznika vezala na družino. Družina naj bi postopoma dobivala značilnosti čustvene skupnosti (Alston & Harvey, 2020, 196, 197, 214), podobna pozitivna čustva pa so se povezovala tudi z okoljem, kjer je posameznik odraščal (Vesel, 1868, 58), ter s procesom izobraževanja, saj je izobrazba marsikateremu posamezniku omogočila prosperiteto oziroma vstop v meščansko družbo (Vesel, 1868, 103–104). Anton Globočnik je tako šoli v rojstnem kraju doniral učne pripomočke in nekaj predmetov iz numizmatične zbirke.¹²² Tovrstne donacije »rojakov« bi sicer lahko bile povezane tudi z njihovimi domicilnimi in posledično državljanskimi pravicami, ki so bile vezane na plačevanje davkov v določenem okolju. V določenih primerih pa bi lahko bilo naslavljanje »rojakov« povezano z njihovo domicilno pravico (ki so jo še vedno imeli v rojstnem kraju) in volilno pravico, ki so jo imeli kot meščanstvo »po izobrazbi«.¹²³ Dediča Janeza Kalistra in njegovega nečaka Franca Kalistra, ki je doniral za sklad, ki so ga postojnski uradniki ustanovili v počastitev jubileja vladanja cesarja Franca Jožefa, pa so leta 1888 uradniki označili kot »poznanega dobrotnika postojnskega okraja«.¹²⁴ Pravzaprav je bila ta novica o skladu najprej objavljena kot zahvala omenjenemu donatorju. Omenjena označba kaže na vzajemne koristi, čustva in interese, ki so jih imeli »pogosti« donatorji in lokalni uradniki. Tržačan Franc Kalister¹²⁵ je nastopal tudi kot kandidat na volitvah v postojnskem volilnem okraju. Njegovo dobrodelnost v začetku 90. let 19. stoletja so še povezovali s čustvenimi vezmi z rojstnim okoljem, ki pa niso bile več samoumevne, saj so zapisali, da »v sreči

ni pozabil ubogih rojakov«.¹²⁶ Le 11 let pozneje so ob njegovi smrti zapisali, da je »svetel zgled slovenskega rodoljublja«, donatorja so predstavljali kot junaka/mučenika, ki se žrtvuje za narod.¹²⁷ Čustva, ki jih je posameznik gojil do družine, so namreč preraščala v čustva, ki naj bi jih imel do maternega jezika in naroda.

ZAKLJUČEK

Prikaz praks mešane ekonomije dobrodelnosti na podlagi različnih primerov ni samo dokazal, kako pomembne in visoke so lahko bile donacije posameznikov za reševanje določenih socialnih problemov in drugih javnih projektov. Študije primerov omenjenih donatorjev, ki so imeli izjemno veliko premoženje, najbolj razkrivajo kompleksnost družbenih učinkov donacij – tako čustveni, ekonomski in socialni učinek, ki so ga imele donacije. Prav donacije bogatih, ki so bili pogosto naslovljeni kot potencialni donatorji, potrjujejo pomembnost mešane ekonomije dobrodelnosti pri reševanju socialnih problemov in uresničevanju določenih mehanizmov, ki sta jih meščanska ideologija in politika izpostavili kot sredstva za trajnejše reševanje socialnih problemov podrejenih družbenih slojev (vzpostavljanje zdravstvene mreže, izobraževanje, delavnost in zagotavljanje dela, podpora boljšim gospodarskim praksam). Ker so bile donacije določenih posameznikov številne in raznovrstne in ker so se prekrivale z nekaterimi drugimi oblikami donacij, razkrijejo številne idejne in družbene funkcije donacij in donatorjev v javnem diskurzu, pri čemer poleg učinka donacije pri načinu vrednotenja donacije pomembno vlogo igra tudi tisti, ki o donaciji piše. Duhovniki, ki so verjetno avtorji novic v slovenskem konservativnem časopisju (Slovenec, Domoljub), tako poudarjajo predvsem elemente, ki so povezani z idejami krščanskega karitasa. Dodatno jih poudarjajo s ceremonialom ob podelitvah premij. Družbene funkcije donacij (in recipročnost darovanja), ki se konec 19. stoletja še nekoliko spremenijo (socialni prestiž, izražanje cesarskega patriotizma, poslovne možnosti, solidarnost znotraj meščansko-narodnega kroga, čustven odnos do »rojakov« in rojstnega okolja, junaštvo in »žrtvovanje« za narod), kot učinkovite pri gradnji lastnega socialnega kapitala ter lastnih poslovnih in kariernih možnosti prepoznajo tudi dediči Janeza Kalistra, posebej njegova nečaka Franc Kalister in Josip Gorjup, ki prav tako veljata za velika mecena (prim. Pahor, 2010, 33–34;

¹²² Novice, 10. 8. 1870, 259.

¹²³ Probleme in politične interese glede določil domicilne pravice in volilne pravice »meščanstva po izobrazbi« je nazorno predstavil Melik (1965, 118, 119).

¹²⁴ Laibacher Zeitung, 17. 11. 1888, 2257; doniral je kar 500 goldinarjev.

¹²⁵ Naj omenimo samo nekatere donacije: donacijo za novo zgradbo šole v Slavini, donacijo za nakup zemljišča za šolo v Postojni, donacijo v sklad za vojne sirote in donacijo za popravilo zvonika v Pivki.

¹²⁶ Slovenec, 21. 5. 1890, 3.

¹²⁷ »Mi spoštujemo vsacega delavca na narodnem polju, ali po našem prepričanju se prava ljubezen do naroda najboljše kaže v tem, kar kdo indirektno ali direktno žrtvuje za narodne namene« (Slovenski narod, 28. 11. 1901, 2).

Terčon, 2010). Donacij strica Janeza Kalistra oziroma tete Marije Kalister ne poudarjata,¹²⁸ ne poudarja pa jih niti lokalno okolje, kjer bistveno več pozornosti namenjajo donacijam živečih donatorjev in tistih z velikim socialnim kapitalom, četudi so letni prihodki skladov, ki sta jih ustanovila zakonca Kalister, najvišji med vsemi donacijami in imajo določen ekonomski učinek. Socialni prestiž si v javnosti gradijo tudi tisti, ki naj bi bili zaslužni za posamezne donacije, posebej lokalno uradništvo. Poročila o donacijah in njihovih izplačilih v (slovenskih) liberalnih časopisih izpostavljajo meščanske vrednote izobrazbe, pridnosti, discipline in dela, ki je obenem sredstvo za reševanje socialnih vprašanj in splošno ekonomsko prosperiteto, označene pa so tudi kot patriotično dejanje. Deloma se iste vrednote kažejo tudi v poročilih v konservativnih časopisih. Še bolj pomenljiv pa je »molk« ali zgolj nedoločna omemba največjih donacij in skladov, ki so osnovani iz njih (v skupnem znesku 382.000 goldinarjev),¹²⁹ ker so namenjene reševanju socialnih vprašanj in niso organizirane tako, da bi imele istočasno tudi funkcijo socialnega discipliniranja, da bi torej izvajale selekcijo in nagrajevale zgolj meščanski družbi konformno vedenje podrejenih družbenih slojev. Kranjske politične elite namreč socialnih problemov na podeželju ne zaznajo v njihovi kompleksnosti, kar se kaže tudi pri različnih poudarkih pri raznovrstnih donacijah Janeza in Marije Kalister. Vprašanje davkov in zemljiške odveze na podeželju, ki ga še med taborskim gibanjem slovenski politiki zgolj zaznajo, ne pa vsebinsko naslovijo, četudi je problem višine in zmožnosti plačevanja davkov, ki se konec 50. let občutno dvignejo z vojnimi dokladami, in ob sočasnem plačevanju zemljiške odveze, je še kako pereče.¹³⁰ Ne nazadnje se ob implementaciji davčne reforme v 80. letih 19. stoletja izkaže, kako precenjene so bile ocene o dohodkih od posesti na Kranjskem. Obenem je podeželje nosilo glavno breme reševanja socialnih vprašanj.

Četudi je brez osebnih dokumentov težko rekonstruirati motive oporočitelja, oporočna volila kažejo elemente tako krščanskega karitasa kot meščanskih oblik solidarnosti. Obenem iz javno objavljenih donacij in drugih indicev vidimo, da so bili predstavniki iz okolja, ki je dobilo največ oporočnih volil obeh zakoncev, v različnih stikih z njima. Dobrodelnost Janeza Kalistra je bila tako tudi izraz lojalnosti vladarju, monarhičnega patriotizma in utrjevanja lastnega družbenega prestiža, a tudi lažjega pridobivanja poslov. Na tradicionalne oblike izkazovanja dobrodelnosti v opo-

roki Janeza Kalistra kažejo volila za maše zadušnice in cerkev v rojstni Slavini, ki pa so v primerjavi z drugimi donacijami (precej) nizka, a so v oporoki ostala. Vpliva uradnikov in s tem določenih specifičnih interesov nosilcev oblasti iz velikih oporočnih donacij Janeza in Marije Kalister ne moremo izločiti, pri čemer imamo za nekatere neposredne potrditve, pri drugih pa na vpliv uradnikov opozarja neobičajnost oporočnih zahtev, ki so na območju Cislajtanije precejšnja izjema tudi v širšem kontekstu mešane ekonomije dobrodelnosti. Del donacij za reševanje socialnih vprašanj je pričakovano in je verjetno nastal v nekakšni interakciji med prošnjami uradnikov (in duhovščine) ter običajnimi meščanskimi oporočnimi praksami v širšem prostoru, ki so jih dobro poznali notarji in pravniki. V kontekstu mešane ekonomije dobrodelnosti je ob odsotnosti osebnih dokumentov, pozabi, ki sta je bila deležna zakonca pri svojih dedičih, in meščanskih stereotipih o kmečkih povzpetnikih, v katere je uokvirjen življenjepis Janeza Kalistra, najtežje interpretirati donacijo Janeza Kalistra za nagrade sadjarjem in živinorejcem, ki jo je v upravljanje dobila župnija Slavina in za katero naj bi imel zasluge tamkajšnji župnik. Ker ne gre za tradicionalno obliko izražanja krščanskega karitasa, ampak za donacijo, ki se izvrstno vklaplja v meščansko razumevanje družbenih funkcij dobrodelnosti, ni mogoče povsem jasno določiti, kdo je opredelil obliko donacije, a je nesporno, da jo je izvedel sam donator. To donacijo je kranjsko nemško meščanstvo označilo za »patriotično dejanje«, odmevala pa je tudi v prestolnici monarhije. Mogoče je bila oblika donacije neposredna odločitev donatorja, saj so lokalni uradniki pri njem že lobirali za donacije, ki bi spodbujale izobraževanje v sadjarstvu. Donacije Marije Kalister so bolj tradicionalne; tam se poleg vpliva uradništva kažeta izrazita nota krščanskega karitasa in vpliv duhovščine, saj precej sredstev donira za gradnjo cerkva. Motivi Kalistrove vdove, da je znaten del svojega premoženja zapustila za reševanje socialnih vprašanj, pa nakazujejo na pomen moralnih avtoritet in lokalnih uradnikov. Za razliko od sicer opaznega porasta ženskih dobrodelnih društev v Trstu (Ličen, 2022), v katerih je zlasti pod vplivom razsvetljskega sočutja in družbenega prestiža aktivno delovalo precej plemiških in meščanskih žensk, ni mogoče potrditi aktivne vloge Marije Kalister v tržaškem javnem življenju, četudi je bil njen mož aktiven član tržaških meščanskih društev. Tudi ta okoliščina potrjuje, da so morali na njeno dobrodelnost vplivati drugačni vzgibi.

¹²⁸Podobno je bilo pri njihovih potomcih, kot je opisano ob usodi njegovega portreta (Bučič et al., 2010, 60).

¹²⁹Za primerjavo: delavsko podporno društvo v Kopru je na leto od svojih članov nabralo in nato po odštetju administrativnih stroškov v desetletju 1872–1882 na leto razdelilo bolniško podporo v skupnem znesku od 1400 do okoli 1600 goldinarjev (Bratož, 2018, 131). Leta 1890 pa so samo obresti sklada Janeza Kalistra za hišne posestnike prinesle 3265 goldinarjev (Slovenec, 21. 5. 1890, 3), okoli 5000 goldinarjev pa je bilo obresti iz sklada Marije Kalister.

¹³⁰Npr. naključno mnenje nekega popotnika, objavljeno leta 1880: »Če pomislimo, da Pivčan pridelal le dosti sena, a vsega drugega živeža jedva za čez zimo, da ga tarejo hudi, previsoki davki. (Pivčan je dozdej več plačeval od svojih pustih njiv in travnikov, nego Furlan za najlepša, rodovitna tla)« (Eдинost, 24. 11. 1880, 1).

DONATIONS OF JANEZ NEPOMUK KALISTER – THE »SELF-MADE MAN«
FROM TRIESTE – AND HIS WIDOW MARIA IN THE BOURGEOIS CULTURE OF DONATIONS

Dragica ČEČ

Science and research centre Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: dragica.cec@zrs-kp.si

SUMMARY

In the 19th century, political theory promoted the institutionalisation and systematisation of social issues. While it created the first systems for addressing social issues, it was rather (un)successful in establishing the systemic resources for their operation. Thus, the implementation of systemic responses to social issues has often been based on mutual solidarity in the so-called »mixed economy of welfare«. As a rule, the 'donors' cover areas of social issues that are prioritised by bourgeois society and the bureaucracy. Bourgeois society in general neglected rural areas, which bore the brunt of the early economic crisis, which was covered by large tax increases and land alienation, and with s. c. »Heimrecht« (1863) was also predicted to take the lion's share of the social care of disabled migrant workers without property. An analysis and evaluation of the donations of John Nepomuk Kalister and his wife/widow Maria Kalister raises the question of motives for personal giving and personal responsibility in a culture of giving as the foundations on which the »mixed economy of welfare« was based. The article will specifically address the interplay of centuries-old moral and other motives and practices of giving with new, Enlightenment ones, which are also reflected in the donations and bequests of John Nepomuk Kalister.

Keywords: mixed economy of welfare, charity, compassion, bourgeois morality, discourses, solving social issues, countryside, Trieste, Janez Kalister, Marija Kalister

VIRI IN LITERATURA

Alston, Laura & Karin Harvey (2020): In Private: The Individual and the Domestic Community. V: Walker, Claire, Barclay, Katie & Favid Lemmings (ed.): A Cultural History of the Emotions in the Baroque and Enlightenment Age. London, Bloomsbury Academic, 123–139.

Anžič, Sonja (2002): Skrb za uboge v deželi Kranjski: socialna politika na Kranjskem od srede 18. stoletja do leta 1918. Ljubljana, Zgodovinski arhiv.

ARS 136 – Arhiv Republike Slovenije (ARS), Okrajno glavarstvo Postojna (fond 136).

Barclay, Katie (2021): Caritas: Neighbourly Love and the Early Modern Self (Emotions in History). Oxford, Oxford University Press.

Bonin, Zdenka (2012): Ustanovitev in delovanje koprškega vrtca ter dobrodne ustanove Grisoni do konca prve svetovne vojne. Arhivi, 35, 2, 449–462.

Boštjančič, Janko, Marentič, Igor & Angelika Hribar (2010): Slavina – rojstni kraj Kalistrove in Gorupove rodbine. Kronika, 58, 1, 9–22.

Bratož, Urška (2017): Bledolična vsiljivka z Vzhoda: kolera v severozahodni Istri (1830–1890). Koper, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales ZRS Koper.

Bratož, Urška (2018): »Delalcu ne ostane družega, nego, da sam premisli, kako bi se preskrbel tudi v slučaju bolezni ...«: o delavcih, obrtnikih in podpornem društvu v Kopru. V: Historični seminar 13. Ljubljana, Založba ZRC, 113–135.

Bratož, Urška (2022): »Kruha in dela«: o reševanju socialnih vprašanj v Istri in Trstu 19. stoletja. Annales, Series Historia et Sociologia, 32, 4, 1015–1038.

Bučić, Vesna, Šušteršič, Mario & Alfred Whycombe Gorup (2010): Janez Nepomuk Kalister in Franc Kalister v Trstu. Portret, palača, mavzolej. Kronika, 58, 1, 59–72.

Cvirn, Janez (2012): Najdenišnice – nagrada za lahkomišelnost in nemoralnost. Prispevki za novejšo zgodovino, 52, 2, 7–44.

Costa, Etbín Henrik (1857): Denkbuch der Anwesenheit Allerhöchstihrer Majestäten Franz Josef und Elisabeth im Herzogthume Krain. Kraj, založba?

Cunningham, Andrew (2005): Some Closing and Opening remarks. V: Grell, Ole Peter, Cunningham, Andrew & Bernd Roeck (ed.): Healthcare and Poor Relief in 18th and 19th Century Southern Europe. New York, Ashgate, 1–10.

Čeč, Dragica (2010): Odnos do mobilnega dela prebivalstva od 18. stoletja dalje na primeru glavnih deželnih vizitacij. V: Balkovec, Bojan (ur.): Migracije in slovenski prostor od antike do danes. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 191–207.

Čeč, Dragica (2012): »Srce vsakega je treba pripraviti za dejavno udeležanje zapovedi ljubezni do bližnjega«: začetki systemske oskrbe revnih in pomen kulture osebne dobrotelčnosti. V: Studen, Andrej (ur.): Pomisli na jutri: o zgodovini (samo)odgovornosti. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 37–70.

Čeč, Dragica (2016): Revščina kot grožnja družbenemu redu v 18. stoletju. Acta Histriae, 24, 2, 291–312.

Čeč, Dragica (2018): Reforme na področju reševanja socialnih vprašanj v 18. stoletju. V: Preinfalk, Miha & Boris Golec (ur.): Marija Terezija: med razsvetljskimi reformami in zgodovinskim spominom. Ljubljana, ZRC SAZU, 363–406.

Čeč, Dragica (2019): Odkritje spomenika Miroslavu Vilharju kot izraz nacionalne in regionalne pripadnosti. V: Jaksetič, Dragica (ur.): Miroslav Vilhar in njegov čas: ob 150. obletnici Pivškega tabora na Kalcu. Pivka, Občina Pivka, 93–120.

Čeč, Dragica (2020): Revni – ostareli v času kriz: družba na dlani. Arhivi, 43, 2, 307–329.

Černelič, Krošelj, Alenka, Lovrenčič, Olaf, Žižek, Aleksander & Mojca Retelj (2011): Martin in Josipina Hočevar: poročna pogodba in dve oporoki/Martin in Josipina Hočevar: Ehevertrag und zwei Testamente. Krško, Kulturni dom, enota Mestni muzej.

Das provisorische Gemeindegesezt (1849): Das provisorische Gemeindegesezt für die österreichischen Staaten (Olmütz 17. März 1849). Wien, Carl Gerold.

Der Tagesböte aus Böhmen. Praga, Medau, 1852–1879.

Devetak, Robert (2019): Vstop žensk v javni prostor in vloga društev na Goriškem in Gradiškem 1867–1918. Doktorska disertacija. Ljubljana, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

Deželni zakonik (1883): Deželni zakonik in vladni list za kranjsko kronovino, 35, 5, 19–21.

Die Presse. Die Presse: unabhängige Tageszeitung für Österreich. Wien, Verein zur freien bürgerlichen Presse in Österreich, 1848–.

Dobaja, Dunja (2009): Pregled razvoja socialne zakonodaje v Avstro-Ogrski monarhiji v letih 1867–1918. Zgodovina za vse, 16, 2, 49–65.

Domoljub. Domoljub: slovenskemu ljudstvu v poduk in zabavo. Ljubljana, M. Kolar, 1888–1944.

Edinost. Edinost: glasilo slovenskega političnega društva tržaške okolice. Trst, Ivan Dolinar, 1876–1928.

Fejtová, Olga & Milan Hlavačka (2017): »For You Always Have the Poor With You...«: From Charity to Municipal Social Policy. V: Hlavačka, Milan, Horčáková, Václava & Kristina Rexová (ur.): Poverty, Charity and Social Welfare in Central Europe in the 19th and 20th Centuries. Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 6–21.

Fevrt, Ute (2011): Emotions in History – Lost and Found. Budapest, Central European University Press.

- Fischer, Jasna (1984):** Delavke tobačne tovarne v Ljubljani v letih 1871–1914. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 24, 1–2, 5–62.
- Fremden Blatt.** Wien, 1847–1919.
- Gesetz vom 3. Dezember 1863:** Gesetz vom 3. Dezember 1863, betreffend die Regelung der Heimatverhältnisse (Heimatrechtsgesetz). Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich, 105, 368–376.
- Gesetz vom 5. Dezember 1896:** Gesetz vom 5. Dezember 1896, wodurch einige Bestimmungen des Gesetzes vom 3. Dezember 1863 (R. G. Bl. Nr. 105) betreffend die Regelung der Heimatverhältnisse, abgeändert werden. Reichsgesetzblatt für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder, 222, 743.
- Goffman, Erving (1961):** Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates. Doubleday, Anchor Books.
- Globočnik, Anton (1880):** Nauk slovénskím županom, kakó jim je délati, kadar opravljajo domačega in izročénega podróčja dolžnosti. Ljubljana, Klein in Kovač.
- Grazer Zeitung.** Graz, 1787–1866.
- Grošelj, Branka (2018):** Na dnu: položaj beračev in brezdomcev od konca 19. stoletja do leta 1940. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Jakopič, Bogo & Bogdan Knavs (2006):** Duhovniki, začetniki pouka za gluhe na Slovenskem in njihovi dobrotniki. Socialno delo, 45, 3/5, 161–167.
- King, Steven (2011):** Welfare Regimes and Welfare Regions in Britain and Europe, c. 1750s to 1860s. Journal of Modern European History, 9, 1, 42–65.
- Kirchner Reill, Dominique, Jeličić, Ivan & Francesca Rolandi (2022):** Redefining Citizenship after Empire: The Rights to Welfare, to Work, and to Remain in a Post-Habsburg World. The Journal of Modern History, 94, 2, 326–362.
- Klagenfurter Zeitung.** Klagenfurt, 1784–1886.
- Kos, Marjana (1995):** Akcija postavitve spomenika Franceta Prešerna v Ljubljani. Arhivi, 18, 1–2, 99–102.
- Kresal, France (2005):** Socialna politika na Slovenskem do druge svetovne vojne kot vir za zgodovino socialnega dela. Socialno delo, 44, 3, 161–171.
- Laibacher Zeitung.** Ljubljana, Ignaz Alois Edler v. Kleinmayr, 1784–1918.
- Laibacher Tagesblatt.** Ljubljana, Otomar Bamberg, 1868–1880.
- Leeuwen, Marco H. D. (1994):** Logic of Charity: Poor relief in Preindustrial Europe. The Journal of Interdisciplinary History, 24, 4, 589–613.
- Leeuwen, Marco H. D. (2002):** Histories of Risk and Welfare in Europe During the 18th and 19th Centuries. V: Grell, Ole Peter, Cunningham, Andrew & Robert Jütte (ur): Healthcare and Poor relief in 18th and 19th Century Northern Europe. New York, Ashgate, 32–66.
- Ličen, Daša (2022):** Tržaško Društvo ljubiteljev živali in njegove dame. Prispevki za novejšo zgodovino, 62, 2, 8–28.
- Mauss, Marcel (1956):** The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies. London, Cohen & West LTD.
- Melik, Vasilij (1965):** Volitve na Slovenskem: 1861–1918. Ljubljana, Slovenska Matica.
- Mezzoli, Erica (2022):** Safe Waters. Austrian Seafarers Between Charity and Welfare, ca. 1850–1920. Annales, Series Historia et Sociologia, 32, 4, 571–590.
- Miličević, Ana (2020):** Lambrecht, Franc Saleški (1809–1878). Obrazi slovenskih pokrajin. Kranj, Mestna knjižnica Kranj. <https://www.obrazislovenskihpokrajin.si/oseba/lambrecht-saleski-franc/> (zadnji dostop: 2023-04-11).
- Mischler, Ernst (1896):** Das Armenwesen in Steiermark. Graz, Leuschner & Lubensky.
- Mischler, Ernst & Josef Ulbrich (1896):** Österreichisches Staatswörterbuch. Handbuch des gesamten österreichischen öffentlichen Rechtes. Wien, Hölder.
- Novice.** Kmetijske in rokodelske novice. Ljubljana, Jožef Blaznik, 1856–1902.
- Občni deržavlanski zakonik (1811–1815):** Občni deržavlanski zakonik za vse nemške dedne dežele avstrijskega cesarstva. Dunaji, C. k. dvorne in deržavne tiskarnice.
- Obravnave (30. 9. 1871):** Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 30. 9. 1871.
- Pahor, Milan (2010):** Družina Kalister v Trstu. Kronika, 58, 1, 29–58.
- Pavšič, Tjaša (2007):** Politično in kulturno delovanje Antona Globočnika pl. Sordolskega. Anthropos, 39, 3/4, 325–334.
- Pivk, Olga (2016):** Okrajna glavarstva na Kranjskem. Arhivi, 39, 2, 249–261.
- Postojnsko okrajno glavarstvo.** Postojna. R. Šeber, 1889.
- Premrl, Božo (2010):** Cerkev sv. Marjete v Kočah. Kronika, 58, 1, 73–86.
- Postelberg, Emil & Max, Modern (1901):** Das reformierte österreichische Heimatrecht. Eine theoretische und praktische Darstellung unter Berücksichtigung der strittigen Fragen, nebst einer Formuliersammlung. Wien, Verlag von Moritz Parles. <https://archive.org/details/dasreformirtest00unkngoog> (zadnji dostop: 2023-04-11).
- Rath, Margaretha (2021):** Geschlechtsspezifische Armut in Österreich – strukturelle Ursachen und rechtliche Steuerung von der industriellen Revolution bis zum 20. Jahrhundert. Linz, Johannes Kepler Universität Linz.
- Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich (1863 in 1871).**
- Ribnikar, Peter (1999):** Študentske in dijaške štipendijske ustanove na Kranjskem. Arhivi, 22, 1–2, 9–16.

Riis, Thomas (2008): Montesquieus Programm für den Wohlfahrtsstaat. V: Keller, Katrin et al. (ur.): Stadt, Handwerk, Armut. Eine Quellensammlung zur Geschichte der Frühen Neuzeit. Festschrift für Helmut Bräuer. Leipzig, Universitätsverlag Leipzig.

Rogelj, Monika (1998): Skrb za revne v Kranju v drugi polovici 19. stoletja. Kronika, 46, 3, 55–76.

Rosenwein, Barbara H. (2015): Generations of Feeling: A History of Emotions, 600–1700. Cambridge, Cambridge University Press.

Rutar, Simon (1896): Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra. Ljubljana, Slovenska matica.

Scheutz, Martin (2005): Demand and Charitable Supply: Poverty and Poor Relief in Austria in the 18th and 19th Centuries. V: Grell, Olle Peter, Cunningham, Andrew & Bernd Roeck (ur.): Health Care and Poor Relief in 18th and 19th Century Southern Europe. New York, Ashgate, 52–95.

Selišnik, Irena & Ana Cergol Paradiž (2016): Delovanje žensk od karitativnosti do socialnega dela. Zgodovinski pregled razvoja dobrodelnosti in začetki idej socialnega dela v letih 1850–1941 na Slovenskem. Socialno delo, 55, 5–6, 239–252.

Serše, Aleksandra (2013): Odnos družbe do slepih in slabovidnih na Kranjskem v 19. stoletju. Arhivi, 36, 1, 171–181.

Slovenec. Slovenec: političen list za slovenski narod. Ljubljana, Ljudska tiskarna, 1873–1945.

Slovenski narod. Ljubljana, Narodna tiskarna, 1868–1943.

Slovenski tednik. Slovenski tehnik: politični in gospodarski list za kmetstvo ljudstvo. Ljubljana, I. Semen, 1873–1875.

Stariha, Gorazd (2007): »Z nobenim delom se ne pečajo le z lažnivo beračijo«: odgon kot institucija odvratanja nezaželenih. Zgodovina za vse, 14, 1, 37–76.

Studen, Andrej (2017): Stari, onemogli, neozdravljivo bolni. Paberki iz zgodovine hiralnice Vojnik (1892–1959). V: Šorn, Mojca (ur.): Starost. Izzivi historičnega raziskovanja. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 193–213.

Studen, Andrej (2018): Lakota na Notranjskem 1865. Primer okraja Lož. V: Šorn, Mojca (ur.): Lakote in pomanjkanje: slovenski primer. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 43–73.

Terčon, Nadja (2010): Kalister, Gorupi in pomorstvo. Kronika, 58, 1, 87–110.

Teeuwen, Daniëlle (2015): Financing Poor Relief through Charitable Collections in Dutch Towns, c. 1600–1800. Amsterdam, Amsterdam University Press.

Učiteljski tovariš. Učiteljski tovariš: stanovsko politično glasilo J.U.U.-sekcije za dravsko banovino v Ljubljani. Ljubljana, J.U.U.-sekcija za dravsko banovino, 1861–1941.

Verginella, Marta (1996): Ekonomija odrešenja in preživetja. Odnos do življenja in smrti na tržaškem podeželju. Koper, Annales.

Vesel, Ivan (1868): Olikani Slovenec. Ljubljana, Slovenska matica.

Weigl, Andreas (2015): Armut – Armenhilfe – Fürsorge. »Sozialpolitik« und ihre Träger in Wien vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis zum Vorabend des Ersten Weltkriegs. V: Fejtová, Olga & Milan Hlavacka, Stadt und Armut im langen 19. Jahrhundert. Informationen zur modernen Stadtgeschichte, 2014, 2, 13–22.

Wiener Zeitung. Dunaj, Verlegt von den Edlen von Ehelenschen Erben, 1780–.

Zajc-Cizelj, Ivanka (2004): Pravna osnova za delovanje društev 1849–1941. Arhivi, 27, 1, 145–166.

Zemon Davis, Natalie (2000): The Gift in Sixteenth-century France. Oxford, Oxford University Press.

Zakon od 28. decembra 1887: Zakon od 28. decembra 1887, o zavarovanji delavcev glede kake nezgode. Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane, 1. januarja 1888.

Zakon od 30. marca 1888: Zakon od 30. marca 1888 o zavarovanji delavcev glede kake bolezni. Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane, 6. 4. 1888.

Zgodnja Danica. Zgodnja Danica: katoliški cerkveni list. Ljubljana, Janez Krizostom Pogačar, 1849–1902.

Židov, Nena (2012): Časopisi o beračih na Slovenskem v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja. Etnolog, 22/73, 1, 45–64.

»PRIVREDA KAO VELIKI EKONOMSKI SISTEM«:
USPOSTAVLJANJE SLOŽENIH FORMI ORGANIZACIJE I UPRAVLJANJA U
JUGOSLOVENSKOJ PRIVREDI (1945–1950)

Aleksandar RAKONJAC

Institut za noviju istoriju Srbije, Trg Nikole Pašića 11, 11000 Beograd, Srbija
e-mail: aleksandar.rakonjac90@gmail.com

ABSTRACT

The end of the Second World War fundamentally changed the circumstances in Yugoslavia. The authentic revolution under the inviolable leadership of the Communist Party of Yugoslavia created a radically different political situation. There was no political force that stood against the communist rulers and they had carte blanche to build the state from the ground up. However, in the absence of their own experience, they had to rely on Soviet models. The construction of a large economic system soon became the most important segment of state policy. This paper based on archival sources of Yugoslav provenance aims to shed light on the origins, development and scope of this process.

Keywords: Communist Party of Yugoslavia, Yugoslavia, Union of Soviet Socialist Republics, economy, corporatization

»FARE UN'ECONOMIA DI LARGA SCALA«: ISTITUIRE FORME AZIENDALI COMPLESSE
DI ORGANIZZAZIONE E GESTIONE NELL'ECONOMIA JUGOSLAVA (1945–1950)

SINTESI

La fine della seconda guerra mondiale cambiò radicalmente le condizioni in Jugoslavia. La vera rivoluzione sotto la guida inviolabile del Partito Comunista di Jugoslavia creò una situazione politica radicalmente diversa. Non c'era alcuna forza politica che si opponesse ai governanti comunisti che ebbero carta bianca per costruire lo stato da zero. Tuttavia, in assenza di esperienza propria, dovettero fare affidamento ai modelli sovietici. La costruzione di un grande sistema economico divenne ben presto la parte più importante della politica statale. Questo contributo, basato su fonti d'archivio di provenienza jugoslava, si propone di dare luce sulle origini, lo sviluppo e la portata di questo processo.

Parole chiave: Partito Comunista di Jugoslavia, Jugoslavia, Unione delle Repubbliche Socialiste Sovietiche, economia, corporatizzazione

UVOD¹

Svetska privreda je posle Prve industrijske revolucije dobila novi pravac kretanja. Industrija je postala sinonim za bogatstvo nacije, a privredna modernizacija bila je neodvojiva od procesa industrijalizacije nacionalne države. Kapitalizam je tokom 19. veka pokazivao stalnu tendenciju koncentracije bogatstva u rukama sve manjeg broja kapitalista, dok je razvoj tehnologije oslobodio ogromne proizvodne mogućnosti i doprineo da se ova tendencija dodatno ubrza na prelazu vekova (Koka, 2016, 78–96). Do kraja veka velike korporacije su uspostavile monopole u mnogim sektorima industrije, a naročito u teškoj industriji, koja je generisala ogromne profite. Ni anti-monopolistički zakoni, poput Šermanovog Anti-Trust Act (1890) u SAD nisu sprečili korporacije u njihovom stremljenju ka nametanju monopola nad što većim delovima tržišta. Tako je Korporacija Standard Oil Company 1880. godine kontrolisala 90–95% tržišta nafte u SAD, dok je United States Steel Corporation dvadeset godina kasnije držala 63% produkcije u industriji čelika, a na primeru Nemačke to je bio kartel Rhine-Westphalian Coal Syndicate koji je 90-ih godina 19. veka kontrolisao 90% produkcije uglja u svom regionu. Tendencija korporativizacije, u kojoj su manji i slabiji gubili utakmicu protiv većih i jačih, dobila je krajem 19. veka novu dimenziju. O razmerama koje je poprimio ovaj proces svedoči slučaj britanske Lloyds Bank, koja je do kraja veka »progutala« 164 manje banke. Proces koncentracije kapitala koji je doveo do stvaranja velikih privrednih organizama na određeni način je nagovestio u kom pravcu će se ekonomija kretati u dvadesetom veku (Hobsbawm, 1989, 34–56).²

Česte ekonomske krize koje su ciklično pogađale svetsku privredu – a posebno ona s početka 20. veka – bile su povod da se u levo orijentisanim revolucionarnim krugovima širom Evrope započne rad na osmišljavanju socijalističkog ekonomskog modela, koji bi se iz domena teorije sproveo u praksi i time uputio izazov kapitalističkom svetu. Oktobarskom revolucijom u kojoj je Ruska socijaldemokratska partija boljševika krenula u osvajanje vlasti pojavio se prvi ozbiljniji konkurent u vidu boljševičkog koncepta socijalizma. Boljševici, predvođeni Vladimirom I. Lenjinom, smatrali su da liberalizam u segmentu ekonomije »nužno« proizvodi protivrečnosti i da je socijalizam jedina alternativa »anarhiji« liberalnog kapitalističkog društva (Hobsbaum, 2002, 47–48).³ Oktobarska revolucija u Rusiji, pokrenuta u vohoru Velikog rata na periferiji kapitalističkog sveta, ponudila je alternativni model razvoja u socijalističkoj ideji (Mitrović, 1974, 309–311; Vestad, 2008, 30).⁴

Tokom prvih godina Revolucije i građanskog rata Vladimir Lenjin je u glavnim crtama razvio teorijski model buduće sovjetske privredne organizacije. Bazična komponenta Lenjinove ideje ležala je u razvojnim dostignućima kapitalizma s početka 20. veka. Reč je o procesu koncentracije kapitala i proizvodnje koji je doveo do stvaranja korporacija. Lenjin je, analizirajući faze razvoja kapitalizma, smatrao da socijalizam nastaje na proizvodnim dostignućima monopolističkog kapitalizma i da je organizaciona struktura velikih korporacija najefikasnija forma privredne organizacije (Lenjin, 1960b, XII/239–242), koja bi dominantno agrarnu zemlju, kao što je bila Rusija, mogla najbrže da izvuče iz privredne zaostalosti. Lenjin, »opčinjen« tehnološkim progresom Zapada, isticao je važnost prihvatanja

1 Članak je nastao kao rezultat rada u Institutu za noviju istoriju Srbije koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS, na osnovu Ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada NIO u 2022. godini br. 451-03-68/2022-14/200016 od 4. 2. 2022.

2 Epohu imperijalizma obeležio je dinamičan razvoj kapitalističkih privreda zapadnog sveta. Džon A. Hobson je u svojoj studiji »Imperijalizam« iz 1902. godine nazreo snažan uticaj procesa koncentracije kapitala i proizvodnje, kao i ulogu koju su trustovi (korporacije) krajem veka počeli da igraju u imperijalističkoj politici pojedinih država (Hobson, 1902, 15–118); Vladimir Lenjin je u tom pravcu otišao korak dalje. On je u studiji iz 1916. godine »Imperijalizam kao poslednji stadijum kapitalizma« pokazao uticaj monopolističkih privrednih organizacija na izbijanje Prvog svetskog rata. »Ogroman porast industrije i neobično brz proces koncentracije proizvodnje u sve krupnijim preduzećima«, pisao je Lenjin, »jedna je od najkarakterističnijih odlika kapitalizma«. Privredni polet krajem 19. veka i ekonomska kriza koja je trajala od 1900. do 1903. godine, učinila je, prema Lenjinovom mišljenju, da monopoli postanu jedna od osnova čitavog privrednog života, a to je, dodaje Lenjin, dovelo do prerastanja monopolističkog kapitalizma u imperijalizam. Borba za osvajanje tržišta dovela je do antagonizama velikih sila, a finansijski kapitalizam ili imperijalizam, oličen u velikim bankarskim korporacijama, stavio je pod svoju kontrolu sve sfere privrede, i produbio međusobne netrpeljivosti konkurentskih imperijalizama koje su dovele do izbijanja rata (Lenjin, 1960a, 8–106); Leonard Vulf je iznad svih ostalih faktora isticao domete ekonomskih akcija savremenih država, a naročito velikih svetskih sila, koje su koristile državne mere poput carinskog protekcionizma, merkantilizma i stimulativne monetarne politike, kako bi zaštitile interese svojih privrednih organizacija (Woolf, 1968, 3–47).

3 Takva ideja proizilazila je iz marksističkog mišljenja da kapitalizam na svakom novom stupnju svog razvoja proizvodi sve više protivrečnosti i postaje podložan sve kompleksnijim ekonomskim krizama, koje na kraju »neminovno« moraju dovesti do revolucionarne situacije u kojoj će proletarijat osvojiti vlast i ukinuti stare društvene strukture i kulturne norme (Marks & Engels, 1974, 23–30).

4 Ruska socijaldemokratska partija boljševika, utemeljena na marksističkim filozofskim principima, revolucionarni prevrat u Rusiji posmatrala je kao početak svetske proletrske revolucije u kojoj je radnička klasa trebalo da osvoji vlast i sruši kapitalistički društveni poredak. Optimistička predviđana bila su ipak daleko od realnosti jer je Rusija ubrzo utonula u dugogodišnji građanski rat i stranu intervenciju. Ovakve okolnosti raspršile su snove o svetskoj revoluciji i brzom trijumfu socijalizma u razvijenim kapitalističkim državama (Carr, 1984, 37–38).

najsavremenijih inovacija u sistemu proizvodnje i organizacije koje su počele da se koriste u najrazvijenijim kapitalističkim privredama. On je izričito naglašavao praktične primere koje su u savremeni sistem korporativne organizacije i proizvodnje uneli američki industrijalci Frederik Tejlor i Henri Ford. To se pre svega odnosilo na prihvatanje Fordove ideje masovne proizvodnje koju je omogućila pokretna traka u procesu produkcije, Tejlorovog sistema nagrađivanja radnika prema učinku (akordni sistem) kojim se podsticala produktivnost, standardizacije proizvodnje (Bailes, 1981, 421–448; Schröter, 2005, 17–41) i teorije organizacije preduzeća koju je razvio francuski inženjer Anri Fajol (Wood & Wood, 2002, II/1–220).⁵

Tokom 20-ih godina dalje teorijsko uobličavanje Lenjinovih ideja o velikom privrednom sistemu nastavio je Jevgenije Preobraženski. On je razradio teoriju »prvobitne socijalističke akumulacije« prema kojoj je sovjetsku državnu privredu trebalo izgraditi ubrzanom putem permanentnom eksploatacijom privatnog vlasništva i korišćenjem svih raspoloživih diržižističkih ekonomskih mehanizama (Preobraženski, 1983, I/44–87). Jevgenije Preobraženski je izneo ovu novu koncepciju privrednog razvoja u okolnostima frakcijskih borbi unutar Svesovjetske komunističke partije koje je inicirao vođa leve opozicije, Lav Trocki (Brutzkus, 2000, 112–113; Day, 1973, 81–82). Levo krilo u čijem se taboru nalazio i sam Preobraženski zagovaralo je politiku industrijskog protekcionizma i u centar svoje ekonomske teorije postavilo je tezu o planskoj ekonomiji, smatrajući da jedino tim putem SSSR može uspeti da suzbije negativne uticaje Nove ekonomske politike na izgradnju socijalističkog sektora privrede. Izgradnji teške industrije, prema njihovom mišljenju, nije smelo ništa da stane na put, jer je od njenog razvoja zavisila budućnost zemlje (Davies, 1998, 33–35; Day, 1973, 71–74). U narednim godinama među boljševičkim vođama povele su se velike rasprave oko strategije industrijalizacije iz kojih je Staljinova struja izašla kao pobednik. Obračunavši se sa političkim protivnicima, Staljin je proklamovao početak ubrzane industrijalizacije i kolektivizacije zemlje u Prvom petogodišnjem planu. Nacionalizovana imovina prešla je u ruke države, a ovim joj je omogućeno da privredu organizuje prema sopstvenim potrebama. Tokom sprovođenja prva tri petogodišnja plana sovjetska privreda ustrojena je na visoko korporativnim principima. Strogo centralizovana organizaciona šema bila je strukturirana po sistemu vojničke hijerarhije i subordinacije. Do početka Drugog svet-

skog rata državni sektor sovjetske ekonomije postao je jedna jedinstvena, monolitna, gigantska korporacija, koja je svojom delatnošću natkrila sve ostale segmente privrede potisnuvši ih na ivicu opstanka (Boffa, 1985, I/242–253; Hanson, 2014, 9–25).

JUGOSLAVIJA PREUZIMA SOVJETSKI MODEL KORPORATIVNOG USTROJSTVA PRIVREDE

Okolnost nasleđene privredne zaostalosti Jugoslavije u kojoj je preko $\frac{3}{4}$ populacije bilo uposlono i zavisilo od poljoprivrede predstavljala je krupan izazov za jugoslovenske komuniste koji su u uslovima Drugog svetskog rata izveli uspešnu socijalnu revoluciju. Stanje zatečeno 1945. godine dodatno je obeshrabrivalo rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije usled ogromnih ratnih devastacija. U takvoj situaciji trebalo je organizovati privredu na funkcionalističkim osnovama kako bi se što pre započelo sa otklanjanjem privrednih teškoća, a pošto je SSSR kao ideološki saveznik bio jedina zemlja uzor, prvi potezi preduzimani su u skladu sa sovjetskim iskustvima i nasuprot predratnoj praksi.⁶

Posle oslobođenja industrijska, rudarska, bankarska i elektroprivredna preduzeća su se postepeno razvijala i organizaciono jačala u dijametralno suprotnom pravcu od onog pre rata. U prvo vreme je, neposredno po oslobođenju jednog dela zemlje, rukovođenje bilo u rukama Državne uprave narodnih dobara, a zatim je prešlo pod kompetenciju republičkih ili saveznog ministarstava industrije, odnosno rudarstva i elektroprivrede. Na početku su savezna ministarstva rukovodila samo pojedinim važnijim preduzećima iz raznih grana industrije, rudarstva i elektroprivrede, a kasnije su obuhvatila čitave grane koje su bile od opštedržavnog značaja, kao što su metalurgija, elektroindustrija, energetika i hemijska industrija. Ostalim preduzećima rukovodila su neposredno republička ministarstva. I pored ove decentralizacije u organizaciji, zadaci koji su se postavljali pred sva ministarstva bili su sve veći i obimniji, tako da su se ove ustanove pretvorile u operativna tela koja su se često »gubila u sitnicama«, rešavajući probleme pojedinih preduzeća u pitanjima nabavke i raspodele sirovina, pogonskog i pomoćnog materijala, neposredne distribucije itd. Ministarstva su tako izgubila karakter institucija koje imaju nadležnost opšteg rukovođenja i koordinacionu ulogu, i izgubila su u velikoj meri preglednost nad radom celokupne privrede, a ovo je bio slučaj i sa sva tri savezna ministarstva. Nedostajala je i koordinacija u radu između pojedinih republika, pa je počela sve

5 Ideje Anrija Fajola o organizaciji preduzeća bile su bliže boljševičkom načinu razmišljanja od onih koje je u knjizi iz 1911. godine, »Principi naučnog menadžmenta«, izneo Frederik Tejlor. Dok se Anri Fajol zalagao za strogo centralističko ustrojstvo, dotle je Frederik Tejlor predlagao kombinaciju centralističkih i decentralističkih metoda organizacije. Anri Fajol je administraciju (menadžment) preduzeća smatrao za mozak cele proizvodne operacije, koji mora aktivno da predviđa, planira, organizuje, komanduje, koordiniše i sprovodi kontrolu (Wood & Wood, 2002, II/1–220; Taylor, 1911).

6 IAB 2821, 8, Radnička klasa, radnički saveti, državno (administrativno) upravljanje u privredi, 7–8.

više da se ispoljava tendencija lokal-patriotizma u pitanjima koja su se ticala opštih stvari, a naročito kod nabavke sirovina, pogonskog i ostalog materijala.⁷

Druga grupa problema s kojima su se privredna ministarstva suočila proizilazila je iz tehnološke zastarelost određenih delova privrede. Značajan deo bio je uveliko zastareo i nerentabilan, a jedan deo je izgrađen još pre Prvog svetskog rata na bazi jedne šire privredne celine, u sasvim drugačijim okolnostima i suprotnim pravcem razvoja od onog koji je išao ka ekonomskoj integraciji države. Strani kapital, koji je imao vodeću ulogu u mnogim industrijama i rudarstvu, rentabilnost je održavao niskom cenom rada, jeftinim izvorima energije i sirovina, brojnim povlasticama, koncesijama i carinskim protekcijama. U novim okolnostima i drugačijoj strategiji razvoja, takvo nasleđe je otežavalo tranziciju u novi tip privrednog sistema, a ministarstva su se trudila da u najvećoj mogućoj meri deluju integrativno, koristeći se na prvom mestu organizacionom centralizacijom upravljanja i direktivnim, »naređenje-izvršenje«, načinom rada.⁸

Proces administrativnog prodora svih republičkih i saveznih ministarstava industrije, rudarstva i elektroprivrede u svakodnevni rad preduzeća utirao je put brzom birokratizaciji privrede. Obuhvatanje velikog broja preduzeća pod okrilje države nije moglo imati drugačiji ishod, jer je stvaranje složenog državnog sektora privrede zahtevalo veliki broj rukovodećih kadrova i uopšte stručnu i profesionalnu birokratiju upoznatu s radom u velikim sistemima. Međutim, kako privredni sistemi tog tipa nisu postojali u velikom broju pre rata, i kako se u celoj zemlji mogao naći mali broj ljudi s iskustvom rada u korporacijama,

situacija u privredi je prvih dana posle oslobođenja poprimala izgled opšte dezorganizacije. Prisećajući se tih dana, Svetozar Vukmanović Tempo je poseban akcenat stavljao na probleme organizacije proizvodnje u državnom sektoru i naveo je da »u tome nismo imali nikakvo iskustvo i mogli smo koristiti jedino sovjetsko iskustvo« (Vukmanović Tempo, 1971, II/37). Sovjetska privredna rešenja primenjivana su u skladu sa jugoslovenskim okolnostima, pa su mnoga doživela određene modifikacije. Vladimir Dedijer posebno ističe da se privredno rukovodstvo u početku oslanjalo isključivo na sovjetske uzore, ali da se dolaskom Borisa Kidriča na čelno mesto ekonomije počelo sa osmišljavanjem i postepenim unošenjem jugoslovenskih elemenata u sistem organizacije privrede (Dedijer, 1984, 208).⁹

Korporativizacija privrede, koju su odmah posle oslobođenja zemlje počele da sprovode komunističke vlasti u Jugoslaviji, bila je od samog početka jedna od sastavnih delova radikalnih promena. Imperativ brze tranzicije u komandno-planski privredni sistem po uzoru na SSSR nalagao je redefinisane svih segmenata ekonomskog života. Korporativizacija državnog sektora, na prvom mestu industrije, bila je samo jedna od vitalnih sastavnica tog procesa. Jugoslovensko političko i državno rukovodstvo je, ugledajući se na sovjetsku praksu, počelo da sprovodi korporativizaciju na dva nivoa. Na prvom, gornjem spratu, država je pod svojom komandom obuhvatila celokupni državni sektor privrede stvorivši time jedinstvenu hijerarhijski monolitnu organizaciju rukovođenja, dok je paralelno s tim na nižem spratu počela da vrši reorganizaciju industrijskih, rudarskih i elektroprivrednih preduzeća. Preustrojstvo ekonomije imalo je za cilj da sve privredne grane

7 AJ 17-6-6, Referat o radu naše industrije, 1946.

8 AJ 17-6-6, Referat o radu naše industrije, 1946.

9 Ideološka bliskost sa Sovjetskim Savezom i nedostatak iskustva u upravljanju privredom uticalu su na opredeljenje jugoslovenskih komunista da ekonomsku izgradnju zemlje po završetku rata ustroje po sovjetskom modelu. Tome su pomogli sovjetski stručnjaci koji su došli u Jugoslaviju krajem 1945. godine. Od samog početka se vodilo računa da se komandno-planski ekonomski model prilagodi jugoslovenskim okolnostima u onim segmentima koje nije bilo moguće uspostaviti kao u SSSR-u. Do proleća 1946. obrazovane su institucije centralno-planske privrede, a tada izbijaju i prva razmimoilaženja unutar jugoslovenskog rukovodstva. Dolazak Borisa Kidriča na čelno mesto jugoslovenske privrede bio je skopčan sa prvim krupnim nesporazumom unutar Politburoa CK KPJ koji nije bio prouzrokovan isključivo neslaganjima oko daljih pravaca privredne izgradnje zemlje, već i narušenim ličnim odnosom dotadašnjeg prvog čoveka privrede, Andrije Hebranga, i prvog čoveka države, Josipa Broza Tita. Boris Kidrič je započinjanjem rada na novim funkcijama uneo znatno liberalniji i demokratskiji pristup rukovođenju, pokušavši da predstavnike svih federalnih jedinica podstakne na zajedničku saradnju i dogovaranje oko svih važnijih privrednih pitanja. Ovakav princip »partizanske demokratije« došao je do punog izražaja prilikom stvaranja Prvog petogodišnjeg plana industrijalizacije Jugoslavije. Ovakav metod rada razlikovao se od sovjetskog rigidnog birokratskog centralizma u kome predstavnici federalnih jedinica nisu učestvovali u pravljenju petogodišnjeg plana, već su bili dužni da isključivo sprovode odluke centra. Jugoslovenska revolucija je bila tek na početku, pa su određeni disonantni tonovi dolazili do izražaja. Prve nesuglasice između predstavnika republika, konkretno Srbije i Bosne i Hercegovine, sa centralnim privrednim organima pojavile su se tokom prve polovine 1948. godine zbog neslaganja oko smanjenja investicionih sredstava. Bilo je razmimoilaženja i među predstavnicima pojedinih republika u saveznim organima, o čemu rečito svedoči sukob saveznog ministra teške industrije Franca Leskoška i Andrije Hebranga predsednika SPK, zbog Hebrangovog plana da pogone aluminijumske industrije iz Strnišća premesti u Šibenik. Sukob sa SSSR-om je naterao Borisa Kidriča i druge državne rukovodioce da u okolnostima spoljne opasnosti izvrše strogu centralizaciju rukovođenja, koja je trajala do leta 1950. godine kada je izbijanjem rata u Koreji nestala neposredna opasnost od sovjetske intervencije i kada je na unutrašnjem planu obnarodovan koncept radničkog samoupravljanja. Ipak, Boris Kidrič je i u tim teškim okolnostima podsticao samoinicijativu u odnosu na centralne privredne organe, a već tada je Savezna planska komisija usled obimnosti posla morala da delegira značajan deo operacija na niže planske organe. U tim složenim okolnostima Kidrič je imao veoma aktivnu ulogu u nastojanju da se principi planiranja rašire po dubini privredne strukture i zahtevao je od republičkih privrednih rukovodilaca da uvek deluju u interesu celine (Rakonjac, 2022, 167–168).

postavi na modernim principima. S tim u vezi glavni zadatak planera bio je da se izvrši likvidiranje neefikasnih preduzeća i da se fuzionisanjem većeg broja manjih fabrika slične delatnosti stvore proizvodne jedinice koje bi zaokruživanjem kompletnog procesa proizvodnje zadovoljile sve obrasce efikasnog poslovanja. Prema shvatanju privrednih stratega to je trebalo da omogući punu rentabilnost proizvodnje (Mirković, 1959, 17). Predsednik Privrednog Saveta i ministar industrije, Boris Kidrič, smatrao je da u procesu izgradnje socijalističkog privrednog sistema ne postoji razlika sa kapitalističkim korporacijama u pogledu organizacionih i tehničkih formi. Početkom 1947. godine Boris Kidrič je isticao da novonastale socijalističke forme organizacije moraju osloboditi »zastarelih birokratskih metoda rada« i da »treba da se služe tehničkim i operativnim rukovođenjem, modernim tehničkim i operativnim sredstvima, koja su svojstvena kapitalističkim trustovima« kako bi se u što kraćem roku ovladalo operativnim načinom rada i u perspektivi premašio kapitalistički način poslovanja (Zečević & Lekić, 1995, 1/67–72).¹⁰ Sa makroekonomskog aspekta izgradnji centralizovane korporativne strukture državnog sektora privrede veliku pomoć pružili su sovjetski stručnjaci, koji su svojim znanjima pomogli da se sovjetski model što pre implementira u praksi.¹¹

Ambiciozni zahtevi na planu ekonomije zarad brze transformacije društva u specifičnim jugoslovenskim okolnostima naterali su privredne rukovodioce da pojačaju rad na produbljanju korporativnih formi organizacije i upravljanja. Situacija na terenu uglavnom je nametala oprezan i postepen pristup uprkos nameri privrednih stratega da koncepcije KPJ-a o državnom rukovođenju privredom što pre sprovedu u delo. Industrija, rudarstvo i elektroprivreda su sa početkom 1946. godine bile na putu oporavka i veliki zadaci koji su dodeljeni ovim ključnim privrednim granama iziskivali su krupne promene u načinu upravljanja. Te okolnosti su uticale na stvaranje organizacionih formi operativnijeg rukovođenja u tranzicionoj fazi, te u skladu s tim dolazi do osnivanja glavnih uprava proleća 1946. godine. Glavne uprave oslanjale su se na iskustva glavnih i generalnih uprava («glavki») u SSSR-u. Uloga glavnih uprava ili »glavki« bila je skopčana s potrebom da se nađe srednja karika između ministarstava i preduzeća, a svojom osnovnom komandnom funkcijom nadgledale su i rukovodile radom preduzeća iz određene grane. Osnovnim zakonom o državnim privrednim preduzećima donetim polovinom 1946. godine

država je sankcionisala ovu novinu, dodelivši administrativno-operativnim rukovodstvima (AOR) znatna ovlašćenja u upravljanju preduzećima. AOR su time postali neposredni zastupnik i čuvar državnih interesa u fabrikama, a uz najveća upravna ovlašćenja pripao im je i zadatak da određuju direktore. Sedišta glavnih uprava bila su razmeštena po glavnim gradovima republika, a smeštaj je zavisio isključivo od toga da li je stepen razvijenosti određene grane privrede za koju je uprava bila zadužena bio najrazvijeniji u toj federalnoj jedinici (Osnovni zakon o državnim privrednim preduzećima, 1949).¹² Ove institucije nisu finansirane iz budžeta već od godišnjeg prihoda preduzeća iz grane privrede za koju su bile zadužene.¹³ To je značilo da je veličina sredstava koja su se slivala u direktorski fond direktno zavisila od ispunjenja plana za koji su bili nadležni kadrovi ovih institucija.¹⁴ U slučaju da je određeno preduzeće premašilo planom utvrđenu kvotu 50% vanplanske dobiti išlo je u direktorski fond. Ovim materijalnim stimulansima država je htela da podstakne takmičarski duh i time poveća produktivnost industrije (Petranović, 1969, 251–252).¹⁵

Na samom početku stvaranja glavnih uprava i generalnih direkcija na površinu je isplivalo nekoliko »nezdravih« tendencija. Prvo, u sastav uprava počeo je da ulazi isuviše veliki broj stručnjaka na štetu fabrika. O tome jasno svedoči uprava preduzeća »ELPOH« (Električno preduzeće Hrvatske) u kojoj je bilo 25 inženjera i 128 tehničara i nameštenika, a gde je na plate nameštenika trošeno oko milion dinara mesečno, dok je na plate nameštenika svih ostalih električnih preduzeća Hrvatske otpadalo 26 miliona kvartalno. Drugo, nakon osnivanja glavnih uprava 1946. godine u svrhu povećanja efikasnosti industrijskih preduzeća ove institucije počele su da razgranjavaju svoj administrativni aparat rukovođenja.¹⁶ Nepravilnosti u funkcionisanju ovih privrednih organa naročito su bile izražene kod personalnih referenata, koji su činili jedan od bitnijih delova ovog »novog mehanizma« rukovođenja privredom. U pogledu personalnih referenata primećeno je da u različitim preduzećima postoji različit opseg njihovih dužnosti. U slučaju fabrike »BATA« personalni referent je vodio evidenciju o socijalnom osiguranju radnika i nameštenika i vršio je kontrolu platnih spiskova. U drugim preduzećima uočeno je da personalni referenti rešavaju pitanja iz nadležnosti drugih organa uprave, kao na primeru fabrike hartije i lepenke na Umci, kada je prilikom pogibije jedne radnice personalni referent

10 AJ 40-2-6, Zapisnik sa konferencije održane 27. 1. 1947. godine u Ministarstvu industrije FNRJ po pitanju reorganizacije glavnih uprava.

11 AJ 17-9-9, Stručnjaci iz SSSR, 30. 9. 1946; DAMSP PA, 1945, SSSR, 30, 7041.

12 AJ 106-4-10, Obrazovanje glavnih uprava u okviru Ministarstva industrije FNRJ, 6. 7. 1946; HR-HDA 285, 238, Rešenje o osnivanju Glavne uprave elektroprivrede.

13 AJ 140-5-22, Izveštaj o poslovanju Generalne direkcije savezne metalne industrije za plansku 1949. godinu, 22. 6. 1950.

14 AJ 50-17-34, Uredba o bankovnim računima dobiti državnih privrednih preduzeća i njihovih administrativno-operativnih rukovodilaca, 31. 12. 1946.

15 AJ 40-1-3, Izvod iz uvodnog referata i zaključne reči predsednika Privrednog saveta, 6–7.

16 AJ 17-12-12, Organizacija upravljanja industrijom, 1946.

mimo ovlašćenja ceo slučaj preuzeo na sebe. Unutar fabrike stakla u Hrastniku u Sloveniji zavladao je »nezdrava atmosfera« između referenta i rukovodstva, a situacija se u tolikoj meri zaoštrila da se komunikacija obavljala pismenim putem. Bilo je i slučajeva nepotizma, kao u fabrici šećera na Čukarici gde je personalni referent otpustio iz službe jednu sposobnu omladinku s diplomom Trgovačke akademije i na njeno mesto zaposlio jednu manje sposobnu službenicu s kojom je bio u emotivnom odnosu. Na primeru fabrike kože u Osijeku vidi se pozitivan primer delovanja ovih organa. Referent je posumnjao u pravilnost rada upravnika fabrike i izvršio je u njegovom odsustvu pretres magacina, prilikom koga je konstatovao brojne nepravilnosti.¹⁷

Usvajanjem Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća pod kraj 1946. godine zakonski je uobličena mogućnost podizanja organizacije državnog sektora privrede na viši nivo. Ovaj potez države »dao je vetar u leđa« ne samo zaokruživanju korporativne strukture celokupne privrede, već i njenom rangiranju prema značaju. Većina najvažnijih sektora tada je prešla u državnu svojinu, a od posebne važnosti bili su teška industrija, crna i obojena metalurgija, rudarstvo, šume, saobraćaj, krupno bankarstvo i veletrgovina. Državni sektor privrede postao je temelj ekonomskog razvoja zemlje (Bilandžić, 1965, 3–9). Neposredno posle ovog čina izvršena je kategorizacija preduzeća prema značaju. Tada je grupisanjem preduzeća od opštedržavnog značaja *de facto* stvorena savezna privreda. Nad ovom grupom od oko tri stotine najvećih preduzeća isključivu nadležnost imala je Savezna Vlada. Država je stvarajući ovu superstrukturu, kojom je upravljala preko administrativno-operativnih rukovodstava, imala za cilj kreiranje velikog privrednog sistema putem koga je mogla da lakše kontroliše donje spratove privrede.¹⁸ Time su suštinski težnje za ekonomskom integracijom Jugoslavije konačno dobile izraz u stvaranju jedinstvene nadnacionalne privrede.¹⁹

Početak 1947. godine glavne uprave transformi-

sane su pred otpočinjanje opsežnih planova industrijalizacije i elektrifikacije zemlje u generalne i glavne direkcije iz razloga produbljivanja operativnih formi rukovođenja (Zečević & Lekić, I/159–169; Korać, 1981, 282). Formiranjem generalnih i glavnih direkcija pospešena je koordinacija između privrednih ministarstava i preduzeća pod njihovom nadležnošću. Ove svojevrsne »srednje karike« zadužene da osiguraju operativnije rukovođenje bile su »vezivno tkivo« bez koga privreda više nije mogla da funkcioniše. Stoga se, i pored krize stručnih kadrova u tom periodu, koja je bila jedna od glavnih prepreka uspešnom sprovođenju državnog projekta korporativizacije privrede, pristupilo okupljanju svih rukovodilaca sa stručnim iskustvom, koji su potom prema prioritetima raspoređivani u najvažnijim glavnim i generalnim direkcijama i preduzećima. Usled nedostatka domaćih kadrova angažovani su stručnjaci iz inostranstva, mahom iz Nemačke i ostalih evropskih zemalja, koji su dobili zadatak da na medijalnom i mikro nivou, odnosno u samim direkcijama i preduzećima pomognu preoblikovanje metoda organizacije rada, proizvodnje i upravljanja. Do kraja 1948. godine sprovedena je vertikalna organizacija upravljanja sa jasno definisanom hijerarhijskom strukturom »odozgo na dole«: »Ministarstva – direkcije – preduzeća«. Ovim su do punog izražaja došli napor »trustizacije« privrede koja se sprovodila još od 1945. godine, a samim tim je i centralizacija upravljanja dosegla vrhunac.²⁰

Na primeru bankarskog sektora, za koji su privredni rukovodioci smatrali da je od ogromnog značaja za privredu, najbolje se može uočiti pomenuti pravac nove državne politike. Posmatrajući ih kao »krvotok privrede«, privredni rukovodioci su još posle oslobođenja Beograda počeli da prave planove za preuzimanje kompletnog bankarskog sektora.²¹ Na to se čekalo do jeseni 1946. godine. Nacionalizacija bankarskog sektora, koju su vlasti preduzele krajem 1946. godine u sklopu podržavljenja velikih delova privrede, bila je najvažniji čin tog procesa. Prelazak privatne imovine u bankarstvo u državnu svojinu pružio je mogućnost komunističkim vlastodržcima da nametnu totalnu

17 AJ 17-104-105, Nepravilnosti personalnih organa, 1. 7. 1946.

18 AJ 185-2, Spisak generalnih i glavnih direkcija Ministarstva industrije FNRJ i industrijskih preduzeća koja su pod njihovim administrativno-operativnim rukovodstvom; Odnos republičkih prema saveznim preduzećima u pogledu organizacione strukture težio je, u meri u kojoj je to bilo moguće, preslikavanju saveznog modela s obzirom da su se procesi u privredi do 1948. kretali u pravcu jednoobraznosti. Međutim, postoje mnogi primeri eksperimentisanja i rešenja koja su nastala samoinicijativnim radom. Svakako, preduzeća pod ingerencijom savezne vlade pripadala su uglavnom teškoj industriji i u organizacionom pogledu bila su znatno složenija, te je otuda bilo nemoguće primeniti u potpunosti njihov model organizacije. Preduzeća iz Slovenije, Hrvatske i Srbije, to jest severne polovine države, koja je bila industrijski razvijeniji deo zemlje, bila su zahvaljujući industrijskim tradicijama i materijalnom bogatstvu znatno naprednija u organizacionom pogledu. Period između 1949. i 1950. godine bio je svojevrsni provizorijum u kome su se tražili dalji modeli organizacije, a jedan od bio je »trustizacija« saveznih i republičkih preduzeća prema proizvodnoj delatnosti. (AJ 40-3-8, Zapisnik sa sastanka ministara u Privrednom savetu od 23. februara 1949. godine).

19 AJ 50-4-10, Spisak preduzeća opštedržavnog značaja, 31. 12. 1946.

20 AJ 108-2-10, Rad generalnih odnosno glavnih direkcija u vezi sa rešavanjem zadatka postavljenog Privrednim savetom, 7. 10. 1948; AJ 185-2, Spisak generalnih i glavnih direkcija Ministarstva industrije FNRJ i industrijskih preduzeća koja su pod njihovim administrativno-operativnim rukovodstvom.

21 AJ 836/III-1-a/3, Strani kapital u privredi Jugoslavije.

Tabela 1: Organizaciona forma Ministarstva teške industrije iz januara 1948. godine i broj zaposlenih početkom 1949. godine.²²

Grana teške industrije	Broj preduzeća	Zaposleno radnika	Ukupno zaposleno
Crna metalurgija	11	16.185	23.455
Industrija aluminijuma i bakra	2	1.565	2.333
Industrija vatrostalnog materijala	6	1.304	1.948
Teška metalna industrija	13	8.556	16.812
Industrija poljoprivrednih mašina	4	1.642	3.057
Industrija motora	4	3.062	5.215
Elektroindustrija	4	3.368	5.773
Ukupno	44	35.689	58.593

kontrolu nad privrednim tokovima. Kupovina akcija Narodne banke FNRJ, Industrijske banke Jugoslavije, Zanatske banke FNRJ i Zadrugne i poljoprivredne banke FNRJ u vlasništvu privatnih lica i firmi obavljena je septembra 1946. godine.²³ Nekoliko dana po završetku nacionalizacije izvršeno je spajanje banaka iz državnog sektora sa Narodnom bankom. Stvaranje jedinstvene državne finansijske korporacije imalo je za cilj da uskladi sve novčane radnje državnog budžeta u vezi sa opštedržavnim privrednim planom.²⁴ Glavna centrala, centrale i filijale stajale su u poretku stroge subordinacije. Korporativna organizaciona struktura osmišljena je tako da integriše sve finansijske tokove u zemlji.²⁵ Narodna banka je svojom delatnošću pokrivala sve bankarske operacije od najnižih blagajničkih do vođenja monetarne politike zemlje.²⁶ Koncentracijom i centralizacijom bankarskog sistema Narodna banka je postala »banka nad bankama«, a van njene nadležnosti ostala je samo Državna investiciona banka koja je dobila zaduženje da se bavi kreditiranjem dugoročnih investicija (Hofmann, 2004, 30).

Za razliku od ostalih delova komandno-planske ekonomije, centralno privredno planiranje i spoljna razmena su se u suštini međusobno potirali, jer je bilo nemoguće planom predvideti na duži rok

kretanje trgovinskih tokova na svetskom tržištu zbog čestih promena i potresa (Pertot, 1971, 109). Uvođenju planiranja i u ovoj oblasti prethodilo je osnivanje državnih spoljnotrgovinskih preduzeća i trgovinskih predstavništava države u inostranstvu.²⁷ Kompleksnost ovog posla bila je uzrokovana nedostatkom stručnih kadrova, pa je ministar spoljne trgovine, Nikola Petrović, uputio javni apel nekadašnjim veletrgovcima da svoja znanja stave u službu obnove spoljnotrgovinskih poslova.²⁸ Ekskluzivno pravo države da određuje »šta će se uvoziti, a šta ne«, sprovodilo se kroz centralizaciju uvoza i izvoza preko državnih spoljnotrgovinskih preduzeća, koja su se starala da spreče uvoz proizvoda široke potrošnje u prilog maksimiranja uvoza mašina i drugih artikala neophodnih za stvaranje samostalne i nezavisne domaće industrije. Mudro vođena spoljnotrgovinska razmena imala je da postane snažan izvor dodatne akumulacije. Uredba Savezne Vlade iz juna 1945. godine o stavljanju uvoza i izvoza pod direktnu kontrolu Odeljenja za spoljnu trgovinu pravno je sankcionisala ovaj, iz sovjetske prakse preuzeti, model razmene sa inostranstvom. Strogo centralizovani mehanizam razmene bio je u punoj meri neposredni regulator ostalih makro-

22 Tabela je izrađena prema podacima iz (AJ 106-13-24, Podaci o teškoj industriji, 8. 4. 1949).

23 AJ 50-13-29, Uredba o otkupu akcija Narodne banke FNRJ, Industrijske banke Jugoslavije, Zanatske banke FNRJ i Zadrugne i poljoprivredne banke FNRJ, 1946.

24 AJ 50-13-29, Uredba o spajanju kreditnih preduzeća iz državnog sektora, 1946.; ANBS-1/III, dosije 399, Fuzija bankarskih preduzeća državnog sektora sa Narodnom bankom FNRJ, 1946.

25 ANBS-1/III, d. 374, O organizaciji Narodne banke FNRJ, 1946.

26 ANBS-1/III, d. 376, Zadaci Narodne banke FNRJ, 1948.

27 DAMSP PA, 1948, Jugoslavija, 80, 397.

28 AJ 9-5-4, Pismo F. Ledickog ministru spoljne trgovine N. Petroviću, 26. 6. 1946.

ekonomskih pokazatelja.²⁹ Prve spoljnotrgovinske firme koje su osnovane bile su »Centroprom«, »Koteks«, »Hempro«, »Jugopetrol«, »Gunral« itd. Uvođenje sovjetskih metoda u jugoslovenski ekonomski sistem, koje su za posledicu imale korporativizaciju državnog sektora privrede, upućivalo je spoljnotrgovinske firme na usko koordinisan rad sa državnim unutartrgovinskim preduzećima, privrednim ministarstvima i prometnim firmama. Logika diržištičkog pristupa je teorijski bila sasvim jednostavna, trebalo je objedinjavanjem cele privrede pod jednim »kišobranom« istovremeno objediniti i sve ekonomske pokazatelje, bez kojih je uz sve ostalo i planiranje spoljnotrgovinske delatnosti bilo neizvodljivo.³⁰

Nastojanja da se zemlja privredno integriše podrazumevali su pored vertikalnog i horizontalno povezivanje privredne strukture ostvarivanjem direktne saradnje između preduzeća ili posredstvom generalnih i glavnih direkcija, odnosno privrednih ministarstava. Veliki poduhvati kao što su industrijalizacija i elektrifikacija prinuđivali su državu da podstiče poslovno umrežavanje preduzeća iz raznih krajeva zemlje. Tako je za fabrikaciju opreme za hidrocentrale stvorena uska saradnja između preduzeća »Litostroj«, koji je proizvodio turbine, »Franc Leskošek«, zaduženog za hidromehaničke delove i firme »Rade Končar«, proizvođača generatora, transformatora i elektromotora.³¹ Na nivou metalne industrije uspostavljena je koordinacija i kooperacija koja je maksimalno koristila domaće mogućnosti. Sirovo sivo gvožđe proizvodile su železare u Sisku i Varešu, polufabrikati iz Simens-Martinovih peći u obliku gvođenog lima i profilnog gvožđa nabavljali su se u železarama u Zenici i Jesenicama, šipkasti materijal iz bakra i njegovih legura dobavljan je u preduzeću »Impol« iz Slovenske Bistrice, sirovi bakar za liv dostavljao je rudnik Bor, pocinkovani lim mogao je da se nabavi u »Cinkarni Celje«, dok je čelični liv isporučivala »Železara Guštanj«.³² Značaj dobro osmišljene koordinacije i kooperacije jeste veza između fabrike »Tovarna automobila

Maribor« i novosadske livnice »27. mart« prilikom izrade delova za novi domaći kamion. Naime, zbog lošeg kvaliteta klipnih karika do koga je došlo zbog nemogućnosti livaca u Mariboru da pronađu adekvatnu tehnološku formulu za leguru u pomoć su pritekli iskusni livci livnice »27. mart«.³³ Gotovo istovetan je primer dobre saradnje preduzeća »IMR« i fabrike »Goša« iz Smederevske Palanke, koja se prihvatila posla izrade karoserija za kamion »Pionir«.³⁴

Mnogim preduzećima u privatnom vlasništvu određen je status u privrednoj hijerarhiji posle donošenja odluka o konfiskaciji i, na kraju, definitivnim potvrđivanjem njihovog vlasničkog statusa posle nacionalizacije pod kraj 1946. godine. Tada su mnoga dodeljena na upravu republičkim vladama³⁵, dok su druga registrovana kao preduzeća od opštedržavnog značaja i predata na gazdovanje Saveznoj Vladi.³⁶ Razgranjavanje privrede i sve veći obim posla saveznih ministarstava zaduženih za privredu prinudili su Vladu da razmisli o reorganizaciji. Tako je zbog primarnog značaja teške industrije u izgradnji zemlje, početkom 1948. godine izvršena prva reorganizacija unutar Vlade, usled koje su od Ministarstva industrije nastali Ministarstvo teške industrije i Ministarstvo lake industrije, a Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva podeljeno je na dva ministarstva.³⁷ Krajem 1948. godine izvršeno je ponovno vrednovanje državnih privrednih preduzeća, posle čega su neka »popravila« svoj status postavši preduzeća od opštedržavnog značaja, prelazeći time pod nadležnost saveznih ministarstava lake ili teške industrije.³⁸ Pojedina preduzeća su zadržala savezni značaj, ali su zbog grananja industrije usled forsirane industrijalizacije prebacivana iz nadležnosti jednog u nadležnost drugog ministarstva i to uglavnom pod kompetenciju Ministarstva lake industrije.³⁹ Tokom 1948. godine izvršena je dalje produbljivanje odnosa unutar privredne strukture. U okviru podele prema značaju za privredu izvršeno je dodatno raščlanjivanje podelom preduzeća u tri

29 AJ 9-5-4, Režim spoljne trgovine FNRJ, 17.3.1948.

30 AJ 9-6-4, Odeljenje za trgovinske sporazume, opšta prepiska br. 51041, 1946.

31 AJ 41-146-278, Opšte o mašinogradnji, 1950.

32 AJ 140-2-13, Referat o preduzećima Generalne direkcije savezne metalne industrije.

33 AJ 108-33-63, Poboljšanje kvaliteta klipnih karika, 1. 6. 1949.

34 AJ 108-34-67, Koordinacija rada na osvajanju proizvodnje dizel motora, 8. 6. 1950.

35 AJ 16-13-17, Privremeno rešenje ministra industrije FNRJ o ustupanju preduzeća narodnim republikama, 1946; AJ 134-5-22, Rešenje o ustupanju preduzeća opštedržavnog značaja narodnim republikama, 3. 4. 1947.

36 AJ 17-11-11, Referat o organizaciji Ministarstva industrije, 29. 1. 1946; AJ 26-90, Objava o registraciji državnog privrednog preduzeća opštedržavnog značaja »Fabrika šibica Dolac na Lašvi«, 20. 5. 1947; AV 218, 70, Izveštaj, Svodna analiza o izvršenju privrednog plana AP Vojvodine u 1949. godini, Industrija pokrajinskog značaja.

37 AJ 836/II-5-a-1/12, Govor maršala Titan na sednici Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ povodom predloga o rekonstrukciji vlade FNRJ, 8. 1. 1948.

38 AJ 16-13-17, Preuzimanje preduzeća i određivanje administrativno-operativnog rukovodioca, 21. 10. 1948.

39 AJ 10-5-5, Rešenje o prenosu državnih privrednih preduzeća iz nadležnosti jednog u nadležnost drugog organa, Prenos tri fabrike sijalica, 30. 3. 1949.

Tabela 2: kategorizacija preduzeća opštedržavnog značaja tokom 1948. godine.⁴⁰

Kategorija I	železara »Jesenice«; železara »Zenica«; »Đuro Đaković«; »Rade Končar«; »Litostroj«; »Ivo Lola Ribar«; »TAM«; »IMR«; »Goša«; »Elektrometalurški kombinat Šibenik«; rudnik i železara »Vareš«; »Dalmatinska industrija cementa Split«; »14. oktobar«; »Prvomajska«; »Fabrika vagona Kraljevo«; Železara »Guštanj«; »Splošna«; »Osiječka Ljevaonica željeza«; »Iskra«
Kategorija II	železara »Smederevo«; »Novokabel«; »IMPOL«; »Beočinska fabrika cementa«; železara »Štore«; »ELKA«; rudnik »Ljubija«; »Zmaj«; železara »Sisak«; »Jugoalat«; »Vojvođanska livnica Novi Sad«; »Industrija precizne mehanike«; »Tovarna glinice in aluminija Strnišće«; rudnik vatrostalne gline »Vrbica«
Kategorija III	fabrika cementa »Sloboda«; fabrika cementa »Partizan« Kaštel; fabrika cementa »10 kolovoz« Split; fabrika »Partizani« Arandjelovac; rudnik »Goleš«; »Trbovljanska cementarna«; rudnik »Cer«; »Fabrika kablova Svetozarevo«; »TEŽ«; »DIS«; »Tesla«; rudnik »Čevljanovići«; »Valjaonica Zemun«

kategorije. Kategorizacija je izvršena uzimajući u obzir obim poslovanja, važnost problematike koju su pojedina preduzeća imala da savladaju i stepenu odgovornosti u ostvarenju⁴⁰ plana.⁴¹ Kategorizacija preduzeća je dodatno razrađena do početka 1950. godine uvođenjem četvrte i pete kategorije.⁴²

Napori da se u preduzećima koja su se nalazila u okviru iste direkcije zavede jednoobrazna organizacija privedeni su kraju tokom 1949. godine.⁴³ Prilikom realizacije jednonačalnija za primer je uzimano ono preduzeće koje je u aspektu funkcionalnosti imalo najefikasniju unutrašnju organizaciju, kojoj su se potom saobražavala sva ostala preduzeća pod nadležnošću te direkcije. Među preduzećima Glavne direkcije savezne motorne industrije fabrika »Industrija motora Rakovica« je prva uspela da funkcionalizuje od Vlade propisanu novu jedinstvenu organizaciju. Posle posete delegacije preduzeća »TAM« fabrici u Rakovici, koja je ustanovila da je unutrašnja organizacija »IMR« podesna i za njihovo preduzeće, u Teznu je krenula primena istih organizacionih rešenja.⁴⁴

Dinamika privrednog života zahtevala je stalno prilagođavanje organizacionih formi novim potrebama, a te promene postajale su naročito aktuelne kada je privredni razvoj bio praćen krupnim društvenim preobražajima kao što su industrijalizacija i njoj imanentna urbanizacija. Pri tome raznolikost samog života i potreba stanovništva, tehnologije proizvodnih procesa, toka proizvoda do potrošača zahtevali su postojanje raznovrsnih organizacionih formi. Tako ni u industriji nije bilo moguće uspostaviti jedinstvene šablone organizacije kojima se težilo od 1945. godine. Rukovodstvo KPJ-a je od kraja 1948. godine počelo da uviđa negativne posledice jednonačalnija po pitanjima organizacije privrede i ekonomskog razvoja. Isticana je potreba produbljivanja organizacionih formi radi postizanja boljeg snabdevanja tržišta i isključivanja obavljanja duplih funkcija. Posebno je naglašena važnost težnje da se organizacione forme prilagode tehnološkom procesu, a tu je naročito apostrofirana vertikalna organizacija preduzeća bez obzira na njihovu veličinu i pripadnost. Drugim rečima, trebalo je izvršiti trustizaciju po kriterijumu preduzeća koja su imala povezane

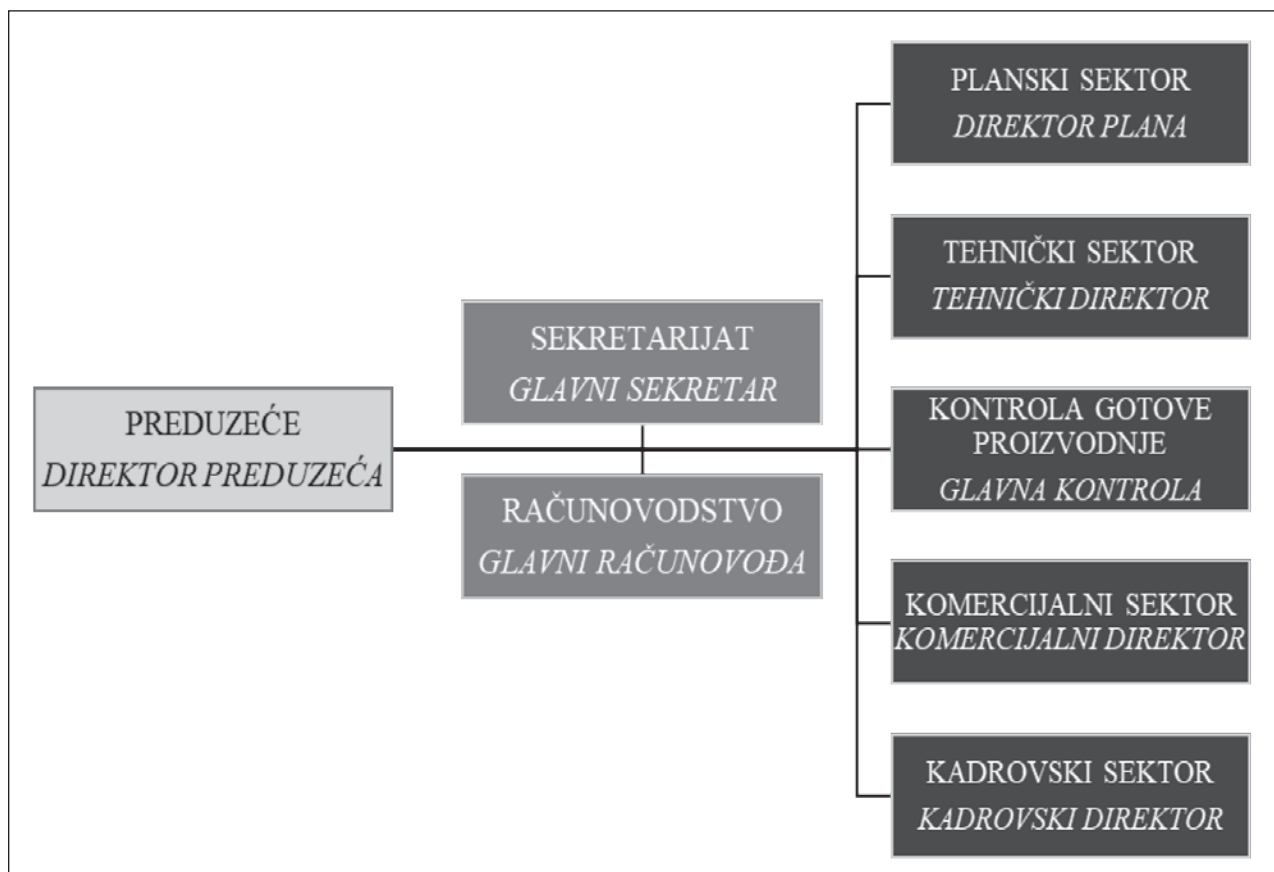
40 Tabela je izrađena prema podacima (AJ 133-16-26, Kategorizacija preduzeća Glavna direkcija savezne industrije vatrostalnog materijala Ministarstva teške industrije FNRJ, 14. 2. 1950).

41 AJ 16-24-29, Kategorizacija preduzeća, 27. 8. 1948.

42 AJ 133-16-26, Kategorizacija preduzeća Glavna direkcija savezne industrije vatrostalnog materijala Ministarstva teške industrije FNRJ, 14. 2. 1950.

43 Novoosnovana Komisija državne kontrole vodila je posebnu brigu da se ovaj proces sprovede do kraja (AJ 50-10-22, Uredba o organizaciji i nadležnosti Komisije državne kontrole FNRJ, 1. 3. 1949).

44 AJ 108-30-49, Zavodenje jednoobrazne organizacije u preduzeću »TAM«, 19. 5. 1949.

Slika 1: Organizaciona struktura preduzeća na vrhuncu komandno-planske privrede (1948. godina).⁴⁵

tehnološke procese. To je trebalo da bude nastavak stvaranja složenih korporativnih formi organizacije privrede.⁴⁶ Međutim, sukob sa SSSR-om uticao je na krupne promene u svim sferama i rad na tome završen je krajem 1949. godine promenom smera u pravcu decentralizacije i radničkog samoupravljanja (Gibianski, 1997, 303–311; Kemp-Welch, 2008, 30–35).⁴⁷

FUZIONISANJE PREDUZEĆA: »NIŽI SPRAT« KORPORATIVIZACIJE DRŽAVNE PRIVREDE

Situacija na terenu često je nalagala da se temeljnije promisli buduća lokacija fabrika, pa su time pojedina manja preduzeća potpuno nestajala sa spiska postojećih, jer su mesni organi vlasti dosledno sprovodili inicijativu države o potrebi

ukrupnjavanja privrednih društava. Na tragu te, među jugoslovenskim komunistima opšteprihvaćene paradigme koja je tokom 30-ih godina sprovedena u SSSR-u, bila je fabrika cipela »Sebra« iz Subotice koja je fuzionisana sa većom fabrikom iz iste branše takođe iz Subotice, fabrikom »Mrika«.⁴⁸ Bilo je i drugačijih primera, pa je tako likvidirana »Tvornica ulja d.d.« iz Koprivnice ustupila željezne nosače, osovine i kuglične ležajeve građevinskom preduzeću »Jugobeton« iz Zagreba, a ova sredstva su potom upotrebljena za sanaciju cele fabričke zgrade i saniranje 80% mašina.⁴⁹ Pored navedenih slučajeva, postojala su i preduzeća čija je obnova promatrana kroz njihovo predratno poslovanje, koje je bilo uslovljeno blizinom i obilatošću sirovinskih resursa, te cenom njihovog transporta do samih proizvodnih pogona. Tako je

⁴⁵ Organizaciona šema je izrađena prema podacima iz (AJ 140-1-1, »14. Oktobar«, Fabrika građevinskih i rudarskih uređaja, Kruševac, 1948).

⁴⁶ AJ 106-13-24, Primedbe na plan za reorganizaciju direkcije i preduzeća.

⁴⁷ ARS SI AS 1381-2-2, Boris Kidrič (1912–1953), 24; AJ 40-4-9, Zapisnik sa sastanka Privrednog saveta Vlade FNRJ, održanog 19. septembra 1949. godine

⁴⁸ AJ 17-147-148, Fabrika cipela »Sebra«.

⁴⁹ AJ 17-147-148, Izveštaj o radovima obnove za jul 1946. godine, Državno industrijsko građevinsko preduzeće »Jugobeton«.

bosanskohercegovačko rukovodstvo donelo odluku da fabrika šećera »Usora« iz Doboja, fabrike metalne industrije »Sartid a.d.« iz Višegrada i »Trijumf« iz Sarajeva koje su potpuno uništene budu ugašene zbog svog nerentabilnog poslovanja i skupe proizvodnje pre rata.⁵⁰

Nova industrijska preduzeća nastajala su na razne načine, a jedan od najvažnijih kriterijuma koji je odlikovao sva nova privredna društva bila je korelacija između lokacije na kojoj se preduzeće nalazilo, blizine sirovinske baze, cene transporta, nivoa kvalifikovanosti radne snage, isplativosti proizvodnje i potreba zemlje za takvim proizvodima. Od celovitog skupa koji su činili ovi potkriterijumi zavisila je rentabilnost samog preduzeća, a prema tome i glavni uslov da preduzeće bude osnovano. Ekonomska logika je tako nalagala da se radionice mesarskih mašina i alata »Franjo Trbuha« i »Ivan Krutzler«, obe iz Zagreba, koje su konfiskovane zbog saradnje njihovih vlasnika sa ustaškim režimom, premeste u specijalno za tu namenu proširene objekte fabrike mašina i alata »NIA« iz Zagreba. Razlog za to nalazio se u tome što obe radionice nisu imale livnicu, te su stoga morale sve potrebne delove za svoje naprave da naručuju u preduzećima koja su imala livnicu i uređaje za oblikovanje metala. Sve to uz podatak da su ove radionice imale svega između 10 i 20 zaposlenih radnika činilo je njihov proizvod skupim i nepristupačnim za širi krug korisnika. Posle premeštanja ovih radionica i osnivanja jedinstvenog pogona za izradu mesarskih mašina i alata u okviru fabrike »NIA« osnovano je novo preduzeće »Narodna industrija aparata i strojeva«, koje je imalo proširenu proizvodnu delatnost i sve potrebne uređaje da se produkcija zaokruži, učini isplativijom i jeftinijom.⁵¹ Tu je i primer potpune fuzije tri konfiskovana preduzeća istovrsne namene, a to su fabrike »Velebit«, »Rapid« i »Joakim Tomić« koje su proizvodile dečija kolica i kućni nameštaj. Njihovim fuzionisanjem osnovano je novo državno preduzeće u Zagrebu pod nazivom »Državna tvornica željeznog pokućstva i dječjih kolica« i za tu potrebu podignute su nove fabričke hale u koje su premeštene njihove mašine.⁵²

Proces stvaranja »privrede kao velikog ekonomskog sistema« koji se odvijao kroz trustizaciju fabrika uzeo je maha tokom leta 1946. godine. Za donošenje odluke o fuziji nadležna je bila isključivo Vlada FNRJ iz razloga što se radilo najvećim delom o državnim privrednim preduzećima

opštedržavnog značaja. Bilo je tu uspešnih i neuspešnih fuzija, ali i onih sa polovičnim uspehom. Preduzeće za elektrotehniku i finu mehaniku »Iskra« iz Kranja i fabrika za galvanske elemente i elektrotehniku »Zmaj« iz Ljubljane su primeri uspešne fuzije. Pošto su imala istu delatnost, a »Iskra« je bila fabrika sa znatno većim kapitalom i naprednijom organizacijom rada, odlučeno je da se »Zmaj« »utopi« u »Iskru« i time je stvoreno jedno jedinstveno preduzeće znatno većih proizvodnih i tehnoloških kapaciteta.⁵³ Sa druge strane, neuspešnom se pokazala fuzija nekoliko konfiskovanih preduzeća elektroindustrije sa teritorije grada Zagreba. Reč je bila o preduzećima »Hrvatsko Simens električno d.d.«, »AEG Hrvatsko društvo za elektriku«, »Industrija Paspas«, »ELIN d.d.«, »ELKA društvo za elektrotehniku i fabrika kabela d.d.«, »NORIS«, »Elektroproizvod«, »tvornica akumulatora MUNJA d.d.« i »Narodno elektrotehničko poduzeće za elektriku i strojeve«, koji su priključeni državnom privrednom preduzeću »ELIH«.⁵⁴ Budući da su sva preduzeća imala raznovrsno poslovanje, to se nedugo posle integracije pokazalo kao otežavajuća stvar, pa se time nametnula potreba da se »ELIH« likvidira. Likvidacija je izvršena 31. decembra 1946. godine, a već narednog dana počela su sa radom kao samostalna preduzeća »Rade Končar«, »ELKA«, »Croatia«, »Elektrotehna« i »Munja«.⁵⁵

Prvi i drugi stepen koncentracije u vidu horizontalnih i vertikalnih integracija sproveden je u okviru Glavne uprave za automobilsku industriju i preciznu mehaniku (od 1947. godine Glavna direkcija savezne industrije motora). Takvi potezi Vlade svedoče o jasnom nastojanju da zemlja u najkraćem mogućem roku izvrši motorizaciju privrede, a ovaj korporativni model trebalo je da posluži kao oružije koje bi pomoglo da se to ostvari u planiranom roku. S tim u vezi, leta 1946. godine izvršeno je regrupisanje unutar GDSIM posle koga je došlo do fuzije pojedinih preduzeća i potom njihovog stavljanja pod isključivu nadležnost ove Direkcije. Preduzeća »Industrija motora A.D.« i livnica gvožđa i metala »Gvožđar A.D.« iz Rakovice sprovedli su spajanje iz koga je nastalo državno preduzeće »IMR«. Deo istog procesa bila je fuzija preduzeća precizne mehanike »Mikron A.D.« i »Nestor A.D.« iz Beograda, posle koje je nastalo preduzeće »Industrija precizne mehanike«. »Tovarna letalskih delov«, osnovana za vreme okupacije od strane nemačke firme »Vereinigte

50 AJ 17-147-148, Podaci o obnovi preduzeća Narodne Republike Bosne i Hercegovine za 1945. godinu, 26. 5. 1946.

51 AJ 17-4-4, Osnivanje novih industrijskih preduzeća, »Narodna industrija aparata i strojeva« Zagreb, 25. 5. 1946.

52 AJ 17-4-4, Osnivanje novih industrijskih preduzeća, »Državna tvornica željeznog pokućstva i dječjih kolica«, 24. 5. 1946.

53 AJ 16-14-18, Fuzija preduzeća »Iskra« i »Zmaj«, 24. 8. 1946.

54 HR-HDA 285, 238, Izveštaj o preduzeću »Elektroindustrija Hrvatske«, Zagreb, 27. 11. 1945.

55 AJ 16-14-18, Fuzionisanje elektrotehničkih preduzeća sa »ELIH-om« i likvidacija, 1946.

Deutsche Motorenwerke A.G.«, produžila je rad i poslužila je kao baza iz koje je osnovano državno preduzeće »TAM«,⁵⁶

Završetak poslednjeg talasa nacionalizacije središnom 1948. godine omogućio je da se proces fuzionisanja privrednih subjekata privede kraju.⁵⁷ »IMR« je tada doveo do kraja proces ukрупnjavanja sopstvenih privrednih kapaciteta kada mu je pripojeno u prvi mah preduzeće »Jugostroj«, a potom i »Goldner«. Ove fabrike su obezbedile mogućnost za racionalniju proizvodnju unoseći u »IMR« fabričke hale, mašine, stručne kadrove i livnicu mesinga, aluminijumskih i drugih legura. Ovim je postavljena podloga za buduću fabrikaciju traktora, ali i zaokružena integracija u okviru motorne industrije.⁵⁸ Primer nacionalizovanog preduzeća »Rafinerija dragih kovin Ing. Paulin« iz Ljubljane, koje je odlukom države pripojeno preduzeću od opštedržavnog značaja »Galenika« iz Zemuna, ukazuje na rešenost države da do kraja preoblikuje niže spratove privredne strukture u skladu sa proklamovanim ekonomskim konceptom. Tada je Ministarstvo lake industrije FNRJ donelo odluku da »Galenika«, koja je planom proizvodnje predvidela produkciju zubarskih legura, iz investicionog plana izbriše stavke nabavke mašina i aparature neophodnih za fabrikaciju ovog artikla. Takvo rešenje je usvojeno stoga jer je odlučeno da se već postojeća oprema nacionalizovanog preduzeća »Rafinerija dragih kovin Ing. Paulin« preseli iz Slovenije u Zemun. Osim fuzije dva preduzeća sprovedena je i alokacija sredstava sa jednog na drugi kraj države. To je u vremenu kada se do investicionih sredstava ali i realizacije nabavki u inostranstvu teško dolazilo, bilo od prvorazrednog značaja.⁵⁹

Zametanje klica novog samoupravnog društvenog i privrednog sistema pod kraj 1949. godine imalo je za posledicu početak dubinske reorganizacije ekonomske strukture. No, to se nije odrazilo na raskid sa politikom koja je išla u pravcu stvaranja velikih privrednih sistema. Rad na korporativizaciji osnovnih privrednih jedinica je nastavljen, ali od tada sa mnogo više iskustva i smislenih poteza. Privredni rukovodioci su tokom godina upravljanja dobro upoznali sve osobenosti jugoslovenske privrede, pa su došli u poziciju da uoče prethodne propuste i bolje promisle sledeće akcije. Jedna od takvih je rešenje o spajanju preduzeća »Boksitni rudnici Drniš« i »Elek-

trometalurški kombinat Šibenik«, usled koga je stvoreno preduzeće čiji je predmet poslovanja postalo iskorišćavanje nalazišta boksitne rude, proizvodnja glinice, aluminijuma, aluminijumskih legura, ferolegura i amorfnih elektroda. Ovom fuzijom stvoreno je rudarsko-metalurško preduzeće koje je zaokružilo čitav proces proizvodnje. Inače, »Elektrometalurški kombinat« je takođe nastao prethodnom fuzijom »Elektroželezare« iz Šibenika, »Tvornice glinice i aluminijuma« iz Lozovca i »Hidrocentrale Manojlovac« jula 1948. godine, tako da je proces uspešnog ukрупnjavanja u slučaju ove firme nastavljen.⁶⁰ Istovetan proces može se uočiti kod fabrike alatnih mašina »Prvomajska« kojoj je pripojena »Tvornica hidrauličnih strojeva« iz Zagreba.⁶¹

Sa druge strane, u želji da se putem ubrzane industrijske izgradnje u što kraćem roku pobedi privredna zaostalost, nicala su sa ekonomskog gledišta neracionalne fabrike. Primer ovako nepotrebnog rasipanja investicionih sredstava bile su dve fabrike na granici Srbije i Bosne. Prva, fabrika »Terpentin« u Dobrunu podignuta je pre, a modernizovana posle rata, dok je druga, potpuno nova, podignuta sa druge strane granice u Mokroj Gori. Zbog relativno oskudne sirovinске baze kao što je smola drveta domaćih četinarara, koja se dobijala na prilično ograničenoj šumskoj teritoriji u Bosni i Srbiji, kapaciteti ovih preduzeća za preradu smole nisu se mogli pravilno iskoristiti niti je kvalitet proizvodnje zadovoljavao potrošače. Imajući u vidu da je zbog nedostatka koordinacije privrednih rukovodilaca iz Srbije i BiH nastala ova anomalija u privredi, Savezna Vlada je intervenisala u pravcu njenog otklanjanja. Odlučeno je da se fabrika u Mokroj Gori demontira i prenese u Dobrun, te da se time izvrši koncentracija proizvodnje u fabrici »Terpentin«, koja je imala veću tradiciju u smolarstvu, raspolagala stručnim kadrovima i nalazila se neposredno do železničke komunikacije Užice-Sarajevo. Pored postizanja rentabilnosti poslovanja ovom fuzijom u fabricu u Dobrunu su preneti neki novi tehnološki procesi kojima preduzeće pre nije raspolagalo.⁶²

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Pomenuti potezi koje je država preduzimala u prvih pet poratnih godina radikalno su preobrazili izgled jugoslovenske privrede. Privredna politika

56 AJ 16-13-17, Podaci potrebni za blagovremeno obavljanje registracije, 20. 8. 1946.

57 AJ 50-4-10, Izveštaj o praćenju nacionalizacije privatnih privrednih preduzeća u NRS, 15. 5. 1948.

58 AJ 108-1-2, Prikličenje preduzeća »Jugostroj« »Industriji motora Rakovica«, 11. 5. 1948.

59 AJ 10-5-5, Pripajanje nacionalizovanog preduzeća »Rafinerija dragih kovin Ing. Paulin«, Ljubljana, preduzeću »Galenika« Zemun, 21. 6. 1948.

60 AJ 26-91, Rešenje o spajanju preduzeća »Boksitni rudnici Drniš« i »Elektrometalurški kombinat Šibenik«, 7. 4. 1950.

61 AJ 26-92, Rešenje o spajanju preduzeća »Tvornica hidrauličnih mašina« Zagreb i »Prvomajska« tvornica alatnih strojeva i levaonica, Zagreb, 23. 12. 1948.

62 AJ 109-8-15, Povećanje kapaciteta, Prenos postrojenja iz NR Srbije, Fuzionisanje preduzeća »Terpentin« u Dobrunu i Mokroj Gori, 6. 12. 1950.

čiji je kreator bila KPJ imala je za cilj likvidaciju srednjih, malih i patuljastih preduzeća mahom zanatskog tipa, koja su prema shvatanju jugoslovenskih komunista bila relikv prošlosti i prepreka razvoju moderne industrije. Integralističke težnje državne politike u privredi nisu dovele samo do stvaranja krupnih privrednih preduzeća, već i do povezivanja privrede u jedinstvenu celinu kojom je rukovodila savezna vlada preko mnoštva institucija koje su imale jasno određen položaj u ekonomskoj hijerarhiji (Čobeljić, 1977, 11–18). U procesu ukрупnjavanja jugoslovenska privreda je krajem 40-ih godina 20. veka postala gigantska korporacija sposobna da sinhronizuje brojne pojedinačne akcije i da međusobno povezuje kratkoročne i dugoročne planove. Tokom sprovođenja forsirane industrijalizacije u periodu Prvog petogodišnjeg plana ostvaren je vidan napredak. Obrisu izmenjene privredne strukture mogli su se nazreti već početkom pedesetih godina 20. veka. Pored razvitka proizvodnje, izvršena je i znatna koncentracija do rata mahom usitnjene industrije. Iako broj preduze-

ća nije povećan, dotle se broj radnika u industriji, i pored tehničkog usavršavanja i modernizacije, više nego udvostručio. Pre rata su postojala svega 102 preduzeća sa preko 500 radnika, a krajem 1951. godine bilo ih je preko 200. Od preduzeća sa preko 3.000 radnika do rata je bilo pet, a posle rata čak njih 10 sa preko 4.000 zaposlenih.⁶³ Raskid sa Sovjetima 1948. godine nagovestio je kraj centralnog planiranja i korporativne organizacije privrede. Uvođenjem prvih radničkih saveta pod kraj 1949. godine i tendencijom prenošenja upravljanja neposredno na proizvođače, korporativni model ustrojstva počeo je da ustupa mesto kooperativnom modelu. Rezultati prve privredne reorganizacije tokom 1950. godine potvrdili su novi kurs državne politike i raskrstili sa dotadašnjom privrednom organizacijom ustrojenom prema sovjetskim korporativnim uzorima.⁶⁴ Jugoslovenski privredni rukovodioci su od tada, naoružani značajnim iskustvom praktičnog upravljanja i organizacije, započeli sa osmišljavanjem sopstvenih formi ustrojstva privrede na temeljima ideje radničkog samoupravljanja.

63 AJ 507/XI–1/91, Neki podaci o razvoju naše privrede u odnosu na stanje pre rata, Industrija.

64 ARS SI AS 1522-2-10, Ekspoze o organizaciji državnog upravljanja našega gospodarstva, Februar 5. 2. 1950.

»OBLIKOVANJE OBSEŽNEGA GOSPODARSTVA«: VZPOSTAVITEV KOMPLEKSNIH
KORPORATIVNIH OBLIK ORGANIZACIJE IN UPRAVLJANJA V
JUGOSLOVANSKEM GOSPODARSTVU (1945–1950)

Aleksandar RAKONJAC

Inštitut za novejšo zgodovino Srbije, Trg Nikole Pašića 11, 11000 Beograd, Srbija
e-mail: aleksandar.rakonjac90@gmail.com

POVZETEK

Avtentična revolucija, ki so jo jugoslovanski komunisti izvedli v zadnji fazi druge svetovne vojne, je odprla vrsto notranjepolitičnih, gospodarskih in socialnih vprašanj, ki so bila izjemnega pomena za bodočo strukturo novonastale jugoslovanske federacije. Kmalu so stopila v ospredje gospodarska vprašanja kot ena najpomembnejših za državno in partijsko vodstvo, saj je država, ki je pod svoje okrilje prevzela skoraj celotno gospodarstvo, morala najti nov modus operandi. Zaradi pomanjkanja izkušenj pri upravljanju gospodarstva so se jugoslovanski komunistični voditelji zanašali na gospodarsko prakso svoje najbližje politične in ideološke zaveznice Sovjetske zveze. V prvih povojnih letih je bilo zgledovanje po sovjetskih vzorih prevladujoče in s pomočjo sovjetskih gospodarskih svetovalcev izvedenih več gospodarskih rešitev. Posebnega pomena je bil proces nastajanja korporativnih oblik gospodarskega organiziranja, ki je dobil novo dinamiko po nacionalizaciji decembra 1946. Do konca leta 1948 je bila izvedena korporativizacija državnega gospodarskega sektorja, s čimer je jugoslovansko gospodarstvo postalo ena velikanska korporacija. Politični prelom s Sovjetsko zvezo je omajal vero v pravilnost prejšnje državne usmeritve na področju gospodarstva in kmalu so sledili intenzivni premisleki o alternativnem ekonomskem modelu. Sprejetje koncepta delavskega samoupravljanja konec leta 1949 je pomenilo konec sovjetskega korporativnega modela upravljanja in organizacije. Dokončen razpad korporativnega modela sovjetskega tipa pa je sledil z začetkom splošne reorganizacije gospodarstva leta 1950.

Ključne besede: Komunistična partija Jugoslavije, Jugoslavija, Zveza sovjetskih socialističnih republik, gospodarstvo, korporativizacija

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- AJ 9** – Arhiv Jugoslavije (AJ), Ministarstvo spoljne trgovine Vlade FNRJ (fond 9).
- AJ 10** – AJ, Ministarstvo lake industrije Vlade FNRJ (fond 10).
- AJ 16** – AJ, Ministarstvo teške industrije Vlade FNRJ (fond 16).
- AJ 17** – AJ, Ministarstvo industrije Vlade FNRJ (fond 17).
- AJ 26** – AJ, Državni sekretarijat za poslove narodne privrede (fond 26).
- AJ 40** – AJ, Privredni savet Vlade FNRJ (fond 40).
- AJ 41** – AJ, Savezna planska komisija (fond 41).
- AJ 50** – AJ, Predsedništvo Vlade FNRJ (fond 50).
- AJ 106** – AJ, Generalna direkcija crne metalurgije Vlade FNRJ (fond 106).
- AJ 108** – AJ, Glavna direkcija savezne industrije motora Vlade FNRJ (fond 108).
- AJ 109** – AJ, Savet za prerađivačku industriju Vlade FNRJ (fond 109).
- AJ 133** – AJ, Glavna direkcija savezne industrije vatrostalnog materijala (fond 133).
- AJ 134** – AJ, Glavna direkcija savezne elektroindustrije (fond 134).
- AJ 140** – AJ, Generalna direkcija savezne metalne industrije Vlade FNRJ (fond 140).
- AJ 185** – AJ, Savezna uprava industrije tekstila, kože i obuće (fond 185).
- AJ 507** – AJ, Savez komunista Jugoslavije (fond 507).
- AJ 836** – AJ, Kabinet maršala Jugoslavije (fond 836).
- ANBS 1/III** – Arhiv Narodne banke Srbije (ANBS), Narodna banka FNRJ (1945–1963) (fond 1/III).
- ARS SI AS 1381** – ARS, Kidrič Boris - Peter, 1952–1989 (fond SI AS 1381).
- ARS SI AS 1522** – Arhiv Republike Slovenije (ARS), Kidrič Boris - Peter, 1935–1975 (fond SI AS 1522).
- AV 218** – Arhiv Vojvodine (AV), Planska komisija Autonomne Pokrajine Vojvodine (fond 218).
- Bailes, Kendall E. (1981)**: *The American Connection: Ideology and the Transfer of American Technology to the Soviet Union, 1917–1941*. *Comparative Studies in Society and History*, 23, 3, 421–448.
- Bilandžić, Dušan (1965)**: *Kratak pregled razvitka društveno-ekonomskih odnosa u SFRJ 1945–1965*. Beograd, Centar za ideološko-političko obrazovanje Radničkog univerziteta «Đuro Salaj».
- Boffa, Giuseppe (1985)**: *Povijest Sovjetskog Saveza, Od Revolucije do Drugog svjetskog rata, Lenjin I Staljin (1917–1941)*. I–II. Opatija, Otokar Keršovani.
- Brutzkus, Boris (2000)**: *Economic Planning in Soviet Russia*. London and New York, Routledge.
- Carr, Edward H. (1984)**: *Ruska revolucija, Od Lenjina do Staljina (1917–1929)*. Zagreb, Globus.
- Čobeljić, Nikola (1977)**: *Privreda Jugoslavije, Rast, struktura i funkcionisanje*. Beograd, Savremena administracija.
- DAMSP PA** – Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (DAMSP), Politička arhiva (fond PA), Jugoslavija, SSSR.
- Davies, Robert (1998)**: *Soviet Economic Development From Lenin to Khrushchev*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Day, Richard B. (1973)**: *Leon Trotsky and the Politics of Economic Isolation*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Dedijer, Vladimir (1984)**: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita (1945–1955)*. III. Beograd, Rad.
- Gibianskii, Leonid (1997)**: *The Soviet-Yugoslav Split and the Cominform*. In: Naimark, Norman M. & Leonid Gibianskii (ed.): *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949*. Boulder, WestviewPress, 291–312.
- Hanson, Paul (2014)**: *The Rise and Fall of the Soviet Economy, An Economic History of the USSR from 1945*. New York, Routledge.
- Hobsbaum, Erik (2002)**: *Doba ekstrema, Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*. Beograd, Dereta.
- Hobsbawm, Eric (1989)**: *The Age of Empire 1875–1914*. New York, Vintage.
- Hobson, John (1902)**: *Imperialism, A Study*. New York, James Pott & Co.
- Hofmann, Gordana (2004)**: *Narodna banka 1944–1991*. Beograd, Evropski centar za mir i razvoj.
- HR-HDA 285** – Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), Ministarstvo industrije Narodne republike Hrvatske (fond 285).
- IAB 2821** – Istorijski arhiv Beograda (IAB), Legat Vlastka Begovića (fond 2821).
- Kemp-Welch, Anthony (2008)**: *Poland under Communism, A Cold War History*. New York, Cambridge University Press.
- Koka, Jirgen (2016)**: *История капитализма*. Beograd, Клио.
- Korać, Ljubiša (1981)**: *Organizacija Federacije u socijalističkoj Jugoslaviji 1943–1978*. Zagreb, Arhiv Jugoslavije/Globus.
- Lenjin, Vladimir I. (1960a)**: *Imperijalizam kao poslednji stadij kapitalizma*. Beograd, Rad.
- Lenjin, Vladimir I. (1960b)**: *Izabrana dela (novembar 1917–mart 1923)*. I–XVI. Beograd, Rad.
- Marks, Karl & Fridrih Engels (1974)**: *Manifest komunističke partije*. Beograd, Mladost.
- Mirković, Mijo (1959)**: *Uvod u ekonomiku FNRJ*. Zagreb, Naprijed.
- Mitrović, Andrej (1974)**: *Vreme netrpeljivih, Politička istorija velikih država Evrope 1919–1939*. Beograd, Srpska književna zadruga.
- Osnovni zakon o državnim privrednim preduzećima (1949)**: Beograd, Službeni list FNRJ.
- Pertot, Vladimir (1971)**: *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije, Analiza razdoblja između 1919. i 1968. Godine*. I. Zagreb, Informator.

Petranović, Branko (1969): Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove. Beograd, ISI.

Preobraženski, Evgenije (1983): Nova ekonomika, Pokušaj teorijske analize sovjetske privrede. I–II. Zagreb, Cekade.

Rakonjac, Aleksandar (2022): Uspon i pad komandno-planske privrede u Jugoslaviji (1947–1951). Prispjevki za novejšo zgodovino, LXII, 2, 155–174.

Schröter, Harm G. (2005): Americanization of the European Economy. A Compact Survey of American Economic Influence in Europe Since the 1880s. Dordrecht, Springer.

Taylor, Frederick (1911): Principles of Scientific Management. London and New York, Harper & Brothers.

Vestad, Arne (2008): Globalni Hladni rat, Intervencije u Trećem svetu i oblikovanje našeg doba. Beograd, Arhipelag.

Vukmanović, Svetozar Tempo (1971): Revolucija koja teče, Memoari. I–II. Beograd, Komunist.

Wood, John C. & Michael C. Wood (eds.) (2002): Henri Fayol: Critical Evaluations in Business and Management. I–III. London and New York, Routledge.

Wolf, Leonard (1968): Empire & Commerce in Africa. A Study in Economic Imperialism. London, Allen & Unwin.

Zečević, Miodrag & Bogdan Lekić (eds.) (1995): Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953. I–IV. Beograd, Arhiv Jugoslavije.

PREBOJNA OSEMDESETA: ARHITEKTURNI EPICENTER SLOVENIJA

Petra ČEFERIN

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Zoisova 12, Ljubljana, Slovenija
e-mail: petra.ceferin@fa.uni-lj.si

IZVLEČEK

Članek se osredotoča na arhitekturno dogajanje v osemdesetih letih prejšnjega stoletja v Sloveniji. Njegova osrednja teza je, da so arhitekti in drugi udeleženci tega dogajanja takrat uspeli razvijati arhitekturo na način, ki nam omogoča, da Slovenijo tistega časa opredelimo kot arhitekturni epicenter. Namen članka je dvojen. Prvič, pokazati namerava, da je mogoče in zakaj je mogoče to dogajanje opredeliti kot primer arhitekturnega epicentra. In drugič, pokazal bo, da so za njegovo vzpostavitev bile posebej pomembne povezave z Italijo. Pri razvijanju svoje argumentacije se bo članek osredotočal na delovanje treh arhitekturnih institucij. Te institucije so delovna skupnost samostojnih arhitektov DESSA, seminar Piranski dnevi arhitekture in revija Arhitektov bilten.

Ključne besede: arhitekturni epicenter, osemdeseta v Sloveniji, teoretska praksa arhitekture, DESSA, Piranski dnevi arhitekture, Arhitektov bilten, Jože Plečnik

LA SVOLTA DEGLI ANNI '80: LA SLOVENIA, EPICENTRO DI ARCHITETTURA

SINTESI

Il contributo si incentra sulle tendenze e l'evoluzione dell'architettura negli anni '80 del secolo scorso in Slovenia, avanzando la proposta che gli architetti e altri partecipanti agli sviluppi di quel periodo trasformarono l'architettura in modo tale da legittimare l'assegnazione alla Slovenia di quel tempo dell'attributo «epicentro di architettura». L'autore persegue due obiettivi: innanzitutto comprovare il merito della denominazione di epicentro di architettura e, in secondo luogo, illustrare la rilevanza che i legami con l'Italia ebbero per la sua instaurazione. Nella sua argomentazione il contributo esaminerà da vicino l'attività di tre istituzioni di architettura, e precisamente: DESSA [Comunità di lavoro di architetti liberi professionisti], il seminario Piranski dnevi arhitekture [Giornate piranesi dell'architettura] e la rivista Arhitektov bilten [Il bollettino di architettura].

Parole chiave: epicentro di architettura, anni '80 in Slovenia, pratica teorica dell'architettura, DESSA, Giornate piranesi dell'architettura, Arhitektov bilten, Jože Plečnik

UVOD¹

Osemdeseta leta prejšnjega stoletja so bila poseben čas. Bila so, na eni strani, čas drobljenja in ob koncu desetletja tudi zloma socialističnih sistemov. In bila so, na drugi strani, čas vzpona neoliberalnega kapitalizma in njegovega uveljavljanja kot globalnega družbeno političnega in ekonomskega sistema. Bila so tudi čas velikih in daljnosežnih sprememb na področjih umetnosti in kulture, čas vzpostavitve novih umetnostnih paradigem, prav tako tudi čas krize modernizma in uveljavitve postmodernizma. V mnogih ozirih bi lahko rekli, da so bila osemdeseta leta začetek dobe in sveta, v katerem živimo danes – začetek tiste dobe in tistega sveta, ki nam ne daje veliko razlogov za zadovoljstvo in veselje.

A to ni posebnost tistega časa, ki me tu zanima. Osemdeseta leta so vsaj na nekaterih lokacijah – in ena od teh lokacij je bila tudi Slovenija – bila namreč še nekaj drugega. Vsebovala so še neko drugo razsežnost. In to je tisto, kar me zanima: razsežnost časa, ki jo lahko še najustrežneje označimo s starogrško besedo *kairos*.² Beseda označuje kritični, tako rekoč prelomni čas, ugoden trenutek, ki se pojavi nepričakovano in ga je potrebno izkoristiti. Pravzaprav se beseda nanaša tako na čas kakor kraj. Označuje to, kar je ob *pravem času* na *pravem kraju* – pravem v smislu, da se takrat vzpostavi ugoden splet okoliščin za delovanje, strateški trenutek, ko lahko ustrezna intervencija v dani splet okoliščin – to, čemur se reče »izkoristiti trenutek« – pripelje do izredno močnih, daljnosežnih učinkov. Strateški trenutek je torej potrebno še izkoristiti, in prav to se je po mojem v začetku osemdesetih let v Sloveniji, takrat še eni od republik Socialistične federativne republike Jugoslavije, tudi zgodilo.³

Zgodilo se je na področju filozofije. Če izpostavim primer, ki je v osemdesetih letih nedvomno predstavljal filozofski dogodek v Sloveniji: skupina mladih filozofov, ki se je takrat organizirala v Društvo za teoretsko psihoanalizo, je v osemdesetih letih na enkrat način uspela povezati nemško klasično filozofijo, poststrukturalizem, marksizem Althusserja in psihoanalizo Jacquesa Lacana. Razvila je filozofsko usmeritev, ki je prekinila z obstoječo filozofsko referenčno mrežo v Sloveniji in odprla nekaj novega.⁴ Osrednji publikaciji, v katerih so v osemdesetih letih razvijali svojo prakso, sta bili revija *Problemi* in (v nemščini) lacanovsko usmerjen zbornik *Wo es war*.⁵ Njihova dela so postala pomembne reference v sodobni filozofiji in so delovala oziroma še vedno delujejo kot opora in sprožilci mišljenja na različnih področjih teoretskih, kot tudi drugih kreativnih praks.

Intenzivno dogajanje se je v obdobju osemdesetih let odvijalo tudi na različnih področjih umetnostnega delovanja. Vzpostavile so se nove oblike umetnostne produkcije, okrepile so se mednarodne izmenjave in pojavljale so se umetnostne prakse, ki so odločno zarezale v uhojeno razumevanje umetnosti. Primer takšnih praks je bilo delovanje umetniškega kolektiva NSK, ki je bil hkrati dvoje – umetnostna praksa, ki je vključevala produkcijo na področjih glasbe, gledališča, vizualnih umetnosti, nekoliko pozneje pa tudi filozofije, filma in arhitekture, hkrati pa tudi institucija za podporo lastni umetnostni praksi. NSK je v osemdesetih letih vztrajno deloval kot nekakšen tujek, in sicer ne le v lokalnem prostoru socialistične Slovenije in Jugoslavije, ampak tudi širše, v evropskem prostoru umetnosti in popularne kulture, ki so ga takrat določali zahodni umetnostni centri.⁶

O umetnostni produkciji v osemdesetih in njenih mednarodnih učinkih in povezavah je bilo

1 Izhodišče članka predstavlja referat Architectural Epicentre Slovenia and the Italian Connection, ki sem ga predstavila na znanstvenem sestanku Cold War Interactions. Architectural Exchange Between Italy and the Socialist East (Politecnico di Milano, 8. in 9. junij 2022). Članek je nastal s podporo Raziskovalnega programa J5-1798, ki ga sofinancira ARRS. / This article was supported by the Research Programme J5-1798, co-financed by the Slovenian Research Agency.

2 Za podrobno obravnavo pojma *kairos*, kot ga tu uporabljam, prim. Calcagno (2007, 98–108).

3 O pomenu in pomembnosti osemdesetih v Sloveniji za področje politike prim. članek sociologa Tomaža Mastnaka: Čemu osemdeseta? (Mastnak, 2018).

4 Filozof Aleš Mendiževc delo te skupine predstavi kot »enega izmed večjih teoretskih dogodkov v Sloveniji, verjetno tudi na področju bivše Jugoslavije in širše, njegov pomen je segal tudi onkraj teorije še v druge prakse« (Mendiževc, 2017, 53). Piše, da se njihovo delo sicer pogosto zveja na referenčno mrežo, iz katere so izšli in na katero so se opirali. A s tem se zgreši premik, ki so ga sprožili, novost njihove teoretske prakse. To novost, ki so jo artikulirali v svojem delu in ki je artikulirala njih, povzame s formulacijo *radikalna ontologija*: »Nova, povsem drugačna ontologija, ki bi ji lahko rekli *radikalna ontologija*, je bila tista, ki je vzpostavila ljubljansko lakanovsko šolo, fenomen Žižek in trojko lakanovske partije.« (Mendiževc, 2017, 53). To svojo tezo Mendiževc v članku podrobneje razvija. »Trojko lakanovske partije« so sestavljali Slavoj Žižek, Rado Riha in Mladen Dolar (Mendiževc, 2017, 53–70).

5 *Wo es war*. Publikacija Freudovskega polja. Odgovorni urednik: Slavoj Žižek. Uredniški odbor: Mladen Dolar, Susanne Hommel, Franz Kaltenbeck, Rado Riha, Michael Turnheim. Publikacija je izhajala v nemščini v letih 1986–1989. Izšlo je 7 zvezkov.

6 Za podrobno obravnavo delovanja kolektiva NSK v osemdesetih letih, njegovih motečih učinkov, kot tudi kontekstualizacijo njihovega dela prim. mdr. Badovinac et. al. (2015).

že veliko napisanega in objavljenega.⁷ Manj znano pa je, da so v osemdesetih letih v Sloveniji tudi arhitekti uspeli »izkoristiti trenutek«. S svojim delovanjem so odločno zarezali v situacijo svojega časa in prostora, in razvijali arhitekturo v skladu z njenim maksimalnim potencialom. Ali, če to povem nekoliko drugače, uspeli so jo prakticirati kot *kreativno miselno prakso*.⁸ Pri tem so se navezovali na najsodobnejšo in najrelevantnejšo teorijo in prakso arhitekture tistega časa in gradili mednarodne strokovne povezave. V svojem delovanju so bili tako uspešni, da lahko v arhitekturnem pogledu Slovenijo tistega časa označimo kot *arhitekturni epicenter* in jo postavimo na zemljevid epicentričnih produkcij v Evropi.

Pojem arhitekturni epicenter uporabljam v pomenu, kot smo ga zarisali v seriji predavanj in v knjigi *AE: Invencije arhitekture, intervencije v realnost*.⁹ Za razliko od slavnih epicentrov, ki so imeli izredno močan, lahko bi rekli, globalen vpliv – kot so se denimo zgodili na Finskem v šestdesetih, v regiji Ticino v poznih sedemdesetih ali na Nizozemskem v devetdesetih letih – je bil sicer domet slovenskega primera precej manjši. Ostal je omejen na regionalno merilo. Imel pa je vse značilnosti epicentričnih produkcij.

Oglejmo si te značilnosti nekoliko podrobneje. Kaj pravzaprav arhitekturni epicenter je? Pojem arhitekturni epicenter, kot smo ga razvili v omenjenem projektu predavanj in knjige, označuje dvoje. Prvič, označuje, da se je zgodil nekakšen pretres dane situacije – pretres, ki je nastopil kot znamenje in nosilec nečesa novega. Konkretnije rečeno: na določeni lokaciji so v določenem času nastajala arhitekturna dela – stavbe, trgi, krajinske in urbane intervencije, risbe, članki, knjige, razstave – ki niso bila samo znamenje svojega časa in prostora, izraz dane situacije. Pač pa so svojo situacijsko določenost ravno *prebijala*. V njej so delovala kot nekakšne *motnje* – motnje uhojenega razumevanja arhitekture, ustaljenih načinov njenega izdelovanja, izoblikovanih predstav tega, kaj je vredno, lepo, pravilno – in kot takšna so

načenjala, pretresala svojo situacijo. Delovala so kot *ustvarjalni pretres* dane situacije, ki je v njej odpiral nove in drugačne možnosti za misel in prakso arhitekture.

In drugič, izraz arhitekturni epicenter označuje, da ta pretres ni nekaj, kar se je pač zgodilo in potem zamrlo. Pač pa vztraja, traja, in se v svojih posledicah kreativno nadaljuje. Da arhitekturna dela pretresajo in odpirajo svojo situacijo, pomeni, drugače rečeno, da človeka nagovarjajo v njeni ali njegovi miselni zmožnosti, da sprožajo mišljenje. Mišljenje pa je v kreativnih praksah vselej neločljivo od delovanja, od poskusov, da bi v svojem lastnem delu ponavzročili to, kar je sprožilo mišljenje, pognalo misel v gibanje.¹⁰ Nastajajo nova dela, teoretska besedila, razstave, zgradbe – kreativna miselna praksa arhitekture se nadaljuje, v tem procesu se tudi preoblikujejo uhojeni režimi vednosti, uveljavljene metode dela, ustaljeni načini gledanja in razumevanja arhitekture v njeni situaciji, v svetu.¹¹ Drugače rečeno, ustvarjalni pretres sproža *epicentrične učinke* – učinke, ki se v obliki nekakšnih koncentričnih krogov širijo iz svojega časovno-prostorskega izhodišča. Svojo zgolj lokalno umeščenost presegajo, hkrati pa vztrajajo v času. Prav ti daljnosežni in dolgoročni učinki, ki se manifestirajo v takšnih in drugačnih spremembah dane realnosti, so pravzaprav tisto, kar potrjuje, da se je ne neki točki zgodilo nekaj pretresnega, skratka, da se je zgodil arhitekturni epicenter.

A k temu je treba dodati še nekaj ključnega: sam pretres je samo pogoj možnosti za to, da se bodo njegovi inovacijski učinki v dani realnosti tudi ohranili, se na kreativen način razvijali naprej. Takšno nadaljnje razvijanje inovacijskih učinkov nekega epicentra se seveda ne odvija kar samo od sebe, ampak zahteva angažiranost, delovanje. In sicer zahteva delovanje na vsaj treh, med seboj tesno povezanih ravneh. Prvič, zahteva vztrajno nadaljnje razvijanje arhitekture kot kreativne miselne prakse, tako v arhitekturni teoriji kot v praksi projektiranja; drugič, zahteva

7 Več v Španjol (2018); Piškur (2017) ter Aikens et al. (2018). Pa tudi katalogi k preglednim razstavam v Moderni galeriji Ljubljana (Španjol & Zabel, 2003; Soban et. al., 2004). Oba kataloga vključujeta tudi kratke preglede razvoja arhitekture v obravnavanem obdobju in segmente izbranih člankov iz obravnavanega obdobja. Na temo umetnosti osemdesetih v Sloveniji in nekdanji Jugoslaviji je bila v letih 2015–2018 organizirana tudi serija razstav, ki jih je pripravila Moderna galerija. Za obravnavo umetnosti osemdesetih v družbenem kontekstu nekdanje Jugoslavije več v zbirki esejev *Comradeship. Curating, Art and Politics in Post-Socialist Europe* Zdenke Badovinac (Badovinac, 2019).

8 Opredeleitev kreativne miselne prakse arhitekture sem podrobno razvila v knjigah *The Resistant Object of Architecture. A Lacanian Perspective* (Čeferin, 2021) in *Niti uporabni niti estetski objekt. Strukturna logika arhitekture* (Čeferin, 2016).

9 Prim. Čeferin & Požar (2008). Knjiga je nastala na podlagi niza predavanj, ki smo ga organizirale Cvetka Požar, Anja Zorko in Petra Čeferin v Arhitekturnem muzeju Ljubljana v letih 2007–2008.

10 Za filozofsko konceptualizacijo kreativnega delovanja kot nerazločljivosti misli in dejanja (prim. Riha, 2012, 379–399).

11 To odlično pove Rado Riha, ko pravi, da arhitekturno delo, ki je artikulacija nečesa novega (in takšna dela proizvajajo arhitekturni epicentri), »obstaja v dveh oblikah. Ima tako rekoč dve telesi. Obstaja kot neka materialna danost. In obstaja v svojih posledicah, ki jih proizvaja v realnem, v tem, kar spodbudi v realnem: drugače rečeno, obstaja v pretresih, ki se manifestirajo v takšnih in drugačnih spremembah realnosti« (Riha, 2008, 26).

ustvarjanje in zagotavljanje ustreznih pogojev za takšno prakso arhitekture; in tretjič, zahteva skrb za to, da njeno prebojno delovanje postane vidno tudi onstran svoje lokalne situacije, v mednarodnem prostoru. In to je po mojem uspelo arhitektom, arhitektom in drugim udeležencem tega dogajanja v osemdesetih letih v Sloveniji. Uspelo jim je učinkovito delovati na vseh treh ravneh.

V nadaljevanju članka bom pokazala na to razsežnost arhitekturne produkcije v Sloveniji. Natančneje, pokazala bom dvojje. Prvič, da je mogoče in zakaj je mogoče prvo polovico osemdesetih let v Sloveniji opredeliti kot primer arhitekturnega epicentra. In drugič, pokazala bom, da so bile za njegovo vzpostavitev izjemno pomembne mednarodne povezave, predvsem povezave z Italijo. Te so vključevale osebne stike med slovenskimi in italijanskimi arhitekti, različne institucionalne povezave, ki so se razvijale v obliki organizacije razstav, konferenc, seminarjev, kot tudi vplive sodobne italijanske teorije in prakse arhitekture na delo slovenskih arhitektov, arhitektov, raziskovalk in raziskovalcev arhitekture.

V svojem prikazu se bom osredotočila na delovanje treh arhitekturnih institucij, ki so igrale ključno vlogo pri tem, da se je slovenski arhitekturni epicenter zgodil. Te institucije so bile: delovna skupnost samostojnih kulturnih delavcev – arhitektov DESSA, ustanovljena leta 1982; mednarodni arhitekturni seminar Piranski dnevi arhitekture (PDA), ki se je prvič zgodil leta 1983; in revija Arhitektov bilten (AB), ki se je v poznih 70. letih začela vzpostavljati kot središče za sistematično razvijanje teorije arhitekture. Te tri institucije so v osemdesetih letih delovale kot nekakšna podporna struktura za razvijanje tiste zgradbe oz. tistih zgradb arhitekture, za katere so si nosilci tega dogajanja prizadevali.¹² Moj prispevek bo sicer zgolj groba skica tega dogajanja. Zarisa pa bom nekatere nastavke, na podlagi katerih bi to raziskavo bilo mogoče nadaljevati in razviti podrobneje.

ARHITEKTURNA KOOPERATIVA

DESSA je predstavljala nekakšno institucionalno inovacijo na področju organizacije arhitekturnega poklica v Sloveniji. Do takrat so arhitekti v glavnem bili zaposleni v državnih podjetjih. Lahko so sicer delovali tudi samostojno, a to je vključevalo vrsto omejitev. Leta 1982 pa so se zgodile takšne spremembe zakonodaje, ki so omogočile poseben tip zaposlitve za področje kulture – zaposlitev v modusu t. i. samostojnih kulturnih delavcev, kot tudi možnost njihovega povezovanja v to, kar je zakon opredelil kot trajne delovne skupnosti (TDS).¹³ Skupina arhitektov, za vodjo te skupine je bil izvoljen Andrej Hrausky, je izkoristila to možnost in še istega leta ustanovila delovno skupnost samostojnih arhitektov – DESSA.¹⁴ To je dejansko pomenilo, kot navaja Hrausky, da se je DESSA vzpostavila kot nekakšna kooperativa samostojnih arhitektov.¹⁵ To je tudi prvi razlog, zakaj je bila pomembna za vzpostavitev arhitekturnega epicentra. Ta oblika zaposlitve je namreč v osemdesetih letih arhitektom nudila ugodne pogoje za delo, natančneje, za samostojno arhitekturno prakso v Sloveniji. Na to med drugim kaže podatek, da je število članic in članov v osemdesetih letih vztrajno naraščalo.¹⁶

Da je DESSA lahko odprla to možnost, pa je bilo potrebno najprej narediti naslednje: dejavnost arhitekture, ki je po tedanji zakonodaji sodila pod kategorijo gradbeništva, je bilo treba premestiti v kategorijo kultura. To potezo je DESSA uspešno izpeljala (Hrausky, 2014, 12). S tem pa si je odprla možnost za to, kar je bil njen osrednji projekt: razvijanje in uveljavljanje arhitekture kot specifične kulturne dejavnosti. S tem smo že pri drugi točki, ki kaže na ključni pomen DESSA za pojavitev arhitekturnega epicentra v Sloveniji v osemdesetih: že kmalu po ustanovitvi se je DESSA vzpostavila kot pomemben kulturni center, ki se je osredotočal na razvijanje arhitekturne kulture znotraj Slovenije in hkrati na vzpostavljane mednarodnih povezav med slovenskimi in tujimi arhitekti, na t. i. mednarodno

12 V prispevku puščam ob strani prakso projektiranja in gradnje arhitekture v osemdesetih letih v Sloveniji. Ne zato, ker bi bila nepomembna. V osemdesetih letih so v Sloveniji bile zgrajene stavbe, ki še danes veljajo za odlične primere arhitekture, kot denimo Cankarjev dom v Ljubljani. Takrat so seveda tudi že stala vsa Plečnikova dela; zgrajena je bila Plečnikova Ljubljana, ki je danes prepoznana in zaščitena kot izjemni dosežek in Unescova dediščina. In vendar, za vzpostavitev arhitekturnega epicentra Slovenija v osemdesetih je bila pomembnejša druga praksa – ne praksa projektiranja ampak *teoretska praksa arhitekture*. Zato v članku to prakso postavljam v ospredje.

13 Za zaris možnosti, ki jih je za umetnice in umetnike, njihovo prakso in organizacijo dela odprl Zakon o samostojnih kulturnih delavcih, ki je bil sprejet leta 1982. Več v Malešič & Vrečko (2018, 53–54).

14 Za podroben opis procesa ustanavljanja DESSA in zanimivih prigod ter problemov, ki so ga spremljali prim. Hrausky (2014).

15 Hrausky (2014, 13) navaja tudi članek iz Mladine, ki je DESSO označil za kooperativo.

16 Za nazaj lahko sicer rečemo tudi, da je DESSA pomenila začetek reorganizacije poklica v smeri od slabega k slabšemu – od zaposlitve arhitektov v državnih podjetjih, ki je zagotavljala ustrezne pogoje za delo, socialno varnost in ustrezno plačilo, k prekarizaciji arhitekturnega poklica. A možnost, ki je bila z DESSO v začetku osemdesetih let odprta, ni nujno vodila v problematično stanje arhitekturnega poklica, ki ga v Sloveniji živimo danes. Odprla je možnost, ki bi se lahko razvila tudi drugače in ki je takrat vsaj nekaj časa drugače tudi delovala. Za zaris te problematike prim. Mikanovič (2021).

mreženje. Hrausky pravi, da so v osemdesetih letih bile ključne predvsem povezave z Italijo in Avstrijo, natančneje, z intelektualnimi krogi v Trstu in na Dunaju (Hrausky, 2022).

Svojo funkcijo mednarodnega povezovanja je DESSA posebej sistematično razvijala od leta 1989 naprej. Takrat si je v centru Ljubljane zgradila svoj prostor, ki ga je projektiral Boris Podrecca, ki je takrat tudi že pridobival na pomenu kot pomemben evropski arhitekt mlajše generacije. S tem je galerija pritegnila pozornost mednarodne strokovne javnosti in bila predstavljena v pomembnih tujih publikacijah (Hrausky, 2014, 24–25). Hrausky poudarja, da je to močno pripomoglo k temu, da so tuji arhitekti bili takrat pripravljene razstavljati v neznani galeriji »za železno zaveso«. Še en dejavnik, ki je pripomogel k temu, da so arhitekti bili pripravljene sprejeti vabilo galerije, pa je bil Plečnik. V osemdesetih letih je bil v mednarodnem prostoru tako rekoč na novo odkrit. In razstava v DESSI je za tuje arhitekture predstavljala priložnost, da obišejo Slovenijo in si v živo ogledajo Plečnikovo delo (Hrausky, 2022). Seznam razstav kaže na to, da so v devetdesetih letih v galeriji bila razstavljena dela številnih pomembnih evropskih arhitektov, med drugim tudi Alda Rossija, Vittoria Gregottija in Carla Scarpe.¹⁷

ČUDEŽ V PIRANU

Druga ključna institucija za pojavitev arhitekturnega epicentra Slovenija je bil mednarodni arhitekturni seminar Piranski dnevi arhitekture (PDA). Prvič je bil organiziran leta 1983. Arhitekt Janko Zlodre, eden vodilnih slovenskih arhitekturnih teoretikov tistega časa, ga je označil za čudež – »čudež v Piranu«. Zapisal je, da je »čudež že sam seminar, ki za razliko od ksenofobične in antiintelektualne ljubljanske šole za arhitekturo, ‚slovensko‘ arhitekturo odpira svetu in ki svet odpira ‚slovenski‘ arhitekturi« (po Vuga et. al., 2021, 193).

S to oznako se lahko strinjamo. Piranski dnevi arhitekture so v lokalnem kontekstu tistega časa predstavljali izjemen dogodek. Pomenili so odpiranje do takrat vase zaprte arhitekturne scene v Sloveniji v svet in krepitev povezovanja lokalnih arhitektov s tujimi arhitekti in aktualnim arhitekturnim dogajanjem v svetu. Pri tem so bile posebej pomembne povezave z Italijo. Zarisa jih bom v treh točkah.

Prvič, PDA so bili že v izhodišču zamišljeni kot platforma, ki naj povezuje arhitekturo t. i. regije »Alpe Adria«, kar je takrat pomenilo današnji

Slovenijo in Hrvaško ter Avstrijo in Italijo. S seznama predavateljev je razvidno, da jih je v osemdesetih letih največ prišlo prav iz te regije. Drugič, seminar je potekal v organizaciji Društva arhitektov Ljubljana in Obalnih galerij Piran, ki so v osemdesetih letih sistematično razvijale in podpirale povezovanje med sodobnimi umetniškimi praksami Slovenije in Italije. In tretjič, ideja za seminar je nastala v povezavi z razstavo regionalne arhitekture Skupine Kras, ki se je zgodila leta 1982 v Piranu.¹⁸ Razstava je sicer pokrivala le delo slovenskih arhitektov, a štiri leta kasneje je revija AB izdala posebno številko, posvečeno arhitekturi kraške regije, v kateri so sodelovali tako slovenski kot italijanski arhitekti. Kras se je v reviji obravnavalo kot skupni arhitekturni teritorij Italije in Slovenije (Kermavner, 1986). Med italijanskimi arhitekti, ki so nastopili v reviji, je bil tudi Luciano Semerani, profesor na beneškem Univerzitetnem arhitekturnem inštitutu v Benetkah (IUAV), ki je bil eden od pobudnikov in ustanoviteljev PDA. Semerani je bil tudi sicer tesno povezan s slovenskimi arhitekti in arhitekturo – bil je poznavalec Plečnikovega dela, s svojimi prispevki je pogosto sodeloval v reviji AB in nasploh je igral pomembno vlogo pri promociji dela slovenskih arhitektov v Italiji.

PDA pa so pomenili nekakšen čudež tudi v smislu, da so se v osemdesetih letih sami uspeli vzpostaviti kot regionalni epicenter sodobne diskusije o arhitekturi. Predstavljali so nekakšno zgoščeno prezentacijo najsodobnejše arhitekture tistega časa, ki je vsako leto, en vikend v novembru, potekala v Piranu. Na njem so predavali projektanti, teoretiki in zgodovinarji arhitekture in predstavljali svoje delo. Razpravljali so o aktualnih vprašanih arhitekture in obenem beležili najnovejše arhitekturne trende v svetu. Za PDA bi lahko rekli, da so vztrajno obravnavali arhitekturo kot nekaj, kar je vredno začudenja – začudenja nad tem, kaj vse lahko arhitektura je. Vpliv PDA na razmišljanje o arhitekturi in na njeno prakso v regiji bi vsekakor bilo vredno podrobneje raziskati.

PRAKSA TEORIJE ARHITEKTURE

Tretja ključna institucija za nastanek in izoblikovanje arhitekturnega epicentra Slovenija je bila revija Arhitektov bilten (AB). Ustanovljena je bila sicer že v šestdesetih letih, v poznih sedemdesetih pa se je definirala na novo in se preusmerila v razvijanje teorije arhitekture. V osemdesetih letih je revija predstavljala nekakšno platformo in središče za razvijanje arhitekturne teorije v Sloveniji, in prav v tem je po mojem

¹⁷ Seznam vseh razstav s kratkimi opisi in fotografijami je objavljen v Cajnkó & Hrausky (2014).

¹⁸ Razstava Skupine Kras (Marko Dekleva, Matjaž Garzarolli, Vojteh Ravníkar, Egon Vatovec) je bila leta 1983 predstavljena v Mestni galeriji Piran. Ob razstavi je izšel tudi katalog (v slovenščini, italijanščini in angleščini): *Arhitektura skupina Kras (Architettura di Gruppo Kras, The Architecture of the Kras Group)* (Ravníkar et al., 1983).

mnenju tudi njen osrednji pomen za vzpostavitev arhitekturnega epicentra Slovenija.¹⁹

V poznih sedemdesetih letih je revija v lokalnem kontekstu pomenila nekaj novega. Prekinila je s takrat močno uveljavljenim stališčem, ki se ga je ponavljalo kot nekakšno modrost Plečnikove šole, da je namreč arhitekt risar in ne učenjak, in da je arhitektura nekaj, o čemer ni mogoče govoriti, saj jo je mogoče zgolj občutiti. V nasprotju s tem stališčem se je na straneh ABja o arhitekturi vztrajno govorilo oziroma pisalo. Natančneje, obravnavalo se jo je kot predmet, o katerem je ne le mogoče, ampak je *nujno treba* govoriti. Videti je, da je uredništvo revije prav v tem prepoznalo enega svojih osrednjih projektov – v dokazovanju, da je ne le risba ampak tudi beseda medij, ki je lasten arhitekturi in ki ga mora arhitektura znati dobro uporabiti, da se lahko v svetu uveljavlja kot arhitektura. Na to kaže dejstvo, da so v osemdesetih letih v ABju redno objavljali razprave o pomenu besede, kritike in teorije v arhitekturi. Leta 1981 so na to temo organizirali celo razstavo z naslovom *beseda+arhitektura*²⁰, v kateri so dokazovali, da oboje sodi skupaj, da je neločljivo povezano.

Pri tem je pomembno naslednje: uredniško delo in pisanje o arhitekturi so ustvarjalci ABja razvijali tako, da so se opirali na takrat relevantno mrežo vednosti; tako na sodobno arhitekturno teorijo, kot tudi na filozofijo, sociologijo, itd. Osrednjo vlogo je imela prav italijanska arhitekturna teorija. Pomembna referenca za AB je bila tudi sodobna italijanska projektantska praksa. To je mogoče videti po naboru prevodov tujih člankov, ki so bili objavljeni v reviji – prevedena so bila dela t.i. beneške arhitekturne šole, kot so dela Georgesa Teyssota, Massima Cacciarija, Manfreda Tafurija, kot tudi dela drugih vplivnih sodobnih arhitektov, kot sta bila Vittorio Gregotti in Aldo Rossi. Vidi se po izboru stavb, ki so bile v reviji predstavljene, kot tudi po naboru recenzij tujih knjig, razstav, predavanj. Prav tako je mogoče vpliv italijanske arhitekturne teorije in prakse opaziti v referenčni mreži, na katero so se sklicevali slovenski pisci v svojih člankih. Osrednji referenci sta bila Tafuri in Rossi.

Tafuri je že leta 1981 predaval v Ljubljani, povzetek njegovega predavanja je bil objavljen v ABju (Zlodre, 1981, 8–9). Leta 1986 je bila v slovenščino prevedena njegova knjiga *Projekt in utopija* (Tafuri,

1973; 1985b), pozneje pa tudi *Benetke in renesansa* (Tafuri, 1985a; 1992). Segmenti Tafurijevih del so bili v slovenskem prevodu ali v obliki povzetkov objavljeni v ABju. Sociolog Pavel Gantar, eden od takratnih soustvarjalcev revije AB, je v članku *Usoda arhitekture kot umetnosti* zapisal, da je Tafurijeva (1985b) *Projekt in utopija* »daleč najbolj pomembna knjiga s področja arhitekture« (Gantar, 1985). Izjemno vpliven je bil tudi Rossi. Segment njegove knjige *Arhitektura mesta* je bil leta 1980 preveden in objavljen v ABju (Rossi, 1966).²¹ Rossija so tudi pogosto citirali, še posebej vplivno pa je bilo njegovo načrtovano in zgrajeno delo. Vplivalo je tako na razlaganje in razumevanje arhitekture, kot na njeno projektiranje v Sloveniji. Eden od člankov v ABju tako opozarja, da je vpliv Rossija na prakso projektiranja tako velik, da je treba zarisati razliko med tem, kar je zvestoba Rossiju in njegovim idejam na eni strani, in kar je, na drugi strani, zgolj posnemanje njegovih form. Razlikovati je treba torej med pravim Rossijem in med tem, kar so zgolj nekakšni »rossizmi« (Vodopivec, 1985).

Bistveno pa je naslednje: na podlagi italijanske arhitekturne teorije – in tudi v tem oziru sta bili osrednji referenci Rossi in Tafuri – sta se na straneh revije AB oblikovali dve usmeritvi, ki sta razvijali teorijo arhitekture na posebej produktiven način. Razpravljali sta o temeljnih vprašanih arhitekture, kot so vprašanja, kaj arhitektura je, kakšna je njena vloga v družbi, kaj je njena naloga – in pri tem se obe usmeritvi med seboj odločno nista strinjali. Razprave so pogosto potekale v obliki skorajda militantnih konfrontacij nasprotujočih si stališč –konfrontacij, ki pa so bile teoretsko produktivne. Tu puščam ob strani vsebinsko te diskusije. Opozorila bom samo na nekatere njene produktivne učinke – produktivne za vzpostavitev arhitekturnega epicentra Slovenija v osemdesetih letih.

Najprej, s svojim delom so avtorji člankov v reviji AB razvijali in uveljavljali razumevanje arhitekture kot dejavnosti, ki ni le konstruiranje in gradnja. Pač pa sodi k njej, kot njen notranji sestavni del, tudi *kritična teoretska refleksija*. Torej tako preizpraševanje kot tudi teoretsko redefiniranje, utemeljevanje in zarisovanje smeri lastnega delovanja. Uveljavljali so torej razumevanje arhitekture kot prakse, ki sama gradi svojo oporo in sama zarisuje svojo orientacijo – to pa sta dve osnovni določili

19 O arhitekturi se je takrat seveda pisalo tudi drugje. Pomembna revija, ki je v osemdesetih med drugim obravnavala tudi problematiko arhitekture in mesta, je bila revija *Sinteza*. Nastala je z združitvijo revij *Arhitekt* in *Likovna revija* in na svojih straneh povezovala problematiko s področij oblikovanja, arhitekture in likovnih umetnosti. In vendar, revija AB v osemdesetih je bila posebna po tem, da ni skušala povezovati različnih področij, ampak je postavila arhitekturo – dejavnost arhitekture in različna, z njo povezana vprašanja – za osrednji objekt svoje obravnave. Ta objekt je podrobno in vztrajno analizirala, obdelovala in razvijala, iz številke v številko. In kar je bistveno, to je počela na način, ki je za vzpostavitev arhitekturnega epicentra posebej produktiven.

20 Razstava je bila najprej predstavljena v Likovnem razstavišču Rihard Jakopič leta 1981, odtod je potovala v nekatera druga mesta v nekdanji Jugoslaviji. Ob razstavi je izšla posebna številka revije AB z naslovom *arhitektura+beseda*. Arhitektov bilten, junij 1981.

21 Slovenski prevod poglavja *Vprašanja tipologije* (1980), Arhitektov bilten, 46–47, februar 1980, 42 (prim. Rossi, 1980).

arhitekture kot kreativne miselne prakse. S tem, ko so uveljavljali takšno razumevanje arhitekture, pa so tudi odpirali pot za njeno praktično uveljavljanje. Odpirali so pot za njeno prakticiranje v konkretnosti dane realnosti, in sicer tako v domeni projektiranja kot v domeni pisanja arhitekturne teorije.

Drugič, v skladu s tem razumevanjem arhitekture so ustvarjalci revije AB teorijo arhitekture razvijali tudi sami. Natančneje, razvijali so jo ne le kot *notranji*, ampak tudi kot *avtonomni* del prakse arhitekture kot take. Niso je torej razumeli in razvijali kot pripomočka za projektiranje, kot nekakšen dodatek k praksi. Razumeli so jo kar kot *prakso* – kot *teoretsko prakso*. K takšni opredelitvi teorije arhitekture se je nagibal arhitekt Aleš Vodopivec v svojem članku o razstavi *arhitektura+beseda*. Svoj zagovor pomena besede v arhitekturi je takole zaključil: »Teorija in praksa, dve veji človekove dejavnosti, dva medija s povsem avtonomnimi zakonitostmi se tedaj kažeta kot pola iste celote. In končno – ali ni tudi teorija le specifična oblika prakse?« (Vodopivec, 1981, 3). Zlodre pa je takole predstavil svoje delo teoretika arhitekture: »ne gre mi za teorijo kot obliko vednosti (bolj ali manj sistematičen in koherenten skupek idej, znanj, pravil, predpisov, itn.), ki predstavlja osnovo nekega praktičnega delovanja, ampak za teorijo kot obliko »obdelovanja pojmov«, ki nima zunanega praktičnega smotra in ki je že kot taka »praktična«, saj ni nič drugega kot praksa »obdelovanja pojmov«; je, točneje, praksa »obdelovanja označevalcev« (Zlodre, 1987). In dalje, v drugem delu besedila: »Koncept teorije, ki ga zagovarjam in po katerem se bolj ali manj uspešno poskušam ravnati – gre za teorijo, katere torišče je med drugim tudi arhitektura – nima na področju zidave nobene »funkcije«, ne daje nobene »pomoči«, ne nudi nobenih »receptov« in »pripomočkov« za reševanje številnih težav in zagat, s katerimi se arhitekti srečujejo v tej arhitekturi in arhitektom vsekakor nenaklonjeni realnosti. (Arhitekt naj si na področju, na katerem deluje, pač »pomaga« sam, kakor »ve« in »zna«).« (Zlodre, 1988).²²

Med obema navedenima razumevanjema teorije arhitekture so sicer pomembne in v nekaterih točkah bistvene razlike. Skupna pa jima je konceptualizacija teorije arhitekture kot specifične oblike delovanja na področju arhitekture, ki je za to področje nujno, in sicer delovanja, ki ni neposredno vpreženo v služenje projektiranju, ampak v okviru celovite prakse arhitekture ohranja svojo samostojnost. To je tudi še danes aktualna, torej teoretsko produktivna konceptualizacija teorije arhitekture. Niso je sicer

izumili Abjevci, so jo pa, vsaj nekateri med njimi, odločno prakticirali in razvijali v svojem lastnem delu. Tako so uspeli napisati članke in knjige, ki jih je danes vredno znova brati. V njih so namreč odprli vprašanja in razvili koncepte, ki nam (morda) lahko pomagajo preseči stanje, v katerem smo se na področju arhitekture znašli danes – stanje, ko se celo arhitekti sami vse bolj soglasno strinjajo, da arhitektura ni nič drugega kot tržna dejavnost²³ –, in ponovno odpreti možnost za sistematično razvijanje arhitekture kot kreativne miselne dejavnost, s tem pa tudi tega, kar takšna dejavnost dela in kar lahko v svetu naredi.

In tretjič, razumevanje teorije arhitekture v ABju kot neločljivega notranjega dela prakse arhitekture kot take je pomenilo, da se je teoretska diskusija, ki jo je AB razvijal, oblikovala skozi produktivna soočanja z aktualno projektantsko prakso, z zgrajenimi arhitekturnimi deli. Mislim, da tudi drži – to je še nekaj, kar bi bilo vredno podrobno raziskati – da se je projektantska praksa v Sloveniji v tistem času oblikovala v produktivnem soočanju s teorijo, z arhitekturnimi koncepti, ki so jih konstruirali teoretiki revije AB. Eden od rezultatov takšnih produktivnih soočanj se je kazal v tem, da so postala grajena dela, stavbe in druge strukture, vidna kot *primeri arhitekture*. Diskusija je seveda vplivala tudi na to, *kako* so bila vidna, kaj je torej bilo prepoznano kot tisto, kar jim daje njihov enkratni *arhitekturni* značaj. To je veljalo tako za sodobno kot za preteklo arhitekturo – tudi za delo najslavnejšega slovenskega arhitekta Jožeta Plečnika.

Ustavimo se za konec še pri vlogi in pomenu Plečnikovega dela za vzpostavitev arhitekturnega epicentra Slovenija. V osemdesetih letih se je, kot sem že omenila, močno okrepilo zanimanje za Plečnikovo delo, ne le v mednarodni ampak tudi v domači strokovni javnosti. Na to, v kakšni podobi se je takrat pojavilo, je pomembno vplivala diskusija v ABju, ki se je, če še enkrat poudarim, razvijala skozi srečanja in povezave z italijanskimi arhitekti in njihovo arhitekturno prakso.

Prav italijanske povezave so igrale pomembno vlogo pri tem, da je Plečnikovo delo pridobilo na mednarodnem ugledu, postalo vidno v svetu kot izjemno arhitekturno delo, vredno vse pozornosti. Zanimivo je že to, da je ena najzgodnejših knjig o Plečniku v tujem jeziku bila napisana v italijanščini. Njen avtor je bil arhitekt Marco Pozzeto (Pozzeto, 1968). K temu, da je Plečnik postal znan, je pomembno prispeval tudi Semerani – predaval je

22 Članek, ki je bil v ABju objavljen v dveh delih, je v celoti objavljen v zborniku *Notice o arhitekturi in drugem* (Zlodre Gerdol, 2011, 144–167). Vprašanje, kaj je teorija arhitekture, je bilo eno osrednjih vprašanj, okoli katerega se je vrtela razprava med ustvarjalci revije AB, tako na straneh ABja, kot v njihovih drugih delih. Z zarisom odgovora na to vprašanje je denimo tudi sociolog Braco Rotar uvedel svojo knjigo *Risarji: učenjaki. Ideologije v urbanizmu in arhitekturi* (Rotar, 1985).

23 Podrobneje o sodobnem razumevanju in kritiki arhitekture kot tržne dejavnosti Čeferin (2016, 13–16, 29–56).

o njegovem delu, organiziral delavnice v okviru IUAV, na IUAV je bil organiziran tudi simpozij z imenom *Povratek mita*.²⁴ Vse to se je zgodilo pred veliko razstavo v *Centre Pompidou* leta 1986, ki je Plečnika zares ustoličila kot pomembnega arhitekta 20. stoletja. Iz Pariza je ta razstava najprej potovala v Ljubljano, po tem pa je bila predstavljena v številnih drugih mestih, med drugim tudi v Milanu in Benetkah.

Bolj bistveno pa je nekaj drugega: razprava, ki je potekala v ABju na podlagi produktivnega srečanja z italijansko arhitekturno teorijo, je razkrila Plečnikovo delo na nov način in v novi podobi. Ni razkrila le nekaterih novih vidikov njegovega dela, ki so prej ostajali v ozadju – tako je bilo, denimo, postavljeno v ospredje kot posebej pomembno tudi njegovo ljubljansko, in ne le dunajsko obdobje. Pač pa je pokazala Plečnikovo delo tudi v njegovi aktualnosti, v njegovem arhitekturnem potencialu.²⁵ Torej v tistih razsežnostih, zaradi katerih je aktualno za sodobno projektantsko in teoretsko prakso arhitekture. Na podlagi razprave, v središču katere je bil takrat ravno AB – razprave o povezavah med mestom in arhitekturo, o vprašanih tipa in tipologije, ideologije in arhitekture, slepih ulic modernizma in postmodernizma – se je Plečnikovo delo pojavilo na nov način: kot odprto vprašanje, kot nekaj, kar še danes ostaja nerazrešeno in zato za arhitekturno misel zanimivo, kar zahteva premislek samih kategorij, s katerimi se razlaga arhitekturo, da bi se ga lahko »razrešilo«; skratka, pojavilo se je kot nekaj, kar učinkuje kot poziv in opora za nadaljevanje, za nadaljne mišljenje in (iz)delovanje arhitekture. In to ne le v Sloveniji.

ZAKLJUČEK

Takšne proizvode je ustvaril in predstavil svetu slovenski arhitekturni epicenter v osemdesetih letih: ustvaril je proizvode, ki še vedno prebijajo okvir svojega časa in prostora. So del našega časa in prostora tako, da ravno niso zvedljivi nanj. Prav kot takšni pa lahko delujejo kot opora za nadaljno misel in prakso arhitekture v njeni vsakokratni dani situaciji. Takšne proizvode konstruira arhitektura, ko se jo prakticira v skladu z njenim maksimalnim potencialom. In prav v tem je osrednji pomen epicentričnih produkcij, vključno s slovenskim primerom – v tem, da uspejo razvijati arhitekturo v skladu z njenimi zmožnostmi, s tem, česar je zmožna kot praksa kreativnega mišljenja. Takšno mišljenje pa je, če se oprem na formulacijo filozofa Rada Rihe, vselej »akt odskoka, distanciranja od dane realnosti, akt prekinitve z danim redom, dano realnostjo«, in zato je vselej tudi akt upora, »upora proti temu, kar enostavno je in kar vztraja zato, ker pač je takšno, kakršno je« (Riha, 2021, 45). Osemdeseta leta v Sloveniji so predstavljala zgostitev takšnega prebojnega, oziroma, upornega delovanja na različnih področjih – od filozofije, različnih umetnostnih praks, kot tudi različnih civilnih gibanj in tudi arhitekture. Zato so danes za nas aktualna. Aktualna so kot kraj in čas, ki je uspel *aktualizirati in nekaj časa vzdrževati to, čemur lahko rečemo prebojna zmožnost kreativnega delovanja*. To je razsežnost osemdesetih let v Sloveniji, ki je pomembna za našo sedanost. Pomembna je v smislu, da jo je vredno ponoviti – da bi si tako lahko zase odprli neko drugo prihodnost kot je ta, v katero, kot po nekakšni inerciji drsimo danes.

24 Posebna številka ABja (62–63, 1982), posvečena Plečniku, je bila prevedena v italijanščino in izšla leta 1983 v publikaciji z naslovom *Jože Plečnik Il ritorno del mito* pri italijanski založbi CLUVA (Ravnikar et al., 1983). Uvodnik v publikacijo je napisal Luciano Semerani, prevod besedila v slovenščino je bil objavljen v ABju (Semerani, 1983). Ob izidu publikacije je Semerani na IUAV organiziral mednarodni seminar o osebnosti in delu Jožeta Plečnika. Hkrati s seminarjem je bila na IUAV organizirana tudi razstava Plečnikovih stebrov Damjana Galeta. Povzetek dogodka je objavljen v AB s strani uredništva: *AB v Benetkah. Jože Plečnik. Povratek mita*. Arhitektov bilten, 66–67, september 1983, 21.

25 Dober primer takšne obravnave Plečnikovega dela je posebna številka revije AB, ki je bila posvečena Plečniku; Arhitektov bilten, 62–63, december 1982.

BREAKING THROUGH IN THE 80S: ARCHITECTURAL EPICENTRE SLOVENIA

*Petra ČEFERIN*University of Ljubljana, Faculty of Architecture, Zoisova 12, Ljubljana, Slovenia
e-mail: petra.ceferin@fa.uni-lj.si

SUMMARY

The 1980s in Slovenia marked a time of particularly intense development in different fields, from philosophy to various forms of art. Quite some research has already been done in connection with this. What is less known, however, is that this was also a time of intense development in the field of architecture. The purpose of this article is to draw attention to this development. The article presents the 1980s as a time when architects in Slovenia succeeded in advancing the field of architecture according to its maximum potential. In this work they related to the most contemporary theories and practice of architecture of the time, and they systematically worked to forge international connections. Particularly important were the connections they developed in and with Italy. The central thesis of the article asserts that they were so successful in this process that Slovenia, at that time, can be defined as an architectural epicentre. The article will elaborate on this thesis. Its purpose is twofold: Firstly, it shows that this development can (and why) be described as an instance of an architectural epicentre. Secondly, it shows that the connections with Italian architectural theory and practice were crucial for the emergence of this epicentre. In working through its arguments, the article focuses on three institutions: the working community of independent architects DESSA; the architectural seminar Piran Days of Architecture; and the journal Architectural Bulletin.

Keywords: architectural epicentre, 1980s in Slovenia, theoretical practice of architecture, DESSA, Piran days of architecture, Architectural bulletin, Jože Plečnik

VIRI IN LITERATURA

- Aikens, Nick, Grandas, Teresa, Haq, Nav, Herrera, Beatrix & Nataša Petrešin–Bachelez (2018):** *The Long 1980s. Constellations of Art, Politics and Identities.* Amsterdam, Valiz.
- Badovinac, Zdenka (2019):** *Comradeship. Curating, Art and Politics in Post-Socialist Europe.* New York, Independent Curators International (ICI).
- Badovinac, Zdenka, Čufer, Ema & Anthony Gardner (2015):** *NSK from Kapital to Capital. Neue Slowenische Kunst – An Event of the Final Decade of Yugoslavia.* Cambridge, Mass., The MIT Press.
- Cajnko, Majda & Andrej Hrausky (2014):** *Galerija DESSA: 25 let. Zgodba neke vizije.* Ljubljana, galerija DESSA.
- Calcagno, Antonio (2007):** *Badiou and Derrida. Politics, Events and their Time.* London, Bloomsbury Publishing.
- Čeferin, Petra (2016):** *Niti uporabni niti estetski objekt. Strukturna logika arhitekture.* Ljubljana, Založba ZRC, zbirka TPA.
- Čeferin, Petra (2021):** *The Resistant Object of Architecture. A Lacanian Perspective.* London, Routledge.
- Čeferin, Petra & Cvetka Požar (2008):** *Arhitekturni epicentri. Invencije arhitekture, intervencije v realnost.* Ljubljana, Arhitekturni muzej Ljubljana.
- Gantar, Pavle (1985):** *Usoda arhitekture kot umetnosti.* *Arhitektov bilten*, 75/76, 37–40.
- Hrausky, Andrej (2014):** *Trajna delovna skupnost.* V: Cajnko, Majda & Andrej Hrausky (ur.): *Galerija DESSA: 25 let. Zgodba neke vizije.* Ljubljana, galerija DESSA.
- Hrausky, Andrej (2022):** *Andrej Hrausky, direktor galerije DESSA (od leta 1989 do 2013). Ustno izporočilo. Zvočni zapis pri avtorici.*
- Kermavner, Taras (1986):** *Kras kot duhovno–arhitekturni prostor.* *Arhitektov bilten*, 83/84, 28–33.
- Malešič, Mateja & Asta Vrečko (2018):** *Novi prostori, nove podobe.* V: Španjol, Igor (ur.): *Osemdeseta – Slovenija in Jugoslavija skozi prizmo dogodkov, razstav in diskurzov.* Ljubljana, Moderna galerija, 53–54.
- Mastnak, Tomaž (2018):** *Čemu osemdeseta?.* V: Španjol, Igor (ur.): *Osemdeseta – Slovenija in Jugoslavija skozi prizmo dogodkov, razstav in diskurzov.* Ljubljana, Moderna galerija, 16–29.
- Mendiževc, Aleš (2017):** *a–TRAKTOR.* V: Piškur, Bojana (ur.): *Osemdeseta o osemdesetih.* Ljubljana, Moderna galerija, 53–70.
- Mikanovič, Uroš (2021):** *Arhitektura in oblast.* V: Hertz Arhitektur, Radio Študent. <https://radiostudent.si/kultura/hertz-arhitektur/arhitektura-in-oblast> (zadnji dostop: 2023–02–11)
- Piškur, Bojana (2017):** *Osemdeseta o osemdesetih.* Ljubljana, Moderna galerija.
- Pozzeto, Marko (1968):** *Jože Plečnik e la scuola di Otto Wagner.* Torino, Albra.
- Ravnikar, Edvard, Semerani, Luciano & Maja Kokorovec (1983):** *Jože Plečnik Il ritorno del mito. Benetke, CLUVA.*
- Ravnikar, Vojteh, Koželj, Janez & Skupina Kras (1983):** *Arhitektura skupina Kras – Architettura di Gruppo Kras – The Architecture of the Kras Group.* Piran, Obalne galerije.
- Riha, Rado (2008):** *Arhitektura in njene revolucije.* V: Čeferin, Petra & Cvetka Požar (ur.): *Arhitekturni epicentri. Invencije arhitekture, intervencije v realnost.* Ljubljana, Arhitekturni muzej Ljubljana, 24–34.
- Riha, Rado (2012):** *Kant in drugi kopernikanski obrat v filozofiji.* Ljubljana, Založba ZRC.
- Riha, Rado (2021):** *Avtonomija arhitekture in odloč(e) na želja.* V: Čeferin, Petra (ur.): *Objekt v arhitekturi. Deleuze–Riha–Frampton–Hays.* Ljubljana, Založba ZRC, zbirka TPA, 43–58.
- Rossi, Aldo (1966):** *L'Architettura della città.* Milano, CLUP.
- Rossi, Aldo (1980):** *Vprašanja tipologije.* *Arhitektov bilten*, 46/47, 42.
- Rotar, Braco (1985):** *Risarji: učenjaki. Ideologije v urbanizmu in arhitekturi.* Ljubljana, Delavska enotnost.
- Semerani, Luciano (1983):** *Jože Plečnik Il ritorno del mito.* *Arhitektov bilten*, 66/67, 22–24.
- Soban, Tamara, Španjol, Igor & Igor Zabel (2004):** *Razširjeni prostori umetnosti. Slovenska umetnost 1985–1995.* Ljubljana, Moderna galerija.
- Španjol, Igor (2018):** *Osemdeseta – Slovenija in Jugoslavija skozi prizmo dogodkov, razstav in diskurzov.* Ljubljana, Moderna galerija.
- Španjol, Igor & Igor Zabel (2003):** *Do roba in naprej. Slovenska umetnost 1975–1985.* Ljubljana, Moderna galerija.
- Tafari, Manfredo (1973):** *Progetto e utopia. Rim in Bari, Laterza.*
- Tafari, Manfredo (1985a):** *Projekt in utopija.* Ljubljana, Republiška konferenca ZSMS in Univerzitetna konferenca ZSMS, zbirka Krt.
- Tafari, Manfredo (1985b):** *Venezia e il Rinascimento: religione, scienza, architettura.* Torino, Einaudi.
- Tafari, Manfredo (1992):** *Benetke in renesansa: religija, znanost, arhitektura.* Ljubljana, Krt.
- Uredništvo AB (1983):** *AB v Benetkah. Jože Plečnik. Povratek mita.* *Arhitektov bilten*, 66/67, 21.
- Vodopivec Aleš (1981):** *Arhitektura + beseda. O vlogi besede v arhitekturnem delu.* *Arhitektov bilten*, 56/57, 3.
- Vodopivec Aleš (1985):** *O Rossiju in rossizmu. Pokopališče v Modeni.* *Arhitektov bilten*, 73/74, 20–23.
- Vuga, Boštjan, Sretenović, Danica & Maja Vardjan (2021):** *edu.arh. Prakse arhitekturnega izobraževanja. Practices in Architectural Education.* Ljubljana, MAO.
- Zlodre Gerdol, Janko (2011):** *Notice o arhitekturi in drugem.* Ljubljana, Založba /*cf.
- Zlodre, Janko (1981):** *“Zgodovinski projekt” Manfreda Tafurija.* *Arhitektov bilten*, 54/55, 8–9.
- Zlodre, Janko (1987):** *Iz/za arhitekture.* *Arhitektov bilten*, 91/92, 36–37.
- Zlodre, Janko (1988):** *Iz/za arhitekture.* *Arhitektov bilten*, 97/98.
- Žižek, Slavoj, Dolar, Mladen, Hommel, Susanne, Kaltenbeck, Franz, Riha, Rado & Michael Turnheim (1986–1989):** *Wo es war. Publikacija Freudovskega polja.* Ljubljana, Društvo za teoretsko psihoanalizo.

PROCESI JEZIKOVNEGA SEPARATIZMA PRI ČEZMEJNIH JEZIKOVNIH MANJŠINAH: PREVZEMANJE, PRILAGAJANJE IN PREVAJANJE COVIDNE TERMINOLOGIJE MED SLOVENCI IN SLOVENKAMI V ITALIJI

Matejka GRGIČ

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, 1000, Ljubljana, Slovenija
SLORI – Slovenski raziskovalni inštitut, Ul. Beccaria 6, 34133, Trst, Italija
e-mail: matejka.grgic@ff.uni-lj.si

Damjan POPIČ

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, 1000, Ljubljana, Slovenija
e-mail: damjan.popic@ff.uni-lj.si

IZVLEČEK

Članek prinaša rezultate primerjalne korpusne analize, izvedene na besedilih, ki so izšla v Primorskem dnevniku (slovenskem dnevniku, ki izhaja v Italiji) v razdobju 2020–2021. Ta besedila primerjamo s podatki iz slovenskih korpusov, pri tem pa se omejujemo na leksiko, povezano z epidemijo covid-19. Namen članka je prikazati stopnjo razlikovanja leksike slovenskega standardnega jezika na obeh straneh meje. Analiza je namreč potrdila hipotezo, da prihaja na tem območju do visoke variantnosti, ki je ne moremo pripisati dejavnikom, s katerimi običajno razlagamo odstopanja od standarda, pojave jezikovnega stikanja in jezike v manjšinskem položaju.

Ključne besede: Slovenci v Italiji, manjšinski jeziki, terminologija, covid-19, sociolingvistika, korpusno jezikoslovje

PROCESSI DI SEPARATISMO LINGUISTICO TRA LE MINORANZE LINGUISTICHE TRANSFRONTALIERE: ADOZIONE, ADATTAMENTO E TRADUZIONE DELLA TERMINOLOGIA COVID-19 TRA GLI SLOVENI IN ITALIA

Il contributo presenta i risultati di un'analisi comparativa condotta su corpora di testi pubblicati dal Primorski dnevnik (quotidiano in lingua slovena edito in Italia) nel periodo 2020-2021. I dati emersi sono stati confrontati con quelli rilevati da altri corpora sloveni, con particolare attenzione al lessico riferito al contesto epidemiologico da covid-19. L'obiettivo è mostrare il grado di differenziazione della lingua slovena standard nelle due aree a ridosso del confine italo-sloveno. L'analisi ha confermato l'ipotesi secondo la quale il territorio in questione sarebbe interessato da un alto grado di variabilità linguistica non associabile a fattori che normalmente incidono su tali discostamenti, su fenomeni di contatto linguistico o altre dinamiche tipiche delle lingue minoritarie.

Parole chiave: Sloveni in Italia, lingue minoritarie, terminologia, Covid-19, sociolinguistica, corpora linguistici

UVOD

Jezikovni separatizem poimenujemo proces, po katerem (manjša) skupnost govorcev in govork nekega jezika uporablja pretežno ali izključno regionalne, lokalne različice tega jezika, ki se zaradi pojavov intenzivnega stikanja z drugim jezikom in/ali marginalizacije oz. izključevanja govorcev in govork od svoje širše referenčne skupnosti vse bolj oddaljujejo od jezikovnega kontinuuma, znotraj katerega so se razvile. V tem smislu je jezikovni separatizem oblika jezikovne variantnosti, se pa od običajne/pričakovane variantnosti razlikuje po stopnji izraženosti pojavov, vrsti pojavov, nekaterih vzrokih in predvsem po (sociolingvističnih) posledicah.

Proces, ki ga sicer spremljamo pri različnih skupnostih govorcev in govork, ima pri čezmejnih manjšinskih skupnostih nekatere specifičnosti, ki jih bova avtorja osvetlila v tem prispevku, in sicer na primeru leksike, ki se je pojavila ob izbruhu koronavirusne bolezni leta 2020, in ukrepov, ki so sledili v letih 2020 in 2021.

Izhajala bova iz podatkov o rabi – ali, natančneje, o prevzemanju, prilagajanju in prevajanju – terminologije, povezane s koronavirusno boleznijo (v nadaljevanju tudi: covidom). Primer te leksike je z več vidikov izjemno reprezentativen za pojav, ki ga želiva osvetliti. Prvič, raba terminologije je znotraj sporazumevalnih praks v nekem jeziku specifična, saj teži (v večji meri od splošne leksike) k enotnosti/doslednosti, enoznačnosti in ustaljenosti. To pomeni, da je raba leksemov, ki jih percipiramo kot termine, v večji meri implicitno ali eksplicitno standardizirana, kar nadalje pomeni, da temelji na konsenzu govorcev in/ali na normiranju ter da se redkeje (če sploh) spreminja v času in prostoru. Drugič, nenadni izbruh covida z vsemi družbenimi in kulturnimi posledicami (Riman, 2022) je zahteval hitro prilagajanje jezika novim okoliščinam in sporazumevalnim potrebam, kar se je, tudi zaradi značilnosti pojava, pokazalo prav na ravni leksike in, specifično, terminologije. Tretjič, ker je šlo za globalen pojav s podobnimi posledicami v Italiji in Sloveniji, ne moremo govoriti o potrebi po specifični terminologiji znotraj skupnosti govorcev

in govork slovenskega jezika v Italiji, češ da gre za poimenovanje specifične predmetnosti, kot na primer na področju (upravnega) pravna, vzgoje in izobraževanja, financ itd.

V nadaljevanju izhajava torej iz predpostavke, da bi zaradi narave samega pojava, tj. pandemije koronavirusne bolezni, ki je skoraj istočasno zajela ves svet, pričakovali enotno, enoznačno in ustaljeno rabo področne terminologije v celotnem slovenskem jezikovnem prostoru. Najina hipoteza pa je, da izkazuje korpus besedil v slovenskem standardnem jeziku, nastalih na območju naselitve slovenske manjšine v Italiji, variantnost, ki je ne moremo pripisati dejavnikom, s katerimi običajno razlagamo odstopanja od standarda, pojave jezikovnega stikanja in jezike v manjšinskem položaju, npr. vplivu večinskega/dominantnega jezika (italijanščine) ali različni predmetnosti, ampak predvsem jezikovni marginalizaciji, tj. omejenim jezikovnim stikom z referenčnim slovenskim prostorom. Hipotezo bova preverjala s primerjalno analizo korpusa, ki zajema dva letnika časopisa *Primorski dnevnik* in ki ga bova primerjala z obstoječim referenčnim korpusom za slovenščino, obenem pa tudi z rezultati novega jezikovnotehnološkega orodja za slovenščino, Sledilnika CJVT.¹

IZHODIŠČA

V skupnost govork in govorcev slovenskega jezika v Italiji vključujemo rojene govorce in govork slovenščine, ki se opredeljujejo za (zamejske) Slovence in Slovenke, nato rojene govorce in govork slovenščine, ki se opredeljujejo drugače (Pertot, 2017), in številčno manj relevantno skupino drugih govorcev in govork, ki so se slovenščine naučili v odrasli dobi.² Če se omejimo zgolj na slovensko skupnost (torej na skupnost tistih, ki se opredeljujejo za Slovence oz. Slovenke), govorimo o avtohtoni čezmejni narodni manjšini, torej o skupini prebivalstva, ki je bila v določenem obmejnem prostoru prisotna že pred vzpostavitvijo trenutne državne meje, ki je na tem območju manj številna od večinskega prebivalstva in ki se identificira v odnosu z referenčnim kulturnim in nacionalnim prostorom onkraj meje (Brezigar, 2017, 22–23; Jagodic, 2017).

1 Raziskava je delno nastala v sklopu sodelovanja med SLORI – Slovenskim raziskovalnim inštitutom in Znanstveno-raziskovalnim središčem Koper. V času zbiranja gradiva in nastajanja prispevka (2021) je bila Matejka Grgič članica programske skupine ZRS Koper P5-0409 (Razsežnosti slovenstva med lokalnim in globalnim v začetku tretjega tisočletja), Damjan Popič pa član programske skupine P6-0215 (Slovenski jezik – bazične, kontrastivne in aplikativne raziskave). Oba programa je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. Na dan oddaje prispevka v objavo (15. 3. 2023) sta oba avtorja člana programske skupine P6-0215 (Slovenski jezik – bazične, kontrastivne in aplikativne raziskave).

2 Spomnimo, da slovenščina v Italiji ni obvezen učni predmet na šolah z večinskimi (italijanskimi) jezikom, zato spadajo v to kategorijo predvsem govorcev in govork, ki sicer izhajajo iz italijansko govorečih družin, a so obiskovali šole s slovenskim učnim jezikom ali dvojezično šolo v Špetru (Bogatec, 2015) oz., redkeje, govorcev in govork, ki so se slovenščine naučili v odrasli dobi kot drugega/tujega/sosedskega jezika (Cavaion, 2014).

Slovenska skupnost v Italiji je – ponekod prej, ponekod šele pred kratkim – razvila specifične jezikovne poteze, ki so bile predvsem v zadnjih dveh desetletjih predmet številnih raziskav (Grgič, 2017; Jagodic et al., 2017; Mezgec, 2016; Melinc Mlekuž, 2019). Vse doslej izvedene raziskave pa so bile količinsko omejene na manjše korpuse besedil oz. na preverjanje domnev o posameznih pojavih jezikovnega stikanja. Take analize so potrdile prisotnost tovrstnih pojavov, niso je pa mogle kvantitativno meriti.

Pri poskusu odgovora na vprašanje, v katero smer se razvija jezik govorcev in govork slovenščine v Italiji, ki se opredeljujejo za Slovence in Slovenke, bova v pričujočem prispevku izhajala iz izhodišča, da je vsak jezikovni kontinuum in vsak njegov (lokalni) segment artikularna, kompleksna struktura sporazumevalnih sredstev, podkodov, ki jih govorcev in govork izbirajo in uporabljajo glede na njihovo pragmatično in simbolično funkcijo (Chambers, 2003; Grgič, 2016a). V tem smislu je torej nemogoče govoriti o nečem, kar bi preprosto poimenovali »značilnost slovenščine v Italiji«. Prav tako je težko določiti, kje je v jeziku nasploh meja med standardnimi in nestandardnimi različicami (Davila, 2016). Za potrebe pričujočega prispevka bova kot besedila, napisana v standardnem jeziku, obravnavala besedila, ki so namenjena javnosti in niso napisana v lokalnem narečju.³

S sodobnimi metodami korpusnega jezikoslovja lahko na širšem segmentu besedil preverimo, katere izbire govorcev in govork slovenščine v Italiji se razlikujejo od izbir govork in govorcev slovenščine v Sloveniji in posledično od besedil, ki nastajajo v primerljivih okoliščinah in s primerljivim namenom. Na podlagi tega lahko spremljamo stopnjo oddaljenosti dveh ali več kodov, variant oz. idiomov znotraj danega jezikovnega kontinuuma. To najbolj opazimo pri besedilih, v katerih je pričakovana variantnost minimalna – to so strukturirana besedila z ustaljenimi sporazumevalnimi vzorci in visoko koncentracijo terminov za poimenovanje iste predmetnosti (eno-/istoreferenčni termini oz., drugače rečeno, termini z eno/isto referenco na obeh straneh meje). Skratka: stopnjo variantnosti najlažje opazujemo, če omejimo vse ostale spremenljivke, razen kraja nastanka besedila. Pri korpusni analizi teh besedil lahko opazujemo procese krepitve in šibitve jezikovnega kontinuuma, torej približevanja in oddaljevanja od standardov, ki so se uveljavili oz. se uveljavljajo

v referenčnem prostoru za razvoj slovenskega jezika. Taki procesi ne zadevajo samo terminologije in terminoloških izbir, ampak tudi druge jezikovne prvine in ravni, na primer splošno leksiko, oblikoslovje, besedotvorje, skladnjo itd. Medtem ko je variantnost pri splošnem, nestrokovnem sporazumevanju višja in sploh prisotna v vsem jezikovnem kontinuumu, saj predstavlja enega njegovih značilnih elementov (Chambers, 2003), je v znanstvenih, strokovnih in poljubnih znanstvenih ali strokovnih besedilih manj pogosta in na splošno »manj zaželeno«.

Redke raziskave, ki so bile doslej opravljene na področju slovenske terminologije in strokovnega jezika v Italiji (Grgič, 2020, 104), se običajno nanašajo na področja, kjer prihaja do večjih razlik pri poimenovanju predmetnosti in, posledično, do potreb po specifičnih terminih. Tako področje je predvsem področje (upravnega) prava, v manjši meri tudi področji (javnih) financ in računovodstva ter šolstva – ker je institucionalna ureditev teh področij v Italiji drugačna kot v Sloveniji, se pojavlja tudi potreba po drugačni, specifični terminologiji, s katero bi v slovenščini poimenovali italijansko oz. lokalno predmetnost. Vprašanje je seveda, kdaj je uvedba novega, drugačnega termina nujna, kako ta termin izbrati in kako zadovoljiti potrebi po njegovi dosledni rabi vsaj znotraj lokalnega okolja (Grgič, 2020, 109).

Pri raziskavah s področja terminologije na naselitvenem področju Slovencev v Italiji (in v drugih primerljivih kontekstih) moramo nazadnje upoštevati še eno specifiko dvojezičnega okolja. Namreč, pomemben segment besedil nastaja kot prevod ali prilagoditev (npr. povzemanje) italijanskih izvirnikov. To velja npr. za novice, ki jih objavljajo mediji (in jih oblikujejo na podlagi novinarskih sporočil ali agencijskih vesti, napisanih v italijanščini), za raznovrstna sporočila, ki jih svojim deležnikom pošiljajo slovenske šole, dvojezične občine, javni zavodi, stanovska združenja in subjekti zasebnega prava (podlaga zanje so pravilniki, smernice in druga besedila nastala v italijanskem jeziku) ter za druga slovenska besedila. Potreba po visoko razvitih in splošno razširjenih prevajalskih veščinah je torej na takem območju izrazita, izobraževalni sistem pa je ne podpira, saj tovrstnih vsebin šolski kurikulumi ne predvidevajo, možnosti študija prevajanja v slovenščino na lokalnih univerzah so močno okrnjene, sploh pa prevajanje ni prisotno kot transverzalna kompetenca v izobraževalnih programih na različnih stopnjah (Melinc, 2019; Bogatec, 2018).

3 Primeri rabe narečij v okoliščinah, kjer bi pričakovali nelokalne oz. standardne variante jezika, sta npr. spletni strani Občine Rezija (<http://www.comune.resia.ud.it/>) in tednika Novi Matajur, ki poleg prispevkov v italijanščini in standardni slovenščini objavlja tudi novice in komentarje v lokalnem narečju (<https://novimatajur.it/>).

METODOLOGIJA

V tem odseku opišemo potek in metodologijo analize ter izgradnjo jezikovnega vira, na katerem temelji naša analiza leksike, povezane s covidom-19. V osnovi je analiza v prispevku dvoravninska:

1. Najprej poskušamo ugotoviti, kakšna je področna leksika v zamejskem okolju, kar lahko najobjektivneje storimo s korpusom. Ker je tematika prispevka vezana na relativno novo pojavnost, je obstoječi jezikovni viri seveda ne zajemajo. Zaradi tega smo morali za izvedbo raziskave zgraditi lasten korpus iz relevantnih besedil s področja jezikovnega stika in ga primerjati z že obstoječimi besedilnimi zbirkami, da lahko tako identificiramo izstopajoče jezikovne elemente ali strukture.⁴
2. Ko lahko izoliramo celotno leksiko, ki se uporablja zgolj v zamejskem okolju, v centralnem standardu pa je ne najdemo, je v tej podmnožici tudi celotno besedje, vezano na pandemijo. To besedje lahko potem primerjamo z rezultati Sledilnika CJVT (<https://viri.cjvt.si/sledilnik/slv/>), ki za primerljivo časovno obdobje (2021) podaja izstopajoče pogosto besedje v slovenskih spletnih medijih.

V naslednjem odseku opišemo novi korpus in njegovo strukturo, obenem pa tudi referenčni korpus, ki smo ga izbrali za primerjavo.

Podatki

Kot gradivo za lastni korpus smo uporabili dva letnika dnevnika *Primorski dnevnik*,⁵ in sicer vse številke iz let 2020 in 2021. Zaradi (potencialnega) razlikovanja med letnikoma smo oba letnika oblikovali kot podkorpusa, tako da je mogoče analizirati zgolj posamezno leto in tako poizvedovati za morebitnimi spremembami v jezikovni rabi (npr. ali se je raba v enem letu značilno spremenila). V Tabeli 1 so podani pregled in osnovne lastnosti korpusa.

To pomeni, da smo v korpus zajeli 618 številčk dnevnika, ki skupaj zajemajo 22.958.558 pojavnic oz. 17.812.352 besed, ki skupaj tvorijo 848.547 povedi, same pojavnice pa zasedajo 1361 oblikoskladenjskih oznak.⁶

Pri tem je nujno poudariti, da smo oba letnika časopisa prejeli v formatu PDF, kar pomeni, da je v ustvarjenem korpusu tudi določena količina šuma, ki nastane zaradi same narave formata PDF. Šum je vezan predvsem na oblikovanje dokumentov, saj je to v formatu PDF fiksno, za razliko od denimo zapisa v formatu XML. Zaradi tega so pojavnice v korpusu včasih nepravilno

Tabela 1: Korpus v številkah.

Kategorija	Število
Besedila (številčk časnika <i>Primorski dnevnik</i>)	618
Pojavnice	21.501.607
Besede	17.812.352
Uporabljene oblikoskladenjske oznake	1.361
Povedi	848.547

združene (npr. *Primorskidnevnik*) ali razpisane (npr. pri deljajih: *razdeli-ti*), prav tako pa so deli besedil nepravilno združeni. Po pregledu ene od številčk *Primorskega dnevnika* ocenjujemo, da je v korpusu zaradi vhodnega formata do 5 % šuma.

Zaradi velikosti korpusa je možnost ročnega popravljanja napačno segmentiranih besed v danih okvirih praktično nemogoča, hkrati pa šum ne onemogoča objektivne korpusne analize, in sicer iz dveh razlogov:

1. Če se pri korpusni analizi fokusiramo na najpogostejše pojavnice, se med njimi šum ne pojavlja, saj so napake pri pretvorbi arbitrarne in na ravni celotnega korpusa posledično marginalne.
2. Če se pri korpusni analizi fokusiramo na redke pojavnice, moramo v vsakem primeru rezultate pregledati ročno, s čimer lahko šum odpravimo.

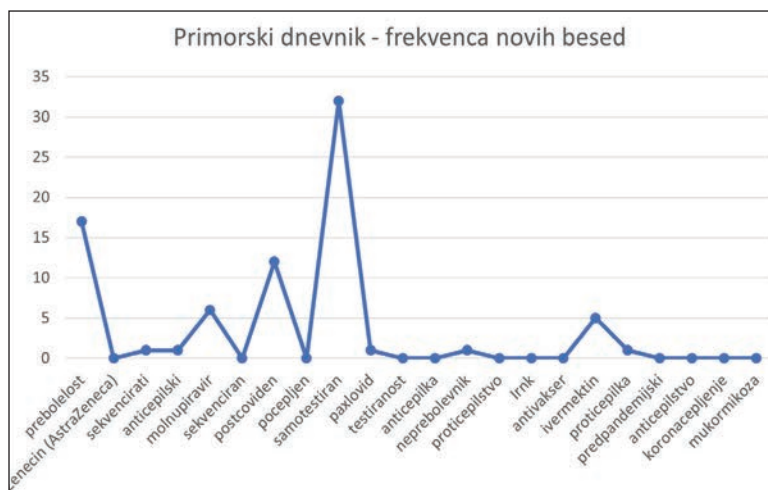
Nastali korpus smo analizirali, obenem pa smo ga primerjali z že obstoječim korpusom slovenščine, in sicer smo za to nalogo izbrali korpus Slovenian Web 2015 (slTenTen15). Ker smo za analizo izbrali orodje SketchEngine, smo morali za primerjavo izbrati čim bolj primerljivo zgrajen in označen korpus, ki je moral hkrati zajemati čim več besedil in biti čim bolj sodoben. Tem pogojem je najbolj zadostil korpus slTenTen15, ki premore skoraj milijardo pojavnic.⁷ Pri analizi posameznih letnikov smo kot izhodišče izbrali enega od podkorpusov, kot referenčni korpus pa preostali del korpusa *Primorskega dnevnika*. Na ta način lahko primerjamo specifično besedje v enem izmed podkorpusov in s tem posledično primerjamo celoten letnik z drugim. V naslednjem razdelku podajamo rezultate analize po posameznih vidikih primerjave.

⁴ Tako za gradnjo korpusa kot tudi poznejšo analizo smo uporabili orodje SketchEngine (<https://www.sketchengine.eu/>).

⁵ Na tem mestu se iskreno zahvaljujemo celotnemu uredništvu in tehničnemu osebju *Primorskega dnevnika*, da so nam omogočili dostop do zbirke besedil.

⁶ Seznam oznak in njihov opis je na voljo na spletni strani <https://www.sketchengine.eu/slovene-tagset-sl/>.

⁷ Korpus vsebuje 988.513.467 pojavnic oziroma 829.544.337 besed.

Slika 1: Distribucija novih besed v korpusu Primorskega dnevnika.

ANALIZA

V tem odseku podamo rezultate korpusnojezikoslovne analize, pri kateri se fokusiramo na različne vidike leksemov, vezanih na epidemijo covid-19.

Nove besede

Sodeč po podatkih Sledilnika CJVT, so bili v letu 2021 v slovenskih spletnih medijih pogosti in statistično relevantni naslednji leksemi, ki jih podajamo v Tabeli 2, zraven pa dodajamo še frekvence teh leksemov v korpusu besedil časnika *Primorski dnevnik*, če se te tam seveda pojavljajo. V skladu s tematiko prispevka smo v tabelo vključili zgolj lekseme, vezane na covid-19.⁹

Kot prikazuje Tabela 2, se nove besede v letu 2021, ki so vezane na covid-19, nanašajo predvsem na cepljenje oziroma nasprotovanju cepljenju (to pomensko polje je še posebej dobro zastopano in variantno), učinkovine/zdravila in cepiva ter na status (preboleznosti ipd.). Večina leksemov, ki so se v letu 2021 množično pojavili v slovenskih spletnih medijih, je v *Primorskem dnevniku* izostala, zgolj peččica je bila normalno zastopana. Distribucijo lem v korpusu ponazarja Slika 1.

Kot prikazuje Slika 1, najdemo v korpusu *Primorskega dnevnika* predvsem izraze, vezane na samotestiranost in prebolelost, drugih izrazov je izjemno malo ali pa jih sploh ni. Zanimivo je, da so v korpusu skoraj povsem umanjale besede za nasprotnike cepljenja (*anticepilski*, *anticepilka*, *proticepilstvo*, *antivakser*, *proticepilka*, *anticepilstvo*), najdemo zgolj eno pojavitev *anticepilke* in eno pojavitev *proticepilke*. Prav tako se v določeni meri pojavljajo (domnevna) zdravila

oziroma cepiva (*AstraZeneca*, *paxlovid*, *ivermektin*). V naslednjem poglavju obravnavamo najbolj značilne besede v slovenskih spletnih medijih v letu 2021 in jih primerjamo z njihovo rabo v korpusu *Primorskega dnevnika*.

Najbolj značilne besede v slovenskih spletnih medijih (2021)

Pri analizi pogostnosti najbolj značilnih leksemov v slovenskih spletnih medijih v letu 2021 smo najprej prenesli seznam s Sledilnika CJVT in lema pripisali frekvence iz korpusa *Primorskega dnevnika*. S seznama 100 leksemov smo izločili vse, ki se ne navezujejo na covid-19, pri tem pa smo bili izjemno permissivni, tako da smo upoštevali tudi šibke/potencialne pomenske povezave, zato smo denimo obdržali tudi lekseme, kot sta denimo *izpolnjevanje* (v smislu pogoja PCT), *različica* (virusa), *temnordec* (regija ipd. na covidnem zemljevidu) ipd. Na podlagi tega merila smo obdržali 53 leksemov, kar pomeni, da je bila v letu 2021 več kot polovica vsega najbolj značilnega besedja v slovenskih spletnih medijih vezana na epidemijo covid-19. Leksemi so podani v Tabeli 3, spremljajo pa jih podatki o pogostnosti pojavljanja v korpusu *Primorskega dnevnika*, zaporedno mesto po frekvenci pojavljanja v korpusu (1.–53.), zaporedno mesto po relevantnosti glede na Sledilnik CJVT (1.–53.) in absolutni razliki med obema uvrstitvama. V tabeli so leme razvrščene po absolutni razliki med relevantnostjo v slovenskih spletnih besedilih leta 2021 in njihovo frekvenco v korpusu *Primorskega dnevnika*.

Kot prikazuje Tabela 3, je relevantnost leksema v obeh jezikovnih virih, korpusu *Primorskega dnevnika* in Sledilniku CJVT, identična zgolj v enem primeru (*precepljenost*). Pri

8 Imenovalniška oblika ni vključena na seznamu Sledilnika CJVT.

9 Tovrstni leksemi so sicer lani močno prevladovali; poleg leksemov, vezanih na covid-19, so se na seznam novih besed na sledilniku prebile zgolj naslednje leme: *metaverzum*, *biopropan*, *neunijski*, *brezupnica*, *astrotrufing*, *kriptoposel*, *paraodbojka*, *protishod*, *NFT*, *zvo-novje*, *politkolesariat*, *monosežigalnica*, *nevrorazličen*, *klančarski*, *kvačkar*, *zaplezanost*, *paralokostrelec*.

Tabela 2: Nove relevantne besede (Sledilnik CJVT) in frekvenca v Primorskem dnevniku.

Sledilnik – lema	Primorski dnevnik – frekvenca
prebolelost	17
AstraZenecin (AstraZeneca) ⁸	0 (270)
sekvencirati	1
anticepilski	1
molnupiravir	6
sekvenciran	0
postcoviden	12
pocepljen	0
samotestiran	32
paxlovid	1
testiranost	0
anticepilka	0
neprebolevnik	1
proticepilstvo	0
iRNK	0
antivakser	0
ivermektin	5
proticepilka	1
predpandemijski	0
anticepilstvo	0
koronacepljenje	0
mukormikoza	0

drugih leksemih je v rabi znatno razhajanje, v največji meri pri leksemu *cepivo*, ki je od vseh najbolj značilnih leksemov leta 2021 v korpusu najbolj zastopan, medtem ko se na Sledilniku CJVT ni znašel med najbolj značilnim besedjem. Po drugi strani pa tudi najbolj značilna beseda sledilnika (*PCT*) v *Primorskem dnevniku* ni tako pogosto zastopana, kot bi pričakovali. Podobno velja tudi za kratico *PCR*, ki je v korpusu sicer pogosta, vendar manj od pričakovanega glede na relevantnost. Po drugi strani pa je v korpusu izjemno pogosta beseda *potrdilo*, ki je sicer po podatkih sledilnika pogosta, a ne v tolikšni meri. Ti podatki kažejo, da tovrstna primerjalna analiza lahko poda uvid v razlike v rabi področnega besedja in nas s tem tudi usmerja pri nadaljevanju analize.

Primerjava splošnih besed

V naslednjem segmentu primerjamo 50 splošnih besed s seznama besed, ki se v slovenskem jeziku

uporabljajo najpogosteje (Pollak idr., 2020), ki so se v letu 2021 uporabljale najpogosteje, zatem pa ta seznam primerjamo s frekvenčnim seznamom iz korpusa *Primorskega dnevnika*. Seznam je podan v Tabeli 4, krepko je pisana leksika, vezana na epidemijo covid-19.

Kot lahko razberemo iz Tabele 4, je od 50 najpogosteje rabljenih besed v slovenščini v letu 2021 kar polovica povezana s covidom-19, obenem pa lahko vidimo tudi, da so visoke tudi frekvence v korpusu *Primorskem dnevniku*. Če na primer primerjamo relativno frekvenco najpogostejših petih splošnih besed v slovenščini (ukrep, maska, širjenje, obvezen, zdravje) v *Primorskem dnevniku* z referenčnim korpusom slovenščine Gigafida 2.0,¹⁰ dobimo distribucijo, kot jo ponazarja Tabela 5.

Oba stolpca pri obeh zbirkah podatkov predstavljata isto enoto (relativno frekvenco, tj. frekvenco na milijon besed), a zaradi ilustrativnosti ohranjamo obe. Na ta način lahko vidimo, v kolikšni meri izrazi, vezani na covid-19, v korpusu *Primorskega dnevnika* po frekvenci izstopajo. Glede na to, da gre pri Gigafidi 2.0 za referenčni korpus, tj. za korpus, ki v največji možni meri odslkava jezik, kakršen je oziroma kot ga je s korpusom (trenutno) sploh mogoče ponazoriti, nam te številke povedo, kako močno se raba jezika oziroma vsaj naštetih izrazov razlikuje od *splošnega jezika*. Kot kažejo številke, je razhajanje precejšnje, in sicer je splošni izraz *ukrep* približno trikrat pogostejši kot v referenčnem korpusu, medtem ko sta *maska* in *širjenje* kar približno desetkrat pogostejša. *Obvezen* je pogostejši približno štirikrat, medtem ko je pri zdravju razmerje nekoliko manj izrazito v korist korpusa *Primorskega dnevnika*, in sicer približno 3 : 4. Izraz *zdravje* je torej tudi v splošnem jeziku dovolj pogost, hkrati pa v korpusu ni dovolj izpostavljen, da bi bila razlika višja.

Kot vidimo, je bila raba specifične splošne leksike (tiste, ki je vezana na covid-19) v korpusu znatno izrazitejša kot v referenčnem korpusu. V nadaljevanju primerjamo specifično leksiko, vezano na epidemijo covid-19, po posameznih tematskih področjih.

Področna analiza covidne leksike

Covidno leksiko, obravnavano v tem poglavju, lahko grobo razdelimo na a) leksiko, vezano na status in potrjevanje, b) leksiko, vezano na testiranje, in c) leksiko, vezano na poučevanje, študij in delo. Izraze, vezane na status in potrjevanje, ki smo jih našli in izpostavili z analizo, podaja Tabela 6.

Tabela 6 navaja izraze za status (prebolevnost) in potrjevanje statusa med epidemijo covid-19, ki smo jih zaznali pri primerjavi pogostega besedja in ročnim pregledovanjem zadetkov (gl. podpoglavje 4.2). S

¹⁰ Največji korpus slovenskega jezika Gigafida 2.0 zajema besedje do leta 2018, tako da ne zajema leksike o novem koronavirusu, je pa občutno večji, zato so absolutne frekvence bistveno večje, tako da primerjamo relativne frekvence.

Tabela 3: Seznam najbolj relevantnih besed Sledilnika CJVT s pripisanimi frekvencami v korpusu.

Lema	▼ Frekvenca v korpusu Primorskega dnevnika ▼	Mesto po relevantnosti (Sledilnik CJVT)	▼ Absolutna razlika (PD: Sledilnik) ▼
cepivo	3683	1	44
venski	841	7	48
izpolnjevanje	220	14	53
različica	996	6	41
potrdilo	3605	2	35
samotestiranje	24	29	2
precepljen	3	43	17
prebolelost	17	33	8
cepljenje	2799	3	26
prebolevnost	11	37	15
cepljenost	6	39	21
sekvenciranje	1	47	29
gama	97	20	38
Janssen	30	28	11
antigenski	106	19	36
strjevanje	18	32	49
odmerek	1694	4	18
neželen	41	27	40
temnordeč	10	38	50
delta	185	15	4
prebolevník	126	17	6
epidemičen	12	35	46
trombocit	11	36	47
proticepilski	6	41	52
PCT	420	11	1
južnoafriški	83	22	32
Modernin	2	44	34
vektorski	21	31	22
omikron	47	26	19
prebolel	62	23	30
HAT	6	40	33
tromboza	21	30	37
Moderna	124	18	13
sedemdneven	59	24	20
cepljen	826	8	5
AstraZeneca	270	12	9
strdek	95	21	24
precepiti	13	34	31
pocepiti	1	45	42
proticepilec	1	46	43
nenaročen	5	42	45
ivermektin	1	48	51
cepiti	1333	5	3
cepilen	610	9	7
PCR	523	10	12
Pfizerjev	50	25	27
necepljen	231	13	14
precepljenost	155	16	16

Tabela 4: Frekvenca splošnih besed v korpusu PD.

ukrep	11238
spleten	10873
maska	4729
širjenje	4568
dijak	4191
obvezen	4175
zdravje	3743
potrdilo	3605
bolnik	3262
test	3033
vabljen	2919
pouk	2915
pozitiven	2879
val	2865
omejitev	2681
izpostaviti	2514
nega	2177
omrežje	2136
faza	1844
pozvati	1833
protest	1702
dovoljen	1652
digitalen	1579
blizu	1554
intenziven	1552
negativen	1543
regija	1495
pozivati	1268
vključno	1254
nahajati	1252
navesti	1241
portal	1101
porast	1049
živo	1025
različica	996
soočati	935
priporočilo	929
oskrba	822
potrjen	755
pameten	660
zdraviti	643
populacija	545
kraljestvo	433
preboleti	362
terasa	329
dobava	299
zadati	237
vesti	194
izboljševati	150
kopalnica	113

krepro smo zapisali izrazje, ki se v okviru spopadanja z epidemijo znotraj meja Slovenije ni uporabljalo oz. je govorcem slovenščine, ki niso seznanjeni s slovenščino v jezikovnem stiku med italijanščino in slovenščino, (povsem natančen) pomen neznan. Podčrtali smo izrazje oz. sintagme, pri katerih je pomen sicer razumljiv oziroma ulovljiv, vendar gre za sintagme, ki v centralnem standardu slovenščine niso (povsem) stalne.

Kot lahko vidimo, je v korpusu *Primorskega dnevnika* precej dobro zastopana leksika, vezana na potrdilo, ki se v italijanskem sistemu imenuje *green pass*. Izraz je dobesedno prenesen iz italijanščine (ne moremo reči, da prihaja iz angleščine, saj v angleščini ta sintagma ne pomeni ničesar specifičnega, sploh pa ne v povezavi s covidom-19), ta zveza pa se v korpusu *Primorskega dnevnika* pojavlja zelo pogosto (471-krat). Le 16-krat se sicer pojavi zveza *super green pass*, so pa razširjeni prevedki obeh zvez, in sicer v korpusu najdemo *zeleno potrdilo* (795-krat), *covidno potrdilo* (1890-krat) in *okrepljeno covidno potrdilo* (30-krat). Medtem ko lahko sklepamo, da bi govorniki znotraj meja Slovenije kljub neustaljenosti razumeli, kaj pomeni *covidno potrdilo* (saj je to tudi termin, ki se uporablja za EU-certifikate), lahko utemeljeno sklepamo, da bi bili brez poznavanja aktualnega italijanskega sistema pri izrazih *zeleno potrdilo*, *green pass*, *super green pass* in tudi *okrepljeno covidno potrdilo* povsem nemočni. Izstopa tudi hibridna raba, kot se izkazuje pri primeru *covidno PC-potrdilo*, ki se v korpusu pojavi 61-krat in pri katerem gre za mešanje standardnega termina (*PC*) z opisnima iz okolja jezikovnega stika med slovenščino in italijanščino (*covidno* in *potrdilo*). Zanimivo je, da kljub pojavnosti covidnega PC-potrdila v korpusu ne najdemo *covidnega PCT-potrdila*.

Standardni izrazi, vezani na status in potrjevanje, ki so (bili) v rabi v centralnem standardu (*PC-pogoj*, *PCT-pogoj*, *pogoj PCT*, *pogoj PC*), so v korpusu *Primorskega dnevnika* sicer prisotni, vendar v bistveno manjši meri kot drugi, zaznamovani izrazi.

V nadaljevanju analiziramo besedje, vezano na testiranje. Frekvence v korpusu podaja Tabela 7.

Kot lahko vidimo, sta daleč najpogostejša izraza *test* in *bris*, najdemo pa tudi tri primere *tampona*, ki je seveda v centralnem standardu v tem pomenu neobstoječ. Pri tem je treba izpostaviti, da smo ročno pregledali vse konkordance (skupno 34) in izločili vse druge pomene izraza *tampon*. V centralnem standardu je bistveno bolj razširjen izraz *test*, medtem ko izraz *bris* označuje sam tehnični vidik testiranja in se torej pri poročanju o covidu-19 skorajda ne uporablja. Glede na podatke korpusa *Primorskega dnevnika* imamo torej na področju jezikovnega stika med slovenščino in italijanščino dva konkurenčna izraza, enega vezanega na centralni standard slovenščine (*test*) in enega, ki je značilen za območno rabo (*bris*). Da sta na območju jezikovnega stika v veliki meri medsebojno zamenljiva, kaže Tabela 8, ki ponazarja najpogostejše

Tabela 5: Relativne frekvence za najpogostejših pet covidnih leksemov v Primorskem dnevniku in Gigafidi 2.0.

Izraz	Relativna frekvenca – PD	Frekvenca na milijon besed – PD	Relativna frekvenca – GF	Frekvenca na milijon besed – GF
ukrep	0,05350 %	535,03	0,01780 %	178,04
maska	0,02289 %	228,87	0,002663 %	26,63
širjenje	0,02290 %	228,96	0,002060 %	20,6
obvezen	0,02236 %	223,61	0,005233 %	52,33
zdravje	0,01791 %	179,06	0,01296 %	129,6

kolokatorje za oba izraza (izbrali smo prilastke in glagole, ki se najpogosteje vežejo z obema izrazoma).

Kot ponazarja Tabela 8, sta oba izraza v veliki meri zamenljiva, razlikujeta pa se predvsem pri glagolih, zlasti z vidika, da lahko *test* pokažemo oziroma potrdimo, medtem ko se *bris* uporablja predvsem v smislu kliničnega odvzema in poznejše analize. Da bi videli, ali je med obema konkurenčnima izrazoma kakšna razlika v času uporabe oziroma ali je prišlo v obdobju 2020–2021 do razlik v rabi, analiziramo distribucijo obeh izrazov v korpusu. Distribucija obeh izrazov je podana na Sliki 2, slika pa ponazarja kronološko zgradbo korpusa. To pomeni, da položaj pri izhodišču koordinat, povsem levo, ponazarja 1. številko *Primorskega dnevnika* v letu 2020, položaj pri 100 %, povsem desno, pa predstavlja zadnjo številko *Primorskega dnevnika* v letu 2021.

Kot prikazujeta zgornja grafa, je raba izraza *bris* (zgornji graf) izrazito narasla pomladi 2020, nato pa je sledil še en izrazit porast proti koncu leta 2020, nato pa se je raba postopoma začela umikati izrazu *test*, ki kaže bolj razpršeno rabo skozi oba letnika (ob upoštevanju dejstva, da je *test* seveda splošnejša beseda).

V nadaljevanju se osredotočamo na področji poučevanja in dela, ki sta (bili) zaradi epidemije močno zaznamovani. Lekseme, vezane na obe področji, podajamo v Tabeli 9.

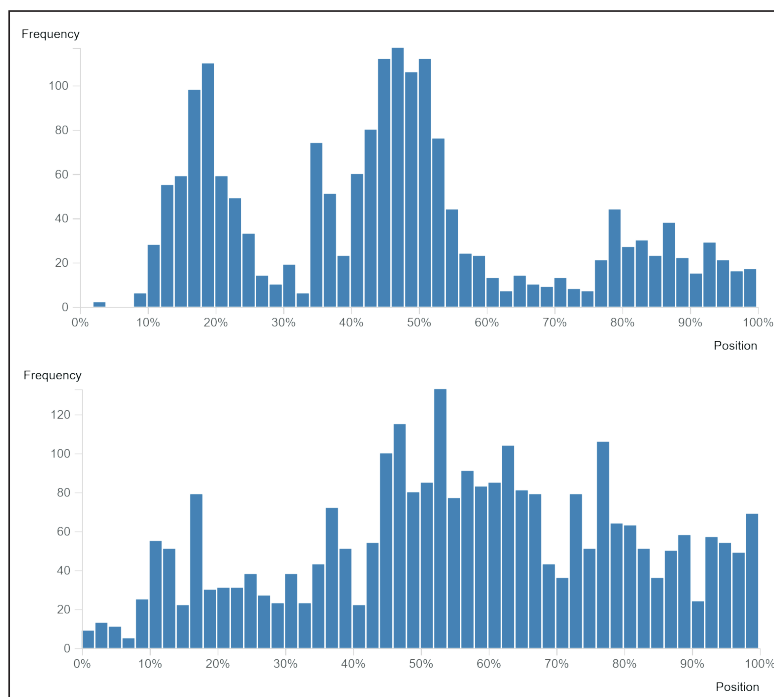
Tabela 9 sopolstavlja izrazje, ki smo ga identificirali kot specifično za korpus *Primorskega dnevnika* (pisano krepko), ter izrazje, ki je v rabi v centralnem standardu slovenščine. Kot še posebno zanimiv se je izkazal izraz *telematski*, ki se v korpusu uporablja v zvezi s številnimi storitvami na daljavo, medtem ko se v centralnem standardu skorajda ne uporablja, razen v navezavi na dejansko telematiko. Zanimiv je tudi izraz *smart working* (sic), ki se uporablja v točno tej obliki, prevzeti iz italijanščine – podobno kot pri izrazu *green pass* ne moremo reči, da je prevzet iz angleščine, saj ta leksem v angleščini ne pomeni ničesar specifičnega oziroma vsaj ne tistega, kar pomeni v italijanščini. Izraz je zanimiv tudi z vidika strukture, saj sta tovrstni zapis in raba (pisano narazen in *working* v obliki gerundija) tudi izrazito nestandardna v

Tabela 6: Področno covidno izrazje v Primorskem dnevniku (status in potrjevanje).

Izraz	Frekvenca (Primorski dnevnik)
covidno potrdilo	1890
zeleno potrdilo	795
green pass	471
pogoj PCT	303
PCT-potrdilo	128
PC-potrdilo	67
PCT-pogoj	64
covidno PC-potrdilo	61
pogoj PC	59
okrepljeno covidno potrdilo	30
potrdilo PCT	24
super green pass	16
PC-pogoj	16
potrdilo PC	2
covidno PCT-potrdilo	0

angleščini, sicer običajnih zapisov, ki bi bili standardni, pa v korpusu ne najdemo (npr. *smartwork*, *smart work* ipd.). Treba pa je poudariti, da sta oba izraza rabljena izrazito redkeje kot povsem standardna *delo od doma* in *delo na daljavo*.

Pri izrazih, pri katerih lahko pomen razberemo, vendar raba v centralnem standardu ni ustaljena, lahko izpostavimo predvsem *didaktiko na daljavo* in *pouk v prisotnosti*, ki oba kažeta močan vpliv italijanščine, sta pa razmeroma redko rabljena glede na prevladujoča in standardna izraza *pouk na daljavo* in *pouk v razredu/v živo*.

Slika 2: Distribucija izrazov bris (zgornji graf) in test (spodnji graf) v korpusu Primorskega dnevnika.

V naslednjem odseku analiziramo covidno leksiko glede na leto objave, tj. primerjamo podkorpusa besedil *Primorskega dnevnika* iz let 2020 in 2021.

Leksemske razlike med 2020 in 2021

Analizo leksemskih razlik najprej izvedemo na primeru enobesednih leksemov, nato pa se osredotočimo na večbesedne. Pri tem uporabljamo podkorpus iz leta 2021 kot fokus, podkorpus iz leta 2020 pa kot referenčno zbirko podatkov. Enobesedne lekseme podaja Tabela 10.

Tabela 10 prikazuje najbolj značilno covidno besedje v *Primorskem dnevniku* v letu 2021 v primerjavi s predhodnim letnikom. Pri tem moramo izpostaviti, da je covid-19 daleč najpogostejša tematika, na katero se navezuje leksika, edini temi, ki ju lahko med najbolj pogostim besedjem iz leta 2021 še razberemo, se nanašata na županske volitve in olimpijske igre.

Kot lahko vidimo, je bilo v letu 2021 v *Primorskem dnevniku* bistveno več napisanega o cepivih in potrdilih, saj sta bili to dva glavna vidika covidne realnosti v letu 2021. V Tabeli 11 podajamo še večbesedne termine, pri katerih pa vključujemo tudi izrazje drugih pomenskih polj, tako da lahko iz distribucije in frekvenc razberemo pomembnost/razširjenost določene teme v letih 2020 in 2021.

Najbolj značilni v 2021 v primerjavi z 2020 sta sintagmi *covidno potrdilo* in *zeleno potrdilo*, ki se v letu 2020 še nista pojavili v *Primorskem dnevniku*, na dnu

seznama 25 najpogostejših najdemo tudi *obvezno covidno potrdilo*. Podobno kot pri enobesednih leksemih lahko vidimo, da se večina primerov nanaša na epidemijo covid-19 in volitve, pri drugih pa gre povečini za sistemske dele časopisa, ki so formulaični (npr. *indeks sredi dneva*, ki se nanaša na vreme).

RAZPRAVA

Analiza korpusa besedil, ki so izšla v *Primorskem dnevniku* med letoma 2020 in 2021 in ki obravnavajo epidemijo covid-19, potrjuje hipotezo, da prihaja med govorce in govorkami slovenskega jezika v Italiji do nekaterih pojavov, ki jih po vrsti in količini ne moremo pripisati zgolj običajnim dejavnikom, ki vplivajo na jezike v manjšinskem položaju (Meecham & Rees-Miller, 2001, 539; Fought, 2006, 31).

Jezikovno (in specifično leksikalno) variantnost običajno pričakujemo pri manj formalnih sporazumevalnih kodih, pri referiranju na različno predmetnost/pojavnost in, seveda, pri jezikovnih različicah (idiomih), ki jih sami govorce in govorce prepoznavajo kot lokalne/regionalne (Fought, 2006, 37). Korpusna analiza pa je pokazala, da je leksikalna variantnost v besedilih, ki nastajajo na območju poselitve slovenske skupnosti v Italiji, znatna tudi takrat, ko gre za strokovno terminologijo (in bi torej pričakovali večjo doslednost), za ubesedovanje predmetnosti/pojavnosti, ki se na obeh straneh meje ne razlikuje, ter za besedila, ki jih govorce in govorce dojemajo kot standardna.

Tabela 9: Področna covidna leksika v Primorskem dnevniku (poučevanje in delo).

Izraz	Frekvenca (Primorski dnevnik)
didaktika na daljavo	23
poučevanje na daljavo	16
pouk na daljavo	381
pouk v razredu	20
pouk v prisotnosti	12
pouk v živo	69
pouk v učilnici	5
pouk v predavalnici	0
delo od doma	98
delo na daljavo	177
smartwork	0
smart working	25
telematski	41

Vprašani, ki si ju na tej točki moramo zastaviti, sta dve:

1. kaj povzroča tolikšno variantnost?
2. katere so posledice take variantnosti?

V tem prispevku se bova osredotočila na prvo vprašanje.

Da ima slovenščina v Italiji nekatere samosvoje poteze, so raziskovalke in raziskovalci v glavnem pripisovali stiku z romanskimi jeziki (Jagodic et al., 2017; Grgič, 2016b) in drugim dejavnikom, predvsem geografski obrobni, specifični politični zgodovini in prisotnosti državnih meja (Jagodic et al., 2017). Vendar pa se v danem primeru (tj. covidni terminologiji v letih 2020 in 2021) zdi, da nobeden od teh dejavnikov ne more pojasniti tolikšnega odstopanja, kot ga izkazujejo korpusni podatki. Covidna terminologija se je v vse jezike prevajala istočasno in to iz angleščine, kar pomeni, da so bili italijanski in slovenski termini novinarjem na razpolago istočasno. Prav tako ni mogoče reči, da bi na terminologijo lahko vplivala specifična politična zgodovina, saj je epidemija koronavirusa globalen in nov pojav. Tudi geografska obrobni in prisotnost državne meja nimata več vloge, ki sta jo imeli v preteklosti – k temu sta pripomogla padec notranjih meja znotraj schengenskega območja in (kar je za dani primer še pomembnejše) razvoj tehnologije, ki danes omogoča hitro in neposredno spremljanje novic na svetovnem spletu in družbenih omrežjih.

Tabela 10: Primerjava najpogostejših enobesednih leksemov med letnikoma 2020 in 2021.

Izraz	Frekvenca (2021)	Frekvenca (2020)
potrdilo	3709	462
cepljenje	1997	458
odmerek	1349	292
obvezen	2790	2018
cepivo	1935	1063
covidno	920	1
zelen	2510	1966
cepljen	878	26
cepiti	956	177

Analiza, opravljena za slovenščino v Italiji, je klub temu pokazala, da se je terminologija, povezana s koronavirusom, v veliki meri prevajala iz italijanščine in se nato na različne načine in do različnih stopenj prilagajala slovenskemu standardu, kar smo doslej opazovali že na drugih besedilih, ki pa so izkazovala drugačne značilnosti (Grgič, 2016b in 2020). Lahko torej rečemo, da pojav ni odvisen od zunanjih dejavnikov (meje, zgodovinskih okoliščin, vpliva italijanščine), ampak od samih procesov, na katerih temelji nastajanje besedil, in pa od dinamik oblikovanja skupnosti skozi rabo jezika v sporazumevalnih praksah (Eckert, 2000; Meyerhoff, 2008). Vprašanje je seveda, v kolikšni meri ti procesi temeljijo na zavestnih odločitvah govorcev in govork in v kolikšni meri gre za usvojene mehanizme, ki so se že povsem uveljavili v skupnosti in niso več predmet sprotnega odločanja.

Količina in vrsta odstopanj od splošnega standarda ter postopno prilagajanje standardu potrjujejo hipotezo, da gre za ne povsem zavestne odločitve govorcev in govork oz. za spontane mehanizme upovedovanja, ki so na ravni skupnosti (torej tudi bralk in bralcev) sicer običajni. V prid hipotezi, da vendarle prihaja do naknadne zaznave odstopanja (ali na ravni piscev ali na ravni bralcev), govori dejstvo, da se terminologija s časom približa splošnemu standardu. To vidimo na nekaterih primerih, kot so *tampon* → *bris/test* (kjer sta termina *bris* in *test* zelo hitro izpodrinila paronim *tampon* – it. *tampone*), *didaktika na daljavo* → *poučevanje/pouk* na daljavo (*poučevanje* in *pouk* sta nadomestila paronim *didaktika* – it. *didattica*), *pouk v prisotnosti* → *pouk v razredu/v živo* (besedni zvezi *v razredu* in *v živo* se uporabljata namesto kalka *v prisotnosti* – it. *in presenza*). Drugi primeri kažejo na delne prilagoditve (*green pass* → *zeleno potrdilo* → *covidno potrdilo* vs. *PCT pogoj*): taki primeri so po-

Tabela 11: Primerjava 25 najpogostejših večbesednih leksemov med letnikoma 2020 in 2021.

Termin	Frekvenca (2021)	Frekvenca (2020)
covidno potrdilo	1890	0
zeleno potrdilo	795	0
županski kandidat	592	46
covidni bolnik	402	64
odmerek cepiva	404	85
rajonski svet	653	404
sprejemati po telefonu	716	538
cepilni center	283	7
število mest	524	366
starostna skupina	274	55
krajina po deželnem zakonu	230	1
prestonica kulture	500	355
evropska prestolnica kulture	482	333
jezik s podnapisi	250	39
evropska prestolnica	498	365
imate v rokah	230	25
tiskarno sinoči	230	25
kulturni center	1020	1056
izbranka tedna	199	0
zaprt na voljo	230	44
indeks sredi dneva	194	0
desna sredina	316	158
izvirni jezik	224	42
izvirni jezik s podnapisi	209	26
obvezno covidno potrdilo	169	0

gostejši, ko gre za razlike v predmetnosti med obema državama, Italijo in Slovenijo. Analiza kolokacij pa na drugi strani pokaže, da so te tudi po prilagoditvi terminologije neznačilne in da odstopajo od standarda: tak primer je kolokacija *narediti tampon* → *narediti/odvzeti bris* vs. *testirati se*.

Količine in vrste variantnosti, ki jo izkazujejo analizirana besedila, ne moremo pojasniti s sodobnimi družbenimi dinamikami čezmejne narodne manjšine, ki živi ob odprti notranji schengenski meji, razpolaga z digitalnimi tehnologijami in dostopa do spletnih vsebin. Stopnja variantnosti, ki jo opažamo v teh besedilih, je značilna bolj za jezikovni otok (t. i. jezikovno enklavo, prim. Bauer et al., 2005) in nakazuje na dejstvo, da se je v desetletjih pred padcem meje in razvojem novih tehnologij med slovensko skupnostjo v Italiji, ki je res živela dokaj ločeno od referenčne skupnosti v Sloveniji, razvila tesna, nepropustna družbena mreža (Milroy, 2002). Ta je bila hkrati dovolj obsežna in dinamična, da je omogočila srednjeročno ohranjanje jezika, a tudi dovolj nepropustna in tesna, da je spodbudila razvoj vzporednega jezikovnega standarda, ki se je ob pomanjkanju stikov z drugimi kodi slovenskega jezikovnega kontinuuma uveljavil kot edini standard. Tako so se razvile sporazumevalne prakse in jezikovne rabe, ki so izrazito lokalne, a se zaradi pomanjkanja izpostavljenosti drugim rabam znotraj istega jezikovnega kontinuuma dojemajo kot (edine) standardne. V primeru skupnosti govork in govorcev slovenščine v Italiji ne govorimo torej o večstandardnosti (torej o sočasni prisotnosti več standardov istega jezikovnega kontinuuma), ampak o vzporedni enostandardnosti: lokalni standard je v nekaterih primerih nadomestil osrednjeslovenskega oz. se uveljavil kot edini standard, ki ga govorcev in govorcev uporablja v svojih sporazumevalnih praksah oz. do katerega sploh dostopajo.¹¹

Gornji tezi, ki izhajata iz analize izbranega korpusa, potrjujejo tudi nekatere druge doslej opravljene raziskave. Te so že pokazale, da se je po 2. svetovni vojni predvsem v Trstu in Gorici, delno pa tudi na Videmskem, razvila bogata dejavnost, ki je poleg šol in društev vključevala tudi številna podjetja (Guardiancich, 2021) in s tem ustvarila okoliščine za usvajanje in rabo slovenskega jezika. Prav zaradi svojega obsega in strukture se je ta mreža zdela dovolj učinkovita za zagotavljanje jezikovne izpostavljenosti (Brezigar et al., 2021). Veliki premiki, do katerih je ob prehodu med 20. in 21. stoletjem prišlo na več ravneh,¹² pa so kmalu pokazali na pomanjkljivosti tako strukturiranih mrež in njihovih premis. Lokalno in regionalno samozadostnost, na katerih je temeljila družbena mreža slovenske skupnosti v Italiji, sta neposredno podpirali tudi eksplicitna jezikovna politika obeh

11 Čeprav obravnava posledic jezikovnega separatizma presega omejitve tega prispevka, naj na tem mestu le omeniva sovplivanje jezikovnih rab in sporazumevalnih na oblikovanje in percepcijo identitet posameznikov in skupnosti (Pertot, 2017) ter učinke okrnjene izpostavljenosti na sporazumevalno zmožnost ter s tem na opolnomočenje govork in govorcev (Grgič, 2016a).

12 Naj tu navedemo le nekatere: na meddržavni ravni osamosvojitve Slovenije, njen vstop v EU in padec meje; na globalni ravni globalizacijo in posledično regionalizacijo, hiter razvoj tehnologije s 4. industrijsko revolucijo, ublagovljenje jezikov, fluidnost identitet itd.; na lokalni ravni propad t. i. družbenega gospodarstva, sprejem t. i. zaščitne zakonodaje, spremenjen odnos večinskega prebivalstva do manjšinskega jezika itd. (Heller, 2010).

držav, Italije in Slovenije, in implicitna jezikovna politika same skupnosti (Brezigar et al., 2021), ki sta naslavljali predvsem zaščito in ohranjanje jezika kot tradicionalne vrednote manjšinske skupnosti, nista pa spodbujali njegovega razvoja vzporedno z razvojem celotnega slovenskega jezikovnega kontinuuma. Raziskave o stikih med slovenskima skupnostma na obeh straneh meje (Brezigar & Vidau, 2021) danes kažejo, da so ti sicer pogosti, ne pa zadostni in ustrezni, da bi zagotovili učinkovito izpostavljenost govorcev in govork, ki živijo v Italiji, različnim kodom slovenskega jezikovnega kontinuuma. Meja je zlasti nepropustna na področju medijskih vsebin in družbenih omrežij,¹³ kar je glede na značilnosti sodobnih kanalov (splet, telefon, družbena omrežja ...) še posebej presenetljivo. Prav ta podatek nam kaže na dejstvo, da jezikovni separatizem, ki smo mu priča med slovensko skupnostjo v Italiji, ni (več) posledica zunanjih okoliščin (meje, zgodovinskih danosti ...), ampak predvsem (samo)marginalizacije in (samo)izključevanja govorcev in govork iz širšega prostora, v katerem je slovenski jezikovni kontinuum prevalentni sporazumevalni kod, s perpetuiranjem predvsem lokalnih družbenih mrež in identitet (Pertot, 2017).

SKLEP

Korpusna analiza potrjuje hipotezo, da je regionalni jezikovni kod, ki se je razvil med skupnostjo govorcev in govork slovenskega jezika v Italiji, že postal prevladujoči standard in zavzel področja, na katerih bi v jezikovnih rabi pričakovali nadregionalno kontinuiteto. Stopnja variantnosti, torej količina in vrsta odstopanj od splošnega standarda, kaže na dejstvo, da gre v primeru slovenske skupnosti v Italiji za razširjen pojav jezikovnega separatizma. Ta pojav, katerega razsežnosti spominjajo prej na jezikovni otok kot na čezmejno narodno manjšino v Evropi 21. stoletja, lahko razumemo v luči sociolingvističnih dinamik, ki so skupnost zaznamovale v drugi polovici 20. stoletja (oblikovanje močne lokalne družbene mreže, pomanjkanje stikov z referenčnim prostorom, sprejetje konservativnih jezikovnih politik) in ki se ob pomanjkanju ustreznega jezikovnega načrtovanja v 21. stoletju le še nadaljujejo in stopnjujejo ter s tem vplivajo na identitetne opcije posameznikov in posameznic, na sporazumevalno zmožnost in opolnomočenje govork in govorcev ter, srednje-ročno, na jezikovno vitalnost celotne skupnosti.

¹³ Podatek izhaja iz raziskave, ki jo je v sklopu programske skupine Razsežnosti slovenstva med lokalnim in globalnim v začetku tretjega tisočletja (P5-0409) izvedla Matejka Grgič.

PROCESSES OF LINGUISTIC SEPARATISM IN CROSS-BORDER LINGUISTIC MINORITIES: ADOPTION, ADAPTATION, AND TRANSLATION OF COVID TERMINOLOGY AMONG SLOVENIANS IN ITALY

Matejka GRGIČ

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškerčeva 2, 1000, Ljubljana, Slovenia
SLORI – Slovene Research Institute, Ul. Beccaria 6, 34133, Trst, Italy
e-mail: matejka.grgic@ff.uni-lj.si

Damjan POPIČ

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškerčeva 2, 1000, Ljubljana, Slovenia
e-mail: damjan.popic@ff.uni-lj.si

SUMMARY

The paper reports on the results of a comparative corpus analysis of texts published in Primorski dnevnik, the Slovenian daily published in Italy, in 2020 and 2021. We contrast these texts with information from Slovenian corpora and language resources. The research is focused on the lexis connected with the Covid-19 epidemic as this topic brings about a number of specifics such as rapid genesis and determinologization, single- or self-referentiality, using loanwords (from English), etc. The research is based on corpus-linguistic survey of 618 issues (two volumes) of the Trieste daily newspaper Primorski dnevnik. We used this body of texts to create a corpus that can be used to discern the differences in the use of lexemes in different datasets. The aim of the paper is to demonstrate the level of difference in the lexis of Standard Slovene on both sides of the border. For this reason, we chose to employ corpus methodology as it allows us to compare large bodies of data. The analysis confirmed our initial hypothesis that there is a high level of variation in language use in this region and that this variation cannot be attributed to the factors that normally explain the deviations from standard language, the effects of languages in contact and minority languages.

Keywords: Slovenians in Italy, minority languages, terminology, covid-19, sociolinguistics, corpus linguistics

VIRI IN LITERATURA

- Bauer, Thomas, Epstein, Gil S. & Ira N. Gang (2005):** Enclaves, Language, and the Location Choice of Migrants. *Journal of Population Economics*, 18, 4, 649–662.
- Bogatec, Norina (2015):** Šolanje v slovenskem jeziku v Italiji. *Razprave in gradivo: revija za narodnostna vprašanja*, 74, 5–21.
- Bogatec, Norina (2018):** Kdo v Italiji obiskuje vrtce in šole v slovenskem jeziku. V: Žele, Andreja & Matej Šekli (ur.): *Slovenistika in slavistika v zamejstvu*. Ljubljana, Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, 125–129.
- Brezigar, Sara (2017):** Slovenska skupnost v Italiji med preteklostjo in prihodnostjo. V: Bogatec, Norina & Zaira Vidau (ur.): *Skupnost v središču Evrope: Slovenci v Italiji od padca Berlinskega zidu do izzivov tretjega tisočletja*. Trst, ZTT & Slori, 22–30.
- Brezigar, Sara & Zaira Vidau (2021):** Mladi govorci slovenskega jezika v Italiji in njihov odnos do Republike Slovenije. *Razprave in gradivo: revija za narodnostna vprašanja*, 87, 87–106.
- Brezigar, Sara, Grgič, Matejka & Devan Jagodic (2021):** Koncept deželne jezikovne politike za slovenščino: teoretska izhodišča, cilji, področja ukrepanja in institucionalni okvir. Tretja deželna konferenca o varstvu slovenske jezikovne manjšine. V: Jagodic, Devan (ur.): *Tretja deželna konferenca o varstvu slovenske jezikovne manjšine*, Trst, 12. in 19. november 2021. Trst, Regione autonoma Friuli Venezia Giulia, Consiglio regionale, 133–158.
- Cavaion, Irina M. (2014):** Testing Feasibility of Cross Border Contacts within Primary Neighbouring Languages Classroom. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 24, 2, 277–292.
- Chambers, Jack K. (2003):** *Sociolinguistic Theory: Linguistic Variation and its Social Significance*. Oxford, Blackwell.
- Davila, Bethany (2016):** The Inevitability of 'Standard' English: Discursive Constructions of Standard Language Ideologies. *Written Communication*, 33, 2, 127–148.
- Eckert, Penelope (2000):** *Linguistic Variation as Social Practice*. Oxford, Blackwell Publishers
- Fought, Carmen (2006):** *Language and Ethnicity*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Grgič, Matejka (2016a):** Jezik: sistem, sredstvo in simbol. Identiteta in ideologija med Slovenci v Italiji. Trst, Slovenski raziskovalni inštitut SLORI.
- Grgič, Matejka (2016b):** Lo sloveno in Italia: fenomeni di contatto linguistico tra pragmatica, percezione e ideologia. *Ricerche slavistiche*, 14=60, 387–415.
- Grgič, Matejka (2017):** Italijansko-slovenski jezikovni stik med ideologijo in pragmatiko. *Jezik in slovstvo*, 62, 1, 89–98.
- Grgič, Matejka (2020):** Terminology as a Cultural Project: The Consequences of the Double Standard in a Minority Context. V: Mikolič, Vesna (ur.). *Language and Culture in the Intercultural World*. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 102–124.
- Guardiancich, Igor (2021):** When Political Rights Do Not Translate into Economic Power: The Rise and Fall of the Slovenian Minority's Economy in Italy (1954–2020). *Nationalities Papers*, 1–18.
- Heller, Monica (2010):** The Commodification of Language. *Annual Review of Anthropology*, 39, 1, 101–114.
- Jagodic, Devan (2017):** Slovenci v Italiji: poselitveni prostor in demografsko gibanje. V: Bogatec, Norina & Zaira Vidau (ur.): *Skupnost v središču Evrope: Slovenci v Italiji od padca Berlinskega zidu do izzivov tretjega tisočletja*. Trst, ZTT & Slori, 40–49.
- Jagodic, Devan, Kaučič Baša, Majda & Roberto Dapit (2017):** Jezikovni položaj Slovencev v Italiji. V: Bogatec, Norina & Zaira Vidau (ur.): *Skupnost v središču Evrope: Slovenci v Italiji od padca Berlinskega zidu do izzivov tretjega tisočletja*. Trst, ZTT & Slori, 66–88.
- Meecham, Marjory & Janie Rees-Miller (2001):** Language in Social Contexts. V: O'Grady, William, Archibald, John, Aronoff, Mark & Janie Rees-Miller (ur.): *Contemporary Linguistics*. Boston, Bedford/St. Martin's, 537–590.
- Melinc Mlekuž, Maja (2019):** Sporazumevalna zmožnost v šolah s slovenskim učnim jezikom v Italiji. *Razprave in gradivo: revija za narodnostna vprašanja*, 83, 67–82.
- Meyerhoff, Miriam (2008):** Communities of Practice. V: Chambers, Jack K., Trudgill, Peter & Natalie Schilling-Estes (ur.): *The Handbook of Language Variation and Change*. Oxford, Blackwell Publishing, 526–548.
- Mezgec, Maja (2016):** Linguistic Landscape as a Mirror: The Case of the Slovene Minority in Italy. *Razprave in gradivo: revija za narodnostna vprašanja*, 77, 67–85.
- Milroy, Lesley (2002):** Social Networks. V: Chambers, Jack K., Trudgill, Peter & Natalie Schilling-Estes (ur.): *The Handbook of Language Variation and Change*. Oxford, Blackwell Publishing, 549–572.
- Pertot, Susanna (2017):** Identitetne prigode Slovencev v Italiji. V: Bogatec, Norina & Zaira Vidau (ur.): *Skupnost v središču Evrope: Slovenci v Italiji od padca Berlinskega zidu do izzivov tretjega tisočletja*. Trst, ZTT & Slori, 89–101.
- Pollak, Senja, Arhar Holdt, Špela, Krek, Simon & Marko Robnik Šikonja (2020):** Reference List of Slovene Frequent Common Words. Slovenian language resource repository CLARIN.SI, <http://hdl.handle.net/11356/1346> (zadnji dostop: 2022-12-22).

Riman, Barbara (2022): Slovenska skupnost na Hrvaškem v obmejnem območju in meja v času covid-19. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 32, 2, 165–178.

SketchEngine (2022). <https://www.sketchengine.eu/> (zadnji dostop: 2022-12-22).

Sledilnik 1.0 (2022). <https://viri.cjvt.si/sledilnik/slv/> (zadnji dostop: 2022-12-22).

SLOVENSKO-ITALIJANSKI OBMEJNI PROSTOR: DEJAVNIKI VPLIVA NA IZBIRO ŠOLE IN VRTCA V SOSEDNJI DRŽAVI

Maja MEZGEC

Univerza na Primorskem, Pedagoška fakulteta, Cankarjeva 5, 6000 Koper, Slovenija
Slovenski raziskovalni inštitut (SLORI), Ul. Beccaria 6, 34133 Trst, Italija
e-mail: maja.mezgec@pef.upr.si; m.mezgec@slori.org

IZVLEČEK

Zaradi evropskih integracijskih procesov postaja meja med Italijo in Slovenijo vse prepustnejša, kar se odraža tudi v izobraževanju. Vedno več je družin, ki pri odločanju o izobraževanju otrok upoštevajo tudi čezmejne možnosti in ponudbo sosednje države. Namen raziskave je razumevanje dinamik in dejavnikov, ki vplivajo na odločitev o čezmejnem izobraževanju. Prispevek obravnava predvsem odločitev za šolanje v Sloveniji: zakaj se slovensko govoreče družine s Tržaškega odločajo za šolanje otrok v Sloveniji in kateri razlogi so posameznike, ki so obiskovali šole s slovenskim učnim jezikom v Italiji, spodbudili k spremembi in vpisu na šole v Sloveniji.

Ključne besede: čezmejni učenci, čezmejni prostor, izobraževalni sistem

SLOVENE-ITALIAN BORDER REGION: FACTORS INFLUENCING THE CHOICE OF KINDERGARDEN AND SCHOOL ACROSS THE BORDER

ABSTRACT

As a consequence of integration, the border between Italy and Slovenia is becoming more permeable. The phenomenon can be noticed in education as well. The number of families taking up educational options across the Italo-Slovene border is rising. The aim of the research is to understand the dynamics and factors that influence the decision for cross-border education. The paper focus on the decision to attend school in Slovenia and investigates the reasons why families from the surroundings of Trieste decide for schooling in Slovenia and which are the reasons why do pupils that have been attending Slovene medium schools in Italy decide to change and attend school in Slovenia.

Keywords: cross-border students, cross-border area, educational system

UVOD: SODOBNI TRENDI ČEZMEJNE MOBILNOSTI

Meja med Italijo in Slovenijo postaja vse prepustnejša.¹ Kot posledica evropskih integracijskih procesov se je pretočnost povečala z osamosvojitvijo Slovenije (1991) ter z njenim vstopom v Evropsko unijo (2004) in schengenski prostor (2007). V obmejnem prostoru tako narašča število čezmejnih delavcev (Mezgec, 2008) ter nakupov in naložb v nepremičnine (Jagodic, 2014); krepiti se selitev proizvodnje, med obmejnimi prebivalci pa je seveda tudi več čezmejnih obiskov oziroma prehodov meja (Bufon, 2014). Prebivalci tega območja se vedejo kot potrošniki v tako imenovanem »čezmejnem trgu«, kar pomeni, da se lahko svobodno odločajo, kje bodo nabavljali blago in storitve (od hrane do pohištva, od frizerstva do drugih storitev). Upoštevanje in analiza tudi čezmejnega trga sta že del vsakdana obmejnih prebivalcev. Pri dvojezičnih govoricah pomeni jezik dodatno prednost pri preverjanju ponudbe in dogovarjanju o storitvah.

Veliko družin se je odločilo za tako pomembne korake, kot sta nakup nepremičnine v sosednji državi in selitev. Pri tem velja izpostaviti, da gre pogosto za »hibridne« oblike selitve, ker ostaja težišče življenjskih in finančnih aktivnosti v prejšnji državi, spremeni se samo država bivališča, kar pomeni, da gre večinoma za dnevne migrante, ki ohranjajo z izvirnim okoljem zelo tesne vsakdanje vezi (Jagodic, 2011).

Tudi na področju izobraževanja ugotavljamo podobne procese. Vedno več je družin, ki pri odločanju o izobraževanju mlajših članov upoštevajo tudi možnosti in ponudbo čez mejo. Trendi so opazni v tako imenovani ponudbi obšolskih dejavnosti (pri učenju tujih jezikov, športu, glasbeni šoli itd.) in pri izbiri šole. Tudi v tem primeru imajo pripadniki manjšin oziroma dvojezični obmejni prebivalci prednost: prvič zato, ker so navajeni na prehajanje meje in je to del njihovega vsakdanjega življenja, drugič zato, ker so dvojezični in se lahko šolajo v obeh jezikih, in tretjič zato, ker poznajo oba sistema.

Pred vstopom Slovenije v Evropsko unijo (EU) je bil izrazitejši prehod dijakov iz Slovenije, ki so se šolali na srednjih šolah druge stopnje s slovenskim učnim jezikom v Italiji. V šolskem letu 1996/97 je bilo na primer na srednjih šolah prve in druge stopnje s slovenskim učnim jezikom na Tržaškem in Goriškem 121 dijakov iz Slovenije (Bogatec & Bufon, 1999). S točnimi statističnimi podatki o nihanju števila teh dijakov sicer ne

razpolagamo, vemo pa, da je z vstopom Slovenije v EU in procesom evropske integracije ta pretok upadel. Zato je mogoče predpostavljati, da je bila odločitev za šolanje v Italiji povezana z dodano vrednostjo šolanja v državi članici EU in na posledično možnost zaposlitve ali nadaljevanja študija v državah članicah EU. Leta 1997 je bila podpisana tudi Lizbonska konvencija (Konvencija o priznavanju visokošolskih kvalifikacij v evropski regiji, 1997), ki ureja področje priznavanja izobraževanja za namene nadaljnega študija, kar je olajšalo vpis na tuje visokošolske zavode in šolanje v tujini nasploh.

V zadnjih letih, predvsem od vstopa Slovenije v schengenski prostor, pa v obmejnem prostoru opažamo nasproten trend, ki se odraža v večjem zanimanju za izobraževalno ponudbo v Sloveniji. Ta je deloma podobna italijanski, deloma pa se od nje razlikuje. Razlike so predvsem sistemske in se odražajo v sami organizaciji in dodatnih storitvah, ki bogatijo temeljno izobraževanje. Na osnovi deleža bruto domačega proizvoda, ki ga obe državi namenita izobraževanju, lahko utemeljeno trdimo, da slovenski sistem razpolaga z večjimi javnimi finančnimi dotacijami, kar se pozna v sami infrastrukturi (stavbah, opremi itd.) in storitvah. Delež BDP, ki ga Slovenija namenja izobraževanju, je po podatkih Eurostata (2018) od italijanskega višji za 1 %. Italija se v zadnjih letih nahaja pod 5-odstotno vrednostjo, Slovenija pa jo presega.² Izdatki Republike Slovenije za sektor izobraževanja, preračunani v delež BDP, presegajo evropsko povprečje, medtem ko italijanski zaostajajo za njim. Finančne dotacije sicer niso edini pomemben kazalnik, vendar odražajo finančne pogoje, v katerih se razvijata šolska sistema. Raziskava PISA,³ ki razkriva raven bralne, matematične in naravoslovne pismenosti, kaže na primer, da dosega Slovenija boljše rezultate na področju bralne in matematične pismenosti – slovenski sistem presega evropsko povprečje, italijanski pa zaostaja z njim.⁴

Pričujoča raziskava je nastala iz želje po razumevanju čezmejnih dinamik v izobraževanju. Na področju visokega šolstva je bila tema delno že raziskana (Baloh & Mezgec, 2017; Krnac, 2019; Mezgec, 2019), predvsem kar zadeva področje strokovnih delavcev v vzgoji in izobraževanju (prim. projekt EDUKA2). Razdelane so bile tudi konceptualne razlike med besednima zvezama »čezmejni študenti« in »mednarodni študenti«, ki se v strokovni literaturi pojavljata kot sopomenki, v resnici pa je pojav čezmejnih študentov specifičen za

1 Izjemo predstavlja obdobje pandemije covid-19, ko je bila meja zaprta.

2 Kot primer navajamo podatke iz leta 2018: Italija je namenila izobraževanju 3,9 % BDP, Slovenija 5,3 %. Evropsko povprečje znaša 4,7 % (Eurostat, 2018).

3 PISA je mednarodna raziskava o bralni, matematični in naravoslovni pismenosti, ki se izvaja pod okriljem Organizacije za ekonomsko sodelovanje in razvoj (OECD). V raziskavo je zajeta celotna populacija petnajstletnikov (OECD, 2023).

4 Podpovprečne rezultate na področju bralne pismenosti je v letu 2018 doseglo 23,3 % italijanskih petnajstletnikov in 17,9 % slovenskih (povprečje EU znaša 21,7 %); na področju matematične pismenosti pa je podpovprečne rezultate doseglo 23,8 % italijanskih petnajstletnikov in 16,4 % slovenskih (povprečje EU znaša 22,4 %) (European Commission, 2019). Sicer velja omeniti, da so v Italiji izrazite razlike med dosežki dijakov v severnih in južnih deželah.

(ob)mejne regije in še malo raziskan (Mezgec, 2019). Z drugimi raziskavami, ki bi proučevale prehajanje meje za potrebe izobraževanja v slovensko-italijanskem obmejnem prostoru, ne razpolagamo. Posamezne raziskave se sicer dotikajo različnih vidikov šolanja v obmejnem prostoru in pripomorejo k razumevanju konteksta, v katerega se umešča raziskovalni problem, izrecno pa ne obravnavajo analize motivov za šolanje v sosednji državi. Delo Čok & Pertot (2010) je na primer posvečeno proučevanju dvojezičnih izobraževalnih modelov in komparativni analizi učinkovitosti dvojezičnega šolanja v slovensko-italijanskem obmejnem prostoru. Posebnosti inkluzivnega pouka v šolah s slovenskim učnim jezikom v Italiji je proučila Sossi (2015), ki je delo nadgradila s primerjalno analizo stališč učiteljev do inkluzivnega pouka v osnovnih šolah v Sloveniji in v šolah s slovenskim učnim jezikom v Italiji (Sossi, 2017). Primerjalne raziskave, izvedene v slovensko-italijanskem obmejnem prostoru, so zajete tudi v publikaciji Vzgajati k različnosti (Bogatec & Zudič Antonič, 2014), niso pa pokrile področja, ki je predmet pričujoče raziskave. Za potrebe čezmejnega sodelovanja med šolami so bile oblikovane tudi učne enote za čezmejne razrede (Bogatec, 2019a), na jezikovnem področju pa je bil oblikovan koncept didaktike jezikov v stiku s priročnikom za delo v razredu (Cavaion, 2019).

S tokratno raziskavo smo želeli proučiti pojav čezmejnih učencev na nižjih stopnjah izobraževanja: v vrtcu in obveznem šolanju. Zakaj se slovensko govoreče družine na italijanski strani meje odločajo za vrtec ali šolo v Sloveniji? Predvsem nas je zanimalo, ali izbire narekuje preišljeno daljnosežno načrtovanje otrokove izobraževalne poti ali pa jih gre pripisati neki bolj uporabniški logiki, po kateri posamezniki izberejo izobraževalno ponudbo, za katero presodijo, da jim iz različnih razlogov prinaša korist, pa čeprav v drugi državi. Poleg epistemološke potrebe po razumevanju pojava raziskovanje in razumevanje te problematike tudi širše doprineseta k ohranjanju in razvoju slovenskega šolstva v Italiji. Demografski padec in asimilacijski procesi namreč močno načenjajo številčnost populacije šol s slovenskim učnim jezikom v Italiji, zato je vprašanje prijav in vpisov zelo aktualno (Bogatec, 2019b; Bogatec, 2020a; Bogatec, 2020b). Za obstoj in razvoj manjšinske narodne skupnosti so tako imenovane manjšinske šole življenjskega pomena, saj med njihove vzgojno-izobraževalne cilje spadata tudi ohranjanje jezikovih in kulturnih značilnosti skupnosti ter medgeneracijski prenos kulturne dediščine (Bogatec, 2015). Vendar manjšinska šola – oz. šola z manjšinskim učnim jezikom – nima pomembne vloge samo pri prenosu jezika, temveč predstavlja tudi didaktično strukturirano okolje za učenje jezika ter prostor druženja in socializacije v slovenskem jeziku (Grgič, 2019).

Podatke o dejavnikih, ki vplivajo na izbiro vpisa na šole s slovenskim učnim jezikom v Italiji, že vrsto let zbira SLORI s svojimi longitudinalnimi raziskavami (Bogatec 2020a; 2020b; 2020c). Med motivi, ki jih navajajo starši, izstopa razlog, da se na teh šolah otrok nauči slovenski in italijanski jezik ter spozna obe kulturi (71 % za osnovne šole in 72 % za vrtce). Na drugem mestu so »slovenske korenine« otrokove družine (45 % za vrtec in 42 % za osnovne šole), sledi razlog, da vrtec/šola nudi dobre možnosti za prihodnost otroka (44 % pri obeh kategorijah). Bistveno nižji pomen starši pripisujejo bližini vrtca/šole (20 % za vrtec in 15 % za osnovno šolo) ter prisotnosti otrokovih prijateljev (8 % za vrtec in 10 % za osnovne šole). Starši, za katere je slovenščina materni jezik, pa med razlogi za vpis v večji meri navajajo slovenski izvor družine in vpetost vrtca oziroma osnovne šole v okolje, v katerem otrok prebiva.

KRATKA PRIMERJAVA SLOVENSKEGA IN ITALIJANSKEGA IZOBRAŽEVALNEGA SISTEMA

V nadaljevanju strnjeno izpostavljam ključne razlike med organiziranostjo slovenskega in italijanskega izobraževalnega sistema, kar bo pripomoglo k razumevanju raziskovalnega problema in izsledkov pričujoče raziskave. Ker ne gre za primerjalno raziskavo, izpostavljam predvsem ključne elemente, po katerih se sistema med seboj razlikujeta. Pri tem se omejujemo na ciljni skupini, ki sta predmet obravnave: na predšolsko in osnovnošolsko populacijo.

Predšolska vzgoja

V *Sloveniji* se predšolska vzgoja izvaja od enajstega meseca dalje v vrtcih in spada pod pristojnosti Ministrstva za šolstvo, znanost in šport. Znotraj tega sistema se otroci delijo v dve starostni skupni: od enajstega meseca do tretjega leta in od tretjega do šestega leta. V učilnici sta vedno prisotna vzgojitelj in pomočnik vzgojitelja⁵, ki delujeta v tandemu. V vrtcih je na voljo tudi svetovalni delavec, ki igra pomembno vlogo v primeru otrok z učnimi težavami ali posebnimi potrebami (Predšolska vzgoja, 2023).

Podatki Eurobarometra in Eurostata kažejo, da spada Slovenija med države EU z visoko stopnjo vključenosti otrok v formalni sistem predšolske vzgoje za otroke, stare do treh let (European Commission/EACEA/Eurydice, 2019).

Vpis otroka v vrtec ni obvezen. Vrtec je plačljiv. Starši, ki so davčni zavezanci Republike Slovenije in imajo v Sloveniji urejeno prebivališče, lahko uveljavljajo pravico do znižanega plačila na podlagi uvrstitve v dohodkovni razred. Starši, ki niso davčni zavezanci Republike Slovenije, so obravnavani kot tujci in plačujejo polno ceno programa, v katerega je vključen otrok (Slovenski šolski sistem, 2023).

5 Pri vzgojiteljih in učiteljih se uporablja moška slovnična oblika kot nevtralna za vse spole.

V **Italiji** vzgoja in varstvo otrok do tretjega leta starosti nista del šolskega sistema in torej nista v pristojnosti ministrstva za šolstvo. Do tretjega leta starosti se vzgojne in varstvene dejavnosti izvajajo v tako imenovanih jaslih, za katere so pristojne občine. Občine lahko ustanovijo svoje jasli ali dodelijo koncesije zasebnikom; veliko zasebnikov ponuja tudi vzgojno-varstvene storitve brez koncesije. Vključenost v jasli je na vsedrjavni ravni zelo nizka, in sicer 24odstotna (Istat, 2020), kar predstavlja šibko točko vzgojno-izobraževalne ponudbe italijanskega sistema. Število mest v občinskih jaslih je omejeno, veliko družin pa si ne more privoščiti visokih vpisnin za zasebne jasli.

Pri občinskih in zasebnih jaslih z javno koncesijo je cena za storitve izračunana na podlagi družinskega dohodka.⁶ Med polno ceno vrtca v Sloveniji in polno ceno jasli v Trstu ni izrazitih razlik.

Jasli s slovenskim učnim jezikom so v Trstu na voljo kot ločen oddelek občinskih jasli na eni lokaciji v mestnem središču. Poleg teh delujejo v mestnem središču še ene zasebne slovenske jasli, ki imajo sicer koncesijo občine, kar pomeni, da je nekaj prostih vpisnih mest razpisanih po občinskem ceniku, preostala mesta pa po polni ceni zasebnega ponudnika.

V okoliških občinah so na voljo dvojezične jasli, tako občinske kot zasebne. Pri dvojezičnih jaslih oddelke/skupine sestavljajo otroci z različnimi maternimi jeziki in se pri vzgojno-izobraževalnih dejavnostih uporabljata oba jezika. Poleg jasli so na voljo tudi nekateri dvojezični dnevni centri oziroma *baby parkingi*.

Vrtec od tretjega do šestega leta je v Italiji brezplačen, družine plačujejo samo za prehrano. Pri tem se stroški v breme družine izrazito znižajo v primerjavi z jaslimi. Pri večini ur je v oddelku prisotna ena sama vzgojiteljica (brez pomočnice vzgojiteljice), nekaj ur dnevno pa sta v oddelku prisotni obe vzgojiteljici. Otroci so v vrtcu do 15.30 oziroma 16.00. Dodatno varstvo v javnih vrtcih ni predvideno.

Osnovna šola

V obeh državah se obvezno šolanje začenja s šestim letom starosti. V **Sloveniji** traja osnovna šola devet let, v Italiji pa pet, sledi ji triletna prvostopenjska srednja šola.

Osnovnošolski predmetnik je v obeh državah podoben.

Šolski koledar je v Sloveniji določen na nacionalni ravni: pouk se začne 1. septembra in se zaključí 24. junija (Slovenski šolski sistem, 2023). V Italiji so med deželami možni zamiki: okvirno se pouk začenja okoli 15. septembra in zaključí na začetku junija.

V Sloveniji šola po pouku praviloma izvaja tudi neobvezni dopolnilni in dodatni pouk ter interesne

dejavnosti. Te dejavnosti vodijo učitelji. Učenci se učijo, pišejo naloge, se igrajo in sodelujejo pri različnih dejavnostih (Eurydice, 2019).

V **Italiji** urniki šol niso poenoteni, v grobem obstajajo tri glavni modeli. Večinoma (1) imajo šole krajši urnik in se pouk zaključí do 13.00, razen dvakrat tedensko, ko pouk poteka tudi v popoldanskem času. Po zaključenem pouku ni predvideno popoldansko varstvo otrok. Nekatere šole so k svoji ponudbi dodale še izbirne dejavnosti za ostale popoldneve; večinoma so te dejavnosti plačljive (2). Šolsko mrežo pa sestavljajo tudi tako imenovane šole s celodnevniim poukom (3), kjer se pouk dnevno zaključí ob 16.00 (Indire, 2013). Šole s celodnevniim poukom so v italijanskem sistemu bolj izjema kot pravilo, kar predstavlja za družine, v katerih sta oba starša zaposlena s polnim urnikom, velik izziv.⁷ Med osnovnimi šolami s slovenskim učnim jezikom na Tržaškem ponuja celodnevni pouk približno petina šol.

Šolanje učencev s posebnimi potrebami (OPP)

Italija spada med države, ki so se opredelile za popolno integracijo oziroma odstranitev vsakršne segregacije otrok s posebnimi potrebami. Namen reforme iz sedemdesetih let 20. stoletja je bil prenesti skrb za otroke s posebnimi potrebami na medicinske, pedagoške in socialne službe lokalne skupnosti in s tem preseči njihovo institucionalizacijo. Na podlagi teh usmeritev je prišlo do zaprtja šol s prilagojenim programom in vključevanja otrok s posebnimi potrebami v redne šolske programe; ohranile so se le še posebne šole za otroke z motnjo v duševnem razvoju in za senzorično ovirane ter zavodi za slepe in gluhe otroke (Anžič, 2010). Ena izmed večjih težav reforme je bila – in je še danes – neustrezna priprava učnega kadra, ki ni ustrezno usposobljen za delo z otroki s posebnimi potrebami (Čuk, 2009; Sossi, 2015). Omejitvam kadrovske narave velja dodati še težave s financiranjem dodatnih oblik pomoči in razpršenost figur, ki sodelujejo pri inkluziji in obravnavi otrok s posebnimi potrebami.

Obravnava otrok s posebnimi potrebami v vzgojno-izobraževalnih zavodih se razlikuje glede na to, ali gre za:

- oblike invalidnosti (Zakon št. 104/92);
- primanjkljaje na posameznih področjih učenja – sem na primer spadajo težave s hiperaktivnostjo, motnje pozornosti idr. (Zakon št. 53/2003 in Zakon št. 170/2010);
- primanjkljaje, ki izhajajo iz socioekonomskih, jezikovnih ali kulturnih dejavnikov (Zakon št. 53/2003 in Ministrska navodila z dne 27. 12. 2012).

6 Polna mesečna cena za celodnevno varstvo (do 16.00) je v občini Trst za šolsko leto 2019/20 znašala 500,99 evra. Cena se spreminja glede na parametre, kot so predčasni odhod, podaljšano bivanje in popusti v primeru drugega oziroma tretjega otroka v jaslih.

7 Glede na izpostavljenost težavo velja dodati, da ima ena tretjina zaposlenih žensk v Italiji zaposlitev za krajši delovni čas (Istat, 2020).

Učenci, ki spadajo v prvo skupino, so upravičeni do pomožnega učitelja. Učenci preostalih dveh skupin niso upravičeni niti do pomožnega učitelja niti do dodatne strokovne pomoči, pač pa jim je treba zagotoviti individualni program in prilagoditve.

Učencem iz prve in druge skupine izdajo pristojne zdravstvene komisije dokumentacijo, ki poleg diagnoze določa še tipologije prilagoditev, ki jih otrok potrebuje (Zakonska uredba št. 66/2017). Na podlagi omenjene dokumentacije mora učni kader pripraviti individualni program. Tu se spet pojavi težava z usposobljenostjo učnega kadra za delo z otroki s posebnimi potrebami. V kadrovski zasedbi šol ni predvidena šolska svetovalna služba, niti mesto specialnega pedagoga, defektologa ali psihologa. Ti strokovni profili in njihove storitve so v pristojnosti zdravstvenih služb in se izvajajo zunaj šole. Sodelovanje različnih akterjev, ki prispevajo k inkluziji otrok s posebnimi potrebami v redno šolanje (učiteljev, zdravstvenih delavcev, logopedov, psihologov, socialnih služb idr.), predstavlja šibko točko sistema.

Učence s primanjkljaji, ki izhajajo iz socioekonomskih, jezikovnih ali kulturnih dejavnikov, ne obravnavajo zdravstvene in socialne službe. Identificira in obravnava jih zgolj učiteljski kolektiv, ki sam presodi, ali potrebujejo ti učenci posebno obravnavo in prilagoditve, ter poskrbi za pripravo individualnega programa.

V Sloveniji poteka izobraževanje otrok s posebnimi vzgojno-izobraževalnimi potrebami v različnih izobraževalnih programih skladno z Zakonom o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami (Opara, 2005). V redni šoli se otroku s posebnimi potrebami prilagodi izvedba procesa poučevanja (organizacija pouka, način preverjanja in ocenjevanja znanja, časovna razporeditev pouka, prostor, pripomočki idr.) ter dodeli dodatna strokovna pomoč. Dodatno strokovno pomoč izvajajo strokovni delavci šole, lahko pa tudi zunanji delavci. Dodatna strokovna pomoč služi kot pomoč učitelju, saj strokovnjak na podlagi spoznavanj otrokovih posebnih potreb izoblikuje sistem pomoči, ki jo otrok potrebuje, in nato metode dela posreduje učitelju. Dodatna strokovna pomoč se izvaja v oddelku ali zunaj njega, lahko tudi individualno, odvisno od vrste in stopnje primanjkljajev. Za učence s posebnimi potrebami se pripravi individualiziran program (Zakon o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami). Pri pripravi tega sodeluje tim strokovnjakov (učitelj, specialni pedagog, psiholog, logoped, šolski svetovalni delavec, ravnatelj, pomočnik ravnatelja, pedagoški vodja, starši idr.).

Otroci, ki jim prilagajanje programa in strokovna pomoč ne zadošča, se usmerijo v prilagojene izobraževalne programe.

Manjšinske šole ali šole z manjšinskim učnim jezikom⁸ v obmejnem prostoru

Slovinci v Italiji so zgodovinsko naseljeni v deželi Furlaniji - Julijski krajini, vzdolž meje s Slovenijo. Med zakonsko opredeljenimi pravicami Slovencev v Italiji je tudi pravica do šolanja, vzgoje in izobraževanja v slovenskem jeziku (Bogatec, 2017).

Vrtci in šole s slovenskim učnim jezikom na Tržaškem in Goriškem ter večstopenjska šola s slovensko-italijanskim dvojezičnim poukom⁹ v Špetru na Videmskem so sestavni del italijanskega državnega šolskega sistema in delujejo po načelih in pravilih, ki veljajo za italijanske državne šole. Šolske programe določa ministrstvo in so povsem enaki programom italijanskih šol z dodatnim predmetom slovenskega jezika in literature ter nekaterimi vsebinskimi dodatki pri zgodovini in geografiji (Bogatec, 2015).

Pripadnikom italijanske narodnosti v Republiki Sloveniji zagotavlja pravico do vzgoje in izobraževanja v svojem jeziku na narodno mešanem ozemlju ustava. Na dvojezičnem območju občin Izola, Koper, Piran in Ankaran imajo pripadniki italijanske manjšine svoje enojezične šole, v katerih se slovenščine učijo kot J2. V večinskih šolah tega območja se vsa šolajoča se populacija obvezno uči italijanščine kot J2 (Morato – Vatovec, 1995/96). V obmejnem prostoru na Krasu pa ni predviden pouk italijanščine, razen kot neobvezni izbirni predmet oziroma dejavnost.

NAMEN RAZISKAVE

Namen raziskave je razumevanje dinamik in dejavnikov, ki vplivajo na odločitev za šolanje v Sloveniji. Zanimalo nas je, zakaj se slovensko govoreče družine s Tržaškega odločajo za šolanje v Sloveniji, predvsem na ravni predšolske vzgoje in obveznega šolanja. Končni cilj raziskave je razumevanje motivov za vpis v šolo v Sloveniji, kar z vidika ohranjanja in razvoja slovenskega šolstva v Italiji pomeni pomemben izziv. Šole s slovenskim učnim jezikom v Italiji namreč močno občutijo posledice demografskega padca in asimilacijskih procesov in soočajo se z vprašanjem številčnosti razredov in oddelkov.

Zaradi navedenega bodo v empiričnem delu izstopali predvsem dejavniki privlačnosti slovenskega sistema in šibke točke italijanskega sistema oziroma tako imenovani *push in pull factors*, kar pomeni, da so v pogovorih izpostavljeni dejavniki, ki so posameznike odvrčali od italijanskega sistema, in dejavniki slovenskega sistema, ki so jih pritegnili.

8 Glede na obravnavano temo se bomo omejili na opis šol s slovenskim učnim jezikom v deželi Furlaniji - Julijski krajini in šol z italijanskim učnim jezikom v Istri.

9 Na tej šoli sta italijanščina in slovenščina enakovredna učna jezika po didaktičnem modelu ena oseba – en jezik. V celodnevni osnovni šoli je učna snov posameznih predmetov podana v obeh jezikih, na prvostopenjski srednji šoli pa potekajo učne ure nekaterih predmetov v slovenščini, drugih pa v italijanščini.

Ker raziskovalno delo ni zasnovano kot komparativna analiza, ampak je namenjeno razumevanju zgoraj navedenih dinamik, lahko ugotovitve izpadejo kot neuravnovešene oziroma naravnane v korist slovenskemu sistemu. To pa je zgolj posledica dejstva, da proučujemo razloge za preferenco za vpis v šole v Sloveniji, ne pa obratno.

Za potrebe študije smo oblikovali naslednja raziskovalna vprašanja:

1. Zaradi katerih razlogov so se starši odločili za vrtec oziroma šolo v Sloveniji?
2. V kolikšni meri so starši zadovoljni s svojo izbiro?
3. Kakšni so načrti staršev za v prihodnje, predvsem glede izbire države šolanja?

METODOLOGIJA

Vključeni v raziskavo

Predmet raziskovanja je šolska pot otroka v obmejnem prostoru, zato je enota raziskovanja predšolski ali šoloobvezni otrok, ki živi v obmejnem prostoru na italijanski strani meje, obiskuje pa vrtec ali šolo v Sloveniji oziroma jo je obiskoval v zadnjih dveh letih. V ta namen smo intervjuvali slovensko govoreče starše, katerih otroci obiskujejo ali so v zadnjih dveh letih obiskovali vrtec oziroma osnovno šolo v Sloveniji. Omejili smo se na starše, ki so sami obiskovali šole s slovenskim učnim jezikom v Italiji in imajo prebivališče na Tržaškem. Večinoma gre za posameznike, ki so naseljeni v obmejnem pasu. Primerov posameznikov iz mestnega središča ali predmestja, ki bi se odločili za šolanje v Sloveniji, nismo izsledili. Otroci vseh sogovornikov so v Sloveniji vpisani v tako imenovane večinske šole oziroma vrte, v katerih italijanščina ni učni jezik.

Ker podatki o družinah s Tržaškega, ki so otroka vpisale v šolo oziroma vrtec čez mejo, niso na voljo, smo sodelujoče evidentirali s pomočjo tehnike snežne kepe. Prek poznanstev smo sestavili izhodiščni seznam posameznikov, ki so zadoščali kriterijem za vključitev v raziskavo (slovensko govoreči starši, bivajoči na Tržaškem, ki so obiskovali šole s slovenskim jezikom v Italiji). Seznam smo med delom na terenu sproti dopolnjevali. V končni fazi smo proučili šestnajst primerov otrok in njihovih izobraževalnih poti – od teh je sedem vrtčevskih in devet šoloobveznih otrok.

Postopek zbiranja in analize podatkov

Pri raziskovanju smo uporabili kvalitativno metodo. Zanj smo se odločili predvsem iz dveh razlogov: prvič, ker gre za pilotno študijo, ki je namenjena celovitemu, vsebinsko bogatemu razumevanju še neraziskanega pojava – za kvalitativne raziskave je značilno, da so izhodišča predvsem stvarni, praktič-

ni, vsakdanji problemi ljudi (Mesec, 1998, 30), pri tem pa raziskujemo ljudi kot posameznike, skupine in skupnosti kot celote v njihovem realnem vsakdanjem kontekstu (Mesec, 1998, 33); drugič, ker ne razpolagamo s podatki o vseh družinah s Tržaškega, ki so otroka vpisale v šolo oziroma vrtec v Sloveniji, da bi lahko sestavili reprezentativni vzorec, na katerem bi zbrali kvantitativne podatke.

Zbiranje kvalitativnih podatkov je potekalo s pomočjo delno strukturiranega intervjuja. Intervjuji so se izvajali od avgusta do novembra 2020. Evidentirane potencialne sogovornike smo najprej kontaktirali in jim po e-pošti posredovali krajši opis raziskave z dokumentacijo o varstvu osebnih podatkov. Nato smo preverili njihovo pripravljenost na sodelovanje in se dogovorili za dan in uro intervjuja. Ker je zbiranje podatkov potekalo med pandemijo boleznih covid-19, so bili intervjuji izvedeni prek videokonferenčnih platform (Zoom ali drugo). Njihova uporaba ni predstavljala posebnih zadržkov ali ovir, saj gre za starše otrok, ki so vključeni v izobraževalni sistem in so se s tovrstnimi aplikacijami že soočali med pandemijo. S privoljenjem sogovornikov je bil pogovor sneman in nato prepisan. Pri prepisu so bili intervjuji anonimizirani. Poleg imen smo umaknili tudi vse druge podatke, ki bi lahko izdali identiteto sogovornikov.

Zbrane podatke smo analizirali po kriterijih kvalitativne analize: izvedli smo kodiranje in definirali ključne kategorije, kar nam je omogočilo celovito analizo.

V nadaljevanju so rezultati kvalitativne analize predstavljeni po tematskih sklopih. Trditve, ki so jih intervjuvani izpostavili, smo podprli z izseki pogovorov, navedenimi v ležečem tisku. Zapisi so dobesedni. Dopolnitve avtorice, potrebne zaradi razumevanja posameznih fraz, so označene z oglatimi oklepaji. Izpuščeni deli pogovora, ki niso pomembni za razumevanje problematike ali ki so bili izločeni zaradi zasebnosti podatkov, so označeni z [...].

Značilnosti izobraževalnih sistemov, ki so opisane v pogovoru, so odraz stališč in percepcije sogovornikov, ne pa ugotovitev raziskovalke.

REZULTATI IN RAZPRAVA

Razlogi za šolanje v Sloveniji in zadovoljstvo z izbiro

Na podlagi analize razlogov, zaradi katerih so se starši odločili za vrtec oziroma šolo v Sloveniji, lahko opredelimo štiri kategorije čezmejnih učencev:

1. otroke do tretjega leta starosti;
2. učence s posebnimi potrebami oziroma učnimi težavami;
3. vrtčevske otroke in učence, ki so se nenačrtovano prepisali v šolo v Slovenijo zaradi neljubih dogodkov;
4. otroke staršev, ki so se selili ali načrtujejo selitev.

V nadaljevanju predstavljamo posebnosti vsake kategorije posebej.

Otroci do tretjega leta starosti

Vzgojno-varstvene storitve za to starostno skupino na italijanski strani meje niso geografsko homogeno razporejene; ob upoštevanju fragmentarne ponudbe na območjih, na katerih je poseljena slovenska manjšina, so se nekatere družine odločile, da otroke do tretjega leta starosti vpišejo v bližnji vrtec v Sloveniji. Družinam, ki ne živijo v mestnem središču, je velikokrat bližji vrtec v Sloveniji kot slovenske jasli v Trstu. Intervjuvane družine so kot dejavnike, s katerimi so utemeljile svojo izbiro, izpostavile bližino doma, dobre storitve, skrb za slovenski jezik.

V2: Da, ni bilo možnosti za slovenske [občinske, op. a.] jasli. [...] In predvsem cel sistem in pristop, ki ga imajo do otroka in samega dela z otroki, sta v Sloveniji drugi planet.

Tudi infrastrukturni pogoji mestnih jasli v Trstu in vrtcev v Sloveniji so različni – prednost vrtcev v Sloveniji so udobni notranji prostori ter lepo opremljene in velike zunanje površine. Z vidika infrastrukture so torej po mnenju intervjuvanih storitve za to ciljno skupino v Sloveniji boljše. Tudi osebje je po njihovem mnenju bolje usposobljeno. Sistem ima po mnenju intervjuvanih varovalke, kot je ocenjevanje dela zaposlenih v vzgoji in izobraževanju, kar zagotavlja višji nivo storitev in višjo motivacijo zaposlenih.

V2: Šolski sistem v Sloveniji se mi zdi, da je bolj resen, bolj strukturiran, bolj prepričljiv, tudi zato, ker je bolj strukturiran kot italijanski. Se mi zdi, da je profesionalnost vzgojiteljev boljša, so bolj pripravljeni, tudi ker to zahteva sistem. Sistem je tak, da zahteva tudi preverjanje vzgojiteljev in učiteljev, vseskozi, pri nas tega ni. [...] In to me je prepričalo. Ob tem, da so strukture tudi dosti boljše opremljene in je vse bolj organizirano, tudi hrana. Tudi osnovne avtonomije otroka, pristop je zelo resen: od prehrane do oblačenja, od obnašanja do odnosa z drugimi, s sovrstniki, z odraslimi, z družbo. Tudi obnašanje na cesti, hoja po pločniku.

Sogovorniki so izpostavili tudi jezikovni vidik: aktivnosti potekajo v celoti v slovenščini, pri čemer otroci razvijajo ustrezno besedišče in ga bogatijo. Interferenc z italijanščino ni. Občasno se tudi v slovenskih vrtcih v obmejnem pasu pojavijo otroci, ki slovenski jezik obvladajo v skromnejši meri, vendar gre za redkejšje primere, ki zato ne vplivajo na jezikovne dinamike skupin.

V2: In predvsem jezik, seveda. Evo, to je bilo pač prvo. Ker v našem zamejstvu so bile samo ene jasli, tam je bilo malo prostora. Iz praktičnih razlogov v Sloveniji, je blizu za nonote, je na poti v službo in nam je bilo praktično s tega vidika. In tudi, ker bi imela dobre temelje za učenje slovenskega jezika. [...]

Druge prednosti, ki so jih starši izpostavili, so urniki, krajše poletne počitnice in kontinuiteta med prvim in drugim starostnim obdobjem.

V4: Dolg dan, da je veliko ur varstva na razpolago. Kjer smo bili mi, je bila možnost varstva od 6.30 do 16.00. Poleg tega bližina vsem štirim nonotom. Čeprav je bilo čez mejo, je bilo blizu. In tudi, ker je bilo težje dobiti mesto v italijanskem sistemu jasli. Tudi cene so bile konkurenčne.

Med prednostmi so izpostavili tudi način dela v tandemu: vzgojiteljica in pomočnica vzgojiteljice sta stalno hkrati prisotni.

V1: Vzgojiteljica ima pomočnico, vzgojiteljica ni nikoli sama, deluje drugače.

Edina hiba, ki jo izpostavljajo starši, je plačevanje stroškov obiskovanja vrtca po polni ceni. Za vrtce v Sloveniji namreč velja, da nerezidenti oziroma tisti posamezniki, ki nimajo prebivališča in davčnega rezidentstva v Sloveniji, plačujejo polno ceno in nimajo pravice do olajšav. Nekateri starši so preverili, ali bi lahko kakorkoli uveljavljali status slovenskega državljanca, ki nima stalnega prebivališča v Sloveniji, vendar gre za posebnosti, ki jih normativna ureditev ne predvideva. Nekateri so mnenja, da bi bilo to vprašanje treba urediti v smislu spodbujanja enotnega slovenskega prostora.

V4: Ovir ni bilo. Edino, kar smo se pogosto pogovarjali z ravnateljico: zdelo se nam je krivično, da čeprav je govora o skupnem slovenskem prostoru in skrbi za zamejstvo, ker nimamo stalnega prebivališča v Sloveniji in nimamo tam davčne rezidence, smo obravnavani kot tujci in smo plačevali maksimalno polno ceno. [...]

Vsi intervjuvani starši, ki so se odločili za vpis v vrtec v Sloveniji, so s svojo odločitvijo zelo zadovoljni. V prihodnje pa razmišljajo, da bi otroka po dopoljnem tretjem letu starosti vpisali v vrtec s slovenskim učnim jezikom v Italiji. Večina jih je namreč mnenja, da je dobro, če se otrok šola v svojem izvornem kraju, drugi pa izpostavljajo predvsem finančno plat, češ da je v Italiji vrtec brezplačen oziroma se plačuje samo prehrana. Nekateri intervjuvani posamezniki so se ob dopolnjenem tretjem letu starosti odločili za zamenjavo in so otroka vpisali v vrtec s slovenskim učnim jezikom v Italiji, v neposredni bližini doma. S svojo odločitvijo

so zadovoljni, čeprav jim ni bilo lahko zapustiti vrtca v Sloveniji. Drugi pa so se odločili drugače, predvsem zaradi kontinuitete. Prav kontinuiteta iste skupine otrok in vzgojiteljic je pri nekaterih prispevala k odločitvi, da so se po prvem starostnem obdobju odločili tudi za nadaljevanje vrtca v Sloveniji.

V2: In ker smo se v jaslih [prvem starostnem obdobju] imeli dobro, smo ostali tam tudi v vrtcu. Ker tam je en cel cikel: med prvim in drugim starostnim obdobjem gre naprej z isto skupino. In potem so še drugi, je veliko dejavnikov. Recimo, da v poletnih mesecih ne prekinjajo.

Če povzamemo: starši so se za vrtec v Sloveniji odločili zaradi nezadostne ponudbe mest v jaslih v Italiji, kakovostnih storitev, bližine in želje, da bi vzgojni proces potekal v slovenskem okolju, v katerem ni interferenc z italijanskim jezikom. S svojo odločitvijo so zelo zadovoljni.

Učenci s posebnimi potrebami oziroma učnimi težavami

V drugo kategorijo čezmejnih učencev spadajo učenci s posebnimi potrebami oziroma učenci s primanjkljaji na posameznih področjih učenja.

Starši teh učencev so izpostavili, da ima na področju šolanja učencev s posebnimi potrebami slovenski izobraževalni sistem kar nekaj prednosti. Šola razpolaga z vso podporno infrastrukturo in šolska svetovalna služba spremlja celoten proces.

A1: [Odločili smo se za vpis v Slovenijo] Zaradi drugačnih, različnih, boljših didaktičnih pristopov, ki jih imajo.

Vključevanje učenca s posebnimi potrebami se začne s postopkom identifikacije posebnih potreb oziroma učnih težav in po mnenju intervjuvanih staršev steče v primerjavi z italijanskim sistemom zelo hitro.

A1: Tudi postopki glede učnih težav so v Sloveniji hitrejši. Ni te grozne muke in mesecev čakanja. Ko sva sama z možem sprožila postopek [v Italiji], sva čakala šest mesecev, da bi otroka sprejeli na testiranje. In je bil že konec četrtega razreda osnovne šole. Pozno, da bi kaj nadoknadil. On je sedaj [v septembru] v Sloveniji začel z učno pomočjo, že novembra naj bi imel dodatne ure učne pomoči. Učiteljica nama je rekla, da je novembra že prepozno in ga že sprejema dvakrat tedensko, ob 7.20 zjutraj, da otroku pomaga nadoknaditi, kar se le da. Pri nas lahko samo sanjamo kaj takega.

A3: Imaš psihologinjo na šoli, ki skrbi za vse. In tudi te ustanove, ki so pristojne za to, za odločbe, to gre vse zelo hitro.

Ob zaključku postopka prejmejo učenci odločbo, v kateri so določeni obseg in način izvajanja dodatne strokovne pomoči ter oblike prilagoditev, do katerih je učenec upravičen.

Tudi v italijanskem šolskem sistemu velja, da je otrok z učnimi težavami upravičen do prilagoditev, vendar je vse skupaj prepuščeno učiteljskemu kolektivu, ki po mnenju intervjuvanih nima na voljo strokovne podpore in včasih niti ustreznega znanja glede potreb učencev z učnimi težavami. Na italijanskih šolah ni predvidena šolska svetovalna služba in niti šolski psiholog.

A2: Sicer smo mu naredili v drugem razredu cel protokol, ampak v šoli v Italiji niso bili pripravljene na absolutno nobeno obliko pomoči, ki bi njemu olajšala ali vsaj ne bi oteževala šolanja. Prilagoditve so bile bolj v smislu, da je bil oproščen določenih dejavnosti. V zameno za to ni bilo nič.

Starši so si na podlagi lastne izkušnje ustvarili mnenje, da je v Sloveniji to področje bolj urejeno in da je tudi osebje (šolska svetovalna služba in učitelji) strokovno bolj pripravljeno za delo z učenci s posebnimi potrebami. Med bivanjem v šoli je otrok z učnimi težavami upravičen tudi do strokovne pomoči logopeda in/ali specialnega pedagoga ali defektologa. Ta skupaj z učitelji pripravi individualiziran program in potrebne prilagoditve.

A1: Pri nas se to ne dogaja, ni pomoči. Tudi ne v psihopedagoški službi. Mi smo se obrnili na italijansko službo. Takrat [ob začetku postopka] za ga testirat. Je bila res kvalitetna psihologinja. Enkratna, otrok se je imel krasno. In sva vprašala, če bi ga lahko vzela, da bi mu sledila. Ona je rekla, da žal nima prostora, nima dovolj ur. Te pustijo na cedilu.

V italijanskem sistemu izvajajo te storitve psihopedagoška služba, ki je del zdravstvenega sistema, in sicer v popoldanskem času; storitve so plačljive in po pričevanju staršev so postopki počasnejši.

Po mnenju staršev so učenci z učnimi težavami med izobraževanjem v Italiji težje kljubovali tem težavam. Ko so prešli na slovensko stran, ki je po mnenju staršev bolj inkluzivno naravnana, so na novo zaživel in ponovno radi hodili v šolo.

A1: V resnici sedaj otrok hodi v šolo sproščen. Mu je nudena pomoč, ki jo potrebuje.

Odločitev za prepis je bila vedno težavna. Starši so najprej poskusili poiskati ustrezen rešitev v domačem okolju. Šele nato, ko so obupali, pa so prešli na izobraževalni sistem v Sloveniji.

A3: Vendar jaz sem se za to določila, potem ko sem se štiri mesece borila, da bi imel določene pravice, in ni, da je prišlo kar tako. Potem mi je bilo vsega dovolj.

Svoje odločitve pa ne obžalujejo, ravno obratno: z njo so zadovoljni, saj so mnenja, da je slovenski izobraževalni sistem bolj prilagodljiv do posameznikov z učnimi težavami, kar pa še ne pomeni, da je manj zahteven. Starši so mnenja, da so s tako izbiro pozitivno vplivali na izobraževalno pot svojih otrok, saj je njihov učni uspeh dober. Šolski sistem v Sloveniji, kjer učence s posebnimi potrebami spremlja tim strokovnjakov, je starše zelo razbremenil skrbi in popoldanske učne pomoči otroku pri pisanju nalog in učenju.

A2: Moj sin je v šoli trpel, ni rad hodil v šolo, ker ni bil nikoli dober, dober za učiteljico. Zato mu ni bilo všeč in se je počutil nekaj manjvrednega. [...] Ne vem, zakaj je ta ogromna razlika.

A3: Mislim, je drugi način mišljenja. Tukaj je otrok, ki ima težave, problem, ker ima [učitelj] več dela. Gor [v Sloveniji] pa je vse drugo. Te otroke spremljajo, jim dajo učno pomoč, jim prilagajajo. Jaz sem s tem svojemu otroku rešila šolsko kariero.

Če povzamemo: starši otrok z učnimi težavami so se odločili za šolanje v Sloveniji, ker menijo, da je v slovenskem sistemu bolje poskrbljeno za to ciljno skupino učencev, vključno s pripravo in izvedbo individualiziranega programa, dodatno strokovno pomočjo in prilagajanjem vzgojno-izobraževalnega procesa.

Učenci, ki so se nenačrtovano prepisali v drugo šolo zaradi neljubih dogodkov

Tretjo skupino posameznikov predstavljajo učenci, ki so med šolanjem v Italiji doživeli kak hujši neprijetni dogodek, za katerega se po mnenju intervjuvanih staršev del odgovornosti lahko pripiše šolam in zaradi katerega so se družine odločile za prepis v drugo šolo/vrtec. Včasih gre za stopnjevanje nekaterih dinamik, drugič za enkratni dogodek, vsem pa je skupno, da so se starši odločili za umik otroka iz dotedanega šolskega okolja in za prepis v drug vrtec/šolo. Drastična rešitev je bila po mnenju staršev edina možnost. Menijo, da od šol v Italiji niso zaznali želje po dialogu in reševanju nastalih težav, zato so se odločili, da otroka umaknejo. Večinoma gre za težke odločitve, ki predstavljajo izhod v sili, saj niso načrtovane. V vsakem primeru pa so starši zadovoljni s svojo izbiro in otrokom je v novem okolju lepo.

Starši te kategorije so edini potožili, da bi od šole v Italiji pričakovali večji interes za ugodnejšo rešitev. Ko so uvideli, da tega interesa ni, so se čutili upravičene do drugačne izbire. Vrtec oziroma šola v Sloveniji so izbrali zato, ker je velikokrat najbližja alternativna rešitev, ali zato, ker so prišli do informacij, da je dober oziroma dobra.

P2: Meni je bilo zelo hudo. Prvič, ker sem želela, da obiskuje šolo tukaj. To je bila šola, ki jo je obiskoval bodisi moj nono [dedek], moja mama. Tudi logistično s potjo mi je bilo komot.

Čustveno smo navezani. Mi smo tukaj, v teh šolah, da gojimo slovenski jezik in kulturo. To prvič in drugič nisem vedela, če ga bodo tam sprejeli. Če menjaš šolo tam v prvem ali drugem razredu osnovne šole, so otroci še bolj prožni, da te sprejmejo. V teh višjih razredih ... jaz sem se bala, da ne bo sprejet. Samo potem je šola naredila eno ogromno delo, da so ga sprejeli tudi med letom. Jaz sem bila [na začetku] temu zelo nenaklonjena.

S svojo izbiro so starši zelo zadovoljni.

P2: Ni bilo lahko. Smo pa zelo zadovoljni. Da, oba.

P3: Smo bili zelo zadovoljni. Smo takoj opazili, da se je hčerka lepo vključila. Je hodila zelo, zelo rada v vrtec, ni nikoli rekla, da ne bi šla.

Otroci staršev, ki so se selili ali načrtujejo selitev v Slovenijo

Zadnjo kategorijo predstavljajo družine, ki so otroka vpisale v vrtec ali šolo v Sloveniji zaradi (načrtovane) selitve. Nekatere družine so se selile zaradi službe, druge so si uredile bivališče v obmejnem pasu na slovenski strani ali si ga še urejajo. Opaziti je mogoče zanimivo dinamiko, da je izbira vrtca povezana s krajem bivanja, medtem ko pri izbiri šole pridejo v poštev še drugi dejavniki. Šola s slovenskim učnim jezikom v Italiji ima pri tem prednost, ker se otroci učijo tudi italijanščine – to je večkrat prispevalo k odločitvi za vrtec v Sloveniji in za šolanje v Italiji. Druge starše pa motijo jezikovne interferenice z italijanščino v vrtcih s slovenskim učnim jezikom v Italiji, ki jih pripisujejo prisotnosti otrok iz neslovensko govorečih družin, in se zato odločajo za prepis otroka v vrtec v Slovenijo, kjer bi radi nekega dne tudi živeli.

Načrti za v prihodnje glede izbire države šolanja

Starši otrok prvega starostnega obdobja razmišljajo, da bi za nadaljnje stopnje izobraževanja izbrali vrtec oziroma šolo s slovenskim učnim jezikom v Italiji: predvsem zaradi tega, ker je v osnovnih šolah v Sloveniji italijanski jezik le obrobno prisoten, sami pa bi si želeli, da se otrok šola v svojem okolju in se nauči tudi italijanskega jezika. Pri starših osnovnošolskih otrok, ki se že šolajo v Sloveniji, obstaja zavedanje, da bo šibko znanje italijanskega jezika predstavljalo oviro v primeru, da bi se otrok na nadaljnjih stopnjah rad šolal v Italiji (bodisi v šolah s slovenskim učnim jezikom bodisi na šolah ali fakultetah z italijanskim učnim jezikom). V tem smislu se zavedajo, da ima lahko njihova odločitev za šolanje v Sloveniji dolgoročne posledice. Primanjkljaj v poznavanju italijanskega jezika lahko v prihodnje zameji izbiro šolske in univerzitetne poti. Sicer pa dopuščajo intervjuvanci več možnosti, saj je znanje italijanskega jezika po potrebi mogoče tudi nadoknaditi. V primeru, da bi šolanje nadaljevali v Sloveniji, pa se nekaterim staršem poraja

dvom, do kolikšne mere bodo otroci, ki so (tudi) državljani Italijanske republike, funkcionalno pisмени v italijanščini.¹⁰

ZAKLJUČEK

Glede na dejavnike, zaradi katerih so se starši odločili za vrtec oziroma šolo v Sloveniji, lahko opredelimo štiri kategorije čezmejnih učencev: otroke do tretjega leta starosti, učence s posebnimi potrebami oziroma učnimi težavami, otroke in učence, ki so se prepisali v vrtec/šolo v Sloveniji zaradi neljubih dogodkov, in otroke staršev, ki so se selili ali načrtujejo selitev v Slovenijo.

Starši otrok do tretjega leta starosti so se za vrtec v Sloveniji odločili zaradi nezadostne ponudbe mest v jaslih v Italiji, kakovostnih storitev, bližine in želje, da bi vzgojni proces potekal v slovenskem okolju, brez interferenc z italijanskim jezikom. Pri prvih treh dejavnikih gre zaznati šibkost italijanskega sistema vzgojno-varstvenih storitev za otroke do tretjega leta starosti. Storitve ne zadoščajo potrebam, kar odpira številna družbena vprašanja: od nižje stopnje zaposlitev žensk do dela s krajšim delovnim časom, vloge starih staršev pri varstvu otrok itd. Pri tem je obmejno prebivalstvo v boljšem položaju, saj lahko poseže tudi po ponudbi čez mejo, v sosednji državi, ko raven storitev v državi bivanja ni ustrezna ali zadostna. Tako so nekateri starši ob neustrezni vzgojno-varstveni ponudbi za prvo starostno obdobje v Italiji izbrali vpis v vrtec v Sloveniji, kjer je kakovost storitev, po mnenju intervjuvanih, zelo dobra.

Glede zadnjega dejavnika, in sicer želje staršev, da bi se izognili interferencam z italijanskim jezikom v vzgojno-izobraževalnih ustanovah, se odpira širše vprašanje vloge vrtcev in šol s slovenskim učnim jezikom pri usvajanju jezika. Pri razvoju sporazumevalnih spretnosti na visoki ravni odigravata namreč pomembno vlogo sistem popolne potopitve in stik z vrstniki, kar pomeni izpostavljenost v okolju, kjer je dani jezik prevaletni sporazumevalni kod. Vendar zamejski vrtci in šole dejansko ne omogočajo (več) usvajanja slovenskega jezika po sistemu popolne potopitve, saj gre za okolja, ki postajajo vedno bolj dvojezična (Grgič, 2019). Ugotavljamo, da je predpostavka, da šole z manjšinskim učnim jezikom same po sebi nudijo možnost učenja po sistemu tako imenovane popolne potopitve oziroma jezikovne kopeli, neustrezna in do določene mere ideološko pogojena. Raziskave, opravljene v drugih okoljih (Hickey 2001 v Grgič, 2019), namreč dokazujejo, da tovrstne šole – ob pomanjkanju drugih in dodatnih ukrepov za ustvarjanje potrebe po splošni rabi manjšinskega jezika tudi v neformalnem sporazumevanju – ne zagotavljajo ustrezne izpostavljenosti učnemu jeziku (prav tam). Izbira vrtca oziroma šole v Sloveniji pa predstavlja možnost popolne potopitve v slovensko govoreče okolje brez interferenc italijanskega jezika. Vrtci in šole s slovenskim jezikom v Italiji torej izgubljajo na pomenu ter ne predstavljajo več okolja za

učenje jezika in prostora za druženje in socializacijo v slovenskem jeziku. Za družine, ki si prizadevajo, da bi njihovi otroci dobro obvladali slovenski jezik, je tudi ta vidik zelo pomemben. V tej kategoriji je bila odločitev za nekatere starše čustveno zahtevna, saj so se po eni strani kot pripadniki manjšine čutili dolžne vpisati otroke v slovenske šole v zamejstvu, po drugi strani pa je nanje vplivalo spoznanje, da tako šolsko okolje mogoče ni najboljša izbira za popolno potopitev v slovenski jezik.

Starši otrok z učnimi težavami so se odločili za šolanje v Sloveniji, ker menijo, da je v slovenskem sistemu bolje poskrbljeno za to ciljno skupino učencev, vključno s pripravo in izvedbo individualiziranega programa ter dodatno strokovno pomočjo. Nekateri izmed teh so se za prepis v Slovenijo odločili po tem, ko so že preizkusili italijanski sistem in ugotovili, da ne odgovarja njihovim pričakovanjem. Odločitev je bila za starše s čustvenega vidika težka. Čeprav ima italijanski sistem daljšo tradicijo na področju inkluzije, je z vidika implementacije njenih načel in dodatne strokovne pomoči slovenski sistem v boljšem položaju. Pri tem je ključna vloga šolske svetovalne službe, ki nima ustrezne različice v italijanskem sistemu, in tima strokovnjakov, ki otroka s posebnimi potrebami spremlja v šoli. Intervjuvani starši zato razvijajo občutek, da je šolski sistem v Sloveniji bolj inkluzivno naravnani, saj s prilagoditvami in dodatno strokovno pomočjo *de facto* omogoča boljšo inkluzijo.

Starši otrok, ki so otroka prepisali v Slovenijo zaradi neljubega dogodka, pogrešajo predvsem pripravljenost šole v Italiji, da bi nastali zaplet rešili, preden bi se starši odločili za drastično rešitev, kot je prepis otroka v drugo šolo. Tudi v tem primeru gre za odločitev, ki so jo starši označili kot težko. Zaradi negativne izkušnje v italijanskem sistemu se odločijo za slovenski sistem, saj menijo, da ima ta dodatne varovalke, na primer večje pristojnosti ravnatelja. Pri izbiri nove šole pa odigrava pomembno vlogo tudi bližina meje in šol v obmejnem pasu, saj so te lahko druga najbližja možnost, kar je z logističnega vidika ugodna rešitev. Kljub težki izbiri so bili starši z njo zadovoljni.

Pri starših, ki so se selili ali načrtujejo selitev, pa je opaziti zanimivo dinamiko: izbira vrtca je povezana z bližino doma oziroma krajem bivanja, medtem ko pri izbiri šole pridejo v poštev še drugi dejavniki, predvsem jezikovni. Če živijo v obmejnem pasu, se starši pogosto odločajo za šolanje na šolah s slovenskim učnim jezikom v Italiji, ker tako zadostijo tudi potrebi po učenju italijanščine. To je večkrat botrovalo odločitvi, da so se starši odločili za vrtec v Sloveniji in nato za šolanje v Italiji.

Pri analizi dolgoročnih načrtov v zvezi z otrokovo izobraževalno potjo lahko zasledimo nekatere posebnosti, ki so povezane predvsem z jezikovnimi dejavniki. Na podlagi opravljenih intervjujev ugotavljamo ključne razlike, ki so povezane s starostjo otroka. Za starše vrtčevskih otrok je bila odločitev o obiskovanju vrtca v Sloveniji

¹⁰ Nekateri intervjuvanci so izpostavili, da imajo dvojno državljanstvo.

lažja, verjetno zato, ker je šlo za kratkoročno rešitev: ti starši so namreč izrazili pričakovanje, da se bo otrok šolal na šoli s slovenskim učnim jezikom v Italiji, za katero se odločajo predvsem zaradi možnosti učenja italijanskega jezika. Večinoma so mnenja, da je za njihove potrebe¹¹ italijanščina v večinskih šolah v Sloveniji premalo prisotna,¹² tudi ko gre za šole v Istri, kjer je italijanščina prisotna kot jezik okolja. O šolah z italijanskim učnim jezikom v Sloveniji niso razmišljali. Poznavanju italijanskega jezika pripisujejo torej velik pomen, kar predstavlja pomemben dejavnik pri nadaljnjih izbirah.

Staršem osnovnošolskih otrok, ki so se pozneje odločili za šolanje v Sloveniji, pa se je bilo težje odločati, saj so se zavedali, da gre za odločitev, ki ima lahko daljnosežen vpliv na nadaljnje šolanje, predvsem zato, ker ne omogoča sodobnega učenja italijanščine.

Vsi intervjuvani starši so s svojo odločitvijo o obiskovanju vrtca/šole v Sloveniji zadovoljni in imajo s slovenskim izobraževalnim sistemom same pozitivne izkušnje. Tudi pri prepisu ni bilo težav, saj jim je osebje v Sloveniji pomagalo in otroci so bili dobro sprejeti. Edine težave, ki so jih izpostavili, so povezane s finančno-administrativnimi ovirami: pri plačevanju vrtca je za nerezidente predvideno plačilo polne cene. Medtem ko so za prvo starostno obdobje cene konkurenčne italijanskim, je pri drugem starostnem obdobju razlika občutna, saj veljajo v Italiji drugačni pogoji. V tem so se starši počutili oškodovane: moti jih predvsem to, da Slovenija pripadnike slovenske manjšine v teh administrativnih postopkih obravnava kot tujce, ker nimajo prebivališča v Sloveniji, in menijo, da bi bilo treba pri izračunu vpisnine upoštevati tudi druge kriterije (npr. državljanstvo, narodno pripadnost itd.). Tudi pri učencih s posebnimi potrebami velja, da so storitve brezplačne, če ima otrok prebivališče v Sloveniji, drugače pa plačljive – tudi v tem primeru ni pomembno državljanstvo, ampak zgolj bivališče. Nekateri starši so izrazili pričakovanje, da bi se te nevspečnosti uredile ob prizadevanjih za skupni slovenski prostor.

V primeru sorojencev oziroma družin, ki imajo več otrok, je mogoče zaslediti neko kontinuiteto v izbiri: če starši starejšega otroka vpišejo ali prepíšejo v Slovenijo, bo verjetno z leti sledil tudi prepis mlajših bratov/sester. Vendar ta trend ne drži vedno – starši se včasih glede na specifične potrebe otrok odločajo tudi drugače. Izsledili smo tudi primere družin, ki so se za vsakega otroka odločile povsem samostojno in se zato bratje/sestre šolajo v različnih državah.

Zadnje ugotovitve zadevajo jezikovni vidik in usvajanje jezikov. Zbrani podatki kažejo, da je skrb za slovenščino pogosto razlog za vpis v Slovenijo, predvsem na vrtčevski stopnji. Nekatero starše je motilo preklapljanje in mešanje jezikovnih kodov (slovenščine in italijanščine) med vzgojno-izobraževalnim procesom

v vrtcih s slovenskim učnim jezikom v Italiji. Na osnovnošolski stopnji pa se dinamike spremenijo: pouk italijanskega jezika je pogosto razlog za vrnitev in vključitev v italijanski šolski sistem oziroma šole s slovenskim učnim jezikom v Italiji. Lahko postavimo hipotezo, da je to eden od ključnih razlogov, zaradi katerih so se tudi številne družine, ki so se odselile na slovensko stran, odločile za šolanje v Italiji, čeprav te skupine nismo obravnavali. O tem, da je možnost učenja dveh jezikov in spoznavanja dveh kultur najbolj razširjen razlog za izbiro šol s slovenskim učnim jezikom v Italiji, kažejo tudi doslej opravljene raziskave med to populacijo (Bogatec 2020a in 2020b). Podatki pričujoče raziskave torej potrjujejo prejšnje ugotovitve. Razvidno je, da ima omenjena prednost večjo težo kot pomanjkljivosti šol s slovenskim učnim jezikom v Italiji.

Nekateri starši so tudi poudarili, da bi morali šole in vrtci s slovenskim učnim jezikom v Italiji nameniti večjo skrb slovenskemu jeziku. Menijo, da jezikovne kompetence v slovenščini pri otrocih, ki obiskujejo vrtce oziroma šole s slovenskim učnim jezikom v Italiji, strmo upadajo. Po mnenju nekaterih intervjuvancev otroci tako ne obvladajo na ustrezni ravni nobenega jezika – ne italijanščine ne slovenščine. Problem je predmet razprave, konkretnih ukrepov, ki bi zajezili ta trend, pa starši ne opažajo. Nadalje bi starši pričakovali, da bi bile šole s slovenskim učnim jezikom v Italiji bolj prožne in na splošno bolj kakovostne, glede na to, da govorimo o vzgojno-izobraževalnih ustanovah, za katere so značilne številčno manjše skupine oz. razredi. Vendar pa moramo upoštevati, da so slovenske šole in vrtci s slovenskim učnim jezikom del italijanskega sistema – od njega prevzemajo prednosti in slabosti. Odločitev za šolanje v Sloveniji je velikokrat povezana prav s slabostmi, ki pa niso posebnosti tako imenovanega manjšinskega šolstva, ampak so značilne za italijanski sistem nasploh (npr. skromna ponudba vzgojno-izobraževalnih storitev do tretjega leta in neustrezno šolanje otrok z učnimi težavami). Za te pomanjkljivosti so starši obmejnega prostora našli ustrezen rešitev, saj so ugotovili, da jih lahko rešijo s koriščenjem vzgojnoizobraževalnih storitev na drugi strani meje, torej v Sloveniji. Čeprav gre za težko odločitev, kot so izjavili nekateri intervjuvanci, sta za starše navsezadnje pomembna predvsem dobro počutje in uspeh otroka, pa naj bo to v Sloveniji ali v Italiji. Ugotovitve raziskave kažejo, da bližina doma ni prevladujoč kriterij izbire; v ospredju so dejavniki, povezani s kakovostjo ponudbe in jezikovnimi vidiki. Pandemija bolezni covid-19 je obmejne trende močno zaznamovala, saj je bilo prehajanje meje za daljša obdobja močno oteženo. Trenutno s podatki o posledicah teh ukrepov na področju vzgoje in izobraževanja še ne razpolagamo.

11 Tu so mišljene potrebe po jezikovnih kompetencah v italijanskem jeziku za posameznika, ki živi v Italiji, kjer je italijanščina uradni jezik.

12 V izbranih šolah namreč italijanščina ni prisotna kot učni jezik in niti kot drugi jezik okolja, ampak zgolj kot drugi tuji jezik oziroma izbirni predmet.

L'AREA DI CONFINE TRA SLOVENIA E ITALIA: I FATTORI CHE INFLUENZANO LA SCELTA DELLA SCUOLA D'INFANZIA E PRIMARIA OLTRE CONFINE

Maja MEZGEC

Università del Litorale, Facoltà di Studi Educativi, Cankarjeva 5, 6000 Capodistria, Slovenia

Istituto sloveno di ricerche (SLORI), Via Beccaria 6, 34133 Trieste, Italia

e-mail: maja.mezgec@pef.upr.si; m.mezgec@slori.org

RIASSUNTO

L'integrazione dell'area transfrontaliera tra la Slovenia e l'Italia si riflette anche sul versante formativo. La ricerca mira a comprendere le dinamiche e i fattori che incidono sulla scelta di frequentare la scuola oltre confine. In particolare si mira a comprendere le ragioni per cui le famiglie di lingua slovena, residenti nei pressi di Trieste, scelgono la scuola oltre confine e le ragioni che hanno spinto coloro che già frequentavano le scuole con lingua d'insegnamento slovena in Italia a scegliere di continuare il proprio percorso formativo in Slovenia. Il soggetto della ricerca sono i percorsi formativi nell'area di confine. A tal fine sono stati intervistati i genitori dei bambini d'età prescolare o scolare che rientrano nella categoria di alunni transfrontalieri: cioè risiedono in Italia, a ridosso del confine, e frequentano la scuola d'infanzia o primaria in Slovenia. La comprensione di tali dinamiche è rilevante per la preservazione e lo sviluppo delle scuole con lingua di insegnamento slovena che sono affette dal calo demografico e dai processi di assimilazione. I risultati della ricerca indicano che la scelta di frequentare la scuola in Slovenia differisce in base all'età del bambino. I genitori dei bambini in età prescolare prevedono di iscrivere i loro figli/e nelle scuole con lingua di insegnamento slovena in Italia una volta completata la scuola d'infanzia. Tale scelta va attribuita principalmente alla possibilità di studiare la lingua italiana. Mentre i genitori degli alunni in età scolare hanno deciso di iscrivere i propri figli a scuola in Slovenia, perché non soddisfatti dell'esperienza scolare in Italia.

Parole chiave: scolari transfrontalieri, area transfrontaliera, sistema formativo

VIRI IN LITARATURA

Anžič, Katja (2010): Izobraževanje otrok s posebnimi potrebami (Slovenija–tujina). Diplomsko delo. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.

Baloh, Barbara & Maja Mezgec (2017): Procesi internacionalizacije visokega šolstva s čezmejne perspektive: izobraževanje zamejskih študentov na Pedagoški fakulteti Univerze na Primorskem. V: Rutar, Sonja, Čotar Konrad, Sonja, Štemberger, Tina & Silva Bratož (ur.): Vidiki internacionalizacije in kakovosti v visokem šolstvu. Koper, Založba Univerze na Primorskem, 93–107.

Bogatec, Norina & Milan Bufon (1999): Slovenske šole v tržaški in goriški pokrajini. Nižje in višje srednje šole. Trst, SLORI.

Bogatec, Norina & Nives Zudič Antonič (ur.) (2014): Vzgajati k različnosti: interdisciplinarna primerjalna raziskava med Italijo in Slovenijo. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales.

Bogatec, Norina (2015): Šolanje v slovenskem jeziku v Italiji. Razprave in gradivo, 74, 5–21.

Bogatec, Norina (2017): Šolanje, izobraževanje in raziskovanje v slovenskem jeziku v Italiji. V: Bogatec, Norina & Zaira Vidau (ur.): Skupnost v središču Evrope: Slovenci v Italiji od padca Berlinskega zidu do izzivov tretjega tisočletja. Trst, ZTT, 102–116.

Bogatec, Norina (ur.) (2019a): Čezmejni razredi: skupne didaktične poti za šole čezmejnega območja. Trst, Slovenski raziskovalni inštitut.

Bogatec, Norina (2019b): Izobraževanje v slovenskem jeziku v Italiji. V: Koledar za leto ... 2019, 228–239.

Bogatec, Norina (2020a): Analiza vpisov v vrte in šole s slovenskim učnim jezikom oziroma dvojezičnim slovensko-italijanskim poukom v Italiji v obdobju od šolskega leta 2000/01 do šolskega leta 2019/20. <http://www.slori.org/wp-content/uploads/2020/01/Predstavitel-januar-2020.pdf> (zadnji dostop: 2021-03-31).

Bogatec, Norina (2020b): Projekt ŠOLA: Razlogi za vpis: Starši predšolskih in osnovnošolskih otrok, vpisanih v vrte in osnovne šole s slovenskim učnim jezikom oziroma dvojezičnim slovensko-italijanskim poukom v Italiji. <http://www.slori.org/wp-content/uploads/2020/05/Predstavitel-razlogi-za-vpis-apr-2020.pdf> (zadnji dostop: 2021-03-31).

Bogatec, Norina (2020c): Projekt ŠOLA o spremljanju narodnostnih in jezikovnih značilnostih populacije, vpisane v vrtcih in šolah s slovenskim učnim jezikom oziroma s slovensko-italijanskim poukom v Italiji. <http://www.slori.org/projekti/projekt-o-spremljanju-narodnostnih-in-jezikovnih-znacilnostih-solajoce-se-populacije-slovenskih-vrtcev-in-sol-v-trzaski-in-goriski-pokrajini-in-vecstopenjske-sole-s-slovensko-italijanskim-dvojezicnim/> (zadnji dostop: 2021-03-31).

Bufon, Milan (2014): Spatial and Social (re)integration of Border and Multicultural Regions: Creating Unity in Diversity?. V: Bufon, Milan, Minghi, Julian V. & Anssi Paasi (ed.): The New European Frontiers: Social and Spatial (re)integration Issues in Multicultural and Border Regions. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2–23.

Cavaion, Irina Moira (2019): Priročnik didaktike jezikov v stiku. Koper, Znanstveno-raziskovalno središče.

Čok, Lucija & Suzanna Pertot (2010): Bilingual Education in the Ethnically Mixed Areas along the Slovene-Italian border. *Comparative education*, 46, 1, 63–78.

Čuk, Stanislava (2009): Kratak opis vzgoje in izobraževanja otrok s posebnimi potrebami v Italiji. *Educa*, 1/2, 87–92.

Eduka2 (2023): <https://www.eduka2.eu> (zadnji dostop: 2023-03-31).

European Commission (2019). PISA 2018 and the EU. https://ec.europa.eu/education/news/pisa-2018_en (zadnji dostop: 2021-03-31).

European Commission/EACEA/Eurydice (2019). KeyDdata in Early Childhood Education and Care in Europe, 2019 edition. Eurydice Report. Luxembourg: Publication Office of the European Union.

Eurostat (2018): Total General Government Expenditure on Education, 2018. [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Total_general_government_expenditure_on_education,_2018_\(%_of_GDP\).png](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Total_general_government_expenditure_on_education,_2018_(%_of_GDP).png) (zadnji dostop: 2021-03-31).

Grgič, Matejka (2019): Manjšinski jeziki med Italijo in Slovenijo: zakaj potrebujemo čezmejno šolstvo?. Razprave in gradivo, 83, 35–50.

Indire (2013): Il sistema educativo italiano. https://www.indire.it/lucabas/lkmw_file/eurydice/QUADERNO_per_WEB.pdf (zadnji dostop: 2021-03-31).

Istat (2020): L'offerta comunale di asili nido e altri servizi socio-educativi per la prima infanzia. <https://www.istat.it/it/archivio/249522> (zadnji dostop: 2021-03-31).

Jagodic, Devan (2011): Mobilità residenziale transfrontaliera nel contesto dell'Unione europea: il caso del confine italo-sloveno. Razprave in gradivo, 65, 60–87.

Jagodic, Devan (2014): Cross-border Residential Mobility in the Italian-Slovenian Borderland: A Transnational Laboratory for the Creation of European Space or a New Hotbed of National Tensions?. V: Bufon, Milan, Minghi, Julian V. & Anssi Paasi (ur.): The New European Frontiers: Social and Spatial (re)integration Issues in Multicultural and Border Regions. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 173–195.

Konvencija o priznavanju visokošolskih kvalifikacij v evropski regiji (1997): http://www.svetevrope.si/sl/dokumenti_in_publikacije/konvencije/165/index.html (zadnji dostop: 2021-03-31).

Krmac, Nina (2019): Analiza intervjujev čezmejnih študentov, ki študirajo na UP PEF: priloga 1 Modela informiranja in svetovanja čezmejnemu študentu, EDUKA 2. Neobjavljeno gradivo.

Mesec, Blaž (1998): Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu. Ljubljana, Visoka šola za socialno delo.

Mezgec, Maja (2008): Il lavoro transfrontaliero con la Slovenia. V: Il mercato del lavoro in Friuli Venezia Giulia: rapporto 2008. Trieste, Francoangeli, 261–279.

Mezgec, Maja (2019): Cross-border Higher Education for Primary School Teachers: The Case at the Italo-Slovene Border. Razprave in gradivo, 83, 21–34.

Ministrska navodila z dne 27. 12. 2012 (2012): Direttiva del MIUR del 27.12.2012. Strumenti d'intervento per alunni con bisogni educativi speciali e organizzazione territoriale per l'inclusione scolastica. https://miur.gov.it/web/guest/ricerca-tag/-/asset_publisher/oHKi7zkjcLkW/document/id/368339 (zadnji dostop: 2021-03-31).

Morato – Vatovec, Jelka (1995/96): Slovenski jezik in književnost na narodno mešanih območjih. Jezik in slovstvo, 41, 1/2, 105–108.

Oecd (2023): <http://www.oecd.org/pisa/> (zadnji dostop: 2023-03-31).

Opara, Božidar (2005): Otroci s posebnimi potrebami v vrtcih in šolah: vloga in naloga vrtca in šol pri vzgoji in izobraževanju otrok s posebnimi potrebami. Ljubljana, Centerkontura.

Predšolska vzgoja (2023): <https://www.gov.si/podrocja/izobrazevanje-znanost-in-sport/predsolska-vzgoja> (zadnji dostop: 2021-03-31).

Slovenski šolski sistem (2023): Slovenski šolski sistem in Slovensko ogrodje kvalifikacij. <https://www.gov.si/teme/slovenski-solski-sistem-in-slovensko-ogrodje-kvalifikacij/> (zadnji dostop: 2021-03-31).

Sossi, Nada (2015): Posebnosti inkluzivnega pouka v šolah s slovenskim učnim jezikom v Italiji. Diplomsko delo. Koper, Univerza na Primorskem, Pedagoška fakulteta.

Sossi, Nada (2017): Inkluzivni pouk v osnovnih šolah v Sloveniji in v šolah s slovenskim učnim jezikom v Italiji. Magistrsko delo. Koper, Univerza na Primorskem, Pedagoška fakulteta.

Zakon o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami (ZUOPP-1) (2011 in naslednji) <http://pisis.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO5896> (zadnji dostop: 2021-03-31).

Zakon št. 104/92 (1992): Legge 5 febbraio 1992, n. 104. Legge-quadro per l'assistenza, l'integrazione sociale e i diritti delle persone handicappate. <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/1992/02/17/092G0108/sg> (zadnji dostop: 2021-03-31).

Zakon št. 170/2010 (2010): Legge 8 marzo 2010. Nuove norme in materia di disturbi specifici di apprendimento in ambito scolastico. <https://www.gazzettaufficiale.it/gunewsletter/dettaglio.jsp?service=1&datagu=2010-10-18&task=dettaglio&nmgu=244&redaz=010G0192&tmstp=1288002517919> (zadnji dostop: 2021-03-31).

Zakon št. 53/2003 (2003): Legge 28 marzo 2003, n. 53. Delega al Governo per la definizione delle norme generali sull'istruzione e dei livelli essenziali delle prestazioni in materia di istruzione e formazione professionale. <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/2003/04/02/003G0065/sg> (zadnji dostop: 2021-03-31).

Zakonska uredba št. 66/2017 (2017): Decreto legislativo 13 aprile 2017. Norme per la promozione dell'inclusione scolastica degli studenti con disabilità. <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/2017/05/16/17G00074/sg> (zadnji dostop: 2021-03-31).

THE ROLE OF OPEN PUBLIC SPACES IN SOCIAL LIFE DURING THE PANDEMIC (COVID-19): CASE STUDY IN KOSOVO

Besim GOLLOPENI

University "Isa Boletini" in Mitrovica, Faculty of Education, Ukshin Kovaçica. 40 000, Kosovo
e-mail: besim.gollopeni@umib.net

Vlora ALIU*

University of Prishtina "Hasan Prishtina", Faculty of Architecture, George Bush, 31, 10 000, Kosovo
e-mail: vlora.a.liu@gmail.com

Modest GASHI

UN-HABITAT, 40 000, Office in North Mitrovica, Kosovo
e-mail: modi.gashi@gmail.com

ABSTRACT

The outbreak of COVID-19 pandemic in Kosovo increased citizens' need to use open public spaces. This paper aims to investigate the importance of open public spaces in social life, and how much citizens in Kosovo used them before and during the pandemic. The study is conducted during the quarantine period (2020), through a questionnaire (N = 549) with the use of the Microsoft Forms online tool, and it involved citizens over 18 years old, from over 58 percent of municipalities from all over Kosovo. The results of the study show that during the quarantine period only 20.5% of citizens frequented public spaces every day, and that citizens mostly used them for recreation (26%), meeting with relatives or friends (31%), sports activities (23%), work and other purposes (20%). However, the fear of COVID-19 and the observance of restrictions on movement meant that 24% of citizens did not use open public spaces. Being in open public spaces gave citizens feelings of satisfaction, curiosity, optimism, and calm, and strengthened their self-confidence. Quarantine significantly increased the awareness of citizens about the lack of open public spaces in their neighbourhoods.

Keywords: COVID-19, public spaces, social life, quarantine, Kosovo

IL RUOLO DEGLI SPAZI PUBBLICI APERTI NELLA VITA SOCIALE DURANTE LA PANDEMIA (COVID-19): CASO STUDIO IN KOSOVO

SINTESI

Lo scoppio della pandemia di COVID-19 in Kosovo ha aumentato la necessità dei cittadini di utilizzare gli spazi pubblici aperti. Questo articolo si propone di indagare l'importanza degli spazi pubblici aperti nella vita sociale e quanto i cittadini in Kosovo li usassero prima e durante la pandemia. Lo studio è condotto durante il periodo di quarantena (2020), attraverso un questionario (N = 549) con l'utilizzo dello strumento online Microsoft Forms. Nello studio sono coinvolti cittadini di età superiore ai 18 anni, oltre il 58 per cento dei comuni di tutto il Kosovo. I risultati dello studio mostrano che durante il periodo di quarantena solo il 20,5% dei cittadini frequenta quotidianamente gli spazi pubblici, e che i cittadini li utilizzano per lo più per svago (26%), incontro con parenti o amici (31%), attività sportive (23%), lavoro e altri scopi (20%). Tuttavia, la paura del COVID-19 e il rispetto delle restrizioni alla circolazione hanno fatto sì che il 24% dei cittadini non usufruisse degli spazi pubblici aperti. Stare in spazi pubblici aperti ha dato ai cittadini sentimenti di soddisfazione, curiosità, ottimismo e calma e ha rafforzato la loro fiducia in se stessi. La quarantena ha notevolmente aumentato la consapevolezza dei cittadini sulla mancanza di spazi pubblici aperti nei loro quartieri.

Parole chiave: COVID-19, spazi pubblici, vita sociale, quarantena, Kosovo

* Corresponding author: Vlora Aliu.

INTRODUCTION

Public spaces are places where people and different social groups join together; they provide an opportunity for sharing thoughts and information through the formation of social networks. In addition, public spaces are more than just experiences of a space (Hajer & Reijndorp, 2001). Open public spaces are areas that are open and accessible to all citizens regardless of gender, ethnicity, age or socio-economic level. They may be squares, promenades, parks, green spaces, pavements or streets, and they define the character of the residential block, neighbourhood or city as a whole. The connectivity of open public spaces among themselves increases the quality of life, mobility and functionality of the city. Good design and consistent maintenance of open public spaces offer numerous opportunities for various activities, such as: cultural, entertainment, educational, social and political ones while strengthening the community.

Different types of urban space are associated with specific activities of different social groups. If people do not use public spaces, or the space does not have a social destination, then this is often a reflection of its physical form. For example poorly organized transport, parking and other physical barriers reduce its usability and attractiveness. Conversely to the aforementioned example, human activities need high quality and clearly defined public spaces (Silaci & Vitkova, 2017). In addition, good planning of public spaces also impacts the economic growth of a city. Businesses are increasingly drawn to well-designed open public spaces. For a better quality of life, there has been an increased interest in settlements of houses that provide appropriate public spaces, along with other social services. This increase of local economy is a result of the increase in the price of houses i.e., the houses that are close to open public spaces.

Safe, well-maintained, attractive and inclusive open public spaces encourage citizens to be more active, and this helps the community in many ways. Regular walking, as an active movement, directly affects the reduction of risks such as heart attacks (Pretty *et al.*, 2003) and diabetes (Colberg *et al.*, 2016). Various physical activities or sports, in addition to reducing the risk of disease, also affect socialization. One of the most important aspects of public spaces is that they create essential opportunities for social interactions, i.e., when people interact with others, they feel a stronger bond with their society and the space. Open public spaces, with a special emphasis on green spaces, have a positive impact on the mental health and well-being of residents. "Individuals have less mental distress, less anxiety and depression, greater well-being

and healthier cortisol profiles when living in urban areas with more green space compared to less green space" (Barton & Rogerson, 2017). Open public spaces are places in which children can socialize with each other through play. The quality of people's life in urban areas is the outcome of their interaction with the urban environment (Das, 2008). Social distancing measures implemented during the COVID-19 pandemic in Kosovo limited access to public spaces which significantly restricted social and physical activities outside home. However, in certain periods (with the reduction of the number of infected citizens) the institutions allowed the movement of citizens in public spaces, but respecting the social distance. The (in)adequacies of public spaces in Kosovo, as well as the role, and the importance of using those public spaces for the needs of citizens were much better understood in times of pandemic.

Citizens did not rationally use open public spaces in Kosovo before the pandemic, i.e., these citizens had not performed any social, cultural, sports, recreational activities for the benefit of their health. This was a consequence of the lack of adaptation or proper planning of public spaces according to the demands of citizens, then dynamic life, ownership of houses and yards with large areas (especially in rural areas), fear, mentality, etc. However, social isolation during the pandemic has caused citizens to increase their interest in visiting public spaces more than before.

This study investigates the degree of open public spaces usage, before and during the pandemic in Kosovo, social categories that use public spaces, the purpose(s) the citizens use open public spaces and the impact they have on civic life.

PLANNING OF OPEN PUBLIC SPACE IN KOSOVO

There is not a good history of spatial planning in Kosovo. Kosovo's spatial planning is characterized by conventional planning that was implemented after the Second World War, and continued until 1999. This was centralized and rigid planning, which produced the General Urban Plan (GUP) for Kosovo's municipalities that did not address policies for the growth of the quality of life and well-being of families. Public spaces in Kosovo's municipalities, such as squares (in the city centres) and parks were mainly the legacy of earlier periods. Some cities (such as Peja, Gjakova and Prizren) have managed to save their bazaars, while other cities have undergone changes over time.

After 1999, Kosovo was in a period of transition: uncontrolled construction gained momentum because of the need for housing but also for profit. To meet the need for legal regulation, Law on Spatial

Image 1: Part of the city centre of Peja centre – 3D visualization (Municipality of Peja, 2010).

Planning (no. 2003/14) transformed conventional planning into strategic and comprehensive planning. This law does not address public spaces with any special provision. Some municipalities began to take action to address public spaces. Their actions were based on spatial plans but without any real strategy for treating open public spaces as a whole, so all these new public spaces remained as “islands”, unrelated to each other. Architects and urban planners, as creators of public space, must take into account the different human activities that need public space and the different ways in which public space affects social life (Silaci & Vitkova, 2017). In the absence of such strategies or plans today, the area of open public spaces in Kosovo

is not exactly known nowadays. Moreover, there is no legal categorization of open public spaces. The only official data is from the Municipality of Peja which (Municipality of Peja, 2016, 15) has identified 4.28m² per inhabitant of open public space in the urban area, and has set a target of 11m² per inhabitant. In addition to the World Health Organization recommendations that public green space should be part of the planning process, and it has set a standard depending on the city (World Health Organization, 2010). For example, in Italy 9m² of public green space is required for new settlements (BibLus-net, 2016).

Many studies show that open public space is an important element of the urban environment

Image 2: Part of Lipjan (Municipality of Lipjan, 2022).

(Shirvani, 1985) and makes a positive contribution to quality of life (Madanipour, 1999). Open public spaces are potentially important for all categories of society as they offer opportunities for socializing, entertainment, and / or recreation. The lack of open public spaces is a concern for many citizens in Kosovo. Some municipalities have started drafting documents for the maintenance and enhancement of public spaces (17 municipalities), not only in urban areas but also in rural areas, although much work remains to be done.

In order to be usable, open public space must at least meet some basic requirements of citizens, such as: social desirability caused by interactions, safety, psychological and physiological comfort, and accessibility for all.

LITERATURE REVIEW

An open public space is an outdoor space with free access for people (Jacobs, 1961; Madanipour, 1999), such as cafes, retail, bazaars, parks, streets and pedestrian paths (Achmad & Wahyuni, 2012). Public open space is one important element in an urban environment (Shirvani, 1985). Public open space is successful while it becomes a conducive place for social interaction (Danisworo, 1989; Whyte, 1980), attracts many visitors to do their activities in there (Danisworo, 1989; Whyte, 1985), with a wide range of activities occurring (Rivlin, 1994; CABE & DETR, 2001), individual or group (Rossi, 1982; Gehl, 2002), informal and suitable

for recreation (Whyte, 1980), democratic and non-discriminative (Carr et al., 1992), accessible for all class and age of people, including disabled people and informal sector (Gehl, 2002; CABE & DETR, 2001; cited in Achmad & Wahyuni, 2012).

Many studies show that open public space relates to quality of life aspects, such as physical and psychological health, social interaction, crime rates and the economic value of property (Achmad & Wahyuni, 2012). Young people were negatively affected by the introduced changes and restrictions in access to public spaces. The absence of daily contacts with friends during visits to bars, gyms, parks and swimming pools was a distressing experience which had a negative impact on the respondents' social lives and social interactions (Szczepeńska, et al., 2021).

Research carried out by Cattell et al. (2008) shows that a wide range of everyday public open spaces were perceived as having a positive influence on both individual well-being and community life (Achmad & Wahyuni, 2012). The restrictions enforced during the COVID-19 pandemic contributed to a significant decline in the mood, psychological well-being and quality of life of young adults (Liu et al., 2020; Parola et al., 2020; Beam & Kim, 2020; Volk et al., 2020; Zheng et al., 2020; Shanahan, 2000).

The other works show how public open space relates to physical and psychological health (Chiesura, 2004; Harlan et al., 2006; Hansmann et al., 2007; Song et al., 2007), social interaction and

cohesion (Cohen *et al.*, 2008; Kweon *et al.*, 1998; Ravenscroft & Markwell, 2000; Sugihara & Evans, 2000), criminality rate (Kuo & Sullivan, 2001) and the economic value of property (Lutzenhisher, 2001; Irwin, 2001; Jim & Wendy, 2007, quoted in Achmad & Wahyuni, 2012).

The first research evidence related to public space and COVID-19 appeared in a study called “Public Space & Public Life during COVID-19” by Gehl (2020, April). Based on field observations, the study documented people’s use of public space in four Danish communities during April 2020 when lockdowns were in place. Researchers found that residents actually engaged in more outdoor play and recreation than usual. But did so by remaining very close to home and using neighbourhood public spaces, sometimes in resourceful ways if there was not existing exercise or play equipment.

So, while there is some early evidence that people used public space in different ways, there is a gap in research about the social activities or communicative processes that occurred as people sought to support each other during the pandemic (Carey, 2021). Also, there is a lack of studies showing whether people have increased their interest in using public spaces during the pandemic related to using public spaces before the pandemic, the purpose of using public spaces and the impact of public spaces has on people’s lives during the pandemic.

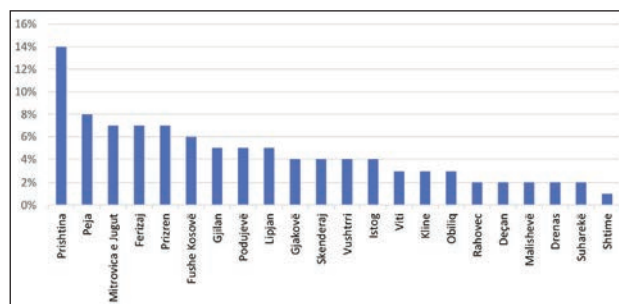
Based on this fact, our study focuses on questions such as:

1. Did citizens use public spaces more before or during the pandemic?
2. Which categories of society (male or female) use public spaces more?
3. For what purpose did citizens use open public spaces?
4. Has the use of public spaces influenced the psychological and social aspects of the citizens?

MATERIAL AND METHODS

The study involved a diagnostic survey. The data were collected through survey (N = 549) by the research authors. This research method was used to collect quantitative data. The survey was composed on demographic questions (age, sex, type of education) and questions about the use of open public spaces before the pandemic, as well as questions about the quarantine period.

The inclusion criteria were citizens over 18 years old. Among the participants, 56.8% were female and 43.2% were male, 58% from urban area, and 42% from rural area. The ages ranged from 18

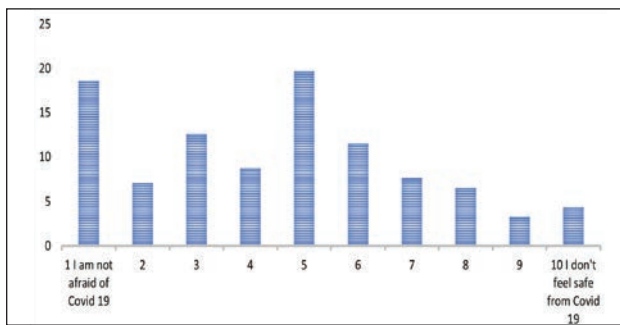
Chart 1: Distribution of the sample by municipalities of Kosovo.

to 69 years old. By age group, 44.4% were 18-24 years old, 15.8% were 25-29 years old, 21.8% were 30-39 years old, 12.6% were 40-49 years old, 3.8% were 50-59 years old and 1.6% were in the age group 60-69 years old. Regarding the participants’ level of education, 53.6% were with bachelor level, 33.9% master’s level, 2.7% PhD, 6.5% secondary education, and 3.3% unfinished primary education. According to employment status, 55.2% of the respondents were employed at the time, 36% students, 6.6% unemployed, 1.6% looked after the house and 0.5% self-employed. Looking at marital status, 39.3% were single, 42.1% married, 17.5% engaged, and 1.6% divorced. In terms of housing, 45.4% lived in individual houses, 31.7% in block of flats, 14.2% in individual shared houses, 4.9% in rented apartments, 3.8% in double houses (with two entrances), and 3.3% in individual rented houses.

Regarding the distribution of the sample, the sample was random and included respondents from 22 municipalities or 58% from total number of municipalities of Kosovo (see Chart 1).

The survey was divided into three categories of questions: the first category included questions and the respondents had to choose one of the given alternatives; in the second category the answer was given on a scale of 1 to 10 (where 1 was “a little” and 10 was “a lot”), such as for the question, “Tell me, how scared are you of the COVID-19 pandemic?”; and in third category the respondents had to write the response themselves. At the end of the questionnaire there were concluding questions that allowed the respondents to add something from their experience, which served to give us additional information and increase our knowledge of the topic.

The study was conducted between 22 April and 12 May 2020 when strict self-isolation and social distancing rules were in place. Due to social distancing requirements, the respondents were surveyed remotely with the use of the Microsoft Forms online tool.

Chart 2: How concerned are citizens about COVID-19?

RESULTS

How much do citizens know and are they afraid of the COVID-19

To most of the citizens involved in the study, the spread of the pandemic was something new and unknown. In fact, knowledge about the pandemic was very limited and almost they did not take into account the dangers that could arise. In Kosovo, “the media had a great influence and role in informing and raising awareness of citizens on the global pandemic situation (COVID-19)” (Kamberi & Gollopeni, 2020, 3001-3009).

The current study shows that 98% of citizens did not believe that COVID-19 would reach Kosovo within three months. What made citizens think that such a situation could not happen in Kosovo was the distance from China to Kosovo. That is, due to the geographical distance, 58% of citizens thought that the virus could not reach Kosovo, 15% were not interested in this issue, 12% were concerned about the rapid spread of the virus but did not believe that it would reach Kosovo within three months, 8% were convinced that developed countries would find a cure to prevent the further spread of the virus before this situation occurred in Kosovo, whereas 7% of the respondents considered this issue as an “economic conspiracy of developed countries”.

The unknown situation of COVID-19 on the one hand, and the fragile social and economic situation in Kosovo on the other, are the driving factors that led to the concern of Kosovar citizens.

Social and physical distance during the pandemic and public spaces

With the introduction of the first strict measures against the pandemic, which prohibited free movement, or allowed it only at certain times, citizens began to mobilize towards a new order of social life. Many institutions started working remotely (working from home), schools and universities closed and started learning online remotely, with various online platforms (Zoom, Google Meet, etc.). This new social

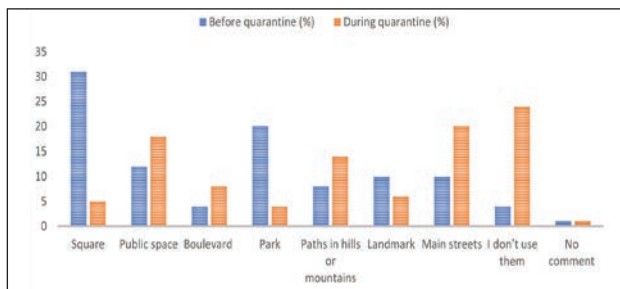
order caused fear, anxiety and panic for many citizens because there was no knowledge of how long this situation would last. The study shows that 56% of citizens accepted calmly this new ‘pandemic’ situation, 32% had difficulties in accepting it, and 12% of the citizens considered it as a stressful situation or were stressed. Regarding the types of housing and the pandemic, the assessment of the situation by the citizens in quarantine depended on the type of housing, and differed between citizens who lived in individual houses and citizens who lived in flats (collective housing). Coping with the situation was more difficult for citizens living in collective housing (flats) than for those living in homes (78% of whom accepted the situation calmly and 15% with difficulties, and 7% of whom found it stressful). For citizens living in collective housing, the results of the study show that 36% of citizens accepted this situation calmly, 49% had difficulties accepting the pandemic situation, and for 15% of the responders, the situation was stressful.

The ways in which citizens living in individual houses and those living in flats tried to remove the difficulties and stress created by quarantine were different. In fact, 43% of citizens living in individual houses found physical activities challenging, while 52% of citizens living in flats considered that they needed physical activities during the quarantine period. The results of the study show that, 33.33% of citizens living in individual homes needed to spend time with their families, friends, or other people in their houses or yards, while only 12% of citizens who lived in apartments had this need. The latter came to the fore as a result of the lack of living space and the fear of infection with COVID-19. Both those living in houses (23.67%) and those living in flats (36%), preferred to stay in open public spaces.

The study reveals that going to open public spaces enabled relaxation (for 41% of the respondents), for 32% of citizens it helped with self-confidence and for 27% of the responders it helped to relieve stress.

In addition, the study reveals that, before the quarantine period, only 24% of the citizens living in flats spent time on their balconies, while during the quarantine period 89% of them used their balconies for various activities. This difference over time came as a result of staying inside the apartment for hours, with restrictions on freedom of movement and rest.

In the quarantine period, the balconies were used, in addition to sitting out (57%), for activities such as flower maintenance (18%), physical activity (3%), online work (12%) and various activities with family members (10%). This use of balconies is a new initiative in this type of housing during the quarantine period; in the pre-pandemic period the results of the study show that 35% of citizens used their balconies for smoking, 51% for placing various

Chart 3: Use of open public spaces before and during the quarantine period (%).

items there, 9% for ventilation, and 5% for receiving sunlight. The results show that the lack of interest in using the balconies before the pandemic period was, for 51% of citizens, because they were busy, for 27% because of dust and gases produced by vehicles, and for 11% because of noise pollution.

Having an individual house made it easier for citizens to deal with this situation, as they had the opportunity to spend time in their yards and gardens. It is worth mentioning that during the quarantine period “urban-farming” began to develop as a result of the need for physical activity but also due to the “risk” of lack of food. 23% of citizens started to grow flowers in their gardens while 16% of citizens started to grow various fruits and vegetables. 61% of citizens used their gardens for physical activities, sitting and socializing with their neighbours while respecting the physical distance rules. The movement of citizens who lived in individual houses was more disciplined because they did not need to take physical activity outside their gardens while they went in the neighbourhood for supplies and purchases (46%) and to follow the movement schedule (54%) as permitted by responsible local institutions.

However, in addition to the positive phenomenon of social distancing, negative phenomena such as rising unemployment, an economic crisis, and domestic violence also began to appear. About half (46%) of employment citizens feared of losing their jobs, while 18% began to work remotely (online). The highest concerns were in the category of the self-employed, because of their inability to fulfil their obligations to other parties, and some of them were forced to close their businesses and lay off employees work. The economic data show that the state budget had a decrease of about 14.6% of revenues from January to May 2020 compared to January to May 2019 (Ministry of Finance, Labor & Transfers, 2021). According to the World Bank, Kosovo was on the course to have the largest growth in the region for 2020 (at 4.1%), while the reality showed a decrease of -4.5%, and the worst-case scenario was expected at -11.3% (World Bank, 2020).

During the pandemic period, antisocial behaviour such as domestic violence was manifested in Kosovo society. Domestic violence in Kosovo during March to July 2020 was 19.75% greater than in the same months of 2019. It is worth noting that during these months violence between men increased while violence against women decreased slightly (Gollopenni & Kamberi, 2020).

The use of open public spaces at certain times forced citizens to be more attentive, to be more disciplined, and to avoid contact with others. 49.7% of citizens completely stopped activities in public spaces which they had performed before quarantine, and used these spaces only for physical activities – walking. 24% stopped activities as much as possible, and avoided unnecessary outings to open public spaces. 23.5% partially stopped their activities in public spaces, 1.8% did not stop their activities in open public spaces and 1% found it difficult to assess the change in their use of open public spaces before and during quarantine.

The study shows that the citizens of Kosovo were active in the use of public spaces before the quarantine period i.e., 31% of the use was in city squares, city parks at 20%, other open public spaces at 12%. It is worth noting that 4% of citizens did not use open public spaces at all.

During the quarantine period, the citizens of Kosovo changed their interest in using public spaces. This occurred as a result of the awareness of the need to reduce unnecessary outings to open public spaces, as well as the impact of measures against COVID-19 measures to restrict free movement. 5% of citizens used squares, 8% promenades, 14% paths on hills or mountains and 20% main roads (see Chart 3).

Problems with respecting physical distance, according to the results of the study, were encountered for young children. The data show that 80% of couples with children aged from 1 to 5 years old, despite their care, found it impossible to stop their children from playing with other children. Stopping play between young children was an impossible mission for parents, especially in open public spaces where there were no toy playgrounds for children. 84% of citizens raised a concern about the lack of toy corners in neighbourhoods or settlements. Contact between children who were not wearing gloves or masks during play was something that could transmit COVID-19. Whereas 20% of the citizens did not take their children aged 1 to 5 years to play in public spaces at all.

Those who were most disciplined in the use of open public spaces were the elderly. The study data show that this category of society had a higher awareness of respecting physical distance, even refusing to touch other people or to use urban furniture. 92.1% of older people preferred to go for a walk in an open public space alone (unaccompanied), while 7.9% preferred to walk with

Table 1: Utilization of open public spaces before and during the pandemic.

	Every day		Once week		Several times a week		I do not use them at all	
	Before	During Covid-19	Before	During Covid-19	Before	During Covid-19	Before	During Covid-19
Recreation	18.30%	26%	50.40%	16%	7.60%	34%	23.70%	24%
Meetings with family, friends or other people	35.50%	14%	29%	27%	27%	33%	8.50%	24%
Sports activities	12%	19%	38.50%	18%	18%	33%	31.50%	24%
Other purposes (work)	20%	23%	23%	18.30%	18.30%	32%	38.70%	24%

their relatives. 76.4% of older people preferred to sit on the grass and not use urban furniture, while 14.8% used the urban furniture and 8.8% preferred not to sit down when using public spaces.

Use of open public spaces before and during the pandemic in Kosovo

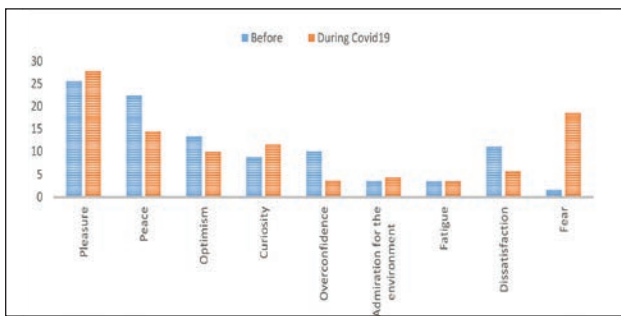
The use of public spaces before and during the pandemic has changed in increasing intensity, as well as the purpose of their use. The use of public spaces every day during the pandemic increased (7.7% for recreation), while it has decreased for meetings with family, friends and other people (21.5%). The situation with COVID-19 influenced the reduction of contacts with family members, friends and other people. During the pandemic, citizens were forced to restrict their movement in the cities as a result of government measures to prevent the spread of COVID-19. The implementation of measures to restrict the use of open public spaces was felt more by citizens who had used these spaces before the quarantine period and citizens residing in collective housing. Citizens who had often used these spaces also suffered a negative impact. Unlike the pre-quarantine period, the results show that the restriction of movement had a negative impact on the use of open public spaces for meetings with family, friends, or other people, meetings for work, sports activities, while in transit to another place and other uses. Also, the use of public spaces several times a week for recreational purposes increased (26.4%) and other activities (see table 1).

The citizens used open public spaces in Kosovo for recreation, for meetings with their family members or other people, for work, for sports activities, when in transit to reach another place, and for other

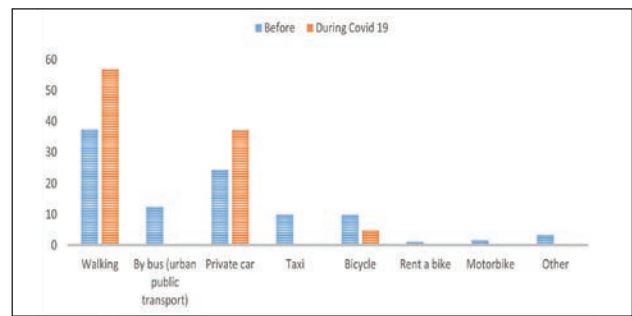
activities. Spending time in open public spaces and experiencing them differs from one place to another, and it also differs between different categories of society. The results of the study show that 25.60% of citizens felt satisfaction while spending time in open public spaces, while 11.10% of citizens felt dissatisfaction (see Chart 4).

Before the quarantine period, walking in open public spaces was preferred, i.e., 37.3% of citizens preferred to walk to reach a public space. In the cities in which urban public transport operates (Prishtina, Prizren, and Gjakova), 12.5% of citizens used public transport to reach open public spaces, while in other cities 25.6% of citizens used private vehicles. 9.9% of citizens preferred to use a taxi in certain cases to reach open public spaces, 9.8% of citizens used bicycles as a means of transportation and, 1.6% of citizens used motorcycles as a means of transportation while 2.2% of citizens used other means of transport such as electric scooters and hoverboards (see Chart 5).

Regarding the feeling of security in open public spaces in the late evening (after 22:00), the results show that 75.5% of citizens felt safe. However, the feeling of safety between females and males differed significantly. 98% of men considered open public spaces safe to walk through the open public space alone after 22:00, while only 54% of women considered open public spaces safe after 22:00. Women safety is therefore manifested as a problem in the absence of public lighting. As far as males were concerned, their only concern in public spaces after 22:00 was stray dogs. The study show that, for both sexes, after 22:00 they would not want to go into a city park alone. If accompanied by others, they again recommended avoiding the use of the park after 22:00.

Chart 4: Experience of open public spaces before and during the COVID-19 (%).

Chart 5: Means of transport to reach public spaces before and during the COVID-19.

Government-imposed measures to restrict free movement also affected mobility in the cities. Under the rules, the use of vehicles was initially prohibited, and then private vehicles were only allowed with one person. Urban public transport and taxis were banned from circulation. Walking was mostly used for movement, with public spaces being used to reach the desired place. 8% of citizens frequented open public spaces every day in transit to another place (87% of these using them more than once a day and 13% only once a day). 22% of citizens used open public spaces once a week in transit to another place. 8% used them several times a week, while 62% did not use public spaces at all as transit to another place.

Citizens’ feelings about using public spaces during the quarantine period were significantly different compared to the pre-pandemic period.

In addition to the use of open public spaces, many citizens felt that there was a lack of public spaces in their neighbourhood. According to the study, 32% of citizens have open public spaces in the neighbourhood where they live, while 68% of them have no public spaces. Of the open public spaces, only 16% have toy corners for children while 84% are only for walking.

It is worth mentioning that, in certain cases and due to the lack of open public spaces, citizens used the car parks of private companies for recreation, meeting with friends, or private activities. Those who tried, 92% had no problem using them, while 8% were prevented from using these private spaces.

The way of reaching open public spaces during the quarantine period changed significantly compared to the period before the quarantine. Walking remained the preferred alternative for movement, while a large number of the citizens preferred not to travel. 56.9% of the citizens preferred walking to reach an open public space, 37.2% travelled by private vehicle while public transport and taxis were not available for transport, 4.8% of the citi-

zens used bicycles to go to an open public space, and motorcycles were used by 1.1% of citizens (see Chart 7).

The results show that the open public spaces frequented by citizens did not meet the conditions for respecting social distance. The width of the paths in some public spaces did not exceed 90 cm, or there was a lack of urban furniture for sitting down in the public space. The results show that for 63% of citizens the urban design of public spaces did not meet the conditions of respect for social distance in the quarantine period, and 15% considered that even if the urban design had met the conditions, the public spaces were not well maintained. On the other hand, 15% of the citizens used the parks because this enabled them to respect the physical distance rules, and 7% of the citizens considered the urban design was good for respecting distance in those open public spaces that they frequented (see Table 3).

Regarding the feeling of security in open public spaces before the pandemic period late at night, 75% of citizens felt safe walking alone (50% male and 25% female). However, during the quarantine period, only 55% of citizens felt safe (53% of males and 2% of females felt safe walking alone after 22:00). The insecurity among women was because of the fear of a robbery attack or of stray dogs, which are numerous everywhere. As for men, during the quarantine period they felt safe to walk alone after 22:00 but preferred not to go out unnecessarily in the late evening. Also present in males was the fear of stray dogs and cor-naphobia (Alisha *et al.*, 2020).

In addition to the safety of open public spaces, the study shows that a new fear emerged among citizens, namely fear about maintaining physical distance in public spaces. Thus, 88% of citizens adhered to the strict rules on physical distance in open public spaces, 1.6% did not distance while sitting in open public spaces, 5.5% tried to do so, and 4.9% did not deem this issue to be important and were focused on making the best use of their stay in those open public space.

Table 2: Obstacles to free movement in open public spaces during the pandemic.

	Obstacles to free movement (%)
Occupancy of public spaces by goods, gastronomy	44
Occupancy of public spaces by illegal parking	18
Urban furniture unsuitable for free movement (placement of seats, baskets, containers, street lighting)	9
Urban design not suitable for movement	22
Non-maintenance of public spaces	7

The spread of the virus in an uncontrolled manner had an impact on citizens, who in certain cases gave up their activities because of the large number of people in open public spaces. The results of the study show that 77% of citizens changed their activities, 11.4% sometimes changed their activities, 7.3% had not given much importance to this issue and 4.3% did not change their activities even if a large number of citizens were present in an open public space.

The lack of regular maintenance of open public spaces during the quarantine period increased the insecurity felt by citizens about their use. The study shows that 66% of citizens preferred not to sit down in open public spaces because the urban furniture was considered unhygienic, 15.1% did not use the urban furniture often, 15.1% used the urban furniture because they thought that the virus by its nature did not remain for long, and 3.8% had other responses.

In addition to the aforementioned data, the study also reveals that, after the end of the pandemic, 48.6% of citizens planned to return to their activities and behaviours of the pre-pandemic period, while 19.4% thought that the behaviour and activities of citizens had changed and would not be the same as in the pre-pandemic period.

CONCLUSIONS

The study shows that after the outbreak of COVID-19 coronavirus in Wuhan (China), the citizens' of Kosovo awareness about its potential consequences was minimal. This comes as a result of not being well informed as well as the rapid dissemination of fake news on various conspiracies. With the declaration of the state of emergency and the beginning of quarantine (social isolation), the citizens of Kosovo began to reorganize their lives. However, not everyone was prepared for this situation. Many citizens accepted this situation calmly, others with difficulties and others considered the

situation at least to be very stressful. The use of public spaces for recreation during the pandemic has increased, but contact with their family members and friends decreased. Recreation and physical activities had a positive impact on relieving stress in citizens. The need for physical activities varied between citizens living in individual homes and those living in collective housing (flats). However, in both cases, they preferred to spend time in open public spaces during quarantine. Among the citizens who lived in flats, spending time in open public spaces offered them relaxation, improved their self-confidence, and relieved their stress. However, this feeling was weaker among citizens who lived in individual houses and owned gardens. This is due to the fact that they spent most of their time in their backyards and gardens engaging in various activities, while in collective flats the only open spaces were balconies. In addition to the pandemic issue, during their time in quarantine, the citizens of Kosovo were concerned about the economic aspects, that is, the loss of their job, while domestic violence increased.

In general, the use of open public spaces was greater before the pandemic (95%) than during the quarantine period (75%). This change is a clear indication that during the pandemic citizens were afraid to use open public spaces because of the possibility of infection with COVID-19, but also because of prohibitions introduced by institutions as preventive measures against the spread of COVID-19.

The use of open public spaces before the pandemic was mostly preferred for meetings with family and friends (35.5%), while during quarantine this interest was halved (14%). It is worth noting that open public spaces were used for other issues and work more during the quarantine period than before the pandemic. The use of open public spaces for recreation was more evident during the quarantine period than before the pandemic.

The experience of using open public spaces has changed due to the pandemic situation. During their time in open public spaces in the quarantine period, citizens experienced pleasure, while 25.60% did so before the pandemic. Also, dissatisfaction while spending time in an open public space significantly decreased during the quarantine period compared to before the pandemic. The situation created by the pandemic meant that citizens spending time in open public spaces during the quarantine period felt less at peace, because the time available for free movement was limited. The immediate spread of COVID-19 and the increased number of infected people greatly increased the fear and anxiety about spending time in open public spaces. This is supported by the fact that citizens felt a kind of fear or anxiety when spending time in an open public space during the quarantine period.

The use of open public spaces in the late evening, during the quarantine was significantly lower as a result of the increased feeling of insecurity. Only 55% of citizens felt safe using open public spaces, compared to 75% before the pandemic. This change was the result of insufficient public lighting, the number of stray dogs, the lack of other people walking around, dark spaces with the possibility of attackers being able to hide, fear of sexual harassment,

and coronaphobia. However, after the end of the quarantine, citizens thought that they would return to the same activities and behaviours in open public spaces as before the pandemic.

To conclude, the pandemic era has changed the approach towards open public spaces that were used, and are still being used, for various social activities that have huge impact in every person's life. Although these spaces provide opportunities for people to interact, and promote socialization, these spaces also help person's physical and mental development for all social categories, living in houses or in flats, young and old, male or female. As all other citizens, Kosovar citizens faced fear, panic, unawareness of the pandemic era with its restrictions, but also willingness to make this pandemic era more adapting and adopting. As such, even after the pandemic these citizens became more aware of the need of these spaces and sought to conduct their previous open public space activities, more free, less stressful and more environmentally-healthier gatherings, i.e., 'Covid free' environment.

ACKNOWLEDGMENTS

The authors would like to thank Prof. Dr. Luigi Solivetti, "Sapienza" Università di Roma, for his professional support with comments and advice in the preparation of this manuscript.

VLOGA ODPRTIH JAVNIH PROSTOROV V DRUŽBENEM ŽIVLJENJU V ČASU PANDEMIJE (COVID-19): ŠTUDIJA PRIMERA NA KOSOVU

Besim GOLLOPENI

Univerza "Isa Boletini" v Mitrovici, Pedagoška Fakulteta, Ukshin Kovačica. 40 000, Kosovo
e-mail: besim.gollopenni@umib.net

Vlora ALIU

Univerza v Prištini "Hasan Priština", Fakulteta za arhitekturo, George Bush, 31, 10 000, Kosovo
e-mail: vlora.aliu@gmail.com

Modest GASHI

UN-HABITAT, 40 000, pisarna v Severni Mitrovici, Kosovo
e-mail: modi.gashi@gmail.com

POVZETEK

Ukrepi socialnega distanciranja, ki so bili v veljavi med pandemijo COVID-19 na Kosovu, so omejili dostop do javnih prostorov, kar je znatno omejilo družabne in fizične dejavnosti zunaj doma. Prispevek obravnava stopnjo uporabe odprtih javnih prostorov pred in med pandemijo na Kosovu, družbene kategorije, ki uporabljajo javne prostore, namen(-e), za katere so občani uporabljali odprte javne prostore, in vpliv, ki ga je to imelo na vsakdanje življenje. Podatke so avtorji zbrali z anketo (N = 549). Kriteriji za vključitev so bili posamezniki, starejši od 18 let. Med udeleženci je bilo 56,8 % žensk, 58 % anketirancev je prihajalo iz mestnih območij. Starost je bila od 18 do 69 let. Vzorec je bil naključen in je vključeval anketirance iz 22 občin ali 58 % od skupnega števila občin na Kosovu. Rezultati kažejo, da so občani, ki so živeli v stanovanjih, težje obvladovali situacijo kot tisti, ki so živeli v hiši (78 % jih je situacijo sprejelo mirno, 15 % s težavo, 7 % pa stresno). Za državljane, ki živijo v večstanovanjskih stavbah, rezultati raziskave kažejo, da je 36 % ljudi situacijo sprejelo mirno, 49 % se jih je težko spopadalo s pandemično situacijo, za 15 % anketirancev pa je bila situacija stresna. Študija tudi kaže, da je pred obdobjem karantene le 24 % državljanov, ki živijo v stanovanjih, preživljalo čas na svojih balkonih, medtem ko jih je v času karantene balkone uporabljalo 89 %. Rezultati raziskave kažejo, da je v času karantene le 20,5 % anketirancev vsak dan obiskovalo javne prostore in da so jih večinoma uporabljali za rekreacijo (26 %), srečanja s sorodniki ali prijatelji (31 %), športne aktivnosti (23 %), delo in druge namene (20 %). Strah pred COVID-19 in upoštevanje omejitev gibanja sta povzročila, da 24 % anketirancev ni uporabljalo odprtih javnih površin. Na splošno je bila uporaba odprtih javnih površin pričakovano večja pred pandemijo (95 %), kot v času karantene (75 %). Uporaba odprtih javnih površin za rekreacijo je bila v času karantene bolj izrazita kot pred pandemijo. Pri tem se je samo 55 % anketirancev počutilo varno pri uporabi odprtih javnih prostorov v primerjavi s 75 % pred pandemijo.

Ključne besede: COVID-19, javni prostori, družabno življenje, karantena, Kosovo

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Achmad, Delianur Nasution & Zahrah Wahyuni (2012):** Public Open Space, Privatization and Quality of Life, Case Study Merdeka Square Medan. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 36, 466–475.
- Alisha, Arora, Amrit, Kumar Jha, Priya, Alat & Sekhar Das Sitanshu (2020):** Understanding Coronaphobia. National Center for Biotechnology Information, U.S. National Library of Medicine.
- Barton, Jo & Mike Rogerson (2017):** The Importance of Greenspace for Mental Health. National Center for Biotechnology Information, U.S. National Library of Medicine, 79–81.
- Beam, Christopher & Alice Kim (2020):** Psychological Sequelae of Social Isolation and Loneliness Might be a Larger Problem in Young Adults than Older Adults. *Psychological Trauma*, 12, S1, 58–60.
- BibLus-net (2016):** Dm 1444/68 e standard urbanistici, i limiti da rispettare in edilizia. <https://biblus.acca.it/dm-144468-e-standard-urbanistici-approfondimento-tecnico-di-biblus-net/> (last access: 2022-03-01).
- CABE & DETR (2001):** The Value of Urban Design. London, Thomas Telford.
- Carey, Elissa (2021):** Communities Adapt during COVID-19: The Role of Public Space as a Communicative Space. Thesis. Washington, University of Washington, Department of Communication.
- Carr, Stephen, Francis, Mark, Rivlin, G. Leanne & Andrew Stone (1992):** Public Space. Cambridge, Cambridge University Press.
- Cattel, Vicky, Dines, Nick, Gesler, Wil, & Sarah Curtis (2008):** Mingling, Observing, and Lingering: Everyday Public Spaces and their Implications for Well-being and Social Relations. *Health & Place*, 14, 544–561.
- Chiesura, Anna (2004):** The Role of Urban Parks for the Sustainable City. *Landscape and Urban Planning*, 68, 129–138.
- Cohen, A. Deborah, Inagami, Sanae & Brian Finch (2008):** The Built Environment and Collective Efficacy. *Health & Place*, 14, 198–208.
- Colberg, Sheri R., Sigal, Ronald J., Yardley E., Jane, Riddell C., Michael, ... & Deborah F. Tate (2016):** Physical Activity/Exercise and Diabetes: A Position Statement of the American Diabetes Association. *Diabetes Care*, 39, 11, 2065–2079.
- Danisworo, Mohamad (1989):** Konsep Peremajaan Kota, Institut Teknologi Bandung.
- Das, Daisy (2008):** Urban Quality of Life: A Case Study of Guwahati. *Social Indicators Research*, 88, 297–310.
- Gehl, Jan (2002):** Public Space and Public Life City of Adelaide. Adelaide, City of Adelaide.
- Gehl, Jan (April 2020):** Public space & public life during COVID-19. <https://covid19.gehlpeople.com/files/report.pdf> (last access: 2023-04-01).
- Gollopeni, Besim & Ferdi Kamberi (2020):** COVID-19 and Quarantine: Indicators of Domestic Violence in Kosovo. *Path of Science: International Electronic Scientific Journal*, 6, 11, 3010–3016.
- Hajer, Maarten A. & Arnold Reijndorp (2001):** In Search of New Public Domain. Rotterdam, NAI Publishers.
- Hansmann, Ralf, Hug, Stella-Maria, & Klaus Seeland (2007):** Restoration and Stress Relief through Physical Activities in Forests and Parks. *Urban Forestry & Urban Greening*, 6, 4, 213–225.
- Harlan, Sharon L., Brazel, Anthony J., Prashad, Lela, Stefanov, William L. & Larissa Larsen (2006):** Neighborhood Microclimates and Vulnerability to Heat Stress. *Social Science & Medicine*, 63, 2847–2863.
- Jacobs, Jane (1961):** The Death and Life of Great American Cities. New York: Random House.
- Kamberi, Ferdi & Besim Gollopeni (2020):** COVID-19 and Quarantine: The Role and Impact of Media in Kosovo's Society. *Path of Science: International Electronic Scientific Journal*, 6, 11, 3001–3009.
- Kuo, Frances & William Sullivan (2001):** Environment and Crime in the Inner City: Does Vegetation Reduce Crime? *Environment and Behavior*, 33, 3, 343–367.
- Kuo, Lily (2020):** Birth of a Pandemic: Inside the First Weeks of the Coronavirus Outbreak in Wuhan. *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/10/birth-of-a-pandemic-inside-the-first-weeks-of-the-coronavirus-outbreak-in-wuhan> (last access: 2023-04-02).
- Kweon, Byoung-Suk, Sullivan, C. William & Angela R. Wiley, (1998):** Green Common Spaces and the Social Interaction of Inner-city Older Adults. *Environment and Behavior*, 30, 6, 832–858.
- Law on Spatial Planning (2003/14):** Republic of Kosovo, Priština.
- Liu CH, Stevens C, Conrad RC & Hahm HC (2020):** Evidence for Elevated Psychiatric Distress, Poor Sleep, and Quality of Life Concerns During the COVID-19 Pandemic Among US Young Adults With Suspected and Reported. *Psychiatric Diagnoses*, 292, 1–7.
- Madanipour, Ali (1999):** Why are the Design and Development of Public Spaces Significant for Cities? *Environment and Planning B: Planning and Design*, 26, 6, 879–891.
- Ministry of Finance, Labor & Transfers (2021):** Monthly Report Times Series 2006, January – July 2021. <https://mf.rks-gov.net/page.aspx?id=2,125> (last access: 2023-01-03).
- Municipality of Peja (2010):** Project Plan for “Skenderbeu” Square – City Center Capital Investment Project (Phase II).
- Municipality of Peja (2016):** Maintenance Plan of Public Open Spaces in the Municipality of Peja. <https://kk.rks-gov.net/peje/peje/planet-strategjike-te-komunes-se-pejes/> (last access: 2023-01-03).

Municipality of Lipjan (2022): <https://kk.rks-gov.net/lipjan/news/te-henen-fillon-ndertimi-i-sheshit-adem-jashari-ne-lipjan-n/> (last access: 2022-08-03).

Parola, Anna, Rossi, Alessandro, Tessitore, Francesca, Troisi, Gina & Stefania Mannarin (2020): Mental Health Through the COVID-19 Quarantine: A Growth Curve Analysis on Italian Young Adults. *Frontiers in Psychology*, 11, 567484.

Pretty, Jules, Griffin, Murray, Sellens, Martin & Chris Pretty (2003): Green Exercise: Complementary Roles of Nature, Exercise and Diet in Physical and Emotional Well-Being and Implications for Public Health Policy. https://www.researchgate.net/publication/237471176_Green_Exercise_Complementary_Roles_of_Nature_Exercise_and_Diet_in_Physical_and_Emotional_Well-Being_and_Implications_for_Public_Health_Policy (last access: 2023-04-02).

Ravenscroft, Neil & Susan Markwell (2000): Ethnicity and the integration and exclusion of young people through urban park and recreation provision. *Managing Leisure*, 5, 135–150.

Rivlin, Leanne (1994): Public Spaces and Public Life in Urban Areas. In: Neary, S. J., Symes, M. S. & F. E. Brown (Eds.): *The Urban Experience: A People Environment Perspective*, Abingdon, Taylor & Francis, 289–296.

Rossi, Aldo (1982): *The Architecture of City*. Cambridge, MIT Press.

Shanahan, Michael (2000): Pathways to Adulthood in Changing Societies: Variability and Mechanisms in Life Course Perspective. *Annual Review of Sociology*, 26, 667–692.

Shirvani, Hamid (1985): *The Urban Design Process*. New York, Van Nostrand Reinhold Company.

Silaci, Ivan & Lubica Vitkova (2017): Public Spaces as the Reflection of Society and its Culture, IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering, 245, 042009

Song, Yan, Gee, Gilbert C., Fan, Yingling & David T. Takeuchi, (2007): Do Physical Neighborhood Characteristics Matter in Predicting Traffic Stress and Health Outcomes? *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 10, 164–176.

Sugihara, Shiho & Gary W. Evans (2000): Place Attachment and Social Support at Continuing Care Retirement Communities. *Environment and Behavior*, 32, 3, 400–409.

Szczepańska, Agnieszka & Pietrzyka Katarzyna (2021): The COVID-19 epidemic in Poland and its Influence on the Quality of Life of University Students (young adults) in the Context of Restricted Access to Public Spaces. *Journal of Public Health*, 31, 2, 295–305.

Volk, Anthony A., Brazil, Kristopher J., Franklin-Luthera, Prarthana, Daneb, Andrew V. & Tracy Vail-lancourt (2020): The Influence of Demographics and Personality on COVID-19 Coping in Young Adults. *Personality and Individual Differences*, 168, 110398.

Whyte, William H. (1980): *The Social Life of Small Urban Spaces*. Washington D, Conservation Foundation.

World Bank (2020): The Economic and Social Impact of COVID-19. Western Balkans Regular Economic Report No. 17. <http://documents1.worldbank.org/curated/en/606131588087679463/pdf/The-Economic-and-Social-Impact-of-COVID-19-Western-Balkans-Outlook.pdf> (last access: 2023-04-02).

World Health Organization. (2010): Urban Planning, Environment and Health. https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0004/114448/E93987.pdf (last access: 2023-04-01).

Zheng, Chen, Yajun Huang, Wendy, Sheridan, Sinead, Hui-Ping Sit, Cindy, Ke Chen Xiang & Stephen Heung-Sang Wong (2020): COVID-19 Pandemic Brings a Sedentary Lifestyle in Young Adults: A Cross-sectional and Longitudinal Study. *International journal of environmental research and public health*, 17, 17, 6035.

STUDENTS' AND TEACHERS' PERCEPTIONS OF EMERGENCY REMOTE TEACHING AND LEARNING IN MONTENEGRIN HIGHER EDUCATION DURING THE COVID-19 PANDEMIC

Dijana VUČKOVIĆ

University of Montenegro, Faculty of Philosophy, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Montenegro
e-mail: dijanav@ucg.ac.me

Marijan PREMOVIĆ

University of Montenegro, Faculty of Philosophy, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Montenegro
e-mail: marijanp@ucg.ac.me

ABSTRACT

This paper presents the results of the research carried out to determine the perceptions of students (N=377) and professors (N=69) in higher education institutions in Montenegro of remoted teaching and learning during the COVID-19 pandemic. An online questionnaire was used to collect data on: a. perception of basic characteristics of delivered teaching and learning, and b. difficulties encountered by the respondents, as well as their preferences toward face-to-face or online teaching. The survey results show that the respondents' perceptions of characteristics of delivered teaching and learning tend to be positive, with almost all the scores equal to the mean scale value (3) or higher. The students' concentration during teaching received the lowest score. The respondents pointed to a number of issues (technical, psychological, communication, organisational, etc.) they faced, but also the benefits they noted during the teaching and learning in the digital environment.

Keywords: Academic Staff, Digital Learning Environment, Emergency Remote Education, Face-to-face teaching, Online teaching, Student

DIDATTICA A DISTANZA IN EMERGENZA DURANTE LA PANDEMIA DI COVID-19: VALUTAZIONE DA PARTE DEGLI STUDENTI E DEI DOCENTI DELL'ISTRUZIONE SUPERIORE MONTENEGRINA

SINTESI

Il contributo presenta i risultati di un'indagine realizzata per rilevare le valutazioni degli studenti (N=377) e dei docenti (N=69) delle istituzioni di istruzione superiore montenegrine in merito alla didattica a distanza svolta durante la pandemia di COVID-19. Attraverso un questionario online si raccoglievano dati su: a) la valutazione delle caratteristiche fondamentali della didattica svolta, e b) le difficoltà riscontrate dagli intervistati nonché le loro preferenze per la didattica presenziale o quella online. Secondo quanto è emerso dai risultati, il giudizio degli intervistati sulle caratteristiche dell'insegnamento impartito e apprendimento è tendenzialmente positivo, con quasi tutti i punteggi assegnati pari o superiori al valore medio della scala (3). Il punteggio più basso registrato era in relazione alla concentrazione degli studenti durante l'insegnamento. Gli intervistati hanno evidenziato una serie di difficoltà (tecniche, psicologiche, di comunicazione, organizzative ecc.) che hanno dovuto affrontare, ma anche diversi vantaggi del processo di didattica nell'ambiente digitale che hanno rilevato.

Parole chiave: personale accademico, ambiente di apprendimento digitale, didattica a distanza in emergenza, didattica presenziale, didattica online, studente

INTRODUCTION

The World Health Organization declared a pandemic caused by the COVID-19 virus in March 2020. The measures which, among others, suspended face-to-face teaching at higher education institutions (HEIs), were adopted in Montenegro that same month. All HEIs shifted to Emergency Remote Teaching and Learning or Emergency Remote Education (ERE). Montenegrin *Law on Higher Education* (2017) does not provide for the possibility of accreditation of study programs in partial or full online modality or any other form of remote learning, so from the moment of shifting from face-to-face teaching to ERE, the HEIs did not have the opportunity to organise teaching in any way other than face-to-face, i.e., in-person teaching. At the time of the suspension of face-to-face teaching, all HEIs in Montenegro changed their courses to a format that could be organised using digital platforms and applications, i.e., into the Digital Learning Environment (DLE) (Lodge et al., 2021). However, it is beyond doubt that short deadlines as well as a rather stressful overall situation at the onset but also during the pandemic – combined with a lack of competences for working in the DLE - did not allow for appropriate modification of the curricula and their actual adjustments to the online format.

From March 2020 to mid-2022, measures to prevent infection were changed several times depending on the epidemiological situation, but ERE remained an option until the end of the academic year 2021/2022. At the end of 2021, and in particular at the beginning of 2022, the measures were relaxed, and by mid-2022, most of the courses went back to in-person teaching, although so-called large groups (usually the first years of undergraduate studies with a large number of students) were operating in the DLE till the end of 2021/2022 academic year. From spring 2020 until mid-2022, teachers and students gained almost two years of DLE teaching and learning experience, providing optimal conditions to assess their perceptions of the experience.

Our aim in this paper is to identify the perceptions of students and teachers of how ERE was delivered during the pandemic. In the research, we checked our respondents' perceptions of teaching and learning during ERE, as well as the difficulties they faced during ERE, preferences towards different teaching models (face-to-face, online or blended), and the need for trainings.

THEORETICAL BACKGROUND

At the onset of the COVID-19 pandemic, it was evident that the education institutions were the places of mass gathering and that a temporary

suspension of face-to-face teaching was necessary, resulting in serious consequences in education (Marinoni et al., 2020). The education process had to be continued, which proved possible thanks to the Internet, and numerous digital tools developed years back for online teaching and learning (Kerr, 2011).

Many HEIs worldwide shifted to teaching and learning in a virtual environment during spring 2020, where such transition was not a planned and systematised modification to online teaching and learning. The new, pandemic-induced teaching format is often referred to in the literature as Emergency Remote Teaching and Learning or Emergency Remote Education (ERE) (Drvodelić et al., 2021), and the name itself indicates the necessity and the temporary character of such teaching. Namely, the method of organisation of teaching during the COVID-19 pandemic does not have the characteristics of well-structured online teaching, so the term ERE describes it more precisely (Drvodelić et al., 2021). An important ERE characteristic is that “emergency remote teaching involves transforming on-site classes to a virtual mode, without making changes to the curriculum or the methodology” (Farnell et al., 2021, 7). The transition to DLE was induced by an external force, hence it was unplanned, unexpected and unprepared. The teaching methodology, which has many specific characteristics in online teaching and learning (Kerr, 2011; Vai & Sosulski, 2011; Laurillard, 2012; Salmon, 2012; Means et al., 2014), has practically remained the same as in in-person teaching. Teaching was delivered in a virtual environment or DLE, but in a way that could not have been well adapted to the new circumstances, at least in those institutions with no experience with online courses.

In most HEIs, the COVID-19 pandemic affected teaching and learning to a significant extent, and the greatest difficulties and challenges were registered at the very onset of the pandemic and concerned the following:

- a. technical infrastructure,
- b. teachers' competence for delivering the teaching in a digital environment, and
- c. specific needs of certain fields of study (Marinoni et al., 2020).

The HEIs have been working for years on digitalisation as an important infrastructure precondition for communication within academic communities (Marinoni et al., 2020). However, in most cases, these efforts by the HEIs were not aimed at the transformation to online teaching and learning, so the new reality demanded prompt and skilful reactions. In most cases, the HEIs' teachers' competences for work in DLE are not part of

their regular professional development and training, just as general teaching competences are not part of mandatory curricula to a sufficient extent (ETINED, 2018). In that regard, teachers faced a serious challenge, accompanied by additional pressure that came with the pandemic. The third important segment refers to the specific character of individual study fields, particularly those involving small groups or individual work (art groups) or those where practical training in the real work environment is particularly important (medical or educational studies). In general, the adoption of skills or practical teaching aspect was under a specific influence that could not be ensured in a digital environment for many professions, especially given the short time for a change.

Since the onset of the pandemic, it is clear that the quality of education has been compromised, which is expected already based on the lack of experience of teachers and students in working in DLE, which implies significantly different methods of teaching (Kerr, 2011), communication and learning (Lodge et al., 2021). Greater losses are expected to be suffered by those individuals from non-privileged social strata (Schleicher, 2020), and higher losses will be suffered by education in lower-income countries (Cecilio-Fernando et al., 2020). The closing of HEIs has hit 220 million students globally (Farnell et al., 2021), with a very serious crisis in education (Karakose, 2021), which already shows short-term consequences, with many predictable mid-term and long-term consequences (Farnell et al., 2021).

The European Commission's report (Farnell et al., 2021) highlights the key short-term effects of the pandemic on HEIs teaching and learning. Almost all HEIs transferred their activities to ERE; students and teachers received some assistance and support, whereas numerous difficulties concerning the use of technology and tools were registered, there was also the willingness of academic staff to adapt to the new teaching environment in a very short time (Farnell et al., 2021). Academic staff transformed a high percentage of their teaching courses and learning into DLE (Marinoni et al., 2020); however, it is questionable to what extent and how the curricula were delivered, taking into account the inability to fully adapt them to online formats. Namely, online teaching and learning imply a complete transformation of the teaching and learning context and all of their elements, so the teacher is more of a facilitator of students' activities than a lecturer. Furthermore, the teacher's activities are focused mainly on the preparation of interesting learning content, encouraging students' engagement and interaction, while lectures in the classical sense are almost entirely absent from

online courses (Vai & Sosulski, 2011; Laurillard, 2012; Salmon, 2012; Means et al., 2014).

Since the beginning of the pandemic, it has been clear to universities that it is necessary to provide preconditions for transition to ERE, with HEIs reporting mainly that the infrastructure necessary for communication within the academic community existed at the beginning of the pandemic (Marinoni et al., 2020). Among other things, it was necessary to: (a) provide internet access and digital devices, (b) develop appropriate virtual learning environments, (c) improve the availability of technology for students with special education needs, (d) support teachers in all segments of the new teaching, starting with improving their digital competences (Di Pietro et al., 2020). The research shows that in European universities, teaching and learning were delivered mainly "via live-streamed lectures in real-time (74.6 %), presentations sent to students (44.5 %) and asynchronous pre-recorded lectures available online via video (32.1 %) or audio (20.6 %)" (Farnell et al., 2021, 7). In Montenegro, the teaching was delivered mainly through live-streamed lectures in real-time.

For the HEIs to be able to modify the traditional face-to-face teaching into ERE, they needed proper digital equipment and sufficient digital competences of their teachers and students. A number of studies show that the digital competences of students are not quite satisfactory, especially in terms of information literacy, digital creation, digital research, and digital identity management (Martzoukou et al., 2020). At the beginning of the pandemic, a high percentage of teachers (68%) pointed out that they feel they need the training to use digital equipment (Schleicher, 2020). During the pandemic, the teachers went beyond their usual working circumstances (Khan, 2021). Research shows that burnout and teacher's resilience correlate significantly with their attitudes toward technology, change, and efficacy (Sokal et al., 2020). As expected, teachers were not ready for ERE, so they faced many challenges, some of which were not related to their digital competence, and additional difficulties were related to communication (with the university and with students), concerns about students' access to technologies, finding a suitable place for work, spending too much time in front of the screen, managing the working time and setting a balance in life and work (Erlam et al., 2021).

Studying during ERE has also influenced changes in students' cognitive and non-cognitive engagement and achievements (Di Pietro et al., 2020). The students' perspectives on the teaching delivered are polarised, so their negative perceptions indicate that many of them faced challenges during learn-

ing, starting with the uncertainty concerning the organisation of teaching (lectures were cancelled occasionally, materials were not available in time), the students' workload increased, further affecting their psychological and emotional well-being and emotions (anxiety, anger, frustration) that hindered cognitive achievements (Farnell et al., 2021). Learning in a new, less structured teaching context affected students' emotional well-being and motivation (Di Pietro et al., 2020) and therefore their activity (Pelikan et al., 2021). The students' basic needs for autonomy, competence, and social relatedness play a significant role in distance learning. For example, in some online learning variants, students are often given greater autonomy in choosing the place and time for learning, which they can use properly and develop their competence (Pelikan et al., 2021). Independent learners had the advantage during the pandemic (Di Pietro et al., 2020). However, autonomous learning skills are not equally developed among all, so some students may suspend their activity expecting to return to classrooms, which can often be the case in ERE situations. It was found that there were slightly more students with negative attitudes toward ERE than those with positive perceptions (Dikaya et al., 2021). Senior students assessed that ERE had more negative than positive effects (Hoss et al., 2021). Furthermore, the link between the students' attitudes towards ERE and their communication skills and learning styles was identified (Dikaya et al., 2021).

The transition to ERE was significantly more difficult in study fields involving mandatory practical learning component (Farnell et al., 2021; Hamamoto Filho et al., 2021), which is a natural consequence of the fact that adopting skills implies practical exercises that are most functional under the circumstances of a real working environment or similar situations. In general, ERE resulted in a change in teaching methodologies, essential competencies and assessment methodologies (García-Morales et al., 2021). Therefore, change in teaching and learning is not only based on digital technologies, but different pedagogy is needed, i.e., it is necessary to transform the curriculum into a form that can be meaningfully delivered under the new circumstances (Blankenberger & Williams, 2020). This includes, inter alia, the sequencing of specific topics, i.e., the separation of larger lecture blocks into smaller units so that students can follow a well and clearly structured learning content.

Regarding the quality of learning in DLE, some of the initial premises that should be fulfilled concern the interactions achieved, concentration on the lecture topic, students' attention, and engagement. Those are the basic assumptions of the teaching

methodology based on the current paradigm of learning – social constructivism. Several principles of successful online learning and teaching are highlighted in the literature. Among other things, the principles mentioned are as follows: a. ensure students' participation, b. strengthen their cooperation, c. encourage active learning (Sadiku et al., 2018). Naturally, attention and concentration are the prerequisites for any learning, but the difference in their statuses in in-person and online environments is great.

Universities responded to the pandemic by introducing a whole range of digital tools available for the purpose of teaching and learning, which should continue to be developed also once the pandemic ends in order to prepare HEIs for future challenges (Pokhrel & Chhetri, 2021), but also in order to modernise in-person teaching. Advanced technology in the service of ERE could have a positive impact on HEIs digitisation (Skulmowski & Rey, 2020).

RESEARCH METHODOLOGY

The research aimed to determine the perceptions of ERE of teachers and students in Montenegro during almost two years of work in DLE. Bearing in mind that ERE is a very complex phenomenon transferring in-person teaching to DLE, we operationalised the key aspects of teachers' and students' perceptions through two research tasks.

It was necessary to determine the following:

- a. teachers' and students' perceptions of ERE delivered (overall teaching delivery, lectures, the whole curricula delivery, learning content mastering, interaction achieved, students' concentration during lectures, teachers' activities to engage students, students' engagement), and
- b. difficulties students and teachers encountered during ERE, their attitudes towards in-person teaching, teaching in DLE and hybrid models, as well as the training they considered important for future teaching and learning activities.

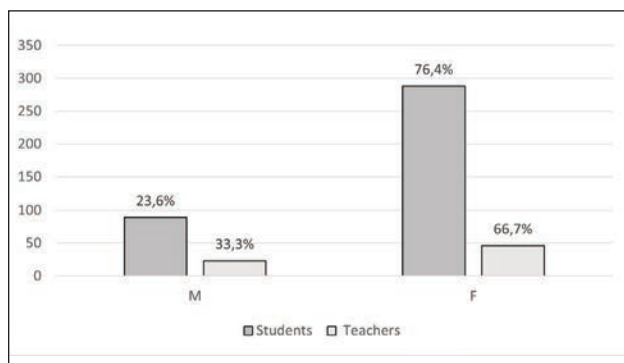
HYPOTHESES

We formed one main hypotheses, with eight auxiliary hypothesis.

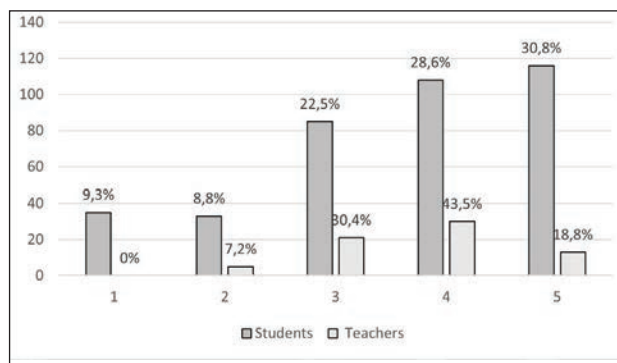
Main hypothesis – H: Teachers and students have positive perceptions of ERE.

Auxiliary hypothesis:

- H1: Teachers and students have positive perceptions of overall teaching delivered during ERE;
- H2: Teachers and students have positive perceptions of the quality of lectures;
- H3: Teachers and students have positive percep-

Chart 1: Sample by gender and role (student/teacher).

Chart 2: Perception of the overall teaching delivery.

tions of the whole curriculum delivery;
 H4: Teachers and students have positive perceptions of mastering learning content by students;
 H5: Teachers and students have positive perceptions of interaction achieved;
 H6: Teachers and students have positive perceptions of students' concentration during lectures;
 H7: Teachers and students have positive perceptions of teachers' activities to engage students;
 H8: Teachers and students have positive perceptions of students' engagement.

The online questionnaire consisted of closed-ended and open-ended questions. Closed-ended questions supplied data on the sample characteristics, i.e., independent variables: gender, university, level of studies (for students), gender, university, academic title, years of service (for academic staff). All questions concretising the hypotheses were scaled as a five-point Likert-type scale where 1 is the lowest and 5 is the highest value. In addition, the questionnaire also contained several open-ended questions used to collect the data on the respondents' perceptions of difficulties, obstacles, and other relevant aspects. The data obtained with open-ended questions were processed in line with the qualitative research methodology rules, while the data obtained with closed-ended questions were processed in accordance with the quantitative methodology and with the use of statistics. IBM SPSS Statistics 23 was employed for data analysis. The statistical measures used include: M (Mean), SD (Standard Deviation), skewness, chi-square test, p (asymptotic significance), df (degrees of freedom), and C (contingency coefficient). Percentages were used to present the data.

The questionnaire was distributed to a large number of academic addresses through students' representatives and academic community members. Since participation in the survey was voluntary, only the respondents interested in commenting on the topic participated.

The scale used to identify the hypothesis acceptance or rejection was as follows:

<3 – hypothesis rejected,
 =3 – data obtained do not enable the hypothesis acceptance or rejection,
 >3 – hypothesis accepted,
 with value 3 representing the mean scale value and the matching data representing the arithmetic mean of the respondents' answers.

SAMPLE

A total of 446 respondents completed the questionnaire, of which 377 students and 69 academic staff members. The sample structure is shown by the basic independent variables (gender and role) in Chart No. 1. The *role* variable (student or teacher) was chosen for the graphic representation of most of the data since it is expected that students and teachers have partly or entirely different perceptions of the ERE process.

The sample comprised 334 female and 112 male respondents. The total number of 446 respondents is a convenience sample with a sufficient number of participants who were all relevant interlocutors on the topic as they were involved in university education during the pandemic. The sample includes one public (University of Montenegro) and two private universities (University of Donja Gorica and Mediterranean University).

According to the study cycle, the sample consists of 317 students of undergraduate studies and 60 of master's degree studies. As for academic titles, 15 full and 16 associate professors, 13 assistant professors, and 23 teaching assistants participated in the survey. One-third of teachers (33.3% or 23) have less than ten years of work experience, slightly more than a third (37.7% or 26) have 11 to 20 years, 12 teachers or 17.4% belong to the group of 21-30, and others (8 or 11.6%) have more than 30 years of work experience.

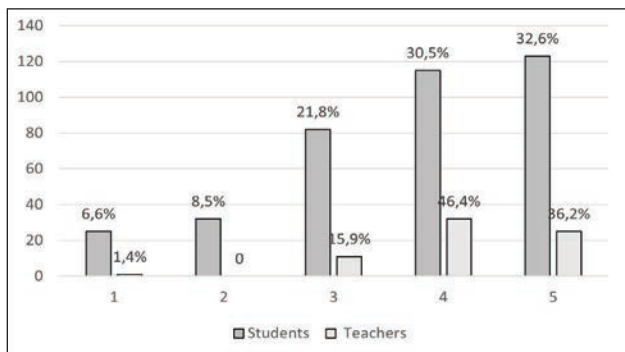

Chart 3: Perceptions of the quality of lectures.

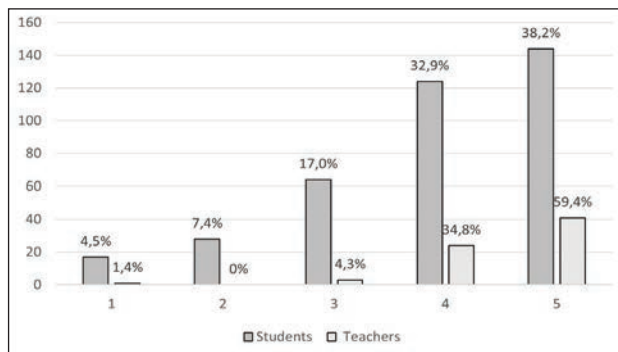

Chart 4: Perceptions of the whole curriculum delivery.

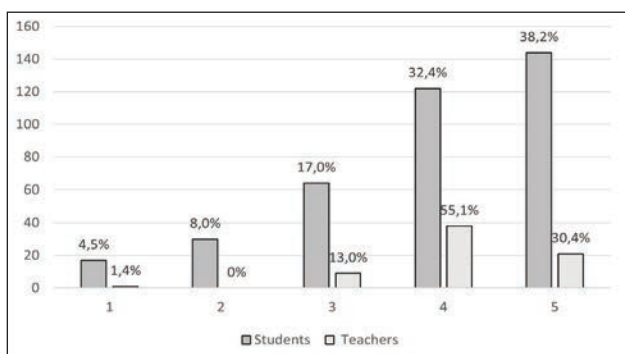

Chart 5: Perceptions of the learning content mastering by students.

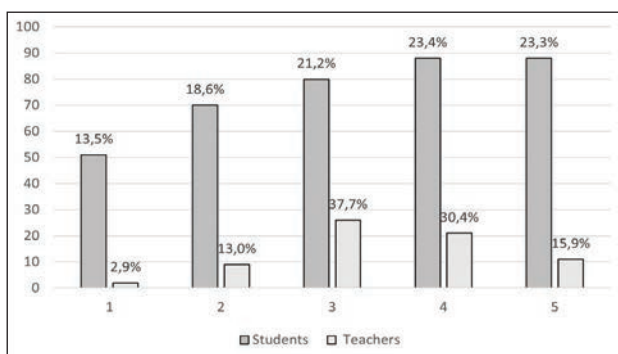

Chart 6: Perceptions of interaction during teaching in DLE.

RESULTS OF THE RESEARCH

The results of the survey are presented according to the tasks and hypotheses set, so the first part presents the results on the perceptions of teachers and students of teaching and learning during ERE, and the second concerns the assessment of the difficulties accompanying the work in ERE, attitudes toward in-person teaching, DLE and hybrid model, and the training necessary.

All the questions concerning perceptions are scaled, except for open-ended questions. Likert-type scaled statements were analysed in terms of reliability, and Cronbach's Alpha was found to be 0.921, which is an acceptable value.

Perceptions of delivered teaching and learning during ERE

The first in a set of scaled questions concerned the respondents' perception of overall teaching delivery.

At the students' subsample we got an average $M=3.63$, with $SD=1.20$ and a slight skewness (-0.67) of results toward higher values. Teachers

gave very positive score, so $M=4.03$, $SD=0.91$. Statistically significant differences were established for $p=0.004$, $\chi^2=15.104$, with $df=4$, and contingency coefficient of $C=0.18$.

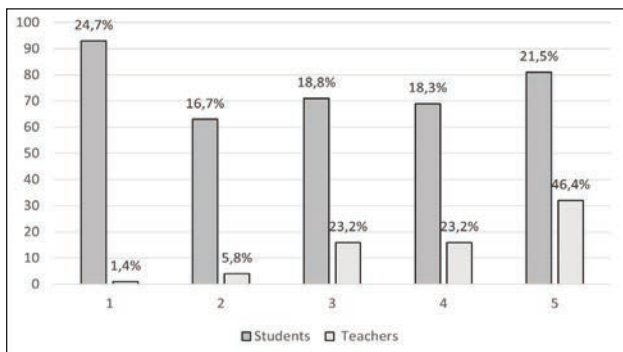
In general, both subsamples perceive that students and teachers tend to have positive perceptions of the overall teaching in DLE.

Naturally, the most important part of the teaching in DLE are the lectures, i.e., their quality. Both subsamples gave their views on this segment of work.

Students have positive perceptions of the lectures they listen to in DLE, so their responses have $M=3.74$, with $SD=1.19$. The teachers' perception is even more pronounced, because for their sample $M=4.16$, with $SD=0.8$. At the statistical significance level $p<0.01$, differences were identified, with the following values: $\chi^2=21.06$, $df=4$, $C=0.21$.

This data shows that, on average, students and academic staff tend to have positive perceptions of the lectures delivered in DLE.

At the very beginning of the pandemic, during the first closing of HEIs, there was plenty of concern to what extent and how curricula can be delivered in DLE. Our respondents also assessed this question.

Chart 7: Perceptions of students' concentration during lectures in DLE.

Students deem that the curricula were successfully and fully delivered ($M=3.93$, $SD=1.12$), and assessments given by teachers are even more favourable in this regard: $M=4.5$, $SD=0.72$. The teachers' responses are notably skewed toward higher values (skewness=-2.1). Statistically significant differences were established and the following values obtained: $p=0.01$, chi-square=19.07, $df=4$, $C=0.20$.

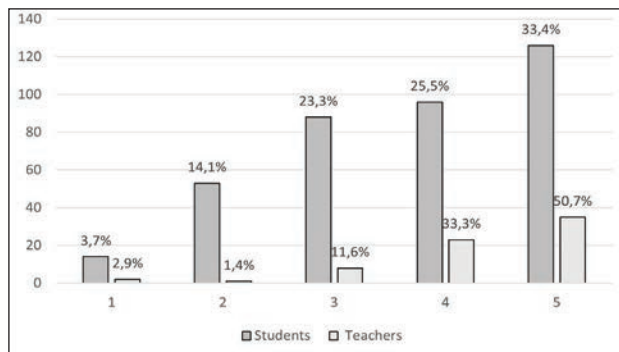
A particularly important is the question of the results of the learning process, i.e., the perception of the extent to which the learning content was mastered by students.

The question of perceptions of the learning content mastered by students received high scores from students, so $M=3.92$; $SD=1.13$. For this question, teachers gave even more favourable assessments, $M=4.38$, with a fairly obvious homogeneity of results $SD=0.82$. Statistically significant differences were identified among subsamples, with the following values obtained: $p=0.021$, chi-square=11.53, $df=4$, $C=0.16$.

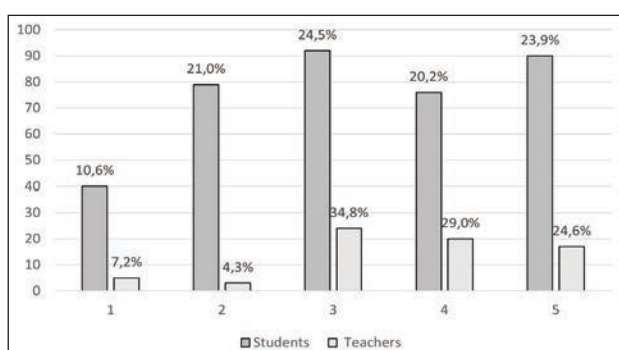
Since both respondent groups deem that students were able to master the learning content – although there were differences among the samples – the data obtained indicates that the work in DLE, despite all difficulties, yielded positive results as regards the learning process results.

Social constructivism, as a paradigm of modern teaching and learning delivered in any format, assumes a significant role of multidirectional communication and rich interaction in the teaching and learning process. With this premise in mind and the fact that digital spaces provide entirely different communication patterns compared to in-person contact, we checked our respondents' perceptions of the level and quality of the interaction achieved in DLE.

Students are moderately satisfied with the level of interaction they could achieve in DLE ($M=3.24$, $SD=1.36$), and teachers' scores are also solid

Chart 8: Perceptions of teachers' activities to engage students.

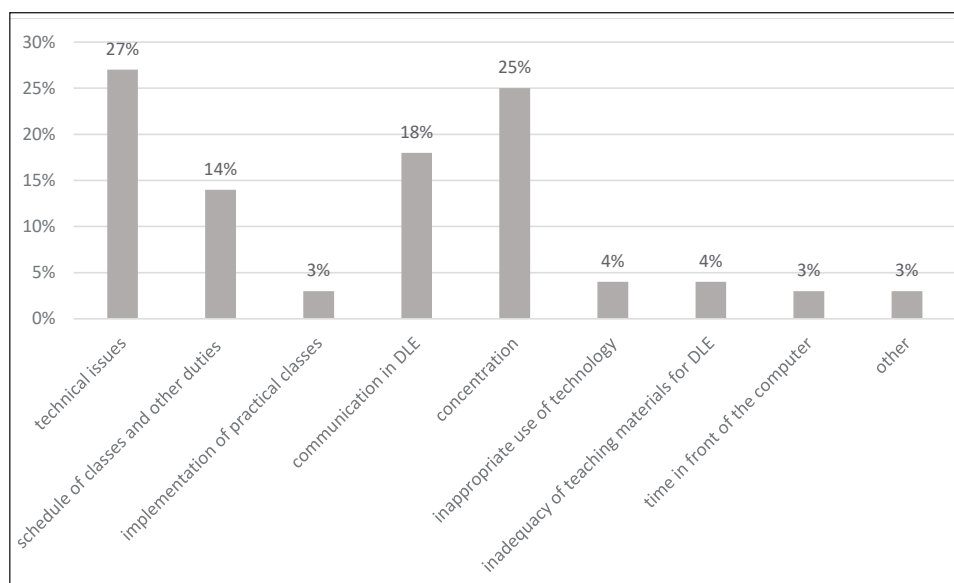

Chart 9: Perceptions of the students' engagement in DLE.

($M=3.43$, $SD=1.0$). Statistically significant differences between respondent groups were established for $p=0.03$. At that value, chi-square=15.84, $df=4$ and $C=0.18$. Although average scores are not very high, they are still quite sufficient to indicate respondents' positive perceptions of the interaction achieved. Any good teaching involving learning implies strong concentration on the subject. Respondents also assessed this segment of work.

The only question students gave lower scores to than to any other question was the assessment of concentration. In their group, $M=2.95$ was obtained, with a fairly high dispersion of responses $SD=1.48$ and a slight frequency distribution skewness toward lower scale values (skewness=0.23). Teachers perceptions were more positive, so $M=4.07$, $SD=1.03$. Statistically significant differences were identified for $p<0.01$, chi-square is 35.105, with $df=4$. The contingency coefficient $C=0.27$ has a relatively high value.

Therefore, students, according to their own perceptions, were not very focused. Teachers gave higher average scores, which we explain with the possibility that they assessed this segment compared to the level of mastering the learning content,

Chart 10: Difficulties of students during ERE (self-perceptions).

i.e., they probably assumed that all those who successfully mastered the learning content had good concentration during lectures.

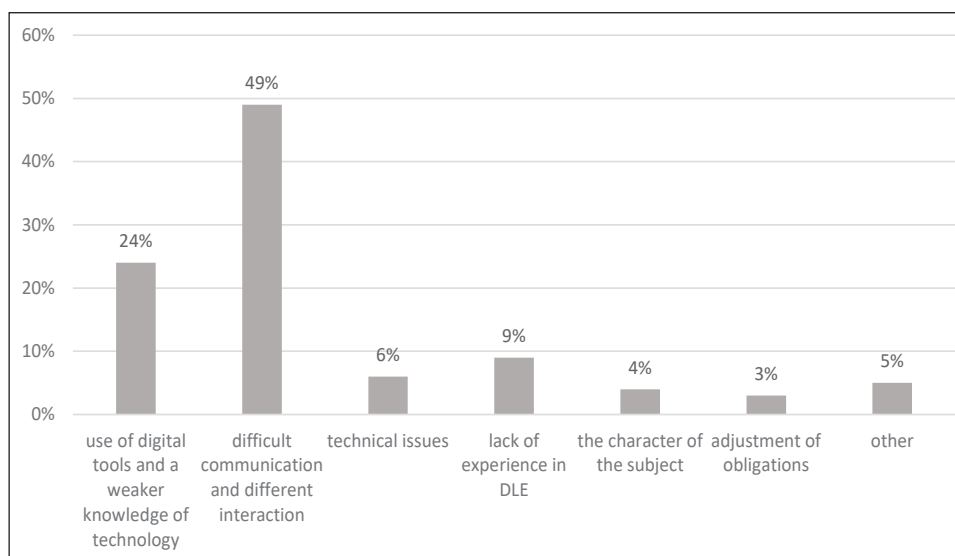
There are many differences between in-person work and work in DLE. Thus, the students' engagement varies significantly depending on the context. Respondents assessed teachers' efforts to engage and encourage students to work.

The mean value of students' responses to the question how they were encouraged by teachers to engage in the work is $M=3.71$, but with a higher dispersion of results, $SD=1.18$. Teachers' perceptions were more positive, so in their sample $M=4.27$, with a slightly lower dispersion $SD=0.94$ and higher skewness of distribution towards positive assessments. For $p=0.001$, the values identified were $\chi^2=17.7$, $df=4$, and $C=0.19$, which suggests differences in assessments between the two subsamples. These data generally indicate a positive trend and the teachers' concern for the students' activities. On the other hand, how students respond to encouraging tasks given by teachers is just as important, and respondents also provided their perceptions of that issue.

Students deem they were actively engaged in the work. The mean value of their assessment is $M=3.26$, with a dispersion of $SD=1.31$, which is relatively high if the total scale range is taken into account. Teachers' assessments are more favourable for this item, as well, so $M=3.59$, $SD=1.13$. Statistically significant differences were identified: $p=0.007$, $\chi^2=13.94$, $df=4$, $C=0.17$. Although the assessments are not very high, they are positive and indicate that students' response to activities was appropriate.

Perceptions of difficulties and attitudes towards in-person and DLE teaching

The questionnaire contained several open-ended questions for both groups of respondents. The first of these questions concerned the issues the respondents faced during ERE, the second was about the attitudes towards face-to-face, online, and blended learning, and the third asked the respondents to identify training needs. The respondents provided diverse responses and comments to the first and other open-ended questions. One of the researchers (the first author of this paper) processed these responses by reading the complete material several times to determine the code (=the basic unit of meaning) to which the data could be classified. (Other open-ended questions were processed using the identical procedure.) Following the multiple reads, the codes indicated in the charts no. 10, 11, 12, and 13 were identified for the first question. Some respondents provided longer responses, which were divided into codes as basic units of meaning. Reliability and objectivity were confirmed by a procedure in which the other researcher (the second author of the paper), along with the code list provided, marked the raw responses with the code marks given. Kappa coefficient (Cohen's kappa) for this question was 0.85 for responses received from students (two groups of responses; the first concerns assessment of the difficulties for students and the second for teachers) and 0.92 for responses received from teachers (also two groups of responses – one for the students' difficulties and the other for the teachers' difficulties), which are high enough values indicating that codes

Chart 11: Difficulties of teachers during ERE, students' perceptions.

were defined in an objective and reliable manner (Krippendorff, 2004). Illustrative responses given by students are occasionally given in comments to this segment of results.

The students provided a total of 135 comments, in which 169 units of meaning were identified and classified into 8 codes. In this process, some responses could not have been covered by the codes mentioned and were placed in the code "Other" (N=5). The most frequent code in students' responses was "technical issues" with 45 comments, in which respondents mentioned: internet issues (29), issues with applications and/or platforms used, or with limited duration of certain classes due to restrictions given by the level of availability of the application (e.g., Zoom application is available for 45-minute without a subscription). Furthermore, some students pointed out difficulties with the living space used to attend the classes, i.e., in students' words: *The fact that not all students have enough space or even their own room where they can attend classes for an hour or more without distraction.*

The second code by frequency is "issues with concentration" with 43 comments, some of which require taking systemic steps: *Lack of concentration, therefore the willingness to learn was significantly weaker, I haven't got a single second of concentration.*

By response frequency, the third code is "communication in DLE" with 31 comments. The changed interaction was explicitly mentioned by 16 students. For example, some say they did not feel comfortable talking because their fellow students' cameras were turned off. Some of the difficulties in communication concern barriers,

which is clear from the following comment: *Late notice of the schedule, some e-mails went directly to the spam folder, and many students did not even know we had a class.* Some of the respondents are quite sceptical with regard to the communication that can be achieved in DLE, and a respondent pointed out, *Professors have met the expectations, they are making the utmost effort, but simply, in my opinion, the knowledge passed on in-person teaching is different, more lasting, focus is deeper.*

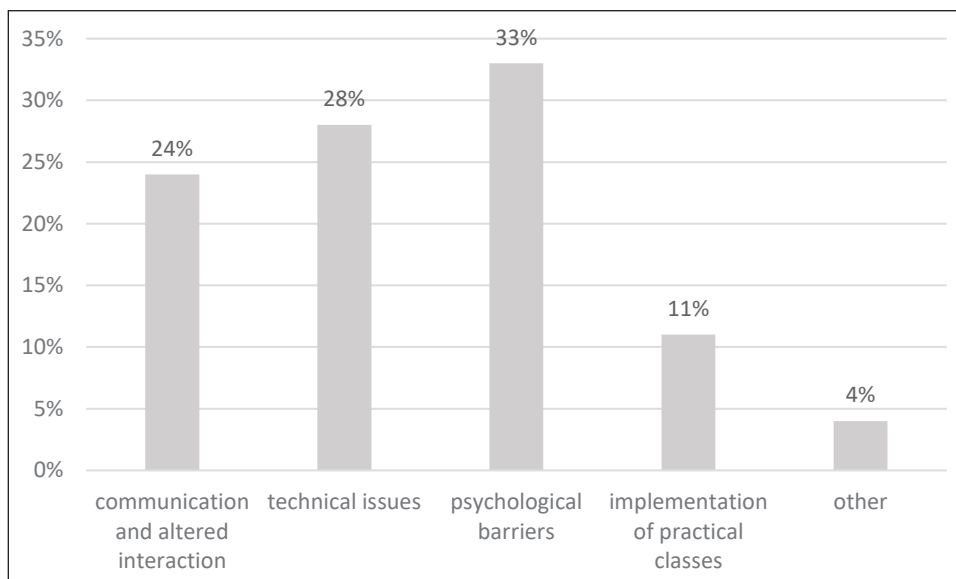
Respondents pointed out the code "schedule of classes and other duties" (N=24). According to the respondents' comments, it turned out that: *It was difficult to get organised and attend all the classes on time, as some professors did not follow the schedule of the classes set at the beginning of each semester, and also Long string of consecutive classes.*

The students (N=7) also pointed to difficulties with "inadequacy of teaching materials for DLE" which corresponds to the results of other studies (Farnell et al., 2021), as well as problems related to the code "implementation of practical classes" (N=6). Several students (6) pointed to the code "inappropriate use of technology by teaching staff", and the three raised concerns about too much time spent in front of the computer.

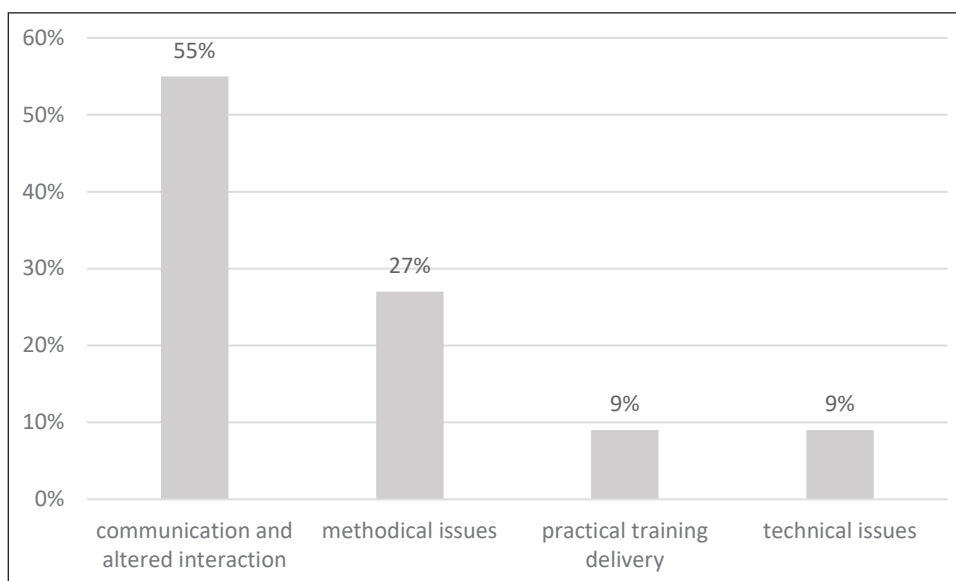
The students also assessed the difficulties the teachers encountered during ERE.

Respondents from the students' sample entered 114 comments on the question of the teachers' problems, with 153 units of meaning classified into 6 codes, with an additional group of uncoded responses named "Other" (N=8). The code "difficult communication and different interaction"

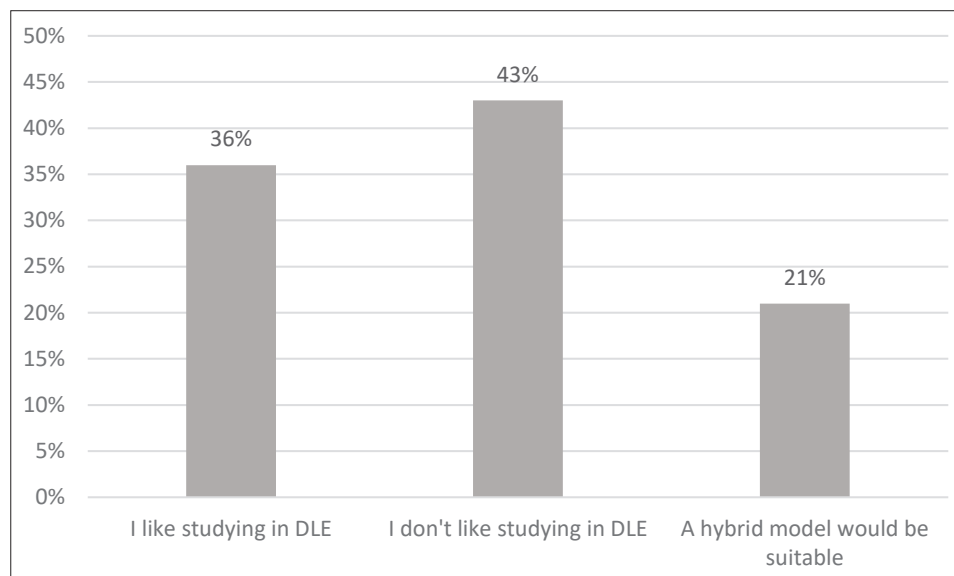
Chart 12: Students' difficulties during ERE, teachers' perceptions.

Chart 13: Difficulties of teachers during ERE, self-assessment.

dominates their responses with 78 units, with more responses (30) linked directly to the lack of feedback and are clearly illustrated by a student's opinion: *I think they do not feel that students are listening to them, I think they feel like they are talking in an empty space.* The code "use of digital tools and a weaker knowledge of technology" was found in 39 responses, and "lack of experience in DLE" was pointed out by 14 respondents. Some students (N=10) observed the code "technical issues" and a rather small number of students (N=7)

pointed to the code "the character of the subject" where respondents addressed issues related to practical or theoretical aspects of teaching, and it has been shown that courses with an emphasis on acquiring the skills (any form of practical training) tend to be less adaptable in the DLE. Several students (4) pointed out that "adjustment of obligations" certainly posed a difficulty for their teachers. Teachers also commented students' difficulties first and then those faced by academic staff.

Chart 14: Students' attitudes towards DLE.

Describing their perceptions of the students' difficulties in ERE, teachers entered 37 comments, with 46 units of meaning identified, classified into four codes and the group "Other" (2). The highest frequency (N=15) of teachers assigned to the code of "psychological barriers", including the lack of motivation, concentration, attention, and interest. The "technical issues" group is next with 13 responses, followed by difficulties in "communication and altered interaction" code (N=11). Several teachers (N=5) highlighted the code "implementation of practical classes".

Comments from teachers concerning the difficulties of academic staff in teaching delivery were rather homogeneous and could be grouped into four codes.

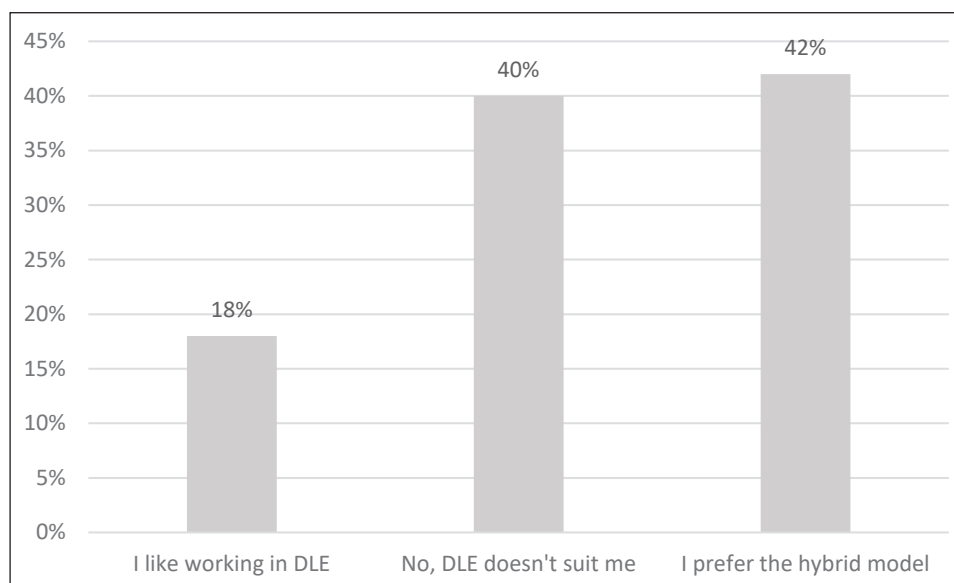
The number of teachers' open-ended comments is 31, and within these comments 44 units of meaning were identified, clearly and unequivocally classified into four codes. The biggest problem teachers identified in difficult "communication and altered interaction" code (N=24), then in "methodical issues" (N=12), followed by the same frequency codes (N=4) "practical training delivery" and "technical issues".

The concrete attitudes of students and teachers towards DLE were also obtained with open-ended questions, and the responses are presented in charts no. 14 and 15. Comments were processed using the same procedure as previous questions of the same type, with simpler coding as three options were explicitly dominant in all responses obtained, so the kappa coefficient had a value of 1.

Exactly 200 student comments were recorded, of which 73 wrote a fully affirmative response. These students highlighted the advantages of distant or online learning as there is no need to travel and the possibility to attend the classes at any time and place. Several students pointed to the benefits of recording classes and listening.

A few more students (N=86) wrote the answers that were coded as *I do not like studying in DLE*. They point out that students' attention is low, that they do not know how to learn in DLE, the lack of direct communication with fellow students and professors negatively affects their motivation and achievement, and several students wrote a comment *I hope this never happens again*.

The hybrid teaching (blended learning) was opted for by 41 respondents from the students' sample. They identified some elements where DLE could be of use to overcome some weaknesses of in-person teaching. For example, they point out that theoretical classes can occasionally be very successful in DLE, the great advantage of recording and multiple listening to class segments that were not entirely clear, etc. However, regarding practical training, this group of students also preferred in-person teaching only. Some students were right to note that the work in DLE needs to be radically different from in-person teaching, which is well illustrated by the following comment: *I think that online teaching can be very useful in many cases, but that it is necessary to work on methods to deliver online classes (in-person and online classes should not be designed in the same way)*.

Chart 15: Teachers' attitudes towards DLE.

Teachers' responses to the same question were also classified into three codes.

Comments were given by 38 respondents (out of a total of 69 respondents) from the group of academic staff. Fully affirmative were 7 comments, indicating the benefits of the fast flow of information and greater availability of content, then reduction of costs of studying and opportunities to improve digital competences of students.

The absolutely negative attitude was expressed by 15 teachers. Their line of reasoning is illustrated by the following comment of a professor: *A fully artificial learning model that implies numbness, often drowsiness and lack of motivation.*

The hybrid model would be chosen by 16 teachers, which is the highest frequency of response to this question. Respondents whose responses belong to this group highlight the great opportunities of teaching and learning in DLE, but also the need for all participants in the teaching process to attend training to strengthen their skills of teaching and learning in DLE.

It was expected that the two-year experience of working in DLE – regardless of many difficulties – would lead respondents to the view that teaching in DLE has certain benefits but that competences have to be further developed to bring about such positive effects. Respondents from both subsamples indicated what training they consider necessary to improve teaching and learning in DLE. The students' responses were presented first, followed by responses given by academic staff.

Students' responses are coded into three groups. The objectivity and reliability were determined by

the same procedure as the previous open-ended questions, with a kappa coefficient of 0.93.

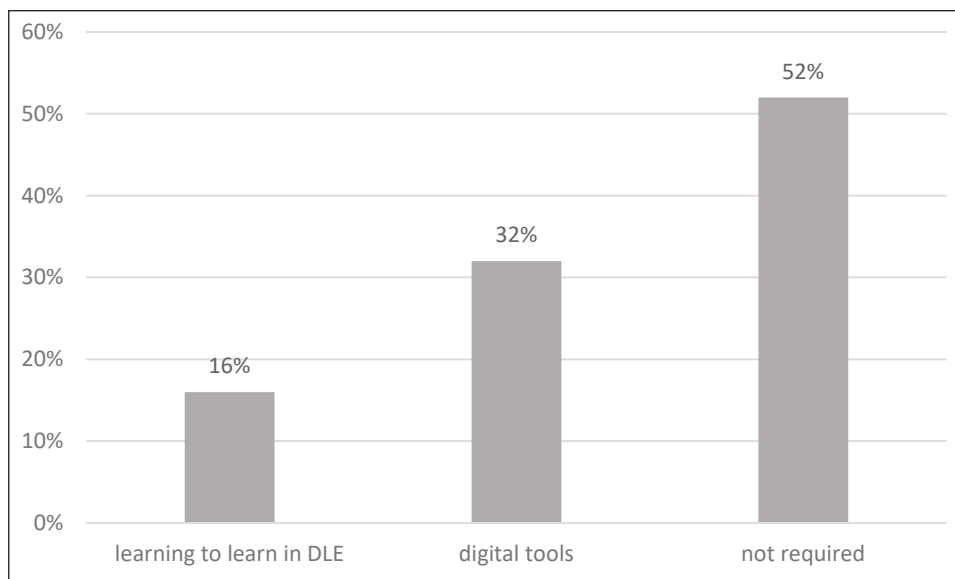
Out of 377 respondents, 77 students answered this question. Most students wrote that they did not need training (N=40), 25 felt that it would be good for them to receive additional training to improve their digital competences, and 12 respondents said that training on learning in DLE would be important to them.

Academic staff members also pointed to the training they need to improve the quality of teaching in DLE. To determine the objectivity and reliability of the coding the kappa coefficient was calculated at 0.96, which, among other things, indicates the homogeneity of these responses.

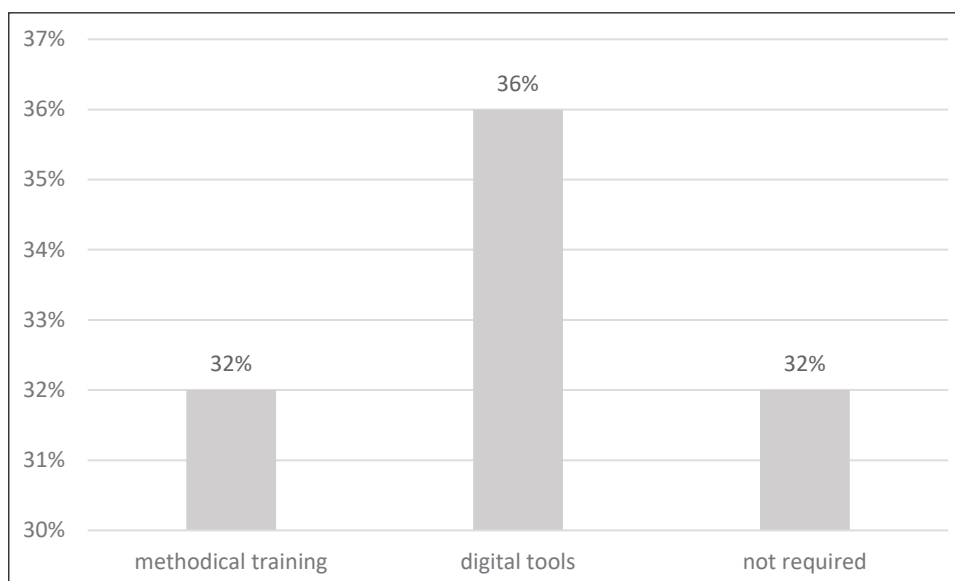
Of the total 69 respondents from the teachers' group, 31 of them answered the training question. Most of the respondents (11) wrote that they needed training on digital tools. Ten teachers each wrote that a. they need no training, and b. they find training on teaching methods relating to the preparation of materials and activities for teaching, online assessment, etc.

DISCUSSION

Bearing in mind the fact that before the onset of the COVID-19 pandemic, students and members of academic staff in Montenegro had no experience with any distant learning method, the results we obtained in this research can be described as relatively positive experiences. Naturally, we should keep in mind that this research did not aim to identify objective factors of higher education during ERE but rather the

Chart 16: Students' training needs.

Chart 17: Teachers' training needs.

perception of participants in the process: students and teachers. Thus, in general, their perceptions tend to be positive.

The main hypothesis was tested through a set of 8 statements defined for auxiliary hypothesis and covering the basic characteristics of teaching during ERE. The results, in the form of average response values, are given in Table No. 1.

For each statement, students gave lower scores than teachers, with statistically significant differences between all the responses of subsamples.

However, the assessments of both subsamples tend to be positive. The only arithmetic mean value below 3 was obtained in relation to the statement concerning the concentration during lectures. Students gave an average score of 2.95, which means we cannot accept this auxiliary hypothesis. Given that one of the auxiliary hypothesis were accepted, we did not get results that would allow for the main hypothesis to be accepted (H: Teachers and students have positive perceptions of realized ERE). These

Table 1: Mean values of assessment of statements for hypothesis testing.

The content of the scale statements	Students	Teachers
Perceptions of the overall teaching during ERE	3.63	4.03
Perceptions of the quality of lectures	3.74	4.16
Perceptions of the whole curriculum delivery	3.93	4.5
Perceptions of mastering learning content by students	3.92	4.38
Perceptions of the students' interaction achieved	3.24	3.43
Perceptions of students' concentration during lectures	2.95	4.07
Perceptions of teachers' activities to engage students	3.71	4.27
Perceptions of students' engagement	3.26	3.59

results are further supported by comments received from our respondents to open-ended questions, as they often cited the lack of concentration to follow classes in DLE, which is expected since the classes planned for in-person teaching are not suitable for DLE (Means et al., 2014).

The students pointed out that the main issues they faced during ERE were precisely those concerning concentration, attention, communication, and interaction, which is consistent with other studies (Lodge et al., 2021). It is true that work in DLE definitely implies a completely different teaching model and that students naturally, having no previous experience with learning in such an environment, note they had psychological barriers to following classes and learning. Furthermore, students respondents pointed to several issues concerning the schedule of classes and the notifications about the change of time. Particularly interesting are responses from students who experientially identified the need for a different preparation of activities and materials than for in-person teaching. They also pointed out that practical training could not fit well into the ERE system delivered, which is also an observation noted in other studies (Marinoni et al., 2020).

Teachers also noted the students' difficulties in the group of psychological barriers (concentration, attention, interest, motivation), communication issues, technical issues, and problems related to the practical training delivery. This statement corresponds fully to the students' responses, so the positive side of these comments on the obstacles to the delivery of teaching is that students and teachers pointed out the same elements, which further demonstrates that teachers had students and their needs in focus.

Teachers' difficulties, according to students' comments, varied and were related to: communication, use of digital tools, lack of experience of work in DLE, technical issues, as well as difficulties arising from a specific character of teaching content (e.g., practical training). Like students, teachers placed communication difficulties as the first among obstacles to the delivery of ERE and pointed out that they did not find it easy to deliver classes in DLE from the teaching method point of view (different materials, activities, etc.) or from the perspective of practical components. Therefore, when assessing teachers' difficulties, both subsamples pointed to the same aspects.

When comparing in-person teaching and teaching in DLE, respondents give a notable advantage to face-to-face teaching, stating the advantages of direct communication in which a diverse and rich interaction can be achieved, but some have observed and highlighted a number of benefits that a functional hybrid class model could provide. Among others, students and teachers highlighted economic factors as an advantage of the hybrid model, and students also consider recording and re-listening of lectures as useful. Regarding practical training, all respondents, regardless of the sample or preference for in-person teaching, teaching in DLE or in a hybrid model, undoubtedly point out that only in-person work on adopting practical skills can be functional.

In both subsamples, additional training needs were identified, so students would attend training on digital tools, as well as training on learning in DLE. Their professors stressed the importance of digital tools training that could be used in teaching, which is pointed out also by other research works

(Schleicher, 2020), as well as training that would improve their teaching methodology skills for the work in DLE.

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

The results of this survey suggest a rather positive perception of ERE delivered in Montenegro's HEIs during the COVID-19 pandemic bearing in mind a lack of previous experiences with DLE. However, the hypothesis on the positive perceptions of realized ERE could not have been accepted as one of the auxiliary hypothesis (on concentration during the lectures) had a slightly lower average value in the students sample (2.95). In this regard, the results indicate that there was room for improvement of the quality of teaching and learning in DLE.

Assessing the difficulties of students and teachers during ERE, both subsamples pointed to similar codes, and the most common problems of students belonged to a group of psychological factors (concentration), factors concerning communication, and aspects related to the practical part of the teaching and learning. Teachers' difficulties also concern communication (more specifically – frequent lack of feedback), lack of teaching methodology skills for work in DLE, practical training delivery issues.

Both subsamples note that a hybrid teaching model can be functional in the future, provided that the practical aspect of the teaching is kept

exclusively for in-person teaching. The respondents pointed out several areas where it would be important to provide training to improve the quality of teaching. Some of the training topics are the same for both survey groups (use of digital tools), while some training topics are specifically suggested for each of the two groups. Thus, students find it important to learn about learning in DLE, and teachers should be trained in the methodical aspects of teaching in DLE.

The main recommendations of this research are:

- organise training for students and teachers related to the psychological characteristics of teaching and learning in DLE;
- prepare teachers for delivery of teaching in DLE in terms of teaching methods;
- improve the organisation of teaching in DLE – define the schedule more clearly, improve the communication of institutions with students, students with teachers and within student groups;
- practical training in almost all conditions should be delivered in-person, in small groups of students.

The limitations of this research concern primarily the fact that this type of survey brings concerns of obtaining socially desirable responses. One of the constraints is that such a questionnaire could not examine all aspects concerning ERE during almost two years, as it concerned a complete transfer of the entire complex teaching and learning process into a completely new virtual environment.

UČENJE IN POUČEVANJE NA DALJAVO V IZREDNIH RAZMERAH PANDEMIJE COVIDA-19: MNENJA ŠTUDENTOV IN UČITELJEV V ČRNOGORSKEM VISOKOŠOLSKEM IZOBRAŽEVANJU

Dijana VUČKOVIĆ

Univerza v Črni gori, Filozofska fakulteta, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Črna gora
e-mail: dijanav@ucg.ac.me

Marijan PREMOVIĆ

Univerza v Črni gori, Filozofska fakulteta, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Črna gora
e-mail: marijanp@ucg.ac.me

POVZETEK

V prispevku so predstavljeni rezultati raziskave, opravljene med študenti (N=377) in akademskim osebjem (N=69) visokošolskih ustanov v Črni gori z namenom, s katero so želeli izvedeti, kako anketiranci ocenjujejo skoraj dveletno delo v digitalnem učnem okolju (DUO). Izobraževanje na daljavo (InD) v izrednih razmerah je bilo organizirano v vseh visokošolskih ustanovah za vse študijske programe, kjer je bilo izvedljivo. Ker je InD med pandemijo pomenilo preusmeritev poučevanja v DUO, smo ključne vidike ocene učiteljev in študentov operacionalizirali v več raziskovalnih vprašanj. Z njimi smo ugotavljali: a) kako učitelji in študenti ocenjujejo InD (izvedbo pouka na splošno, predavanja, izvedbo celotnega učnega načrta, obvladovanje učnih vsebin, vzpostavljeno interakcijo, zbranost in osredotočenost študentov, dejavnosti učiteljev za motiviranje študentov za akademsko delo, zavzetost študentov za akademsko delo; b) na katere težave so anketiranci naleteli med InD, kakšne so njihove preference glede neposrednega poučevanja, poučevanja v DUO ali hibridnih modelov, ter kakšna usposabljanja so po njihovi presoji pomembna za poučevanje in učenje v prihodnosti. Za potrebe raziskave smo oblikovali spletni vprašalnik, ki ga je izpolnilo 446 anketirancev. Rezultati raziskave kažejo, da so mnenja naših anketirancev praviloma pozitivna, čeravno ne najvišja. V skoraj vseh ocenjevanih segmentih so študenti prisojali nižje ocene kot predstavniki akademskega osebja. Z najnižjimi ocenami (pod 3) je bila ocenjena zbranost in osredotočenost študentov med predavanji. V obeh podvzorcih prevladuje mnenje, da bi morali v prihodnje uporabljati hibridni model poučevanja, saj so anketiranci na podlagi izkušenj spoznali, da delo v DUO lahko pomaga odpraviti nekatere slabosti neposrednega poučevanja. Menijo pa, da bi bilo treba praktično usposabljanje izvajati samo v živo. Za višjo kakovost poučevanja v DUO je nujno usposabljanje na področjih digitalnih orodij, učenja in učnih procesov v DUO.

Ključne besede: akademsko osebje, digitalno učno okolje (DUO), izobraževanje na daljavo (InD) v izrednih razmerah, neposredno poučevanje, spletno poučevanje, študent

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Blankenberger, Bob & Adam Williams (2020):** Covid and the Impact on Higher Education: The Essential Role Of Integrity And Accountability. *Administrative Theory & Praxis*, 42, 3, 404–423.
- Cecilio-Fernandes, Dario, Parisi, Maria, Santos, Thiago & John Sandars (2020):** The Covid-19 Pandemic and the Challenge of Using Technology for Medical Education in Low and Middle Income Countries. *MedEdPublish*, 9, 1, 3–12.
- Di Pietro, Giorgio, Biagi, Federico, Dinis Mota da Costa, Patricia, Karpiński, Zbigniew & Jacopo Mazza (2020):** The Likely Impact of Covid-19 on Education: Reflections Based on the Existing Literature and International Datasets. Luxembourg, Publications Office of the European Union.
- Dikaya, Liudmila, Avanesian, Garen, Dikiy, Igor, Kirik, Vladimir & Valeria Egorova (2021):** How Personality Traits Are Related to the Attitudes Toward Forced Remote Learning During COVID-19: Predictive Analysis Using Generalized Additive Modeling. *Frontiers in Education*, 6, 1–10.
- Drvodelić, Maja, Domović, Vlatka & Monika Pažur (2021):** Emergency Remote Education During the COVID-19 Pandemic in Spring 2020: Parents' Perspective. *Croatian Journal of Education*, 23, 3, 675–707.
- Erlam, Gwen, Garrett, Nick, Gasteiger, Norina, Lau, Kelvin, Hoare, Kath, Agarwal, Shivani & Alisa Haxell (2021):** What Really Matters: Experiences of Emergency Remote Teaching in University Teaching and Learning During the COVID-19 Pandemic. *Frontiers in Education*, 6, 1–14.
- ETINED Council of Europe Platform on Ethics, Transparency and Integrity in Education (2018)** South-east European project on policies for academic integrity – Vol 5. Strasbourg, Council of Europe.
- Farnell, Thomas, Skledar Matijević, Ana & Ninoslav Šćukanec Schmidt (2021):** The Impact of COVID-19 on Higher Education: A Review of Emerging Evidence. NESET report, Luxembourg, Publications Office of the European Union.
- García-Morales, Victor, Garrido-Moreno, Aurora & Rodrigo Martín-Rojas (2021):** The Transformation of Higher Education After the Covid Disruption: Emerging Challenges in an Online Learning Scenario. *Frontiers in Psychology*, 12, 616059.
- Hamamoto Filho, Pedro, Bicudo, Angélica Maria & Dario Cecilio-Fernandes (2021):** Preserving Cornerstones of Student's Assessment in Medical Education During COVID-19. *Frontiers in Psychology*, 12, 1–3.
- Hoss, Thomas, Ancina, Amancay & Kai Kaspar (2021):** Forced Remote Learning During the COVID-19 Pandemic in Germany: A Mixed-Methods Study on Students' Positive and Negative Expectations. *Frontiers in Psychology*, 12, 642616.
- Karakose, Turgut (2021):** The Impact of the Covid-19 Epidemic on Higher Education: Opportunities and Implications for Policy and Practice. *Educational Process: International Journal*, 10, 1, 7–12.
- Kerr, Shantia (2011):** Tips, Tools, and Techniques for Teaching in the Online High School Classroom. *TeachTrends*, 55, 1, 28–31.
- Khan, Muzammal Ahmad (2021):** COVID-19's Impact on Higher Education: A Rapid Review of Early Reactive Literature. *Education Sciences*, 11, 1–14.
- Krippendorff, Klaus (2004):** Content Analysis: An Introduction to Its Methodology. London & New Delhi, Sage Publications.
- Laurillard, Diana (2012):** Teaching as a Design Science: Building Pedagogical Patterns for Learning and Technology. London, Routledge.
- Law on Higher Education (2017):** Official Gazette of Montenegro, 71/17.
- Lodge, Jason, Kennedy, Gregor & Lori Lockyer (2021):** Digital Learning Environments, The Science of Learning and the Relationship Between the Teacher and the Learner. In: Annemaree, Carroll, Annemaree Cunnington, Ross & Annita Nugent (eds.): *Learning Under the Lens: Applying Findings From the Science of Learning to the Classroom*. London & New York, Routledge, 154–168.
- Marinoni, Giorgio, van't Land, Hilligje & Trine Jensen (2020):** The Impact of COVID 19 on Higher Education around the World: IAU Global Survey Report. Paris, International Association of Universities.
- Martzoukou, Konstantina, Fulton, Crystal, Kostagiolas, Petros & Charilaos Lavranos (2020):** A Study of Higher Education Students' Self-Perceived Digital Competences for Learning and Everyday Life Online Participation. *Journal of Documentation*, 76, 6, 1413–1458.
- Means, Barbara, Bakia, Marianne & Robert Murphy (2014):** *Learning Online: What Research Tells Us About Whether, When and How*. London, Routledge.
- Pelikan, Elisabeth et al. (2021):** Distance Learning in Higher Education During COVID-19: The Role of Basic Psychological Needs and Intrinsic Motivation for Persistence and Procrastination – A Multi-Country Study. *PLoS ONE*, 16, 10, e0257346.
- Pokhrel, Sumitra & Roshan Chhetri (2021):** A Literature Review on Impact of Covid-19 Pandemic on Teaching And Learning. *Higher Education for the Future*, 8, 1, 133–141.
- Sadiku, Matthew, Adebo, Philip & Sarhan Musa (2018):** Online Teaching and Learning. *International Journals of Advanced Research in Computer Science and Software Engineering*, 8, 2, 73–75.

Salmon, Gilly (2012): *E-tivities: The Key to Active Online Learning*. London, Routledge.

Schleicher, Andreas (2020): *The Impact of COVID-19 on Education. Insights from Education at a Glance 2020*. Paris, OECD.

Skulmowski, Alexander & Günter Rey (2020): COVID-19 as an Accelerator for Digitalization at a German University: Establishing Hybrid Campuses in Times of Crisis. *Human Behavior & Emerging Technologies*, 2, 212–216.

Sokal, Laura, Trudel, Lesley E. & Jeff Babb (2020): Canadian Teachers' Attitudes Toward Change, Efficacy, and Burnout During the COVID-19 Pandemic. *International Journal of Educational Research Open*, 1, 100016.

Vai, Marjorie & Kristen Sosulski (2011): *Essentials of Online Course Design: A Standards-Based Guide*. London, Routledge.

KAZALO K SLIKAM NA OVITKU

SLIKA NA NASLOVNICI: *Med ostanki razbitine ladje R 15 na morskem dnu južno od rta Savudrija je bil najden tudi dizelski motor proizvajalca Motoren-Werke Mannheim* (Foto: Danijel Frka; oktober 2022).

Slika 1: *Ostanki cerkve svetega Štefana na Pustijerni, Dubrovnik* (Foto: Antun Baće).

Slika 2: *Bronasti prstan, najden v Turjevi jami v srednji etaži leta 1992* (Foto: Pavel Jamnik).

Slika 3: *Novodobna jamska upodobitev ženskega ter moškega in ženskega lika za vhodom v Turjevo jamo* (Foto: Pavel Jamnik).

Slika 4: *Ostanki naprave Enigma M4 z minolovca R 15 po konserviranju* (Foto: Andrej Gaspari).

Slika 5: *Benediktinska cerkev in samostan Sv. Marije na Lokrumu. Ostanki severne stene cerkve, Dubrovnik* (Foto: Ana Laznibat).

Slika 6: *Podzemlje katedrale Marijinega vnebovzetja, osrednja ladja triladijske bazilike, pogled na apsidu, Dubrovnik* (Foto: Marta Perkić).

Slika 7: *20 mm protiletalski top (Flak 38), najden na morskem dnu južno od rta Savudrija, najverjetneje izvira iz minolovca R 15* (Foto: Andrej Gaspari).

Slika 8: *Elektromehanski šifrirni stroj Enigma M4 je bil razvit predvsem za oddelek U-Boot nemške Kriegsmarine. Stroj je bil shranjen v hrastovem kovčku* (Vir: Cryptomuseum, <https://www.cryptomuseum.com/crypto/enigma/m4/index.htm>).

INDEX TO IMAGES ON THE COVER

FRONT COVER: *Among the remains of the wreck of the R 15 on the seabed south of Cape Savudrija is the diesel engine of the manufacturer Motoren-Werke Mannheim* (Photo: Danijel Frka; October 2022).

Figure 1: *Remains of the church of St Stephen on Pustijerna, Dubrovnik* (Photo: Antun Baće).

Figure 2: *Bronze ring found in the Turjeva jama cave in the middle floor in 1992* (Photo: Pavel Jamnik).

Figure 3: *A modern cave representation of a female figure and a male and female figure behind the entrance to the Turjeva jama cave* (Photo: Pavel Jamnik).

Figure 4: *The remains of the Enigma M4 from the minesweeper R 15 after conservation* (Photo: Andrej Gaspari).

Figure 5: *Benedictine church and convent of St Mary on Lokrum, A.12. Remains of the northern wall of the church, Dubrovnik* (Photo: Ana Laznibat).

Figure 6: *Underground of the cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary, Central nave of the three-naved basilica, view of the apse, Dubrovnik* (Photo: Marta Perkić).

Figure 7: *20 mm anti-aircraft gun (Flak 38) recovered from the seafloor south of Cape Savudrija most likely originates from the minesweeper R 15* (Photo: Andrej Gaspari).

Figure 8: *Enigma M4 electromechanical cipher machine was developed primarily for the U-Boot division of the German Kriegsmarine. The machine was housed in an oak carrying case* (Source: Cryptomuseum, <https://www.cryptomuseum.com/crypto/enigma/m4/index.htm>).

